بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي صرفنا عن الغواية الى النهج القويم وأمال قلوبنا عن الكفر والشرك الذميم وخفف عنا الاعمال التي كانت
في الدين القديم وسهل علينا ما جاء به النبي الكريم وضاعف ثوابنا على من قبلنا بفضله العميم وابدل سيئاتنا حسنات ما دمنا نعبد الرحيم
وروّاهنا الوصول الى السكان في درجات النعيم وحذرنا عن العلل وجهات الوقف في دركات الجحيم والصلوة على من زاد
في مرتبته من الانبياء والمرسلين واسقط بوجوده رسوم الجاهلية عن العالمين وكسر بصدمته قاسية الاصنام المشركين وشق
بسيفه الاعيان والمتكبرين وقهرهم بالمعجزات والكتاب المبين وفخم منسبه حر بيته آثار الكافرين من المرسلين وحقق في العالم
قواعد الاسلام والدين المتين باليقين برحمته قلوب الاعداء والمستكبرين واستعلى مبادرته المؤمنين الى اعلى عليين وخفف بحجا اعناق
الكافرين الى اسفل السافلين وعلى آله واصحابه الذين كانوا اهل الدين المتقين ولهذا بالشريعة والاسلام حتى آتيهم في نزوا
نفوسهم بالجهاد مع النفوس الكافرين وحبستهم كان صحيح الاناس الناقصين لم يخافوا في اشاعته اعني الشريعة والاعلام من وعلى
نقشة الحق بالاتقان كانوا تابعين اما بعد فيقول العبد الضعيف المذنب المتوقع رحمة ربه القوي حمايت علي ابن
قدوة العارفين محمد كاظم ابن محمد كاشف العلوي الكهنوي الكاكوري قدس الله ارواحهما وجعل الجنة مثواهما ان علم تصريف
علم شريف وفن لطيف اذ به يعرف احوال الابنية التي هي قوالب المعاني والحكاية لكن في هذا الزمان انطمست آثاره واندرست مناهجه
لانه ما سوق العلم والكمال كاسد وزوق الجهل والجدال رائج لكثرة الخلل في النظام والتزلزل دقاته وتخلف الارزاق ومعيشته
حتى سد ابواب الدرس والتدريس وسلسلة النظام والتاثير وقصر همت الاخوان عن تحصيل الكمالات وله عليهم
اثار مشقة العنايات وما كان المختصر اللطيف الشريف الشهير بالفصول الاكبري في علم تصريف من مصنفات لسيد

العالم أفضل العلماء المتأخرين وأكمل الفضلاء الماهرين زبدة أهل البيت الأطهر المحمدي السيد علي أكبر الآله آبادي
عفا الله عن خطاياه وجعل الجنة مأواه ومقاماً مضافاً قابل الشرح والبيان وسفراً مشكلاً على طالب العلم بالجنان حاوياً
المسائل الصرفية جامعاً للضوابط العربية بعبارات رائقة متينة وإشارات لائقة رصينة متلقية الأذكياء بالقبول و المعاذ
الطلباء للأصول ولم يشمر أحد من الفضلاء إلى كشف أستاره ولم يتجاسر واحد من الطلباء على أن يشف أسراره فكان
يختلج في صدري أن أشرحه بحيث أظهر ما فيه وأوضحه فحاولت مستعيناً بالله إلى شرح مفصلاته وطالعت ما يحتاج إليه
في حل مشكلاته مع قلة الفرصة من الدرس والتدريس وكثرة الكلفة من الخيبة والتلبيس وجمود الطبيعة من ما يلاقي
وخمود القريحة من نوائب العاملات فكنت أشرح دفعة بعد دفعة ويقع فيه الوقفة مرة بعد مرة حتى وقع الفراغ من
أكثره وبقي البلاغ إلى أقله فإذا أنا أصابني مصيبة لا يرتقي صبرها الأصبر وإذا أصابتني مهمة لا يطفأ حرها للأسير أعني وفاة
قطب الولاية والإرشاد غوث العارفين والأوتاد وارث الأنبياء والمرسلين ولي على قدم خاتم النبيين منبع الشريعة
بديع الطريقة منبع الحقيقة كامل المعرفة معدن الفيض والجود والبر الملقب بالغيب لعارف بالخير وصاحب السر المشهور
في البلاد والعوالم أبي وشيخي محمد كاظم قدس الله سره وجعل له الزلفى عنده في الحادي والعشرين من الربيع الآخر يوم
الأربعاء من عامي الحاضر أعني من الهجرة ألفاً ومائتين واحداً وعشرين ومما قلت في تاريخه لا تأسف مع النبيين والصديقين
والصالحين فوقع التعويق في إتمام هذا الكتاب بغاية إحاطة الهموم بذلك الانقلاب ثم سلط الله الخاطر على إتمامه فوصلت
النوبة إلى اختتامه فجاء بحمد الله شرحاً طويلاً من حيث الأصول وسفراً وجيزاً من حيث الفصول بحيث لا يكاد صغيرة
ولا كبيرة إلا أحصاها ولا يبقى لفظ المتن ولا معناه إلا قد تعرض لها ولم أطو فيه شيئاً من مسائل هذا الفن بل شحنته
مما خلا عنه المتن وأضفت إليه ما سمح به خاطري الفاطر وما استنبطته من الكتب والدفاتر عسى أن لا تجده في الكتب الأول
والأواخر يتداولها الأصاغر والأكابر وأغنيت به عن الكتب المصنفة في هذا الفن بفضل الله الكريم ذي المنن اعلموا
أيها الإخوان بالتصديق والإيقان إني قليل البضاعة وأشعث البال وقت الكتابة فعليكم بالنظر فيما تفردت به بالإنصاف
والعدالة وفيما نقلت من الكتب والأسفار بالتصحيح والمقابلة لا أن تطيلوا أولاً بالطعن اللسان مع أن الإنسان غير
منفك عن الخطاء والنسيان وإذا ازدهقا في تصنيف العلماء الأعلام فوقوعهما في كلام الأدنى ليس محلاً للطعن والإلزام
ولن يلتذ لذة بهذا من لم يلاحظ له مأخذاً وهو ليس إلا كتب العلوم الأدبية الدرسية وكتاب المهم المسمى
بالأصول الأكبرية وشرحه منه الحاوي للمسائل الصرفية التي منها هذه الذخيرة ولعمري إن ذلك الشرح والمتن كتابان
عجيبان لم يصنف مثلهما إلى هذا الزمان وحيث وقع كذا في الشرح في كتابي أردت به لأنه ما سواه وسميته
به ركاز الأصول في شرح الفصول وهو تاريخ إتمامه إن جعلته منتخباً ألفاً ومائتين وواحداً
وعشرين عدداً أسأل الله من فضله أن ينفع به كما نفع بأصله وأن لا يخلي المستفيد من دعاء مؤلفه رب اغفر وارحم لمصنفه حسبي الله نعم الوكيل

ثم المولی و نعم النصیر آن بعضت بیکم باء متعلق ست مقدر ست بفعل محذوف و آن ابتدا یا اشرع ست زیرا که متعلق این
با فعلی بود که متکلم بعد تسمیه ارتکاب بآن فعل کند اگر پیش از قراءت قرآن بسم الله گوید فعل محذوف اقرأ بود و سے علی هذا القیاس
و تقدیر ما بعد بجهت افاده اختصاص ست باسم الله و بجهت رد مشرکین که ابتدا باسم اصنام میکردند و باء اینجا
برای مصاحبت یا تبرک یا استعانت است و اصل اسم نزد بصریین سمو بکسر الواو ست واو را حذف کردند
نسیا بخلاف قیاس و ثانی را ساکن کرده همزه وصل بکسر عوض آن در آوردند اسم شد و همزه مضموم نیز آمده و سم
بالضم و الکسر هم و آن همزه نیز در بعد تقدیر همزه در بسم الله از خط افتاده بجهت کثرت استعمال و باء عوض آن طویل نوشتند
نه در باسم ربک مانند آن بجهت کثرت آن و نزد کوفیین اسم ماخوذ از سمه است و اصل آن وسم ست واو بهمزه بدل ساختند
چنانچه در اشاح لکن تصریفات آن مثل جمع و فعل و اسما و سمی است و آن برحقیت مذهب بصریین ست و تجویز
قلب تعسف ست کما لا یخفی الله بر مذهب صحیح علم ذات واجب الوجود یست که جامع بجمیع صفات کمال و
منزه از جمیع نقصان و زوال ست نه اسم مفهوم واجب الوجود چنانکه مذهب بعضی ست و اصلش الاه است بر وزن
فعال بمعنی معبود چنانکه امام بمعنی ماموم بعد از آن غالب شد استعمال آن بر معبود بحق چون لام تعریف
در آوردند همزه را بجهت کثرت استعمال از خواندن و نوشتن حذف کردند و نزد بعضی الف و لام عوض همزه
محذوف ست و لهذا ایشان در وقت قسم و ندا بجای ماندن تجویز کرده اند و الف آنکه همیشه از خطوط بیفتد
نه از تلفظ و اشتقاق آن از اله بمعنی سرگشته شد و از غیر آن گرفته اند و بین المشتق و المشتق منه تناسب هم بیان
نموده چنانچه در تفسیر بیضاوی و غیره بتفصیل مذکور ست و سید محققین در بعضی تصانیف خود نوشته است که آرای در تحقیق
لفظ الله مختلف شده اند چنانچه در مسمای آن حیران شده اند پس نزد بعضی عبرانیست و نزد بعضی عربی و در این وقت نزد بعضی
اسم ست و نزد بعضی صفت مشتق بعده اختلاف کردند در مشتق منه و نزد بعضی غیر مشتق است بعده اختلاف ست که علم
یا غیر علم و اصلش الاله است چنانچه گذشت و مر این اسم را خواص ست که در دیگری یافته نمی شود چنانکه مسمی آن را
خواص ست که در دیگرے نیست یکی اختصاص آن بخدا دوم حذف حرف ندا از وی و تعویض میم مشدد
در آخر وے اللهم سیوم لزوم حرف تعریف عوض همزه است محذوف از وی چهارم قطعیة همزه آن در وقت
ندا چون یا الله پنجم اجتماع لام تعریف و حرف ندا ششم اختصاص حرف تا بیمین دایم بدان هفتم حذف
جار و ابقاء اثر آن در وے الرحمن الرحیم بمعنی بخشاینده بزرگ و آن هر دو مشتق اند از رحمت مهربانی کردن برای
مبالغه چنانچه غضبان و [illegible] از رحم و غضبان از غضب و علیم از علم و [illegible] ست تکرار دو اسم و تنبیه در اشتقاق
اختلاف نه اند برای تاکید خصوصا اینجا که رحمان ابلغ ست از رحیم بجهت زیادتی حروف و لهذا یا رحمن الدنیا
و رحیم الآخرة گویند بسبب شمول رحمت دنیاوی مر مومن و کافر را بخلاف رحمت اخروی که مخصوص ست بمومنان

و اول مختص بجناب باریست عز اسمه بخلاف ثانی لهذا بدون اضافه بر غیر او تعالی بجهت اطلاق نکنند و ازین جهت
مسیلمه کذاب را رحمن الیمامه گویند و تقدیم رحمن بر رحیم بجهت تقدیم رحمة دنیا بر رحمة آخرة ست و اشتقاق این دو
از رحمة بعد گردانیدن لازمیست زیرا که صفت مشبهه از متعدی نیاید و همچنین در باب مدح و ذم مطرد ست
الحمد لله حمد در لغت بمعنی ستودن ست و در اصطلاح ثنای را گویند که از زبان بجهت تعظیم بر جمیل اختیاری
حقیقی یا حکمی کنند و محمود منعم باشد یا غیر منعم بخلاف شکر که مقابل نعمت بود و فقط مخصوص بزبان نی بلکه از دل و جوارح هم
میشود از آنکه شکر و حمد مبنی بر تعظیم منعم بود از جهت منعمیت وی پس بسبب عموم مورد شکر و خصوص منطق آن در میان
شکر و حمد که عکس آنست در تعلق و مورد عموم من وجه بود و مدح را ممدوح علیه اختیاری شرط نیست و ازین راه
مدحت اللؤلؤ علی صفائها گویند بخلاف حمد که محمود علیه آن اختیاری باید اگرچه حکما باشد چنانکه صفات باری تعالی
و الف و لام در الحمد محتمل استغراق و جنس ست و آنرا جمله خبریه اسمیه برای دوام و ثبات ست و انشائیه بصورت
خبریه میتوان گفت و تقدیم حمد بر اسم ذات بجهت اهتمام شان حمد ست درین مقام چنانکه اهتمام قرأت در اقرأ
باسم ربک و مراد از ابتدا که در حدیث تسمیه و تحمید واقع ستا ابتدا عرفی ست که عبارت از تقدیم بر مقصود ست یا در
اول ابتدای حقیقی مراد ست و در ثانی اضافی یا در هر دو اضافی پس بین الابتدائین منافات نباشد رب بمعنی پروردگار
آن اسمی ست از اسمای الهی و اطلاق آن بر غیر او تعالی با اضافه و یا بالف و لام بود چنانکه گویند رب النوع و در
جاهلیة بادشاه نیز میگفتند و در اصل بمعنی تربیه است و آن رسانیدن شئ بکمال ست بتدریج و اینجا بمعنی اسم فاعل
ست یا بر سبیل مبالغه محمول چون زید عدل و بقصد استمرار صفته الله واقع شده و نزد بعضی صفته مشبهه است
از رب فهو رب چون تم تیم فهو تم لکن صفت مشبه از متعدی بعید ست کما لا یخفی العالمین بفتح اللام جمع عالم
بمعنی یک گونه خلق و آن در اصل اسمیست موضوع برای چیزیکه ازان چیزی دیگر معلوم شود بعد ازان استعمال آن
در چیزی که ازان صانع معلوم شود غالب شده و آن ماسوی الله است پس جمع آن بلحاظ انواع و افراد
ماسوی الله است و جمع صحیح با وجود عالم بجهت تغلیب افراد کامل از ذوی العقول ست مانند انسان و ملائکه
و اجنه و العالمین بکسر لام تخصیص بعد تعمیم بجهت اظهار شرف ست چنانکه در آیه و اذ اخذنا من النبیین میثاقهم و منک
و من نوح و مراد ازان علما و عرفا اند که جامع علوم ظاهری و باطنی اند و عامل بمقتضای اوامر و نواهی از حضرات انبیاء و
اولیا علیهم السلام و الصلوة بمعنی درود در اصل بمعنی مطلق عطف ست اما چون نسبت بمردمان کنند طلب رحمة مراد باشد
و از نسبت بفرشتگان استغفار و از نسبت بخدا رحمة کامل که عبارت از القای دین او ست تا بقیامت و اعلاء ذکر او در
دنیا و آخرت و اعطای شفاعت مر او را در حق اهل معصیت و جمهور برآنند که در دعا حقیقت ست و در غیر آن مجاز
خط آن بالف ست چنانکه در عصا لکن چون در وقت تفخیم الف مائل بسوی واو میشود واو نویسند

در لغت زکوة و حیوة و مشکوة و در بوقت تثنیه و اضافت بالف نویسند چون صلاتان و صلاتی کذا فی الشرح فی رسم الخط و
در اکثر نسخ در متن حاشیه بر رسم منهیه این وجه نوشته دیدم که اگر بالف نوشته شد التباس آن بصلاة که بمعنی بت پرست
ست لازم می آمد انتهی و در جامع الرموز ست الصلوة اسم من التصلیة وکلاهما مستعملان بمعنی الصلوة بمعنے اداء الارکان
فان مصدره لم یستعمل کما ذکره الجوهری وغیره والفها مبدلة عن الواو ولم یکتب بها فی غیر القرآن کما قال ابن
درستویه انتهے گویم پس بر قول ابن درستویه صلاة بدون واو در غیر قرآن باید ولهذا در مختصر وقایه متن جامع الرموز
بالف بدون واو ست و برین تقدیر آنچه که در حاشیه سابقه در رسم خط شرح واقعست نهایت خلاف و تمیز
صلاة بالف بمعنی بت پرست در کتب لغات معتبره آمده دیده نشد و آنچه این شارح از جوهری نقل کرده خلاف
صاحب صراح و قاموس ست و صراح ست صلاة و نماز و دعا از بنده و رحمة از خدا و درود بر رسول و فرشتگان
و هو اسم یوضع موضع المصدر تقول منه صلیت صلاة ولا تقول تصلیة انتهے و در قاموس ست الصلوة الدعا
والرحمة والاستغفار و حسن الثناء من الله تعالے علی الرسول صلی الله علیه وسلم و عبادة فیها رکوع و سجود اسم
یوضع موضع المصدر و صلی صلاة لا تصلیة دعا انتهی منه عفا الله عنه از تخصیص بعدم استعمال مصدر صلاة بمعنے
استعمال هر دو در صلاة بمعنی دعا فافهم سئلے رسوله و آن در اصطلاح انسانی ست که مبعوث باشد از جانب حق برای
هدایت خلق نبی مرادف آنست و نزد بعضے رسول آنکه بادی دین و کتاب بود بخلاف نبی و نزد بعضے رسول صاحب
ملک ست و نبی صاحب الهام محمد عطف البیان ست از رسوله آن اسم پیغمبر ست صلے الله علیه واله وسلم که افضل
واکمل ست از انبیاء و اولو العزم و خاتم ایشان ست و اختیار این اسم بر اسامی دیگر بجهت دلالت این اسم ست
بر و اتیکه مجمع محامد ست چنانکه اشتقاق آن از باب تفعیل که برای مبالغه است گواه این معنی ست نعم ما قال [illegible]
لما شتق منه اسمه و آله در لغت اهل و عیال و پس روان را گویند اما استعمال آن در اشراف شایع گشته ازین جهت آل
علی گویند نه آل حائک و مراد از آل اینجا عترت پیغمبر ماست صلی الله علیه وسلم و یا اتباع او شامل باشد جمیع اتقیا را
از اصحاب و جز آن چنانکه صاحب شرح وقایه و صاحب کنز و صاحب محیط ذکر کرده اند و اصل آل اهل ست بدلیل
تصغیر آن اهیل و کسائی اویل هم روایت کرده پس برین تقدیر آل و اهل دو لغت مستقل باشند و اضافت آن بسوی
اسم ظاهر فصیح ست و بسوی ضمیر غیر فصیح ولهذا در احادیث جای بسوی ضمیر مضاف دیده نشود اما داب مصنفین بخلاف
ست فقال اجمعین کلمه تاکید ست از آل که اسم جنس ست و مراد از آن کثیر ست بدان علمک الله تعالی لغت عرب
یعنی الفاظیکه موضوع برای معنی مفرد اند سه قسم بود یکے تقدیم فعل که آن بلحاظ اصالت ولیست در تصرف
چنانکه از تصرفات آن معلوم ست دوم اسم سوم حرف تاخیر آن بنظر عدم تصرف ست و وجه حصر آنست که
کلمه اگر دلالت نمیکند بر معنے مستقل حرف ست و اگر میکند یا اقتران معنی آن بیکی از ازمنه ثلثه فعل ست و بی اقتران

هم اما نسبت فعل بفعل باعتبار تضمن نسبت عرضی فعل لغوی را که مصدر است جزء عمده است در روی از راه استقلال میباید
زتبیل تسمیه کل باسم جزء باشد وتسمیه باسم که مشتق است از سمو بمعنی علو او ست از فعل وحرف از جهت استقلال معنی ساقط
ن وترکیب کلام از آن تنها نزد کسی که مشتق از وسم بمعنی علامت است از جهت بودن آن علامت بر مسمی است
تسمیه حرف که در اصل بمعنی الطرف است و بحرف بسبب وقوع ولیست در طرف مقابل از فعل و اسم زیرا که این هر دو
بر کلام عمده باشند وحرف عمده نبود فعل کلمة الیست بالمعنی ای موضوع از مصدر برای افهام معنی اسے معنی مستقل
از معنی مصدر نیست در لفظ و معنی یا مخفف معنی بالتشدید است که اسم مفعول است از عنی یعنی بمعنی قصد یا اسم ظرف است
از ان باب واز تقیید بمعنی مستقل از تعریفات فعل خارج شد مقترن یکی از ازمنه ثلثه باعتبار وضع در وقت
تلفظ آن نه بقرائن از قید اقتران با یکی از ازمنه اسم خارج شد واز قید وضع افعال منسلخه از زمان داخل ماندند و اسماء
وافعال که وضع آنها در اصل برای معانی مصدری وجزء آن است خارج شدند واز تقیید افهام تفید در وقت تلفظ اسماء
فاعل و مفعول خارج شد چرا که بحسب واقع معنی مصدری آنها از اقتران بیکی از ازمنه ضرور نیست لیکن در وقت تلفظ مفهوم
نمی شود ماضی و مستقبل بکسر با و حال هر سه بدل است از ازمنه ثلثه چون فتح الله بمعنی کشاد خدا مثال فعلیست که در وقت
تلفظ معنیش با زمانه ماضی اقتران دارد و یفتح بمعنی بکشاید مثال فعلیست که در وقت تلفظ با معنیش زمانه حال مفهوم گردد
یا خواهد کشاد این تردید اشاره است بسوی اشتراک این لفظ در حال و استقبال که مذهب صحیح است و نزد بعضے
صیغه مضارع برای حال حقیقه است و برائے استقبال مجاز و نزد بعضے بالعکس پوشیده نباشد که ذکر ترجمه فتح و یفتح محض
برای اظهار اشاره ازمنه ثلثه است که از فعل مفهوم میشود ورنه نظر ایجاز این کتاب تطویل است فافهم و اسم کلمه
الیست موضوع برای این لفظ صاد وضع است و آن در اصطلاح تخصیص چیزے بچیز نیست نهجی که در وقت
اطلاق یا احساس چیز اول چیز دوم معلوم گردد معنی بیای توصیفی مستقل یعنی آنچه ملحوظ شود و در ذهن آید بی آنکه
در ضمن شئے دیگر باشد چنانکه مدلول زید واز تقیید باین صفت حرف خارج شد و معنے مستقل عام است که تمام اسم
مستقل باشد یا بعضه تا اسماء شرط داخل مانند چرا که ترتب مضمون جمله دیگر موقوف بر ذکر هر دو جمله است پس
ازین راه غیر مستقل است و باعتبار دلالت بر ذوات که از من و ما و غیره مفهوم میشود مستقل کذا افهم من الشرح
نه با یکی از ازمنه ثلثه مذکوره که ماضی و مستقبل و حال است واز این قید فعل خارج شد واز ذکر لفظ موضوع اسماء افعال
داخل ماند و افعال منسلخه از زمان خارج گردید و حرف کلمه الیست موضوع برائے معنے مستقل صفت معنی است
یعنی آنچه ملحوظ نشود و در ذهن نیاید مگر در ضمن شئے دیگر چنانکه معنے من که ملحوظ نشود و در ذهن نیاید مگر
در ضمن معنی ذهاب البصره مثلاً و معنی الی که ملحوظ نشود مگر در ضمن ذهاب کوفه نحو ذهبت من البصرة الی الکوفة
واز قید غیر مستقل فعل و اسم خارج شد چون مصنف از تقسیم کلمه فارغ شد شروع در تقسیم فعل باعتبار صیغه کرد

پس گفت اما فعل سه قسم است یکی ماضی اسم فاعل است از مضی و تسمیه فعل ماضی از راه تسمیه کل باسم جزو است
و دوم مضارع اسم فاعل است از مضارعت بمعنی مشابهت چون این فعل را باسم فاعل مشابهت است در عدد حروف
و حرکات و سکنات و تعمیم و تخصیص بعد از تعمیم اشتراک در معانی و مبادرت فهم بسوی حال و توقع وقوع آن باین
نامیده شد و سوم امر در میان معنی لغوی و اصطلاحی آن مناسبت ظاهر است و وجه حصر آنست که اگر دلالت فعل
معروف اتمین است یا به نسبت اول مضارع است و ثانی اگر تعلق بزمانه گذشته دارد ماضی ورنه امر اما ماضی فعلی است
موضوع برای دلالت بر حدوث کاری است ای حدثی مانند ذهب و جئی و قبول و خلق و جز آن و ذکر مقسم در قسم بر
احتراز از مانند امس است و از قید موضوع اختلال در انعکاس و اطراد تعریف بماضی که در دعا و شرط واقع شود و مضارع
بعد لم و لما آید لازم نیاید و تا اینجا مضارع داخل است نه امر و قول او در زمان گذشته مخرج آنست چون ذهب
بفتح و مضارع و معامر نیز گویندش فعلیت موضوع برای دلالت بر حدوث امری ای حدثی چون یضرب و دخول جز او
و در این قول نیز ماضی داخل است فقط لکن از قول او در زمان حال یا استقبال خارج شد و از قید موضوع اختلال الخ
بخروج مضارعیکه برای حکایت حال ماضی آید و یا بعد لم و لما و لو واقع شود لازم نیاید و نه بدخول ماضی که در تحت
کلمات شروط و موقع دعا افتد و امر فعلی است موضوع و این بمنزله جنس است بجهت فرمودن متکلم مخاطب بصیغه
مفعول است را به بایجاد امری که آن مدلول مصدر آن فعل است و از قید مخاطب امر غائب خارج شد و از تقیید
بایجاد امر حاضر مجهول نیز از آنکه طلب ایجاد مصدر که حقیقت در معروف است و مجاز در مجهول در ان یافته نمی شود و از
تقیید امر بمدلول مصدر آن فعل اطلب منک النصرة و مانند آن خارج شد و از لفظ فرمودن که مشعر بر استعلا است
معلوم میشود که نزد مصنف استعمال امر در دعا و التماس و غیر آن مجاز است و اگر فرمودن را بمعنی گفتن گیریم همه داخل
اما عرض پس از قید موضوع خارج شد و از آنکه طلب فعل در مانند الا تنزل بنا از راه استفهام و حرف نفی پیدا شده است
و همچنین اسماء افعال بمعنی امر که طلب فعل دارند باعتبار وضع نیست و خروج نهی علی الاطلاق ظاهر است چرا که در ان
طلب ترک امر است نه امر طلب چون اقرء یعنی بخوان مناسب آن بود که بهمین نمط امثله ماضی و مضارع ذکر
میکرد و شاید اقرء را تفسیر به بخوان تطویل است و ممکن است که عدم ایراد امثله ماضی و مضارع بجهت اکتفا بر سبق باشد
و ذکر ترجمه اقرء بجهت مناسبت ما سبق کما لا یخفی و هر یک از ماضی و مضارع دو قسم است و این تقسیم باعتبار نسبت بسوی
فاعل است معروف است که آنرا معلوم للفاعل نیز گویند و چونکه معنی معروف مبهم بود تفسیر کرد و گفت اسی فعلیکه
منسوب شود بفاعل و آن در اصطلاح لفظی را گویند حقیقی باشد خواه حکمی که فعل بوی منسوب شود باین راه که معنی
اصل فعل صفت و حال مدلولش بود چون ضرب زید پس ضرب فعل است و معنی اصل آن که ضرب است بسکون
عین حال و صفت مدلول زید است بخلاف ضرب عمرو اگر چه معنی زده شدن تعلق بعمرو دارد لکن معنی اصل فعل

ه زدن بود تعلق سببی دارد که عمرو مضروب اوست و ضرب مصدر گاه زده شدن می آید و آن اصلی نیست بلکه عارضی ست
بسبب نسبت بسوی مفعول پیدا شده کذا فی المنهیة گویم مصنف از لفظ اصل فعل ما لم یسم فاعله را از قسم فاعل خارج
کرد چنانکه مذهب ابن حاجب ست و نزد زمخشری از قسم فاعل ست و اهتدا فی قیده مخرج نیفزوده لکن ناگزیر ست
در تعریف مصنف از قید تقدیم فعل تا مانند زید ضرب خارج شود فافهم جلی صفت فاعل ست یعنی ملفوظ و خفی یعنی غیر ملفوظ
مستتر ست و مستکن نحو خلق الله یعنی پیدا کرد خدا مثال ماضی معروف ست و فاعل جلی ست که اسم ظاهر ست و دور
ظاهر ست فاعل جلی ضمیر بارز است و یخلق یعنی پیدا میکند و یا خواهد کرد مثال مضارع معروف و فاعل خفی عبارت از ضمیر
مستتر است و قسم دوم مجهول آنکه آنرا فعل مبنی للمفعول و فعل ما لم یسم فاعله نیز گویند آنکه چنان نبود ای الفاعل جلی یا خفی
منسوب نشود بلکه بسوی مفعول جلی یا خفی یا بسوی غیر آن نحو خُلق العالم پیدا کرده شد عالم مثال ماضی مجهول که بسوی
بسوی مفعول جلی ست و یُخلق مثال مضارع مجهول منسوب بسوی مفعول خفی که ضمیر مستتر ست و راجع بسوی عالم
و مثال منسوب بسوی غیر مفعول ضُرب شدید و مانند آن و هر یک از فعل ماضی و فعل مضارع و هر یک از فعل
معروف مجهول می آید بر اوزان مختلفه از واحد و تثنیه و جمع و مذکر و مؤنث ثلاثی و رباعی مجرد و مزید صرفیان جمع
صرفی ست یعنی عالم علم صرف و آن دانستن قواعدیست که شناخته شود از آن احوال ابنیه کلم جز اعراب و بناست
پس ازین تعریف معلوم شد که موضوع این علم ابنیه انیست بلکه احوال ابنیه که عارض شود ابنیه را بحسب اغراض چون
ماضی و مضارع و امر و اسم فاعل و مفعول و صفت مشبه و افعل التفضیل و مصدر و اسم زمان و مکان و آله و مصغر و منسوب
تثنیه و جمع و التقاء ساکنین و ابتدا و وقف و مقصور و ممدود و ذو الزیاده و اماله و تخفیف همزه و اعلال و ابدال و ادغام
حرف و ابنیه کلم بمواد و جواهر خود مبحوث منها در علم لغت اند نه درین علم و این علم صرف و تعریف که در لغت عبارت
از گردانیدن ست از آن جهت گویند علم ابنیه را بحسب اغراض از حالی بحالی گردانید و تصریف در ابنیه از نه قسم
انه نیست اسکان بنقل و بی نقل و تحریک ساکن و ابدال حرفی با حرکت بحرف و یا حرکت دیگر و ادغام و حذف
در و محذوف و زیاده و قلب و بین بین چنانکه در متن یکجا ذکر آنها بیاید و مع بحث قلب را در کتاب بنا ورده
ن آنرا ذکر کنیم ان شاء الله تعالی پس صرفیان برای تعلیم مبتدیان فا و عین و لام او اطلاق لام برای تعمیم
ه در رباعی لام ثانی و در خماسی لام ثانی و ثالث نیز مقرر کرده اند برای وزن کلمات قرار داده اند تا مبتدیان
حرف اصلی را از حرف زائد ممتاز سازند و هیئات جمع هیئة صیغه کلمه با تصویر ای تخییل نمایند حاصل مقام آ
ه چون صرفیان حروف حصول زوائد را بطریق از طریقها معلوم کردند خواستند که متعلمان را آگاه کنند گفتند
بطریق معرفت حصول زوائد آن ست که چون کلمه وزن کنیم و حرفی از حرفهای کلمه که باقی بر هیئت و ترتیب و ضع ست
اگر مقابل فا و عین و یک لام افتد در ثلاثی و مقابل دو لام در رباعی و مقابل سه لام در خماسی آن حرف اصلی بود و در نه

زائد و آنچه مقابل فا افتد آنرا فاء کلمه گویند و آنچه مقابل عین عین کلمه نامند و آنچه مقابل لام لام کلمه لکن در رباعی لام اول
و ثانی گویند و در خماسی لام اول و ثانی و ثالث و زائد را بلفظ زائد تعبیر کنند پس ازین کلام معلوم کردی که معرفت زائد
و اصلی موقوف بر مقابله مذکور نیست چراکه مقابله حروف اصول بفاء و عین و لام موقوف ست بر معرفت اصول
پس اگر موقوف بر مقابله مذکور باشد دور لازم آید و مقید نکردیم بمقابله هیئتی که در وقت وضع بود مگر تا مقلوب
همچو جاه و ایس که بروزن عفل ست داخل ماند ورنه لازم می آید که جیم و همزه فاء کلمه باشند برین قیاس باقی
حروف و اولی در وجه اختیار این برای وزن آنست که لفظی از اجتماع این حروف حاصل می شود یکی از
افراد اسم ست و مدلول آن شامل ست مر جمیع افراد فعل را مثلاً در نصر فعل میتوان گفت و علی هذا القیاس
و همچنین معنی حروف دیگر حاصل نشود و بعضے گفته اند که وجه پس بودن هر حرفی ست از ان از مخارج ثلثه و حال آنکه
این معنی از لفظ عمل هم میشود کذا فی شرح الشافیه و چون غرض است که طریقی از طریقهای معرفت حروف اصول
و زوائد بیان کند گفت اصلی حرفیست که در جمیع متفرقات کلمه یافته شود لفظاً چنانکه حروف ضرب در متصرفات
آن و یا تقدیراً چنانکه عین قلت و بعت در اصول گفته الاصلی ما یوجد فی الاصل المطلق و فروعه و در شرح گفته
ای فی الاصل مطلق و هو الاصل بالنسبة الی جمیع متصرفات فلا ینتقض التعریف بان السین و التاء من نحو الاستفعال
توجدان فی الاصل و هو الاستفعال فی جمیع فروعه لانه لیس باصل مطلق بل هو النصر انتهی گوییم که تعریف اینجا بیان
کرده است اخصر و اوضح ست که احتیاج تفسیر ندارد بخلاف تعریف اصول که محتاج تفسیر چنانکه دانستی و مانند
سین و تاء استفعال اینجا از قید جمیع خارج شد زیرا که در تصغیر ترخیم یافته نمی شوند و این طریق که مذکور شد محض
برای صرفیان ست اما برای متعلمان پس میگوید که در موازنه فا و عین و یک لام افتد و در ثلاثی مانند رجل و
نصر که بروزن فعُل و فعَل ست و در رباعی برابر دو لام چون جعفر و درهم که بروزن فعلل و فعلل ست و در خماسی برابر
سه لام مانند سفرجل که بروزن فعلّل ست و ازانچه که نوشتم معلوم کردی که این قول از همه تعریف حرف اصلی نیست
و حرف زائد ضد آن یعنی آنکه در جمیع متصرفات کلمه یافته نشود نه لفظاً و نه تقدیراً بلکه در بعضے متصرفات چنانکه
تا و سین استفعال مثلاً که در تصغیر ترخیم یافته نمی شود و در موازنه برابر مثل خود می افتد نه برابر فا و عین و لام چنانکه
گوئی ضارب بروزن فاعل ست نه فعلل مگر زائدیکه بدل از تاء افتعال ست و غیر مدغم و مدغم فیه که تعبیر آن بتاء
افتعال بود تا انتشار باختلاف موزون به حاصل نشود و در رعایت بیان اصل حاصل گردد و ثقل لازم نیاید لهذا اصطبر را
بروزن افتعل گویند نه افطعل بخلاف قتّد که دال زائد مدغم ست و در اصل اقتتد پس آنرا بروزن افتعل نگویند
بلکه بروزن فعّل و همچنین اضرب که زائد دران مدغم فیه اوست در اصل اضطرب بروزن افعل گویند نه افتعل از جهت
بعد ان و همچنین زائد نیز اگر مکرر برای الحاق و یا غیر الحاق باشد خواه از حروف زوائد بود خواه جز آن بحرف

بالتقدم تعبیر کنند اگر چه وزنی که باعتبار تعبیر بمثل حاصل شود معدوم بود تا وقتیکه بالغی یافته شود از تعبیر بالتقدم مثل
ند در ویا عدم نظیر دیسے آن وقت آن حرف را بمثل آن تعبیر کنند بالتقدم پس گوئی شملل و آسس بروزن فعلل و
فعل ست همچنین جلبب و کرم بروزن فعل ست و فعل و فعول و حاتیت بروزن فعلیل ست نه فعلیت اگر چه غریب
شده و سخون بالفتح بروزن فعلون ست نه فعلول ست که نادر ست لهذا انز و صاحب صحاح صعفوق بالفتح صیادی فعلالا
ست و خرنوب بالفتح خا ضعیف ست و صحیح خرنوب بالضم خا و خروب بتشدید راست و سمنان بالفتح فعلان ست نه
چراکه خزعال نادرست و ثعبان بالضم فعلان ست نه فعلال که فرناس بالضم ضعیف ست و صحیح بالکسر
ست و اگر موزون حذف یا قلب شده باشد در میزان همچنان کنند پس گویند آیار و داع مثلا بروزن
اعفال ست و فاع ست مگر وقتیکه از میزان بیان اصل موزون مقصد مقصود باشد آن وقت بروزن
افعال و فاعل گویند و هر یک از معروف و مجهول ماضی و مضارع بر دو گونه است یکی اثبات بمعنی مثبت
و آن آنست که از فعل ثبوت ماده فعل مفهوم شود چنانکه ضرب و یضرب و دوم نفی بمعنی منفی و آن آنست که
ازان سلب ماده فعل مفهوم شود چون ما ضرب و لا تضرب و چون مصنف خواست که شروع در بیان صیغهای
مختلفه ماضی و مضارع کند یا اشعار هر یکی صیغها مستعمله هر یک ازانچه موافق قیاس ست یا دیگر کلام
خود را مصدر بکلمه تنبیه کرد و گفت بدان نورک الله ملت فیه در محل دعا ست از تنویر بمعنی روشن کردن

قالبنا و قلوبنا قیاس آن بود که هر یک از فعل ماضی و فعل مضارع معروف و مجهول هم سیزده صیغه و آن لفظی
ست که حاصل شود باعتبار ترتیب حروف و سکنات آنها که آید موافق عدد اقسام فاعل فعل آنکه سیزده
قسم ست شش مخاطب باسه مذکر که واحد و تثنیه و جمع ست و همچنین مؤنث و شش متکلم بطوریکه در غایب دانستی
لکن فعل ماضی باعتبار رابط آن بفاعل بر سیزده صیغه اند بلکه ماضی [illegible] نسخه آید بصیغه حالست سه ازان
مشترک ست یکی تثنیه مخاطب در تثنیه مخاطبه و دوم واحد متکلم در متکلمه و سوم صیغه متکلم مع الغیر در تثنیه
جمع متکلم و متکلمه و باقی ازان سیزده که ده اند خاص اند غیر مشترک و صیغه مضارع بر یازده چهار ازان مشترک ست
صیغه واحد مخاطب در واحد غائبه و تثنیه مخاطب در تثنیه غائبه و مخاطبه و هر دو صیغه متکلم مثل دو صیغه متکلم ماضی
و باقی هفت اند خاص اند غیر مشترک چنانکه خواهی دانست [illegible] ماضی و مضارع اکنون
شروع میکنیم در بیان اوزان و صیغ ماضی و مضارع معروف [illegible] و منفی و نیز گاه که لفظ وزن شامل
میناد بر هم بود بخلاف صیغه لفظ صیغه رابعه وزن افزود تا لفظ [illegible]

اثبات فعل ماضی

معروف ابتدا است بالعبد خبر ان فعل مبتدا کرد و خاص برای مذکر غائب ست فعلا خاص برای
تثنیه مذکر غائب فعلوا خاص برای مذکر غائب فعلت فعلتا فعلن بسکون تا فقط در اول و سکون

لام فقط در ثالث این هر سه خاص اند اول در مؤنث غائبه و دوم در تثنیه آن و سوم در جمع آن بترتیب مذکر غائب فعلت
بفتح تا خاص برای مخاطب از فعلن تا فعلنا صیغه متکلم مع الغیر لام کلمه ساکن ست فعلتما بضم تا مشترک در تثنیه مخاطب و
مخاطبه فعلتم بالضم تا و سکون میم خاص برای جمع مخاطب فعلتن بضم تا مشترک در متکلم واحد و متکلم فعلنا مشترک
در تثنیه و جمع مذکر و مؤنث از متکلم بدانکه در جمیع ازین صیغها جز فعل فعلت ضمیر بارز لازم ست که فاعل فعل و فعلت
گاهی ست و آن واو و الف و نون و تا متحرک و تما و تم و تن و نا ست اما فاعل فعل و فعلت گاهی ضمیر مستتر ست
چنانکه زید فعل و هند فعلت و گاهی اسم ظاهر چون فعل زید و فعلت هند و تقدیم غائب بر مخاطب و تقدیم مخاطب
بر متکلم بجهت ترقی از ادنی بسوی اعلی ست بترتیب و در بعضی عبارات این قوم بر عکس این نیز واقع شده
بلحاظ تقدیم اعرف بر غیر اعرف و این صیغ را بحرکات ثلثه که ضمه و کسره و فتحه است در عین آنها خواندن روا نیست
چرا که فعل بکسر العین میزان ست لکن مفتوح العین ست و موزون آن هر دو مستعمل ست چنانکه گوئی فعل زید کذا و نصر
بخلاف مکسور العین و مضموم العین که خود مستعمل نیست بلکه موزون آن از جهت فعل و فعل زید نگویند و سمع و کرم گویند
چون از بحث اثبات ماضی معروف فارغ شد شروع در نفی آن کرد و گفت چون کلمه ما و آن بر سه نوع ست بمعنی لا که
برای نفی مطلق زمان ست چون ما نظر هو الا الصحة و ما تو د و ما تسئلوا و بمعنی لم چون ما فعلوا الا قلیل منهم
و بمعنی لیس که برای نفی حال ست چون ما هذا البشرا و لا دخول این حرف بر ماضی مستلزم تکریر ست غالباً چون
قوله تعالی لا صدق و لا صلی و یا مقتضی مقام دعا نحو قوله علیه السلام لا رد ها الله الیک و یا جواب قسم نحو و الله
ضربت مدار نفی ماضی معروف گردد نحو ما فعل و لا فعل آه ای الی آخر التصریف الذی ذکر و بعضی از کلمات
در نفی اکثر مستعمل شوند و بدون نفی کم چون ما لبس بکلمة حالا شروع در ماضی مجهول میکند و میگوید انکه ماضی
مجهول بحسب ظاهر از ماضی معروف اول آنرا که فا کلمه است ضمه دهی و ما قبل آخرش را که عین و لام اوست
کسره دهی اگر در و کسره نبود چنانکه در ماضی مفتوح العین و مضموم العین و در رباعی مجرد و ملحق آن میگویم عدم ذکر
این شرط مخل مقصود نیست چرا که کسره علم مجهول کسره علم معروف نیست چنانکه در فلک و هجان که هم واحد و هم
جمع گفته اند در حاشیه گفته است که این قاعده در ماضی سه حرفی و چهار حرفی اما در ماضی پنج حرفی و شش حرفی ما قبل
آخر را کسره ده و ما قبل ما قبل آخر هر حرف که متحرک بیابی ضمه ده انتهی پوشیده نماند که باین طور اگر متن می بود
برای بنا هر ماضی مجهول از مجرد و مزید ثلاثی و رباعی کافی می بود بدانکه بنای ماضی مجهول و همچنین بنا
مضارع مطلق بلکه بنا جمیع مشتقات در خفیفه از مصدر ست مصدر را بر حروف ماضی ساخته ماضی مجهول
از آن بنا کنند و همچنین مصدر را بر حروف ماضی بدون همزهٔ وصل کرده علامت مضارع در آورده مضارع
سازند و علی هذا القیاس و آنچه گویند که بنا مجهول از معروف ست و علامت مضارع در اول ماضی در آرند

از قبیل مجاز ست چنانکه بیشتر معلوم خواهی کرد ان شاء الله نحو فعل مثال اثبات فعل ماضی مجهول و ما فعل آن مثال
نفی ماضی مجهول **فصل** کلمهٔ فعل مصدر ست بمعنی فاعل و یا مفعول مستعار ست برای امتیاز میان ذو معنیین
ازینجا شروع در بحث مضارع کرده گفت بدانکه علامت مضارع چهار حرف که مجموعهٔ آن کلمهٔ اتین ست و این را زوائد
اربع نیز گویند که در اول او یعنی ماضی جای گیرند وجه اختیار این حروف آنست که چون برای علامت
حروف را تجسس کردند جز حروف مد و لین حرفی نیافتند که زیادت آن حرف انسب باشد بخلاف اخیر که هیچ
کلمه ازین حروف و یا از ابعاض این حروف که حرکات اند خالی نیست و هرگاه که ایراد علامت مضارع کرده برای
دلالت تخالف بر معنی تخالف ست بر اول کلمه باید تا از اول امر اختلاف معلوم شود و ابتدا بساکن متعذر بود
الف را فتحه دادند و برای مشابهت اول تا در اول صیغهٔ متکلم واحد آوردند و او را بتا بدل کردند چنانکه و تجاه و ازانکه
در مادهٔ مثال واوی چون وعد ایراد واو علامت بعد واو عاطفه مستکره دانستند از جهت مشابهت در تلفظ
نباح کلب چون واو وعد پس آنرا علامت خطاب گردانیدند چنانکه تای متحرک که در ماضی علامت خطاب
بود بعد ازان یا را برای غائب علامت کردند و چون هر سه حرف مد برای هر سه جنس کلام که تکلم و
خطاب و غیبت ست مقرر گشتند برای علامت متکلم مع الغیر حرفی را که مشبه بحروف مد و لین بود جستند حرف
نون را یافتند که هم شبیه بمده است در بودن آن ماده بسوی خیشوم چنانکه حروف مده مدست بسوی
حلق و هم مناسب اول نحن و نا که ضمیر متکلم مع الغیر ست در ماضی پس ازین بیان ما معلوم کردی وجه اختیار
حرف الف برای علامت در یک صیغه که آن متکلم واحد ست همچو وجه اختیار نون برای علامت در متکلم مع الغیر
و همچنین وجه اختیار حرف یا در چهار که آن سه صیغهٔ مذکر غائب دیگی جمع غائبه است نیز معلوم شد زیرا که چون
علامت متکلم متعین گردید و برای علامت مخاطب که در رتبه اقدم ست از غایب حرف تا که هم علامت
خطاب بود در ماضی در پنج صیغه مقرر شد که آن واحد مخاطب و مخاطبه در تثنیه مشترک و جمع مخاطب و مخاطبه
است نماند از علامت مگر یا و از یازده صیغه مگر چهار اما وجه اختیار علامت در مضارع نه در ماضی آنست که ماضی
سابق ست و مستقبل متاخر و ما به التخالف در متاخر باید بدانکه نزد اهل حجاز علامت مضارع جائیکه
ماضیش چهار حرفی بود چون بعثر و اکرم و جلبب و جز آن مضموم و در غیر آن مفتوح و یستخرج بالضم
که ماننی روایت کرده شاذ ست و ماقبل آخر مکسور بود مگر جائیکه بر ماضیش تا زائده مطرده بود یا از باب
سمع و فتح و کرم و نصر باشد و در حاشیه گفته بدانکه اشتقاق مضارع از مصدر ست نه از ماضی چنانکه بعضی
صرفیان گفته اند پس یفعل مشتق از فعل بسکون عین ست نه فعل ماضی چنانکه بیشتر معلوم خواهد شد انتهی
گویم که قول اشتقاق مضارع از ماضی در حقیقت منقول از هیچ صرفی نیست و شاید این ما از ظاهر عبارات

ایشان که درین مقام متعارف ست و عجب ست که خود هم گفته که علامت مضارع چار حرف اتین ست که در اول
او میآید پس به تاویل کلام مصنف محمول بر مجاز کردن و کلام صرفیان محمول بر حقیقت نمودن خیلے بعید ست واگر
کلمه بر تشبیه که در حاشیه واقعست متعلق باشتقاق مضارع از مصدر گفته شود و قول بعضے صرفیان بیجا واقع شود
چرا که عند التحقیق نزد جمیع صرفیان همچنانست که هم گفته و مراد از مشتق که درین منهیه واقع ست حاشیه ایست
که در تعریف مشتق نوشته است چنانکه آنجا نوشته خواهد شد انشاء الله تعالے **اثبات فعل مضارع معروف**
یفعل یعنی میکند و خواهد کرد خاص برای غائب ست یفعلان خاص براے تثنیه غائب یفعلون خاص براے
جمع غائب تفعل مشترک در واحد مخاطب و غائبه براے رعایت مناسبت بغائب اینجا ذکر کرده همچنین
تفعلان که مشترک ست در تثنیه مخاطب و مخاطبه و تثنیه غائبه و به بعد یفعلن که جمع غائبه است خاصه
این هر دو باید تفعلون خاص براے جمع مخاطب و واحد و تثنیه آن قبل یفعلن دانسته شد تفعلین خاص براے
واحد مخاطبه تفعلن خاص برای جمع مخاطبه تثنیه آن قبل ازین دانستی افعل متکلم واحد مشترک در مذکر و مؤنث
نفعل متکلم مع الغیر مشترک در تثنیه و جمع مذکر و مؤنث ازین صیغها در دو صیغه متکلم ضمیر فاعل همیشه مستتر میباشد
و در یفعل صیغه مذکر غائب گاهی ضمیر مستتر فاعل بود و گاهی اسم ظاهر و در باقی ضمیر بارز فاعل ست و اینجا الف و
واو و یاست و نون که در جمع مؤنث غائبه و مخاطبه است بحرکات ثلثه در عین این صیغها لکن مفتوح خود هم مستعمل
و هم موزون آن چون یفعل یبدو یفتح بخلاف مضموم العین و مکسور العین که موزون آنها مستعمل ست و بس
چون یکرم و یضرب زید نه یفعل زید چون از بحث مضارع معروف فارغ شد شروع در مجهول کرد و گفت چون علامت
مضارع را ضمه دهی و در بعضے نسخه اگر شود واقعست و این شرط اگر شود هم مضائقه نیست چنانکه در ماضی مجهول
فائده ترک آن دانستی و برین نسخه مراد از علامت مضارع علامت مضارع غیر چار حرفیست و ما قبل آخر فتحه دهی
اگر شود و آن مضارع نصر و ضرب و کرم و حسب ست و مضارع غیر ثلاثی مجرد که در اول ماضیش تا مطرده نبود
و حال لفظ اگر شود مگر دانستی مضارع مجهول شود و این قاعده شامل مجهول غیر ثلاثی مجرد هم ست چنانکه
دانستی نحو یفعل آه بعد اثبات شروع در نفی کرد و گفت کلمه لا و ما فیه تقدیم لا بنظر اکثریه است تغیرے بسیار
تنکیر در لفظ مضارع ندهد مگر در معنی لا یفعل مثال نفی مضارع معروف بکلمه لا و لا یفعل الخ مثال نفی مضارع
مجهول بکلمه لا و مثال مضارع منفی بکلمه ما نحو ما نفعل به الا الفاسقین حالا متعد بیان کلماتی کرد که تغییر در لفظ
مضارع هم میدهند و آن دو قسم بود ناصب و جازم و چون ذکر این کلمات وظیفه این علم نیست جمیع کلمات
ناصب و جازم را نیآورد بلکه بعضے را تا از آن تغیر بسیار مضارع که نمود تصریف ست معلوم شود پس گفت لن که
نزد قسم اصل آن لا است یعنی نون آن عوض الف ست و نزد خلیل اصل آن لا ان ست همزه را حذف کردند بکلا

قیاس الف را از جہت اجتماع ساکنین انگنندند نزد سیبویہ حرف براسہ است فعل مضارع را بمعنی مستقبل منفی مؤکد گرداند و مجرد از معنے حال کند مناسب آن بود کہ اولاً ذکر عمل لفظی ہمیکرد و این نفی نزد صرفیان مسمی ست نفی تاکید و نزد بعضی لن برای تابید نفی ست و این غیر صحیح ست بجہت لزوم تناقض در قول او تعالے لن ابرح الارض حتے یاذن لی ابی و عمل لفظی آنست کہ در آخر چہار صیغہ کہ مانند یفعل و تفعل و افعل و نفعل ست بجای رفع نصب کند و لفظاً چون لن یفعل و لن یدعو و لن یرمی و یا تقدیراً چون لن یخشی و حایکہ نون اعرابی و آن نونیست کہ عوض اعراب واحد کہ رفع ست بود چنانکہ در یفعلان و یفعلون و تفعلان و تفعلون و تفعلین اما رفع تفعلون و یفعلون رفع واحد نیست بلکہ این رفع دیگریست کہ بجہت مناسبت واو داده اند باید و آن پنج صیغہ مذکورست بیفگنند زیرا کہ عوض رفع واحدست و ہرگاہ کہ رفع نیافت عوض آنرا بانداخت نحو لن یفعل بمعنی ہرگز نخواہد کرد اینجا نصب کرد لن یفعلوا لن یفعلا لن یفعلوا درین ہر دو صیغہ نون اعرابی ساقط نمود لن تفعلا نصب لن تفعلا باسقاط نون لن یفعلن باثبات نون لن ضمیر مؤنث چنانکہ واو ضمیر جمع مذکرست و ہمچنین در جمع مؤنث حاضر کہ لن تفعلن ست زیرا کہ ہر دو صیغہ مبنی ست نہ محل تغیر چنانکہ معلوم خواہد شد انشاء اللہ تعالے لن تفعلوا لن تفعلی باسقاط نون اعرابی لن افعل لن نفعل نصب ہر دو بر قیاس مجہول و اما جازم مضارع لم ست و آن مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند و معنی استقبال و حال سلب کند و این نفی مسمے ست نزد صرفیان بنفی جحد بتقدیم جیم بر حاء مہملہ بالضم و بفتحتین بمعنی انکار و چونکہ ماضی متحقق الوقوع ست نفی آن انکار بود و در آخر چہار صیغہ مضارع کہ مانند یفعل و تفعل و افعل و نفعل ست جزم کند چنانکہ لن در آخر آنہا نصب میکرد اگر آخر آن چہار صیغہ حرف علت نبود و این را نزد نحوئین صحیح گویند نہ نزد صرفئین و حرف علت سہ حرفست واو و الف و یا وجہ تسمیہ این حروف بحرف علت آنست کہ کلمہ ای کہ مجموعہ آنہاست در کلام عرب اکثر بر زبان علیلان میرود یا اینکہ این حروف بمنزلہ علت اند مر کلمہ را تا آنکہ دران کلمہ اعلال نکند اصلاح نپذیرد چنانکہ مریض و علیل و ازین جہت بعضی ہمزہ را نیز از حروف علت شمرده اند و اگر آخر آن چہار صیغہ حرف علت بود بیفگند چرا کہ این حروف مشابہ اند بحرکات از آنکہ اینہا مرکب از حرکات اند نزد بعضے و حرکات ماخوذ ازینہا ست بقول بعضے و ہرگاہ کہ در آخر مضارع رفع نیافت عوض آن حرکت حرفی کہ مشابہ بحرکت بود انداخت چنانچہ در لم یدع کہ در اصل یدعو ست و لم یرم کہ در اصل یرمی ست و لم یخش کہ در اصل یخشے ست نون اعرابی را بیندازد چنانچہ لن نحو لم یفعل آه و ہمچنین مجہول بعد فراغ از ناصب و جازم شروع در نون تاکید کرد کہ آنہم موجب تصرف ست در مضارع لکن مناسب آن بود کہ بحث مضارع مجزوم بلا نہی و لام امر قبل بحث نون تاکید مے بود از جہت مناسبت حروف عاملہ و نون

تاکید دو نوع ست ثقیله و خفیفه چون نون تقیله کرنون مث. در اگویند از نون تاکید در آخر فعل مضارع بالام
تاکید مفتوح در اول آن در آری هر جا که نون اعرابی را یابی حذف کنی تا اجتماع نونها که ثقیل ست لازم
نیاید بدانکه لام تاکید اینجا مجرد ست از معنی حال و برای تاکید ست فقط چنانکه و سوف بر مستقبل ورنه
اجتماع آن با نون که برای تاکید فعل مستقبل مطلوب در ضمن امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض و جواب قسم ست
نه برای تاکید حال منافات پیدا میگردد همچنین با کلمه سوف و دخول این در جواب قسم مثبت واجب
و اکثر در فعلیکه مصدر بان شرطیه است و آخرش ما زائده چون اما ترین من البشر و در فعل نفی کم تهبا
عنوان از معنی طلب و واو جمع مذکر غائب و حاضر را بشرطیکه ما قبل آن مضموم ست چون لیضربون و
تضربون میفگنی تا اجتماع ساکنین غیر جائز لازم نیاید و قیتاله در جواز اجتماع ساکنین بودن هر دو
ساکن در یک کلمه شرط بود تا القاء واو بعد ضمه و قبل نون مشدد که ثقیل ست نشود و قیتاله در جواز اجتماع
ساکنین بودن هر دو در یک کلمه شرط نبود و اگر قبل واو مضموم نبود نیفگنند بلکه واو را ضمه دهند چنانکه ترون انجم
و همچنین یاء ضمیر مؤنث حاضر را بشرطیکه ما قبلش مکسور ست بیفگنی چون تضربن تا اجتماع ساکنین غیر جائز
و یا ثقل بسبب بودن یا بعد کسره و قبل نون مشدد نشود و اگر ما قبلش مکسور نبود یا را کسره دهند اما ترین
من البشر بدانکه نون تاکید با افعال ناقص بغیر تثنیه و جمع مؤنث دو قسم ست یا با ضمیر بارز ست و آن
جز جمع مذکر و واحد مؤنث حاضر نیست و حال نون تاکید اینجا با افعال ناقص در تحریک و حذف مثال
حال متصل ست با افعال ناقص پس در اغزوا وارموا واخشوا گوئی اغزن وارمن بحذف واو که ما قبلش
ضمه بود چنانچه در اغزوا الکفار وارموا الغرض و اخشون القوم واو که ما قبلش فتحه بود چنانکه واخشوا الکفار و در
اغزی وارمی واخشی گوئی اغزن وارمن بحذف یا که ما قبلش کسره بود چنانکه در اغزی وارمی
الغرض واخشین بکسر یا که ما قبلش مفتوح بود چنانکه در اخشی الرجل و یا با ضمیر بارز نیست و آن
واحد مذکر ست پس در ثبوت حال افعال ناقص با نون مذکوره مثل حال آنهاست با الف تثنیه در رد
محذوف و فتحه آن گوئی در اغز وارم واخش اغزون وارمین واخشین چنانکه در اغزوا وارمیا واخشیا
اخشیا و بعد نون فاعل که در جمع مؤنث ست الف فاصل در آرند تا فصل کنند میان نون فاعل
و نون تاکید ورنه اجتماع نونها که سبب ثقلها ست لازم آید حالا معه شروع در حال نون تاکید و حال
ما قبل آن کرده گفت ما قبل نون ثقیله در تثنیه مطلقا و جمع مؤنث غائب و حاضر ساکن بوده از جنبه
الف و ما قبل آن در جمع مذکر حاضر و غائب مضموم بود بواسطه دلالت بر واو بشرطیکه فعل ناقص
که ما قبل آن مفتوح نبود ورنه برای مناسبت واو و ما قبل آن در واحد مؤنث حاضر مکسور باشد

سطه دلالت بریا که ما قبل آن مکسور بود و الا برای مناسبت یا و در چهار باقی که واحد غائب و غائبه است

متکلم واحد و مع الغیر ست مفتوح چراکه مضارع با نون تاکید مبنی بر فتحه بود بجهت خفت و مشابهت بعلبک مگر

بار حق که آن مناسبت واو و یاست نون ثقیله خود مکسور باشد اگر پس الف افتد برائے مشابهت نون

تثنیه و آن در تثنیه و در جمع مؤنث ست و اگر نون ثقیله پس الف نه افتد و آن در هفت صیغه است مفتوح

باشد برای خفت چنانکه لام تاکید مفتوح باشد در همه جا مضارع موکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا

مجهول لیفعلن واحد مذکر غائب لیفعلان تثنیه مذکر غائب لیفعلن جمع مذکر غائب لیفعلن واحد غائبه و حاضر

لیفعلان تثنیه غائبه و حاضر و حاضره و لیفعلنان جمع غائبه لتفعلن جمع مخاطبه لتفعلن واحد مخاطبه لتفعلنان

لافعلن متکلم واحد لنفعلن متکلم مع الغیر مناسب آنست که این تصریف با عراب معروف و مجهول نوشته شود

چنانکه مصنف اشاره هم بدان کرده اما نون خفیفه که نون ساکن ست از نون تاکید حکم نون ثقیله دارد در جمیع احکام

مذکوره جز آنکه خود ش حرف شین زائد ست ساکن ست جائیکه پیش از نون ثقیله الف آید و این در تثنیه در جمع

بجهت اجتماع ساکنین در وقف لام تاکید با نون خفیفه معروف و یا مجهول اشاره تردید دانستی لیفعلن مذکر غائب

لیفعلن جمع غائب لتفعلن واحد غائب و مخاطب لتفعلن واحد مخاطبه لافعلن لنفعلن بعد فراغ از بودن شروع

در بواقی از عامل مضارع کرد و گفت چون لاء نهی که افاده معنے طلب ترک کند و از جمله خبریه انشائیه سازد بر فعل

مضارع در آید بمعنی منفی گرداند و این عمل معنویست و در لفظ عمل لم کند از تسکین حرف در آخر چهار صیغه صحیح

و اسقاط حرف علت ازین چهار صیغه ناقص و اسقاط نون اعرابی در پنج صیغه نحو لاتفعل آه مثال نهی حاضر اما

نهی غائب لایفعل لایفعلا لایفعلوا لاتفعل لاتفعلا لایفعلن لاافعل لانفعل و همچنین مجهول حاضر و غائب نحو لاتدع

ولاترم و لاتخش اسے آخره نون ثقیله و خفیفه در نهی بطوریکه در بحث سابق دانستی از حذف واو و تاء ضمیر

در تحریک آنها و حرکت ما قبل آنها در آر چون لاتفعلن لاتفعلان آه و همچنین غائب و مجهول ولاتدعون

ولاتدعوان لاتدعن لاتدعونان مجهول لاتدعین لاتدعیان لاتدعون لاتدعین لاتدعیان لاترمین لاترمیان

لاترمن آه لاتخشین لاتخشیان لاتخشون لاتخشین الخ و همچنین لام مکسور که آنرا لام الامر گویند

این تفسیر بجهت احتراز از لام کی ست و فتحه آن لغتیه است و گاهے ساکن کرده شود و بعد واو و فاء و ثم

نحو ولتأت طائفة اخرى لم یصلوا ثم لیقضوا و چونکه دعا در امر داخل ست حقیقةً یا مجازاً لیغفر لنا الله

نیز در لام امر داخل عمل ست و در لفظ فعل مضارع عمل لم کند چنانکه گذشت بمعنی امر گرداند در طلب فعل و در نیاید

این لام نه لفظاً نه تقدیراً نزد بصریین در صیغه مضارع معروف که برائے خطاب بود بخلاف مضارع مجهول

و غائب و نزد کوفیین امر بمعنی لام شود لفظاً یا تقدیراً و استدلال میکنند بایه فلیفرحوا بعضے قراءت بصیغه

خطاب آمده و تفصیل آن بیاید ان شاء الله تعالی و مضارع معروف بلام امر و امر غائب معروف نیز گویند مثل
لیفعل لیفعلا لیفعلوا لتفعل لتفعلا لیفعلن لافعل لنفعل ذکر صیغ متکلم با صیغه غائب بجهت اتحاد در بنا
امر ست مضارع مجهول بلام امر و امر غائب مجهول نیز گویندش لیفعل لیفعلا لیفعلوا لتفعل لتفعلا لیفعلن لافعل
لنفعل مناسب آن بود که مضارع مخاطب مجهول بلام امر هم ذکر میکرد برای اختصار ذکر تصریف امر غائب
معروف یا مجهول میگفت چنانکه در نون تاکید گفته درینجا هم رواست که نون ثقیله و خفیفه بطور دیگر در آخر الآن
برای اختصار لفظ نون تاکید کافی بود چون از بیان دو قسم فعل مضارع فارغ شد خواست که قسم ثالث
بیان کند پس گفت **فصل** بدانکه امر حاضر معروف را پنج صیغه است یکی مشترک در تثنیه مذکر و مونث است
و باقی خاص و بناء آن بحسب ظاهر نه از روی تحقیق که آن مقصود ست از فعل از مضارع مخاطب معروف
ست نزد بصریان باین طور که علامت آنرا که تا ست بیفگنی پس اگر ما بعدش متحرک ست آخر را موقوف
کنی اگر حرف صحیح بود و اگر حرف علت بود بیفگنی چون از تعد عِد و از تصرف صرف و از تقی ق مانند آن
پس اگر ما بعدش ساکن بود بجایش ای بجای علامت مضارع همزهٔ وصل مضموم در آر تا ابتدا بساکن
نشود اگر عین کلمه مضموم بود چون انصر از تنصر اگر اینجا همزهٔ وصل مفتوح می آوردند التباس بمتکلم مضارع میشد
در حالت وقف و از همزهٔ مکسور خروج از کسره بسوی ضمه میشد و آن ثقیل ست و اگر عین کلمه مضموم نبود بلکه مکسور
یا مفتوح همزهٔ وصل مکسور در آر چون اضرب از تضرب و استنصر از تستنصر و مانند آن و از تفتح افتح اگر در مانند
اضرب همزه مفتوح می آوردند التباس بمتکلم مضارع این باب و بامر باب افعال میشد و در مضموم بماضی
مجهول از باب افعال و همچنین در مانند افتح اگر همزه مفتوح میبود التباس بمتکلم مضارع این و بماضی باب افعال میشد
و در مضموم بمتکلم مجهول مضارع و همزه را همزهٔ وصل ازان جهت گویند که ما قبل خود را با بعد خود وصل کند و خود از
میان بیرون آید با آنکه ساکن محتاج ست که بپیوند بحرف متحرک و این را همزهٔ وصل گویند بسوی خود چیزیرا
که نفسش ساکن ست و مقابل آن همزهٔ قطعی ست که ما بعد خود را از ما قبل خود قطع کند چنانکه همزهٔ باب افعال و
همزهٔ امر این باب همزهٔ قطعی ست که از مضارع بجهت موافقت متکلم حذف شد و دران از جهت ثقل اجتماع
دو یا سه همزه در صورت ایراد همزهٔ استفهام بران چون اأکرم مثلا اما عند التحقیق بناء امر از مصدر ست
و قتیکه بر حروف و هیئت مضارع غیر علامت بود نزد کوفیین اصل امر حاضر معروف مضارع مخاطب معروف
بلام امر ست لام را بجهت تخفیف برای کثرت استعمال حذف کردند بعد و تا را نیز تا التباس بمضارع نشود
بعد ازان همزهٔ وصل در آوردند جائیکه ابتدا بساکون بدون آن لازم آید پس امر نزد کوفیین معرب مجزوم ست
و نزد بصریین مبنی موقوف اند انکه همزهٔ وصل بر کلمه از آن زاید که اول آن ساکن بود تا ابتدا بساکن نیکه نزد اکثرین متعذر ست

ونزد بعضی تغییر لازم نیاید و ابن جنی قائل تغیرست بدلیل لفظ مستر که در لغت فارسی ابتدا بساکنین ست این
همزه را الف وصل نیز گویند بجهت کتابت آن بصورت الف و اختیار همزه برای اینمعنی بسبب بودن وی ست
اول حروف از روی مخرج و تهیج واصل درین همزه کسره است بجهت مناسبت در تسفل و بجهت مناسبت
تقابل در سکون و کسره و چون متصل شود کلمه همزه لفظاً و معنیً با قبل وی یا بیفتد ساکنی که بعد همزه است متحرک
شود همزه وصل بیفتد بجهت عدم حاجت آن چون اضرب وعد وقل و اگر اتصال بلفظی بود فقط چنانکه
بطریق تعداد گوئی واحده اثنان امر امرة همزه وصل بیفتد چرا که تعداد حکم وقف دارد و اگر اتصال معنوی
بود فقط بدون اتصال لفظی نیز بیفتد چنانکه در هدی للمتقین اگر وقف کنی و لبعد از ان الذین یؤمنون
گوئی و شاذ ست اصل که حکایت کرده آن را ابو الحسن تشریح و اذا جاوز الاثنین باثبات همزه و کسائی
از وافر و غص نیز شنیده و آنهم شاذ ست مگر در الحسن و ایمن الله که اثبات شد شاذ نیست چنانکه معلوم
خواهی کرد انشاء الله تعالی و همزه وصل در ابن و ابنه و ابنم و اسم ست و اثنان و امرء و امرءة و ایمن الله
سماعی ست و قیاسی ست در هر ماضی که بعد حرف اول آن که ساکن ست سه حرف یا زیاده بر حسب قیاس
بود و همچنین در مصدر و امر آن ماضی و امر ثلاثی مجرد چون اکتسب و اکتساب و استنصر و مانند آن
وافتح و اضرب و مانند آن بخلاف احراق و استطاع که بعد ساکن ست اول آن اگرچه سه حرف لکن بر حسب
قیاس نیست و قیاسی ست همزه وصل در ال و ام که حرف تعریف و همزه آن مفتوح ست بر خلاف
اصل بجهت تخفیف از جهت کثرت استعمال و این مذهب سیبویه است و نزد خلیل همزه آن قطعی ست و حذف
در درج بجهت تخفیف ست از راه کثرت استعمال و در ایمن الله نیز مفتوح ست برای تخفیف و همزه وصل
مضموم بود جائیکه بعد ساکن اول ضمه اصلی بود لفظاً یا تقدیراً چون اخرج و اجتب ماضی مجهول و ادعی و در ضمه
همزه اشمام کسره کنند وقتیکه در کسره که بعد اوست اشمام ضمه جائز چون اختیر و انقید و در غیر مقام مذکور کسره بود
فقط که آن اصلست و همین ست قول این چنانکه گوئی چون اشمام کنی ضمه تا و قاف را از مانند اختیر و انقید اشمام کنی
همزه را بضم و کسره خالص کسره خوانی همزه را و در افصاح ست اغرب یا امرء بالسد ست شممت ام لم تشمم
انتهی کذا فی الشرح ازین هردو کلام معلوم شد که در اشمام همزه خلاف ست نه اتفاق و هیچ جای اعتراض
بر ابو حیان نیست و گاهی در همزه ایمن و امر مضموم العین چون انصر و ماضی مجهول چون اقتدر نیز کسره دهند
و آخر آن حکم لم جاری کن امر حاضر معروف شود تصریفه افعل بمعنی بکن خاص ست برای واحد مذکر افعلا
مشترک در تثنیه مذکر و مؤنث افعلوا خاص برای جمع مذکر حاضر افعلی خاص برای واحد مؤنث حاضر افعلن
خاص برای جمع مؤنث بحرکات ثلثه در عین لکن بوقت ضمه عین همزه وصل را نیز مضموم خوانند و مفتوح

العین ازینها مستعمل ست وموزون آن هم گوئی افعل یا زید وافتح بخلاف مکسور العین ومضموم العین که موزون
آنها مستعمل نیست فقط پس نگوئی افعل یا زید وگوئی اضرب وانصر وهر دو نون یعنی نون ثقیله وخفیفه بجهة
سابق در بحث لام تاکید با نون ثقیله پیوسته شتی در امر هم درآید چون افعلن افعلان افعلن افعلن افعلنان
ونون خفیفه افعلن افعلن افعلن **فصل** چون از بحث الفاظ ماضی ومضارع وامر فارغ شد خواست که معرب و
مبنی ومنصرف وغیر منصرف را که درین کتاب در ابحاث آتیه ذکر آنها وارد هست بیان کند اگرچه ذکر اینها وظیفه
این فن نیست پس گفت بدانکه فعل ماضی وامر حاضر معروف وجمله حروف مبنی یعنی آنکه بدر آمدن عامل مختلف
در عمل آخرش تغیر نیابد اصل صفت مبنی ست یعنی بنای ان از جهت مناسبت مبنی دیگر نیست واحتراز ست از
مبنی هائیکه بنای آنها از جهت مشابهت مبنی دیگر ست چون اسماء ضمائر واسماء افعال واسماء عدد وموصولات
وکنایات وبعض ظروف که بسبب مشابهت اینها مبنی اند ولازم اند صیغه دیگر ست واحتیاز ست از مبنی
عارض که گاهی بسببی مبنی شوند بسبب عدم آن سبب معرب چنانکه اسم لائے نفی جنس ومنادی مفرد ومضارع
ومضارع فقط از افعال معرب ست یعنی متغیر ست آخر آن بدر آمدن عامل مختلف در عمل چون هو یضرب
ولن یضرب مگر وقت لحوق نون فاعل که نون ضمیر جمع مؤنث چون لن یفعلن ولن یفعلن ولم یفعلن ونون
تاکید ثقیله وخفیفه که آن وقت مبنی شوند بدانکه اصل در افعال بنا ست بسبب فقدان معانی مقتضی اعراب
که فاعلیت ومفعولیت واضافت ست واصل در بنا سکون پس امر بر اصل خود ست وماضی از
سکون معزول شد بجهت اندک مشابهت با معرب که اسم فاعل ست وآن وقوع ماضی موقع اسم فاعل
ست واختیار فتحه بجهت اخفیت ست مگر وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک بدو که آن وقت ساکن شود از
جهت فرار از توالی اربع حرکات در کلمه که در حکم یک کلمه است ووقت لحوق واو ضمیر که آن وقت مضموم شود
بجهت مناسبت واو اما مضارع چون مشابهت تمام بود باسم فاعل در لفظاً ومعنیً واستعمالاً معرب شد
مگر در وقت لحوق نون ونون تاکید که نزد سیبویه مضارع در وقت لحوق نا مشابهت ماضی که در آخرش نون
فاعل بود مبنی باشد ونزد بعضے اینوقت آن را بر اصل گذاشته آید تا دلالت کند که اصل در افعال بنا
ست ونزد بعضے بسبب سکون جریان اعراب متعذر گردیده درا بنای مضارع در وقت لحوق نون تاکید
پس از جهت تعذر اعراب بسبب توسط آخر کلمه است همچنانکه جزو اول بعلبک بر مذهب صحیح فتحه بجهت
خفت داده اند چنانکه افعال باعتبار اعراب دو قسم ست اسم هم بر دو گونه است یکی مبنی آنکه آخر وی
بدر آمدن عامل متغیر وان آنست که آخر کلمه را از حالی بحالے یا از ذاتی بذاتے بگرداند بیاید نحو من
ضرب هولاء ولفظ هولاء مبنی بر کسر ست نحو ضرب عامل اگر ضمیر یضرب راجع بسوی کلمه من استفهامیه

گفته شود هرگاه مفعول به بود ورنه فاعل و بر بهر تقدیر آخرش متغیر نشده و دیگر معرب یعنی قبول کننده اعراب و معنی
لغوی اعراب ازالهٔ فساد ست و یا همچنین اول وقتیکه ماخوذ از عربت معده بمعنی فسدت گفته شود و همزه
افعال برای سلب و ثانی وقتیکه ماخوذ از اعرب بمعنی افصح باشد و در اصطلاح اعراب عبارت از حرف و
حرکتے ست که آخر معرب بدان متغیر شود و در حاشیه گفته این معنے اصطلاحی ست و الا معرب اسم مفعول ست
نه فاعل انتهی یعنے معنی لغوے معرب اعراب داده شده است نه قبول کننده اعراب نزد زمخشرے
در معربیت صلاحیت اعراب کافی ست و نزد ابن حاجب بالفعل اعراب باید لهذا در تعریف آن ترکیب
با عامل افزوده چنانکه در موضع مبین ست نحو ضرب زید و رایت زیداً و مررت بزید زید معرب ست مع ضرب
و رایت و بار جاره عوامل چون اختلاف عامل از سه وجه بیش نبود هر سه وجه را ذکر کرد و این معرب
دو نوع ست یکی متمکن اسم فاعل ست از تمکن بمعنی قدرت یافتن و اسم ظرف هم محتمل ست و آن آنست
که جا دهد اعراب و تنوین را و آن نونیست ساکن غیر موکد که برای تنکیر یا عوض مضاف الیه و یا فرق در
منصرف و غیر منصرف و یا مقابله و یا ترنم در آخر اسم بعد حرکت آید الکن و منصرف بصیغه اسم فاعل نیز
خوانندش و دیگر منعی که آنرا غیر منصرف نیز گویند اسم فاعل ست از اتقا بمعنی پرهیزیدن و در اصطلاح
اسم معربے که جا ندهد کسره و تنوین را بسبب حصول مشابهت بافعل در فرعیت از دو چیز و اختیار
واو عطف بر کلمه یا مشعر ست بر آنکه مصنف مذهب کسے اختیار کرده که نزد وے از غیر منصرف تنوین و کسره
هر دو ممنوع بالاصالة ست نه تنوین فقط و کسره تبع وے و تفصیل اینهمه در کتب نحو ست مگر بداعیه که آن
ضرورت شعرے باشد گاہے منصرف ست نحو صدق احمدٌ و مررت باحمدٍ با ضرورت شعرے چنانکه
تنوین در لفظ مصائب که در شعر حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها که در مرثیه حضرت رسالت پناه
صلے الله علیه و آله و سلم فرموده واقع ست شعر صبت علے مصائب لو انها * صبت علی الایا
م صرن لیالیا * و همسایگی منصرف چنانکه سلاسلا در سلاسل که در آیه سلاسلا و اغلالا در بعضے
قرارت آمده و این تقسیم معرب باعتبار اعراب بود اما باعتبار صیغه پس میگوید و نیز معرب بر سه گونه است
اول مصدر ست و آن در لغت جاے بازگشت را گویند و در اصطلاح اسمے که ماخذ فعل ماضی و مضارع
و امر و صفات بود تحقیقاً یا تقدیراً و از قید تقدیراً مانند نفخ و انکل داخل ماند زیرا که نفخ نزد اصمعی مصدر ست
هیچ فعل از وے نیامده و همچنین انکل مصدر ست و هیچ فعل از و نساخته اند بلکه اصابه نفخ و اخذه انکل گو
پس اشتقاق فعل ازینها اگرچه تحقیقاً نیست لکن تقدیراً ازینها جائز ست و برای اخراج ما مثل
عراق که ماخذ عرق ست و مصدر نیست عبارت دیگر افزود که در آخر ترجمه فارسے آن لفظ دن یا

آید چون ضرب و قتل که هم معنی ان یعنی زدن و کشتن ست و هم ماخذ فعل ست بخلاف لفظ جید که معنی آن
در فارسی گردن ست لیکن ماخذ فعل نیست و دوم مشتق اسم مفعول ست از اشتقاق که در لغت بمعنی گرفتن حرفی
از حرفی نیست و در اصطلاح آنکه مصنف بدان تفسیر کرده ای اللفظ غیر مصدر مصوغ مفعول ست از صوغ بمعنی ساخته شده
از مصدر باحداث هیئتی و معنی هر دو یا تغییری ست با ابقای ماده یعنی حروف و معنی آن مصدر چنانکه در ضارب که مشتق
از ضرب ست حروف ضرب بمعنی آن که زدن ست باقی ست و هیئتی و معنی دیگر که زننده ست حادث شده و چون
برای تهیه ماده مصوغ خواست که نظیری از محسوسات آرد پس گفت کمصوغ الاوانی ای مثل ساختن کسی آوندها را اوانی
جمع آنیه ست که جمع اناء ست. الحلی بضم حا و کسر لام و تشدید یا اصل آن حلوی ست بر وزن فعول جمع حلی بفتح حا و سکون
لام بمعنی پیرایه و برای متابعت لام کسر حا نیز جائز ست من الفضة از سیم یعنی چنانکه در ظروف و پیرایه ها که از
سیم سازند ماده سیم آن که ذات سیم ست و معنی آن که قیمت ست باقی میماند و هیئتی و معنی دیگر حادث میشود در مشتق
هم ماده و معنی مصدر باقی میماند و هیئتی و معنی دیگر حادث میشود و در حاشیه گفته چون معلوم کردی که در فرع
معنی اصل و ماده آن باقی میماند پس مصدر را اصل بدانی و فعل را فرع نه آنکه فعل اصل ست و مصدر فرع و نیز معلوم شد
که اشتقاق مفعول از ماضی صورت نبندد بلکه از مصدر انتهی همین حاشیه را در حاشیه سابق وعده کرده بود
مصدر نزد بصریین باعتبار اشتقاق اصل ست و نزد کوفیین فعل باعتبار اعلال گویم هم اینجا برای
ادخال افعال در مشتقات اسم مشتق را تعریف بالاعم نمود اگرچه این تعریف نزد متاخرین جائز نبود زیراکه
گفت لفظی مصوغ و نگفت اسمی مصوغ و از قید غیر مصدر که ما افزودیم مانند اکرام خارج شد و از قید مصوغ از مصدر
مانند ضاربیة و مضروبیة و ذوابیة و بصریة خارج شد و این تعریف نه تعریف مشتق اصطلاحی ست فقط و
نه تعریف مشتق لغوی ست زیراکه مصوغ از مصدر گفت نه مصوغ از اللفظ فافهم و گاهی از جهت لحاظ معنی
لغوی اشتقاق که آن ساختن لفظی از لفظی ست اطلاق مشتق بر مانند اکرام و ذوابیه و بصریه
که ماخوذ از کرم و ذنب و بصر ست نیز می آید کما فی الشرح و سوم جامد و آن در لغت بمعنی خشک
ست و در اصطلاح اسمی که نه مصدر افعال و صفات ست و نه مشتق از وست یعنی از مصدر و آن
بر سه وجه است اول ثلاثی منسوب بثلاث بضمه ثا شاذ ست که در وی سه حرف اصلی ست و دوم رباعی
منسوب باربع و این نیز از شواذ ست که در وی چهار حرف اصلی بود و سوم خماسی منسوب بخمس و این هم شاذ ست که
در وی پنج حروف اصلی باشد بدانکه اصل در کلمه منصرفه آنست که بر سه حرف باشد حرفی که بدان ابتدا کنند و حرفیکه
بران وقف کرده شود و حرفیکه واسطه میان هر دو باشد زیرا که واجب ست که مبتدا به متحرک بود بجهة تعذر تلفظ
مبتدا بساکن و موقوف علیه ساکن باید و چون هر دو حرف در صفت متنافی اند فصل میان اینها بحرفی

واجب گشت بعد ازان در ابنیهٔ اسم توسع کردند بجهت خفت آن از نسبت فعل زیرا که فعل اثقل است از اسم در معنی
باعتبار تعدد اجزاء آن و کثرت متعلقات آن پس اسم را رباعی و خماسی آوردند سه اسمی تام ترهم و کلمهٔ مشتمل
بعلامات و فعل اخیر ثلاثی و رباعی بیاوردند بسبب ثقل معنوی و کثرت تصرف و طول بنا از جهت اتصال ضمیر بارز مرفوع که گاهی
است و بعضی گفته اند که کوفیان نفی میکنند رباعی و خماسی را و میگویند که حرف آخر از اصلی رباعی زائد شود و دو زائد
بعد ازان باهم اختلاف کردند در تعیین زائد در رباعی و خماسی پس فراء گفت که زائد در ان رابع و در خماسی [illegible]
گفته ثالث و رابع است و برین قیاس زائد در جعفر و سفرجل مثلاً نزد فراء را از جعفر و جیم و لام سفرجل باشد و نزد کسائی
فا از جعفر و را و جیم از سفرجل کذا فی الشرح و حاشیه میگویم پس نزد این گروه حروف زوائد منحصر در الیوم
تنساه نباشد و معرفت حرف اصلی از زائد متعذر بود کما لا یخفی و هر یک از ثلاثی و رباعی و خماسی دو قسم
است یکی مجرد از زوائد یعنی آنکه در وی هیچ حرف زائد نبود بلکه همه اصلی بود چون فرس بفتحتین یعنی اسپ مثال
ثلاثی مجرد است و جعفر یعنی نهر خورد و جز آن مثال رباعی مجرد و فرزدق اسم شاعر معروف مثال خماسی
مجرد و دیگر مزید فیه و آن آنست که در وی با حروف اصلی زائده هم بود چون حمار یعنی خر مثال ثلاثی مزید که در وی الف
فقط زائد است و قنفخر بکسر قاف الحق به جرطعب و بضم قاف هم آمده یعنی بزرگ اندام مثال رباعی مزید
که در وی نون زائد است فقط و خزعبیل بضم خاء معجمه و فتح زاء معجمه بمعنی شیء باطل مثال خماسی مزید که در ان یاء
زائده زائده است زیادتی اسم سوای زیادتی تثنیه و جمع و تاء تانیث و الف آن و یاء نسبت و تصغیر بیشتر از
چهار حرف نبود اما یک چون حمار و قنفخر و خزعبیل و دو چون اقلید و سجلاط و اصطفین و سه چون [illegible] و عبوثران
و چهار چون کذبذبان و لا یتجاوز الاسم مع ما زید فیه سبعاً یعنی اسم مزید فیه از هفت حرف بیش نبود اما لفظ کذبذبان
بتشدید دال اول نادرست کذا فی الشرح چون مصنف از تقسیم اسم فارغ شد خواست که ابنیهٔ اقسام اسم بیان کند پس
شروع در مصدر فعل ثلاثی مجرد کرد از آنکه ابنیهٔ آن همه سماعی اند بخلاف ابنیهٔ مصدر غیر ثلاثی مجرد که آنها قیاسی اند
و ذکر ابنیهٔ آنها میان ذکر ابواب آنها خواهد آمد گفت پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد سماعاً اکثر برین اوزان آید
و مصدر سماعی از سه حال خالی نبود غالب و کثیر و نادر کثیر متوسط است در میان غالب و نادر و تمثیل آن بصحت و مرض
و جذام داده اند زیرا که صحت غالب است و مرض کثیر و جذام نادر کذا فی الجاربردی و طریق ضبط این مصادر کثیر
آنست که عین مصدر ساکن است یا متحرک بر تقدیر سکون از دو حال خالی نیست یا چیزی در وزن زیاده شده است
یا نه بر تقدیر ثانی فا یا مفتوح است چون قتل بر وزن فعل بمعنی کشتن از نصر یا مکسور چون فسق بر وزن
فعل بمعنی از حکم بیرون آمدن از ضرب یا مضموم چون شغل بر وزن فعل بمعنی مشغول کردن از فتح و
بر تقدیر اول زائد یا یک حرف است فقط که آن تاء تانیث است و درین صورت هم فا یا مفتوح است

چون رحمۃ بروزن فعلۃ بمعنے مہربانی کردن از سمع یا مکسور چون نشدۃ بروزن فعلۃ بمعنے گم شدہ را یافتن از نصر یا مضموم چون کدرۃ بروزن فعلۃ بمعنے تیرہ شدن از سمع و با الف تانیث و یا دو حرف و آن الف و نون مشابہ الف تانیث ست یا سہ حرف و آن واو و تکرار لام کلمہ و تاء تانیث ست و مصنف اینہم اقسام را در آخر آوردہ بجہت مناسبت کلمات دیگر و بر تقدیر تحرک عین حرف زائد دارد یا نہ بر تقدیر ثانی و فتح فا و عین یا مفتوح ست چون طلب بروزن فعل بمعنی خواستن از نصر و یا مکسور چون خنق بروزن فعل بمعنی خفہ کردن از ضرب و مضموم العین نیامدہ و درین دو وزن زیادتی تاء تانیث و الف و نون آمدہ است چون غلبۃ بروزن فعلۃ بمعنے چیرہ آمدن از ضرب و سرقۃ بروزن فعلۃ بمعنی دزدی کردن از ضرب و امثلہ الف و نون ہم برای مناسبت اوزان دیگر در آخر آوردہ و بر تقدیر ثانی و کسرۂ فا عین مفتوح آمدہ و بس چون صغر بروزن فعل بمعنی خرد شدن از کرم و عین مکسور و مضموم نیامدہ بجہت کراہتہ توالی کسرتین و نقل از کسرہ بسوے ضمہ در صورت ضم فا عین مفتوح آمدہ و بس چون ہدی بروزن فعل بمعنی راہ نمودن از ضرب و عین مضموم و مکسور نیامدہ و بسبب استکراہ توالی ضمتین و نقل از ضمہ بسوے کسرہ و بر تقدیر اول زائد بحسب استقرار یا تاء تانیث ست فقط و آن جز در دو وزن مذکورہ یافتہ نشدہ یا مدہ ثالث فقط یا مدہ ثالث و تاء تانیث یا میم فقط یا میم و تاء تانیث یا الف و نون یا یاء و تاء تانیث و بر تقدیر مدہ اگر الف ست فا یا مفتوح بود چون ذہاب بروزن فعال بمعنی رفتن از فتح یا مکسور چون ضراب بروزن فعال سنگ نکشتی آمدن از ضرب یا مضموم چون سوال بروزن فعال بمعنی خواستن از فتح و اگر با الف تاء تانیث ہم زیادہ بود درین صورت نیز فا یا مفتوح ست چون زہادۃ بروزن فعالۃ بمعنی پرہیزگار شدن از سمع یا کسر چون درایۃ بروزن فعالۃ بمعنے دریافتن از ضرب یا مضموم چون نغایۃ بروزن فعالۃ بمعنے نغی در زیدن از ضرب و اگر مدہ یا ست فقط جز مفتوح الفا نیامدہ چون و میض بروزن فعیل بمعنے درخشیدن برق از ضرب و اگر یا با تاء تانیث ست ہم جز مفتوح الفا نیامدہ چون قطیعۃ بروزن فعیلۃ بمعنے بریدن از خویشی از فتح و اگر مدہ واو ست پس فا یا مفتوح ست چون قبول بروزن فعول و آنرا بسبب قلۃ در اوزان قلیلہ آوردہ یا مضموم چون دخول بروزن فعول بمعنی در آمدن از نصر و بسبب خروج از کسرہ بسوے ضمہ مکسور الفا نیامدہ مگر در فعول اجوف یائے گاہے فارا کسرہ دہند چون زیوج کما فی الاصول اگر واو با تاء تانیث ست جز مضموم الفا نیامدہ چون صہوبۃ بروزن فعولۃ بمعنے سرخ و سفید شدن از سمع و اگر حرف زائد میم ست فقط پس عین اینوقت یا مفتوح ست چون مدخل بروزن مفعل بمعنے در آمدن از نصر و درین وزن تاء تانیث ہم آمدہ چون مسعاۃ کہ در اصل مسعیۃ بود بروزن مفعلۃ بمعنے سعے کردن

از فتح یا مکسور چون مرجع بروزن مَفعِل بمعنی برگشتن از ضرب و در آخر این وزن هم تا آمده چون محمدة و مغفرة
و معصیة بروزن مفعلة بمعنی ستودن و بخشیدن و گناه کردن از ضرب یا مضموم چون مکرم بروزن مفعل بمعنی کرم
و این وزن را مصنف بسبب ندرت درین کتاب ذکر نکرده تا آنکه برین وزن بر مذهب افصح جز مکرم و معون
نیامده و نزد فراء جمع مکرمة و معونة ست چنانکه تمر و تمرة گفته اما مهلک بضم لام مصدر هلک و میسر بضم السین
و مالک بضم لام غیر فصیح ست و نزد اکثرین صحیح نیست و معون اگر صیغه مفعول گفته شود کثرة تغیر لازم آید بخلاف آنکه
بروزن مفعل گفته شود که دران جز نقل حرکة نیست و در آخر این وزن هم تا زائده آمده چون معونة و مکرمة بروزن
مفعلة و صاحب صحاح معونة بالتاء را بمعنی اعانة گفته و مکرمة را واحد مکارم و نزد وهم مصادر ست چنانکه در اوزان
قلیله ذکر خواهد کرد اکنون مصنف شروع در بیان اوزان ساکن العین کرد که بیشتر ترک کرده بود پس
در صورت الف تانیث فا یا مفتوح ست چون دعوی بروزن فعلی بمعنی خواندن از نصر یا مکسور چون ذکری
بروزن فعلی بمعنی یاد کردن از نصر یا مضموم چون بشری بروزن فعلی مژده دادن از نصر و در صورت
الف و نون هم فا یا مفتوح ست چون لیان که در اصل لویان ست بروزن فعلان بمعنی مدافعت
کردن از ضرب یا مکسور چون حرمان بروزن فعلان بمعنی بے بهره ماندن از ضرب یا مضموم چون غفران
بروزن فعلان بمعنی بخشیدن از ضرب و متحرک العین با الف و نون را یک وزن ست و آن نزوان
ست بفتحتین بروزن فعلان بمعنی جستن نر بر ماده از نصر و متحرک العین با زیادتی مده ثالث که الف ست
و زیادتی یا و تا در آخر و فتح در اول یک وزن دارد چون کراهیة بروزن فعالیة بمعنی ناخوش شدن از سمع
و ساکن العین با زیادتی واو و تضعیف لام و تا در آخر و فتح در اول هم یک وزن دارد چون قیلولة بروزن
فعلولة بمعنی نیم روز خفتن از ضرب تا اینجا سی و پنج وزن مصدر ثلاثی مجرد که کثیر الاستعمال بود بیان کرد حالا
چون وقت آن رسید که اوزان مصدر ثلاثی مجرد که قلیل اند بیان کند پس گفت و می آید مصدر ثلاثی مجرد
بر سبیل قلة بروزن مفعول چون مکذوب و میسور و معسور و مجلود و مفتون که بمعنی کذب و یسر و عسر و جلادة و فتنة است
چنانکه گویند دعه الی میسوره و الی معسوره و نزد سیبویه آنها هر دو صفة اند و معنی آن الی
زمان یوسر فیه و الی زمان یعسر فیه است چرا که آمدن مصدر بروزن مفعول نزد او ممتنع ست
و لفظ مفتون در قول او تعالی بایکم المفتون بمعنی فتنه خواهد بود اگر حرف با زائد نگویند ورنه بمعنی
مفعول ست کذا فی البحار بردے و هم اینجا اقتضاے سیبویه گذاشت و اقتضاے این حاجت کرد
و بروزن مفعولة چون مکذوبة بمعنی کذب و بروزن فاعلة چون کاذبة و باقیة در قول او تعالی
لیس لوقعتها کاذبة و هل تری لهم من باقیة و چون عاقبة [illegible] ان مکان [illegible]

و این صاحب این وزن را از اقل شمرده و عبارت بر وی عافیة بالفاء بمعنی معافاة آورده است فقط و در شافیه و
نظامی شرح آن عاقبة بالقاف و عافیت بالفاء هر دو موجود است و صاحب صراح در اول گفته اسم جاء بمعنی المصدر
و در ثانی گفته یوضع موضع المصدر رفاهم و بر وزن فعول بفتح فا چون قبول بمعنی پذیرفتن درایة لقبول حسن از
سمع و صاحب صراح گفته و هو مصدر شاذ و بر وزن مفعلة بضم العین چون ملکة و مقدرة بمعنی قادر شدن
از ضرب و بر وزن فعولة بفتح فا و تشدید عین مضموم چون صیرورة بمعنی تکبر کردن و بر وزن فعلوة بفتح فا و
سکون عین و ضم لام بالتشدید واو و بفتح عین نیز آمده چون جبروة گویم مصنف این هر دو وزن را در اصول از
اوزان مبالغه شمرده و حق همین است کما لا یخفی علی الفطن و بر وزن فعلاء بفتح فا و سکون عین چون رغباء بمعنی
خواهش کردن و بضم فا و فتح عین چون طلواء بمعنی انتظار و بسکون عین نیز چون غلواء بمعنی غلو و این را هم در
اصول در امثله مبالغه آورده و بر وزن فیعلولة چون کینونة و دیمومة که در اصل کیونونة و دیوموة بود بعد قلب واو
بیا یک یا را بجهت طول بنا وجوباً حذف کردند هر دو از نصر است و بر وزن فعالة چون قیلولة گفته بجهت اتیان
صیغ مشتقه از آن اجوف واوی چون کان یکون و دام یدوم و مانند آن و جز آن چون خطفی بالتحریک و خیطفی
بر وزن فعلی و فیعلی بالقصر بمعنی شتاب رفتن از ضرب و قنسری بر وزن فنعلی بالقصر و بسکون نون بمعنی
هلاک از سمع و خوزلی بر وزن فوعلی بالقصر و بسکون واو نوعی از رفتار از سمع و عرفان بر وزن فعلان
بکسرتین و تشدید اللام بمعنی معرفة از ضرب و فرکان بر وزن فعلان بضمتین و تشدید اللام بمعنی دشمنی از سمع و بکنونة
بر وزن فعاولة بضم فا و لام بمعنی قادر شدن بر تلفظ عربی بسبب عجمیة از سمع و رفنیة بر وزن فعلیة بضم فا و
فتح عین و کسر نون بمعنی تن آسانی از فتح و خیزل بر وزن فیعل بسکون یا مثل فیصل بمعنی خوزینی و سود و مثل
بلبل بمعنی سیاه و تیقور بر وزن فیعول بفتح فا و ضم عین و اصل آن دیقور است بمعنی وقار و غلیظ بر وزن فعیل
بکسر فا و تشدید عین مفتوحه بمعنی درد شکم و جنون و حجر بر وزن فعل بکسرتین و تشدید اللام بمعنی هجرت بسوی قریه
و انقلی بر وزن افعلی بمعنی غریدن رعد و بیامده است از این مصدر فعلی و نظیر آن از قبل است بمعنی حدت و ازدیر بر وزن
افعیل بکسر همزه و عین بمعنی طعن و ازلی که در اصل ازیوی بر وزن افعول بالضم است بمعنی سرعت در خوشی و تماشا بر
وزن تفعال بالکسر بمعنی رفتن و تهلوک بر وزن تفعول بالضم بمعنی هلاک و تهلکة بر وزن تفعلة مثلثة العین
والجمیع فی الاصول والمصدر للمبالغة تفعال بفتح التاء مثل تجوال بمعنی بسیار جولان کردن و نزد بعضی این وزن مطرد
است از هر ثلاثی مجرد کذا فی الاصول و بکسر تا شاذ است جز تلقاء و تبیان نیامده کذا فی النظامی و فعیلی
بکسر فا و تشدید عین مکسور چون دلیلی و خلیفی بمعنی بسیار رهنمونی کردن و بسیار امر خلافت کردن جاربردی
بعد این دو وزن نوشته قیل سئل الزمخشری آهو قیاسی ام سماعی فقال هذا الباب کثیر الاستعمال فینبغی

ان یکون قیاسا و تحقیق نظامی بعد قول ابن حاجب نحو الترداد والتجوال والخشبی والرمیا والتکثیر والمبالغة نوشته
وهو کثیر الاستعمال بجا و یکون قیاسا نه در اصول گفته من اوزانه للمبالغة تغعاب وقیل مطرد و تفعتاع و کذا
و تخیری وقیل مطرد کالمد گویم که ازینجا معلوم شد که در عبارت بردی و نظامی ضمیر هو راجع بسوی کلمه نحو ست نه آنکه
راجع بسوی فعیلی ست فقط اگرچه ایراد کلام بعد فعیلی دلالت برین معنی میکند ظاهرا فافهم و فعلوت بفتحتین
وضم لام چون رغبوت و فعلوت بزیادت الف چون رغبوتی یعنی بسیار خواهش کردن و تفعال بکسرتین
و تشدید عین چون تقطاع یعنی بسیار بریدن و نیز انحو فعال چون کذاب بکسر کاف و تشدید ذال و فعلی نحو غلبی
بفتحتین وشد الباء وفعلی نحو غلبی بکسرتین وشد الباء وفعلة نحو غلبة بضمتین وشد الباء وفعلة نحو غلبة بفتح الغین
وضم اللام وشد الباء همه مبالغه غلبه و فعالة نحو لغفة بفتحتین و شد تاء فوقانی مبالغه فجارة فاعولة نحو ساکوته مبالغه
سکونت و فعلیة نحو جبریة بفتح جیم و سکون باء و کسر راء و شد یاء تحتانیه و بفتح باء موحده نیز و بکسر جیم و راء و بکسر سه
و شد یاء در همه و فعالاء و فعولاء نحو براکاء و بروکاء بضم را بمعنی ثبات در جنگ اول بروزن فعالاء ست و ثانی
بروزن فعولاء و فعیلاء و فعیلاء نحو مطیطاء بکسر طاء و مطیطاء بضم میم و فتح طاء اول بروزن فعیلاء ست و ثانی بروزن فعیلاء مقصور و ممدود هر دو
هم آمده همه بمعنی رفتن بتبختر و افعیلا نحو اهجیری بکسر همزه و جیم و بمد نیز آمده بمعنی هذیان در خواب و افعولة نحو العوبة
بضم همزه و عین بمعنی لعب و فاعولاء و مفعولا نحو ساروراء بضم الراء بمعنی مسرت و مشعوراء بضم عین بروزن مفعولاء بمعنی
راستن و سانیة و اصل آن مساویة بروزن مفاعاة است بعد از آن قلب کردند بروزن مفاعلة شد و مسایة
بزیادت یا شد و اصل آن مساویة بروزن مفاعلة باشد بعد از ان قلب کردند مسائیة شد بروزن
فاعیلة و این بر تقدیریست که زیادتی الف و اصابه یاء دوم گفته شود ورنه اصل آن مسوئیة بروزن مفعلیة
ست کذا فی الاصول و شرحه چون مصنف از بحث مصادر سماعی فارغ شد خواست که مصدر قیاسی بیان
کند پس گفت بناء مصدر میمی از ثلاثی مجرد بروزن مفعل بفتح عین و کسر آن مطرد ست اگرچه مسموع نباشد
مگر از مثال واوی نحیز ناقص که از مضارع او فا کلمه حذف شده باشد مکسور عین آید مضارع آن
ظاهر مکسور العین بود یا مفتوح العین چون موعد و موضع مگر چند لفظ که بر خلاف قیاس آمده موحد و
درق و موکل و موهب و موزن و همچنین از مثال یائی و صحیح اللام که مضارع آن مکسور العین بود
ن میسر و از مثال واوی صحیح اللام و لازم که ماضی آن مکسور بود فقط یعنی فاش محذوف نشده بود
مضارع چون موجل در لغت اکثر بفتح عین آید و در لغت یعنی بکسر عین چون موجل کذا فی الاصول
در صراح ست که اگر واو از یفعل ثابت باشد چون یوجل و یوجع در ان دو وجه است اگر قصد مکسنه
ن اسم مکان را کسره دهیم آنرا اگر کنند بدان مصدر را فتحه دهیم گویند موجل اینجا بفتح عین

موضع لغت ست که فراء از عرب شنیده و از تخییر نحو یعد و یقنع و ییسر و یوجل مفتوح العین آید نحو مرمے و موقع و همچنین از صحیح چون مدخل و مضرب و مرجع بکسر جیم شاذ بود کفعلة بفتح الفاء للمرة ای برای بیان عدد الفعل و فعلة بکسر الفاء للحالة ای بیان نوع الفعل یعنی بنا مصدر میمی از ثلاثی مجرد قیاسی ست چنانکه بناء مصدر که برای مرة و نوع بود قیاسی ست اول بر وزن فعلة ست بفتح فا بشرطیکه در مصدر آن فعل تا نبود چون اکلة شربة بمعنی یکبار خوردن و یکبار نوشیدن اما القاءة از لقی و اتیانة از اتی شاذ ست و لقیة و اتیة بر حسب قیاس هم آمده و ثانی بر وزن فعلة بکسر فا ست بشرط مذکور چون جلسة بمعنی یک نوع نشستن و اگر در آخر مصدر تا باشد مرة و نوع بر بنای مصدر مستعمل آید و فارق در میان هر دو قرینه بود حالی یا مقالی چون سرقة و غلبة و نشدة و کدرة و اخذ و در مرة و سرقة عظیمة و نشدة لطیفة و کدرة کثیفة و غلبة شدیدة گویند در نوع و مرة و نوع از غیر ثلاثی مجرد از آن معلوم خواهی کرد و معنی نوع آنچه جاربردی از شرح هادی نقل کرده آنست که نوع حالتی ست که فاعل بر آن بود الفعل گوئی هو حسن الرکبة یعنی وقتیکه سوار بود در رکوب او خوب باشد بمعنی آنکه این عادت وی باشد در رکوب او همچنین طعمة و قعدة و قتلة و میتة حالتیست که در وقت طعام و قعدة و قتل و موت باشد فافهم مصنف اینجا به اختصار ذکر مصادر یکه وقوع آن غالب ست ترک کرده و در اصول بر طبق صاحب شافیه بیان کرده ست پس من آنرا بیان کنم تا این شرح از جمیع ما یحتاج الیه خالی نباشد پس بدانکه غالب در مصدر فعل بالفتح لازم بود وزن فعول بالضم ست چون رکع رکوعا و در متعدی فعل بفتح فا و سکون عین چون ضرب ضربا و این قیاس مطرد ست نزد سیبویه و اخفش اگر جز این مسموع نبود لکن در کتاب گفته که قیاس با کثر خواهند کرد نه بر اقل کذا فی الشرح و خلیل گفته که اصل در مصدر ثلاثی مجرد فعل ست از آنکه رجوع همه مصادر بسوی این وزن ست که باشد بوقت مرة بسوی این وزن ست مانند دخلت دخلة و قمت قومة بعد از آن برای فرق در لازم و متعدی واو که مثقل ست در لازم که قلیل بود افزودند و متعدی را که کثیر بود بر اصل گذاشتند کذا فی الجاربردی و فراء گفته اگر مصدر فعل بالفتح نشنیده باشی بساز برای اهل حجاز بر وزن فعل و بر وزن فعول برای اهل نجد گویا اهل حجاز جاری مجری متعدی کنند و اهل نجد جاری مجری لازمی و صحیح همانست که بیشتر مذکور شد کذا فی الشرح و در فعل بالفتح که دال بر صناعت باشد وزن فعالة غالب ست چون کتب کتابة اما عبر الرؤیا عبارة مشابه صناعة ست و بطل بطالة محمول بران از جهة نقیض بودن وی و در دال بر حرکة فعلان بفتحتین چون خفق خفقانا و لهذا در جولان تعلیل نشده چنانکه در بحث تعلیل بیاید و در دال بر صوت فعال بالضم فاید چون صرخ صراخا و نخ نباحا و غواث بالفتح بمعنے فریاد شاذ ست فراء گفته که بنا مده در اصوات چیزے بالفتح جز آن و نمی آید مگر بالضم مثل بکا و دعا یا بالکسر مثل نداء و صیاح و در ناقص وزن فعل بالضم فا و فتح عین غالب ست چون

...وبدی و فعل بکسر فا و فتح عین مختص چون قری و همچنین وزن فعل بفتحتین بباب نصر ینصر ست چون طلب
...لب و جلب الجرح و عین که هر سه از ضرب آمده در صراح غلب را از نصر نوشته و فراء گفته که احتمال ست
...ین در اصل غلبة باشد بار البوقت اضافت حذف کردند و جلب بمعنی کشیدن از نصر هم آمده بر قیاس لهذا جلبا
...مات بسوی جرح آورد م و جوهری گفته جلب الجرح یجلب الجالبة جالبة و تعلوا الجرح عند البرء و جلب الشی لجلبه جلبا
...بیانیین بدین قول احتیاج اضافت جالب بسوی جرح نیست چراکه جلب بمعنی ثانی هم از فعل بکسر العین آمده
...افی النظامی و غالب در مصدر فعل بالکسر که لازم بود اگرچه بمعنی عیب بود وزن فعل بفتحتین ست چون فرح
...با و رعن رعنا و در متعدی فعل بالسکون برای فرق در لازم و متعدی چون جهل و جهلا و این هم مطرد ست
...زد سیبویه و اخفش اگر غیر آن مسموع نباشد و نزد فراء مطلقا مطرد ست و لهذا صاحب صراح گفته که لبث بالسکون
...ر قیاس ست زیرا که مصدر از فعل بالکسر بالتحریک قیاس ست وقتیکه متعدی نبود انتهی و در معنی لون
...له بضم فا و سکون عین غالب چون سمرة کذا فی الاصول و در شافیه در عیوب هم ازین وزن را غالب
...نه و غالب در مصدر فعل بالضم وزن فعالة بالفتح ست چون کرم کرامة و نزد سیبویه مطرد ست و نزد بعضی
...ال بالفتح و فعل بالضم هم غالب ست چون جمل جمالا و حسن حسنا و مانند عظم بر وزن عنب و کرم بالتحریک
...ین باب کثیر ست چون صغر صغرا و کرم کرما و فرق در کثیر و غالب و نادر در اول این بحث دانستی شیخ رضی گفته
...غالب در معنی حرفة و مانند آن از هر باب که باشد فعالة بالکسر ست چون خیاطة و امارة و عبارة و تجارة و در
...فعه با وجود کسره فتحه هم آمده چون وکالة و ولایة و دلالة و حال عبارة و بطالة سابق گفته میشود و در معنی
...ردا و هیجان و حرکة و مانند آن فعال بالکسر ست نحو فرار و نکاح و ضراب و حیزان و طماح و در صوت
...ل بالضم چون صراح و فعیل درین باب کثیر ست چون صهیل و نهیب و در لازم از باب علم فعل بالتحریک
...ست چون درم و غیر این باب فعال بالضم نحو سعال و صداع از نصر و در الوان فعلة چون کدرة و مطرد
...معنی اضطراب و حرکة فعلان بالتحریک چون نزوان کذا فی الاصول و درین ضابطه و ضابطه سابق فرق بسیار
...ست فافهم و چون از بحث مصدر ثلاثی مجرد فارغ شد شروع در بحث مشتقات که عبارت از صفات ست کرد
...نت اسم مشتق شش نوع ست در حاشیه گفته مطلق مشتق نه قسم ست شش اسم و سه فعل انتهی کریم مشتق
...تبار معنی لغوی زائد بر نه قسم ست و اصطلاحی منحصر در شش نوع ست و مطلق مشتق که مصنف گفته اختراع جدید ست
...ر مراد از آن مشتق از مصدر ست که منحصر در نه قسم نیست فافهم اول اسم فاعل و آن اسمی ست که برون
...ورده باشند آنرا از مصدر برای ذاتیکه فعل بدو قائم باشد از جهت حدوث بدون ملاحظه زیادتی آن بر غیر
...بر وزنه ای اسم الفاعل من الثلاثی المجرد عن الزوائد فاعل نحو ضارب للواحد المذکر فاعلان للتثنیة المذکر

فاعلون لجمع المذكر فاعلة لواحد المؤنث فاعلتان لتثنية المؤنث فاعلات لجمع المؤنث وورنه للمبالغة منه فعِل
بفتح الفاء وكسر العين نحو حذِر بمعنى بسيار ترسنده وفعيل بفتح الفاء نحو عليم بمعنى بسيار دانا وفعول بفتح الفاء
نحو صدوق بمعنى بسيار راست گو وفعّال بفتح الفاء وشد العين نحو ضرّاب بمعنى بسيار زننده وفُعّال بالضم
والتشديد نحو قُرّاء بمعنى بسيار خواننده وبراويه العابد ومِفعَل بكسر الميم وفتح العين نحو مِخذم بمعنى بسيار برنده
ومِفعال بالكسر نحو مِحراب بمعنى بسيار جنگ كننده ومِفعيل بكسر الميم والعين نحو مِشتيق بمعنى بسيار گوينده وفِعّيل
بكسر الفاء والعين مع التشديد نحو شِرّيب بمعنى بسيار نوشنده وفُعَلة بضم الفاء وفتح العين نحو لُوَمة وضُحَكة
مبالغه لائم وضاحك وذلك الوزن مطرد للمبالغة من كل ثلاثي مجرد وفُعّل بضم الفاء وفتح العين المشددة
نحو قُلّب بمعنى بسيار گردنده ونحو ذلك مثل فُعَل نحو لُبَد على وزن صُرَد وعلى وزن كُتف ايضاً مبالغه لائم بمعنى
آكل وفُعُل نحو جُزُع كعضد مبالغه جازع وفعلان نحو هيمان كسكران مبالغه هائم بمعنى خائف وفَيعَل نحو
صيّاح كفيصل كثير الصياح بمعنى رفع الصوت وفيعل نحو هبيت كجيد بمعنى هيبان المذكور وفعّال نحو خُراع
كغراب مبالغه جازع وفِعَل نحو شِغِب بكسر الشين والعين المعجمتين وتشديد الباء بمعنى كثير الشغب وفَعلل نحو
وعبب كسلسل كثير الوعب اى اللعب وفيعال بالفتح كصيداح بمعنى صيدح المذكور وفعوال بالكسر كسرواط
بمعنى اكول وفيعول بفتح الفاء وضم العين نحو سيّوح بمعنى كثير السيح وفاعول بضم العين مثل فاروق وفُعّول
بضم العين المشددة نحو خلّيط بمعنى كثير الخلط وفعلول بضم الفاء واللام نحو خلبوب وفعلوت بفتح الفاء
والعين وضم اللام نحو خلبوت من حلب بمعنى خدع وفعليل بكسر الفاء واللام نحو سكّيت بمعنى كثير السكوت وفُعَيل
بضم الفاء وفتح العين المشددة نحو سكّيت وفُعلعل بضم الفاء والعينين مثل كذبذب وفعاعل بتشديد العين
الاول نحو كذّبذب وفيعلان بالفتح نحو كيذبان وفيعلان بضم العين مثل كيذُبان وفعُعلان بضم الفاء والعينين
نحو كذبذبان وفعلعلان مع تشديد العين الاول مثل كذّبذبان كلها مبالغه كاذب وفعليان بكسر الفاء
واللام نحو هذريان بمعنى بسيار بيهوده گو من هذر وفعّلان بفتح الفاء وكسر العين المشددة وفتحها ايضاً
نحو هيّبان بمعنى هيبان المذكور وافعلان بضم الهمزة والعين نحو العبان بمعنى كثير اللعب وتِفعِلة بكسر التاء والعين
مثل تلعبة وتفعال بالكسر وبالفتح ايضاً نحو تلعاب وتِفِعّال بكسرتين وشد العين نحو تِلِعّاب وتفعال بفتحتين و
شد العين نحو تلقّام بمعنى كثير اللقم وتُفُعول بضم التاء والعين نحو ترسود كثير الرسط بمعنى عظيم اللقم وتيفول بضم العين
نحو تيرود كثير الرقد بمعنى النوم وتُفعّالة وتِفعالة بكسر التاء نحو تقوالة وتقوالة بمعنى كثير القول وتفعلة بكسر التاء والعين
نحو تعلمة مبالغه عالم وفعوعل بفتح النون والفاء وكسر العين نحو نخوريش بمعنى كثير الخرش بمعنى خدش وفعل بفتحتين
وفعلة بضم العين وفعل وفعلة بضمتين وشد اللام في الكل نحو غضب وغضبة غضب وغضبة بمعنى كثير الغضب

والکل فی الشرح وصمه ویزاد التاء فی اواخر صیغ المبالغة للتاکید نحو علامة فی علام مبالغه عالم وخروقة فی فروق
مبالغه فارق وحترامة مبالغه حارم ونحو ذلک اما اسم فاعل از غیر ثلاثی مجرد بر صیغه مضارع معلوم آن باب آید
لیکن بجای علامت مضارع میم مضموم آرند و ما قبل آخر را کسره دهند چنانکه از یعتبر معتبر و از یجتنب مجتنب
مانند آن و دوم از مشتقات اسم مفعول است و آن اسمی ست که ساخته شود از مصدر برای ذاتیکه فعل بر آن
واقع شود بدون ملاحظهٔ تفضیل و زنه منه ای من الثلاثی المجرد قیاسا مفعول نحو مضروب للواحد المذکر مفعولان
للتثنیة المذکر مفعولون لجمع المذکر مفعولة لواحد المونث مفعولتان لتثنیة المونث مفعولات لجمع المونث ویجیء
کثیرا بمعنی المفعول من الثلاثی المجرد فعول بالفتح نحو رسول بمعنی فرستاده شده وقبول بمعنی مقبول وفعیل بالفتح
نحو جریح بمعنی مجروح وفعالة بضم الفاء وسکون العین للمبالغة نحو ضحکة بمعنی کسیکه بروی بسیار خندند وهذا لو
لغیر المبالغة ایضا نحو لقمة بمعنی چیز یکه در یکبار خورده شود وقبضة بمعنی چیز یکه بدست گرفته شود ومنه
قبضة السیف وفعل اسم المفعول علی وزن فعل بالتحریک نحو نقض وقبض بمعنی منقوض ومقبوض وفعل بکسر الفاء
وسکون العین نحو ذبح بمعنی مذبوح وفاعل نحو سر کاتم بمعنی مکتوم کذا فی المنهیة واحتمال دارد که کاتم بمعنی
صاحب کتمان بود چون دافق ولابن بمعنی صاحب دفق ولبن گاهی صیغه مبالغه اسم فاعل برای مبالغه
اسم مفعول آید چون مضروب ومهمان بمعنی کسیکه مردمان از دشمن سند ومی آید فعال بالضم بمعنی اندک چیز یکه
از فعل حاصل شده باشد نحو دقاق وحطام بمعنی ریزه که از دق وحطم حاصل شده باشد وفعالة بالضم برای
چیز اندک که از چیز بسیار جدا شده باشد نحو قلامة بمعنی آنچه ساقط شود از قلم بمعنی بریدن وقراضة بمعنی
آنچه ساقط شود از قرض بمعنی بریدن واسم مفعول از غیر ثلاثی مجرد بر وزن اسم فاعل آن باب آید مگر آنکه ما قبل
آخر اسم مفعول مفتوح بود چون مستخرج ومبعثر ومانند آن سوم اسم تفضیل وآن اسمی ست که ساخته شود از مصدر
برای چیز یکه متصف است بزیادت فعل بر غیر خود میزانه افعل یعنی میزان آن افعل است برای مذکر چون زید اعلم
من عمرو که دلالت میکند بر زیادتی موصوف یعنی زید بر غیر خود که عمرو ست در فعل که آن علم ست وفعلی بالضم برای
مونث چون فضلی وشرط بنا آنست که مأخذ آن ثلاثی مجرد تام متصرف ولائق زیادتی بود یعنی لون وعیب ظاهری
نباشد پس از رباعی وثلاثی مزید نیاید و همچنین از فعل ناقص چون کان وکاد ومانند آن و از فعل غیر متصرف
چون نعم وبئس واز فعلیکه معنی آن قابل زیادتی ونقصان نبود چون مات نسازند و از لون وعیب ظاهری
افعل صفت آید نه افعل التفضیل چون اسود واعور اما از عیب باطنی آید چون اجهل واحمق وبعضی بنا آن
از کان نیز جائز داشته کذا فی الاصول وبناء آن از رباعی وثلاثی مزید واز لون وعیب ظاهری با عین طور ست
که اول اسم تفضیل از ثلاثی مجرد که دران معنی قوت یا شدت ویا زیادة باشد بسازند بعدا زان بیهای آن

وگویند زید اشد منه استخراجاً وبیاضاً وحمیاً والجمع اے جمع افعل و فعلی افاعل جمع افعل چون افاضل جمع افضل
جمع تکسیرست اما جمع صحیح افعلون ست چون افضلون و فعل بضم فا وفتح عین جمع فعلی چون فضل و زحمة فضلی و این جمع
تکسیرست اما جمع صحیح فعلیات ست چون فضلیات گویم که اینجا ایراد جمع اسم تفضیل و ذکر جمع آله و ظرف و تثنیه و جمع
اسم فاعل و مفعول تطویل ست زیرا که در بحث تثنیه و جمع ذکر آن خواهد آمد فتامل و چهارم اسم آله است در اصول است
سوماً صیغ من فعل لآلته ای اسم آله اسمی ست که ساخته شود از مصدر برای آلهٔ آن مصدر گویم که این تعریف درست نیست
مگر آنکه تاویل کنیم که مراد از آله که در تعریف واقع شده معنی لغوی ست و از اسم آله اسمیکه در اصطلاح بران اطلاق اسم آله
کنند چنانکه شارحان کافیه در تعریف اسم اشاره و موصول که اسم الاشاره ما وضع لمشار الیه و الموصول ما لا یتم
جزءاً الا بصلة وعائد یست تاویل کرده اند و لهذا صاحب نظامی و جاربردی ازین تعریف عدول کرده گفتند که اسم آله
اسمیست مشتق باشد از فعل برای چیزیکه بدان در فعل استعانت گیرند هم جاربردی گفته که گاهی اطلاق آن بر چیزی
آید که دران فعل واقع شود وقتیکه آن چیز از جنس چیزے باشد که بدان دران فعل استعانت میخواهند چون
محلب بکسر میم بمعنی کاو دوشم میز انها اینجا و در اسم تفضیل لفظ منه نگفت از جهت عدم این هر سه وزن از غیر ثلاثی
مجرد بخلاف چهار باقی که اختصاص بثلاثی مجرد ندارند پس ناگزیرست از قید منه در انها مفعل بکسر المیم و فتح العین
بدون التاء والمد مثل مفتح بمعنی کلید و بالتاء مثل مکسحة بمعنی جاروب علی وزن مفعلة و بالمد مثل مفتاح علی وزن
مفعال و این هر سه وزن قیاسی اند بمعنی آنکه اشتقاق آن از هر مصدر جائزست اگرچه مسموع نباشد بلکه یا بمعنی
که این اوزان وقتیکه مسموع باشند جائزست اطلاق آنها بر هر چیزیکه بدان در فعل استعانت گیرند چون مفتاح که اطلاق
آن بر هر چیزیکه بدان در فتح دروازه استعانت گیرند روا بود اگرچه آله مخصوص نبود کذا فی النظامی و نزد بعضے آنچه که در وی
تاء ست سماعیست کذا فی الجاربردی و قد یجیء علی وزن فعال بالکسر فی الآلة نحو سراد و خیاط و نظام و ملاک والجمع ای جمع هذه
الثلاثة مفاعل فی مفعل و مفعلة و مفاعیل فی مفعال و فعائل فی فعال علی الترتیب و شذ مدق بضم المیم والدال چوبی
کوته و منخل بالضم المیم والخاء اسمه بمعنی پرویزن و فتح الحاء لغة فیه یعنی شاذ ست الفانیکه بضم میم و عین آمده
چون مدق و منخل و مسعط بمعنی ظرفیکه دران سعوط نهند و مدهن بمعنی روغندان و مکحلة بمعنی سرمه دان و محرضة
بضاد معجمه بمعنی ظرفیکه دران حرض یعنی اشنان نهند و وجه شذوذ آنست که این با شده اسمای اند مر آلات مخصوصه را
بے اعتبار آنکه بدان آلات استعانت گیرند در فعل و لهذا سیبویه گفته که این اسما جاری مجری فعل نیستند از آنکه
جاری بر فعل مختص با آله مخصوصه نباشد و اینها مختص اند نه مبنی از دهن مثلاً آله مخصوص دهن قصد کنند و اگر
دهن را در غیر ظرف آن نهند آنرا مدهن نگویند بخلاف محلب و مفتاح چنانکه بالا گفتم کذا فی النظامی والجاربردی
و نزد سیبویه ازینجا الفاظ مذکوره بیخ شاذ اند و محرضه بکسر میم و فتح ضاد است بر حسب قیاس کذا فی النظامی

ودر صحاح هم این لفظ بر حسب قیاس مذکورست و در شرح هادی گفته که همین مشهورست کذا فی البحار بیرونی و در صراح
مدق و مدقه بحسب قیاس هم مذکورست گوییم که مصنف در متن اصول و شرح آن موافق شرح شافیه گفته که این اوزان
مذکوره موضوع اند برای معانی ای الآلات و ظروف مخصوصه و نیستند مانند مضرب که موضوع ست برای آله ضرب هر چیز
که باشد پس اینها اسماء الآلات نباشند تا حکم کشند و دان کرده شود نیستند آنها مگر مانند منصل بضم میم و صاد و فتح آن که
موضوع برای سیف ست نه اسم آله است و نه معنی آن آله الفصل ست انتهی ترجمه پس برین تقدیر اینجا حکم کشند و ذ
کردن ناروا است فافهم و از ملحقات اسم آله وزن فعول ست بفتح فا برای چیزیکه فعل بدو کرده شود چون وقود و
چیزیکه بدان آتش روشن کرده شود وقیود چیزیکه بدان قی کرده شود کذا فی الاصول لهذا در صراح معنی وقود هیزم
و معنی قیود دارو یلقی آرنده نوشته و در شرح وقود و وضو را در اوزان مصدر هم نوشته و در صراح ست که اخفش گفته
که وقود در آیه وقودها الناس والحجارة بالفتح بمعنی هیزم ست و بالضم بمعنی اتقاد و همچنین وضوء بالفتح بمعنی آب وضو ست
و بالضم فعل ست و گویند این هر دو لغت اند در یک معنی و ولوع و قبول بالفتح مصدر شاذ اند و غیر ازین هر دو بضم فا
اند انتهی و پنجم اسم ظرف و آن اسمیست که ساخته شود از فعل برای دلالت بر مکان و یا زمان آن فعل و لهذا آنرا
اسم زمان و مکان نیز گویند و از انهامنه ای الثلاثی المجرد لا من غیره فانه یجیء منه علی صیغة مفعوله مفعل
بفتح المیم والعین یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین بود و یا مضاعف و یا ناقص از هر باب که باشد
اگرچه لفیف بود اسم ظرف آن بفتح عین آید چون مفتح و منصر و مرمی و موقی و محی و مقر و مذب و مفعل بفتح المیم و
کسر العین یعنی وقتیکه مضارع مکسور العین بود یا مثال از هر باب که باشد بشرطیکه ناقص نبود اسم ظرف آن بکسر
عین آید چون مضرب و محسب و موعد و میسر و نزد بعضی مثال یایی مثل صحیح ست پس در میقظ که بفتح عین
و ضم عین آمد و میقظ شام بالفتح گویند و در مصادر میمی همچنین و در ظروف مثال واوی که از سمع بود هم در لغت بعضی
فتح عین ست چون موجل و شاذ ست کسره درین الفاظ که از باب نصر اند و قیاس در آنها فتح ست چنانکه
دانستی مغرب و مشرق و منبت و مجزر و مسجد و منسم و مسقط و مطلع و مرفق و مفرق و منسک و مسکن آمده است
در معنی و الفاظیکه بعد آنست فتحه بر حسب قیاس نیز و فراء گفته که فتحه عین در جمیع الفاظ مذکوره جائز ست اگرچه
نشنیده ایم اما منخر بکسر میم و خاء معجمه فرع منخر ست چنانکه منتن بکسر میم و تا فرع منتن بکسر میم و کسر تا ست بجهت
عدم مفعل بکسرتین در کلام عرب و لفظ مظنه اشذ ست بسبب کسره تا و قیاس مظن بالفتح ست بدون تا اما محبره
بفتح باء موحده و ضم آن بمعنی دوات قلم و مقبره مثلثه العین و بکسر المیم و فتح با نیز بمعنی قبر و مشرقه مثلثه الراء و
و مشریق بکسر میم و ثانی بکسر را نیز بمعنی مکان مخصوص و معین برای نشستن در آفتاب بوقت اشراق و در ایام سرما
مانند آن از انچه که اولش میم ست و مناسب ظرف ست در معنی و مخالف آن در لفظ اسماء اما که مخصوص اند [illegible]

ظروف چنانکه لفظ مشرقه بمعنی مشرقه است و اسم ظرف نیست یقیناً زیرا که اینها جاری بر فعل نیستند بسبب اراده
مکان مخصوص از اینها نه مکان مطلق که مدلول ظرف ست نه بینی که از مقتل مکان مخصوص قتل قصد کنند بلکه هر مکان
که قتل دران واقع شود و لهذا سیبویه در لفظ مسجد گفته است که اگر آنرا اسم خانه ساخته بر آوردی از ظرفیت از آنکه
از مقتل مثلاً موضع معین نگیرند بلکه هر موضع که دران قتل واقع شود و بخلاف مسجد و اگر اراده کنی از ان موضع سجود
مطلقا مسجد بفتحه دهی چرا که اینوقت جاری بر فعل بود کذا فی الشرح وغیره و در شرح هادی مذکور است که در مفعلة بالضم
چون مقبرة وقتیکه فتحه دهند مکان فعل اراده کنند و وقتیکه ضمه دهند مراد از ان بقعه دارند که تا خود برای قبر شده
نه هر مکان قبر و همچنین مشرقة والمشربة که مراد از ان مکان مخصوص است که برای روشنی آفتاب و شرب آب بنا
سازند پس این اشیا جاری مجری فعل نیستند بسبب ثبوت ضمه آنجا پس خروج اینها را از صیغهای
قیاسی که جاری بر فعل اند دلیل ساختند بر اصالت صیغهای ایشان و تانیث درین اسما برای اراده
بقعه و یا برای مبالغه و دلالت بر آنکه سر اینها را اثبات ست فی انفسها کذا فی الجاربردی و در نظامی گفته که
خروج این اسما از قیاس از راه حرکت منظور فیه نیست بلکه معتبر غیر قیاسی بودن آنها از راه دخول تای تانیث
ست و گویا دخال تا برای تنبیه بر خروج آنهاست از موضوع اسم زمان و مکان یا باراده بقعه چنانکه مأسده
و مسبعه و جز آن انتهی و از ملحقات اسم ظرف ست وزن فعال بالکسر که مطرد ست در وقت آمدن وقت فعل
چون قطاف یعنی وقت قطف ثمر و حرام یعنی وقت حرم نخل و همچنین فعال بالفتح مثل قطاف مذکور و فعال بالکسر
غالب ست و معنی داعیه بحاشی مانند فعال ام چون جناب و کشاخ یعنی داعیه در جنب و کشخ بود و همچنین وزن
فعالة بالضم مع التحریک برای موضع فعل که در عضو بود چون قطعه و قطعة بمعنی مکان قطع و مناسب آن بود که وزن مفعلة
بفتح میم و عین که برای کاثرت که ماخذ آن دران مکان بسیار بود اینجا ذکر میکرد چنانکه در اصول کرده نه در آخر
بحث نسبت چون مأسدة و مفعاة و مذأبة و محیاة و مسبعة بمعنی مکانیکه دران اسد و افعی و ذئب و حیه و سبع بسیار
بود اما ذکر مفعلة که برای سبب فعل ست مانند ملحقات ظرف دران کتاب چندان مناسب نیست بلکه در ملحقات اسم آله
اینست بجهت ترجیح مناسبت معنوی بر مناسبت لفظی مثالش قوله علیه السلام الولد مجبنة مبخلة محزنة ای الولد
سبب الجبن والحزن والبخل والجمع لفظ مفاعل و ششم صفت مشبهه و آن اسمی است که در وضع ان لحاظ ثبوت
معنی و تقریر آن در چیزی بود اگر چه آن معنی فی نفسه حادث و غیر لازم بود و همین معنی مراد است از قولهم الصفة
المشبهة ما وضع لما قام به صفة علی جهة الثبوت و اینجا ما صیغ من افعل نگفت چنانکه در غیر این گفته بجهت عدم لزوم
اشتقاق از فعل دران مثل قد عمل صفت خماسی و برین تقدیر لفظ اشتق من فعل که در عبارات نحویین واقع
شده الصفة المشبهة ما اشتق من فعل لازم بنظر غالبه خواهد بود و فعل لازم خواه ابتدا بود خواه عند الاشتقاق

چون رحیم که مشتق از رحم ست بالکسر بعد نقل آن بسوی رحم بالضم فافهم و صفت در اصطلاح لفظی را گویند که دلالت
کند بر ذات مبهم که متصف باشد بمعنی چون ضارب و مضروب و اضرب و این را صفت مشبه از آن گویند که مشابه
اسم فاعل ست در معنی و تصریف و فرق میان هر دو در حدوث و ثبوت و وزنهای صفت مشبه مقصور علی السماع ای وزن صفت
مشبه از ثلاثی مجرد بغیر آن که آن در ذیل ابنیه رباعی و خماسی بیان کرده میشود بدانکه صفت مشبه از دو حال
خالی نیست یا آنکه در وی حرفی زیاده شده است یا نه بر تقدیر ثانی وزن آن دوازده باشد از آنجمله وزن فعل و
فعل بسبب استثقال ساقط شده چنانکه در بحث اسم ثلاثی گفته خواهد شد ان شاء الله تعالی و باقی چون صعب
بر وزن فعل بفتح فا و سکون عین بمعنی دشوار و صفر بر وزن فعل بالکسر بمعنی خالی و صلب بر وزن فعل بالضم
بمعنی سخت و حسن بر وزن فعل بفتحتین بمعنی نیکو و خشن بر وزن فعل بفتح فا و کسر عین بمعنی درشت و [illegible] بر وزن
فعل بضم عین بمعنی زیرک و [illegible] بر وزن فعل بکسر فا و فتح عین بمعنی پراگنده و [illegible] بر وزن فعل بکسر فا و عین
بمعنی فربه و [illegible] بر وزن فعل بضم فا و فتح عین بمعنی نامهربان و جنب بر وزن فعل بضمتین بمعنی ناپاک و بر تقدیر
اول زائد یا یک حرف ست فقط در اول یا در ثانی یا در ثالث یا در آخر یا دو حرف یا سه یا چهار و بر تقدیر زیادتی
یک حرف در اول آن حرف یا همزه است یا تا یا یا یا میم مثال همزه مفتوح چون احمر بر وزن افعل بمعنی سرخ
و مثال همزه مضموم چون [illegible] بر وزن افعل بمعنی نازک و مثال همزه مکسور چون اصمت بر وزن افعل بکسر
همزه و عین بمعنی مکان خالی که انیس در ان نباشد و مثال تا مفتوح چون ترتب بر وزن تفعل بفتح تا و ضم عین
بمعنی ثابت و بضم تا نیز آمده و مکسور چون تلطع بر وزن تفعل بکسر تا و عین بمعنی [illegible] انتهای آن افتاده با
از کمال پیری مثال یا مفتوح چون یلیل بر وزن یفعل بفتح عین بمعنی [illegible] و مثال میم مرطل بکسر میم
و طا بر وزن مفعل بمعنی [illegible] اما زیادتی یک حرف در ثانی پس یا همزه است یا الف یا تا یا یا یا واو یا نون یا میم
مثال همزه [illegible] بر وزن [illegible] بمعنی کوتاه و مثال الف فاطن بر وزن فاعل بمعنی
زیرک و این وزن نهایت قلیل ست حتی که بعضی منکر شده اند لکن ابوحیان گفته که التفات کرده نشود
بسوی کسی که گوید صفت مشبه بر وزن فاعل نیست چون ضامر کذا فی الشرح و مثال [illegible]
[illegible] بر وزن فیعل بکسر عین و فتح فا بمعنی استوار و بفتح فا و ضم عین نیز چون [illegible] بمعنی [illegible] و مثال
واو نوفع بر وزن فوعل [illegible] بمعنی ذکی الذهن و لوذعی بیای مبالغه نیز آمده و مثال نون کندر بر وزن فنعل
[illegible] بمعنی [illegible] و خمسر بر وزن فمعل [illegible] بمعنی خاسر و خیسری بیای مبالغه نیز آمده گاهی زیادتی یا و واو و متحرک
هم در ثانی آمده چون زلیفن بر وزن فیعل [illegible] بمعنی [illegible] بر وزن فوعل بضم فا و فتح واو و کسر عین و فتح آن
بمعنی [illegible] و این هر دو وزن نادر اند مثال [illegible]

درخشنده اما زیادتی یک حرف در ثالث پس الف است و یا مده و غیر مده و واو مده و غیر مده و نون و میم و همزه
و حرف تضعیف مثال الف جبان بر وزن فعال بالفتح بمعنی بددل و هجان بر وزن فعال بالکسر بمعنی شتر
سفید و شجاع بر زنت فعال بالضم بمعنی دلیر و بفتح و کسر شین هم آمده اما وزن فعال بالفتح و تشدید عین چون
براق بمعنی بروشن و بالضم چون کبار بر وزن فعال بمعنی بسیار بزرگ برای مجانست فعال مخفف اینجا ذکر
کرده اگرچه دو حرف زائد دارد و مثال یا مده کریم بر وزن فعیل بالفتح بمعنی بزرگ و غیر مده نحو طریم بر وزن
فعیل کدر هم بمعنی دراز و زمیل بر وزن فعیل بالضم فا و فتح عین بمعنی ضعیف و زمیلة بتا نیز آمده و زمیل بتشدید
میم و زمیلة بتا هم آمده و مثال واو مده چون غطون بر وزن فعول بالفتح بمعنی زیرک و مثال واو غیر مده عشور
بر وزن فعول کجعفر بمعنی سخت و خروع بر وزن فعول بالکسر بمعنی هرچه دوتاه شود از گیاه پیپ سستی
ساق در صراح است که نیست در کلام فعول بالکسر غیر عنود و خروع و مثال نون عرند بر وزن فعنل بفتحتین
و سکون نون بمعنی سخت و درشت و مثال میم دلمص بر وزن فعمل بالضم فا و فتح عین و کسر میم دلمص و دلامص
و درلمص و دمالص الف هم آمده و حق آنست که با الف اصل است و بی الف فرع مخفف آن چون قلانظ و علبط
چراکه توالی اربع حرکات در کلمه واحد ممنوع است چنانکه خواهی دانست و مثال همزه ضناک بر وزن فعال بالضم فا
و فتح همزه و فتح فا نیز بمعنی فربه و مثال تضعیف امر بر وزن فعل بکسر فا و فتح عین مشدد بمعنی کسیکه ضعیف رای
بود هرچه که گویند همان کند و امرة بتا نیز آمده و هر دو بفتح همزه هم آمده و زمج بر وزن فعل بضم فا و فتح میم مشدد بمعنی
کوتاه اما زیادتی یک حرف در آخر پس الف مقصوره است یا نون یا میم یا لام یا همزه یا حرف تضعیف
مثال الف عطشی بر وزن فعلی بالفتح بمعنی زن تشنه و مکسور الفا جیز لفظ خیری و غیری نیامده و مضموم الفا چون
حبلی بر وزن فعلی بمعنی زن باردار و حیدی بجای مهمله بر وزن فعلی بفتحتین بمعنی ماده خر جهنده از سایه خود و مثال
نون چون رعشن بر وزن فعلن کجعفر بمعنی سریع و زمحن بر وزن فعلن کقمطر بمعنی بخیل و زمحنة بتا نیز آمده و مثال میم
جلعم بر وزن فعلم کجعفر بمعنی بیحیا و زرقم بر وزن فعلم کبلبل بمعنی سخت کبود رنگ و دردم بر وزن فعلم کزبرج بمعنی
سنفه و مثال لام فعل کجعفر بمعنی بسیر و فربه فیم و مثال همزه ضهیا بر وزن فعلا کجعفر بمعنی زن مشابه مرد در عدم
حیض و بدبد نیز آمده و مثال حرف تضعیف عین بباء موحده بر وزن فعل بالتحریک و شدالام بمعنی عظیم و عملط
مسکوبند حمل و کسر عین ای عظیم و غلیظ کذا فی الصحاح و خطب بر وزن فعل بکسر حاء مهمله و فتح عین که طاء معجمه
است و تشدید با بمعنی سریع الغضب و خطبة بتا هم آمده و حزق بضم حاء مهمله و زاء معجمه و تشدید قاف بفتح حاء
فقط نیز بمعنی آنکه گام تنگ نهد و یا کوتاه باشد و هر دو بتا هم آمده و طمر بکسر طاء مهمله و میم و شد راء مهمله بر وزن
فعل و طمر بر وزن فعلل کزبرج بمعنی فرس جوزا و زنده بر وزن فعلل کزبرج و درهم بمعنی بالک زعدد بر وزن

فعلل کبلبل حمزب بمعنی بد دل اما زیادتی دو حرف دو قسم ست بر سبیل اجتماع یا افتراق قسم اول سه نوع
ست در اول یا در اوسط فقط یا در آخر و حروف مزیده در همه اقسام حروف علت و نون و میم و تا و همزه و حرف
تضعیف ست و پس مثال زیادتی در اول از همه بر وزن افعل بکسر همزه و فتح ثالث کجر وحل بمعنی متکبر و مثال زیادتی
در وسط نواجل بالضم بزیادت همزه بر وزن فواعل کعلابط بمعنی ضعیف و دلامص ازین قسم ست و دو اسم
بزیادت واو و الف کعلابط بمعنی فربه و براق بالفتح و شد راء و کبار بالضم و شد باء و خناب بکسر خاء معجمه و
شد نون بمعنی دراز احمق هم ازین قسم ست و ضیعل بر وزن فیعل بکسر صاد و فتح یاء تحتانیه شدیده و سکون
عین معجمه نادر است و قدوس و سبوح بر وزن فعول بالضم فا و عین شدیده بمعنی طاهر و از اسماء الهی ست
و هر دو بفتح فا نیز آمده ثعلب گفته که هر اسم که بر وزن فعول آمده مفتوح الاول ست مگر لفظ سبوح و قدوس
زیرا که ضمه درین هر دو اکثر ست و سیبویه گفته که نیست در کلام فعول بالضم انتهی و دری بر وزن فعیل بمعنی
بمعنی روشن و بضم فا نادر ست. و زمیل و زمیله گذشت و جلوز بالجیم بر وزن فعول کستور بمعنی فربه و دلیم
و صعند بر وزن فعیل بالتحریک و شد نون بمعنی سست و نرم و عصود بالتحریک و شد الواو بر وزن فعول بمعنی
دراز و کردس بر وزن فعول بالتحریک و شد واو مضموم بمعنی انسان عظیم الراس و هبیخ بفتح ها و باء موحده و یاء
تحتیه مشدده بر وزن فعیل بمعنی طفل نرم اندام و نزد بعضی غلام هبیخ بمعنی فربه ماخوذ از هبج بمعنی ورم ست و هبنیغ
بر وزن فعلیل کسفرجل بتقدیم النون بر یاء تحتیه بمعنی احمق و خفیفد بر وزن فعیعل بالیاء کسفرجل بمعنی سریع
و خنیتر بر وزن فنعیل بالنون کسفرجل بمعنی بدخلق و عجوجی بر وزن فعوعل کسفرجل بمعنی طویل القامة و فربه
استخوان و بمد نیز آمده و حریاض بر وزن فیعال باالف بمعنی سخت و درشت و عصواد بر وزن فعوال بالکسر
و بضم فا نیز آید بمعنی صاحب شر و عصیوط بر وزن فیعول کجر وحل بمعنی کسیکه بوقت جماع حدث کند و مثال زیادتی
در آخر سکران بالفتح بر وزن فعلان بالفتح بمعنی مردم مست و علیان بر وزن فعلان بالکسر بمعنی دراز و تن دار
کذا فی الشرح و در صراح بر وزن عطشان نوشته و مذکر و مونث دران برابر گفته و عریان بر وزن فعلان بالضم
بمعنی مرد برهنه و حیوان بر وزن فعلان بالتحریک بمعنی زنده و حمراء بر وزن فعلاء بالفتح بمعنی سرخ و اما صفت بر وزن
فعلاء بالتحریک چون حسناء بمعنی زن خوب و در شرح مذکور ست مطابق صاحب قاموس و در صراح ست که قراء
گفته نادر و حسناء بالتحریک بجهت حرف حلق ست و ابو عبیده گفته که نشنیده ام کسی را که این هر دو را بالتحریک
بخواند غیر قراء و ابن سکیت گفته که در کلام فعلاء نیست مگر یک لفظ در صفات که آن ناداء ست و گاهی آنرا
بالتسکین نیز خوانند و در اسماء دو لفظ ایضا شنوده قرماء و جیفاء که هر دو نام موضع اند انتهی و عشراء بر وزن فعلاء بضم
فا و فتح عین بمعنی ماده شتر که بر حمل آن ده ماه گذشته باشد و عکداء بر وزن فعلاء بالکسر بمعنی سخت و بسیار از عوید

وعدید بروزن فعیل کقطمیر بمعنی بدل از عدو وحلاکوک بروزن فعلول کعصفور وحلکوک بفتحتین وضم کاف وحلکاک
کفداد از نمک حل از حلاک بمعنی سخت سیاده سمکیک بروزن فعالیل بفتحتین وکسر لام بمعنی جاهل شتاب از نمک وسنجنج بروزن
فعلعل کسفرجل بمعنی کسیکه بشب نخفتد از سنج وجلجلع کسفرجل وبضم الجیم وهم بضم الجیم وفتح هر دو لام بمعنی حدید النفس از شتر
و دربوث بروزن فعلوت بالتحریک وضم بای موحده بمعنی رام وعفریت بروزن فعلیت بکسر فا و عین بمعنی خبیث
وعفرنت بضم عین وفتح فا وکسر نون وعفاریت بضم العین وکسر را هم آمده چنانکه عفرتی بروزن فعلتی کسفرجل وعرفنی
بضم عین وفتح را و نون بروزن فعلنی بمعنی شتر کج رفتار بسبب عدم ریاضت وخبعنی بکسرتین رشنبان بروزن فعلنی بمعنی
سریع وعبنی بنای موحده بالتحریک وشد النون بروزن فعلی کسفرجل بمعنی شتر درگس فربه وحنصار بکسر حاء مهمله وسکون
نون وفتح صاد مهمله وسکون همزه و واو بروزن فعلاء کجحمرش بمعنی مرد ضعیف از حنفص وخیزرون بروزن فعلون
بالتحریک وضم لام بمعنی کسیکه بروی او آماسیده بود وعفرین بکسر عین و را بروزن فعلین بمعنی نافذ در امر وبتشدید
را نیز آمده اما زیادتی دو حرف بر سبیل افتراق آن چهار قسم است و حروف مزید گفته شد در اول و وسط و در
اول و آخر و در اوسط فقط و در اوسط و آخر مثال قسم اول الندد و یلندد بروزن افعل ویفعل کسفرجل بمعنی خصم
شدید ماخوذ از لدد وافاعل بروزن افاعل کعلابط بمعنی منکر واُنحوت بروزن انعول کفرعون وعصفور بمعنی
واسعة الاحلیل والمید بروزن افعیل کقطمیر بمعنی نازک درخشان وتحضور بروزن تفعول بفتح تاء فوقیه وضم عین
بمعنی سبز ومهلاج بروزن مفعال بالکسر بمعنی زن خوبرو ومسکین بروزن مفعیل بکسر میم ومنین بمعنی کسیکه او را هیچ
خبر نباشد وبفتح میم نیز آمده ویحمور بروزن یفعول بفتح یاء تحتانیه وضم عین بمعنی سرخ ومثال قسم دوم انجم بفتح همزه و
فاء معجمه و شد میم بروزن افعل بمعنی کلان وازرب بکسر همزه وفتح زاء معجمه بعد مهمله و تشدید با بروزن افعل بمعنی کوتاه
والمر بضم همزه ومیم و شد را بروزن افعل بمعنی طمریر بفتح یاء تحتانیه شد را بروزن یفعل بمعنی سخت ومندلی بکسر میم
وفتح دال وبای موحده بروزن مفعل بمعنی سبک در حاجت مثال قسم سوم زنجیل بکسر زاء معجمه وجیم بعد همزه بروزن فنعیل
وزنجبیل بالنون قبل جیم بروزن فنعیل بمعنی زنجبیل کرم قوم شد وعنداد بروزن فنعال بالفتح بمعنی بدگمان وحنطام
بروزن فنعال بالکسر بمعنی کوتاه وخنطوب بروزن فنعول بالضم کم خیر وقابوس بروزن فاعول بمعنی خوبرو وخونس
بالتحریک و شد نون بروزن فوعل بمعنی کسیکه از معرکه بگریزد وعیداق بروزن فیعال بالفتح وبای تحتانیه بمعنی نازک
وصیخود بروزن فیعول بالفتح بمعنی روز سخت گرم مثال قسم چهارم عنزهو بروزن فنعلو کجحمرش وخنزهوة نیز آمده
بمعنی لئیم وکوکل بروزن فواعل کسفرجل بمعنی قصیر وزلقین بکسر زاء معجمه وفتح فا و شد نون بروزن فعیل بمعنی دراز و
عادو بروزن فعول بکسر فا وفتح واو و شد لام بمعنی سید وشیب بروزن فعیل کعلوذ بمعنی شدید از قسب وخنطائر
فعلاء کسفرجل بمعنی منتفخ البطن وصفند بروزن فعلل کسفرجل بمعنی احمق و عماد بروزن فعولل کسفرجل بمعنی سخت

وصاف و حقید بر وزن فعیلل کسفرجل بمعنی سریع از حقد و عشوزن بر وزن فعولن کسفرجل بمعنی غلیظ و خفیسی بر وزن فیعلی
بالقصر بفتح فا و عین بمعنی زیانکار و باذخی بر وزن فعالی بالقصر و بالفتح و بضم فا نیز بمعنی بلیغ و دوری بر وزن فعلی بالقصر
بفتح فا و عین بمعنی کوتاه و هبنی بر وزن فعلی بالقصر بضم فا و فتح عین شدیده بمعنی احمق از هنب و صلنقی بر وزن فعنلی کسفرجل
بمعنی شدید الصوت از صلق و زیادتی سه حرف هم دو نوع است بر سبیل اجتماع و بر سبیل افتراق و حروف مزیده اینجا هم
همان حروف اند که در قسم زیادتی دو حرف مذکور شدند مثال قسم اول صفتان بکسرتین و شد تاء فوقیه بر وزن فعلان
بمعنی جسیم شدید و صفتان بکسر صاد و فاء شدیده هم آمده بر وزن فعلان و جلبان بر وزن فعلان بفتحتین و شد لام و جلبان
بر وزن فعلان بضمتین و شد لام هم بمعنی صاحب شور و غوغا و خنذیان بکسر خاء و ذال معجمه بر وزن فعلیان کثیر الشر از
خنذه و غنطوان بفتح غین و طاء معجمه بر وزن فعلوان بمعنی قماش و خبقاء بکسر خاء معجمه و باء موحده و شد قاف بمعنی زن بد خلق
و عیرسیاء بکسر جیم و باء موحده بر وزن فعلیاء بمعنی ضعیف و مرمریس بر وزن فعفعیل کخندریس بمعنی سخت از مرس و عزرقفیه بر وزن فعلعیله
بمعنی تیز و بر سبیل افتراق چهار نوع است در اول و آخر و در اوسط و آخر و در اول و اوسط و در اوسط فقط مثال قسم اول اردنان بر وزن
افعلان کزعفران بمعنی روز سخت و اردنانه تبا بمعنی شب سخت نیز آمده و انفخان بر وزن افعلان بضم همزه و عین و کسر هما نیز بمعنی بسیار فربه
از نفخ و هر دو بار شدیده که برای مبالغه است و بتاء تانیث نیز آمده چون انفخانی و انفخانی و انفخانیه و انفخانیه و ملکعان بر وزن
مفعلان کزعفران بمعنی لئیم از لکع و استعمال آن مطلق است یا بندا فقط چون یا ملکعان بر وزن ملکعان که مختص ندبست و بمعنی کریم و
مسحلان بضم میم و حا بر وزن مفعلان بمعنی دراز و بیاء مبالغه نیز آمده و بتاء تانیث برای مؤنث هم و مرقدی
بکسر میم و قاف و شد دال بر وزن مفعلی بالقصر بمعنی کسیکه در کارها شتاب باشد از ارقد کاحمر بمعنی اسرع و مکوری
بفتح واو و شد راء بر وزن مفعلی بالقصر و مثلث المیم بمعنی لئیم و تحمری بفتح یا و میم و راء شدید بر وزن تفعلی بالقصر بمعنی
سرح و تقعرجاء بکسر نون و راء بر وزن تفعلاء بمعنی نامرد ضعیف و ترنموت بفتح تا و نون و ضم میم بر وزن تفعلوت بمعنی
کمانیکه آنرا آواز باشد در وقت تیر انداختن و اخزرقه بضم همزه و زاء معجمه و شد قاف بر وزن افعله بمعنی عظیم البطن که
در وقت رفتن سرین او بگردد و مثال قسم دوم عندوی بر وزن فعلی بالقصر بفتح فا و عین بمعنی سریع و کودری
بفتح الدالین و شد راء بر وزن فعوعلی بالقصر بمعنی کسیکه آمد و رفت بغیر حاجت کند و خنفقیق بر وزن فنعلیل
کخندریس بمعنی ناقه سریعه و جزآن از خفق و عنیدقان بر وزن فیعلان کزعفران بمعنی نازک و حیسمان بر وزن
فیعلان بضم عین بمعنی فربه و گنده هم گویند و تقیان بشد یاء مفتوحه بر وزن فعلان و بکسر یاء شدیده نیز بمعنی متکبر از تاه
و هیعرون بفتح ها و عین و ضم راء بر وزن فیعلون بمعنی عجوز مسنه و هنبار بضم ها و فتح نون شدیده بر وزن فعلاء
بمعنی زن احمق و فابیاء بر وزن فاعلاء بکسر عین بمعنی لئیم و طیاقاء بر وزن فعالاء بالفتح بمعنی مرد ناتوان از جماع
و مثال قسم سوم تلماظ بکسرتین و شد میم بر وزن تفعال بمعنی کسیکه بر محبت کسی ثابت نبود و مثال قسم چهارم زیزفون

بفتح الزائین المعجمتین وضم فا بر وزن فیعقول بمعنی جابدروا از فن واین وزن نزد کسی که تکریر فا تنها روا ندا
صحیح نبود بلکه وزنش فیعلون یا فیعلول باشد اما زیادتی چهار حرف جز بر سبیل افتراق نبود چون صعادرو او بر وزن
فاعولا ربضم عین بمعنی کسیکه نکاح نکند و سلویا بر وزن مفعولا بمعنی زمین کثیر السلام و آن درختی ست معروف
وغیر ذالک مراد او ازانیست که انحصارا این فقیر بطریق معقول وحصر مقبول انشاءالله تعالی ذکر کرده است امیدست که
اوزان مذکوره باین ضبط و ربط در هیچ کتاب این فن یافته نشود فاشکر و لا تکن من الغافلین اما طریق ضبط
در بیان وزن غالب صفت مشبه از ابواب ثلاثی مجرد آنست که آن از فعل بکسر عین بر وزن فعل بکسر عین
آید غالبا چون فرح و قرخا و در بعضی با وجود کسره ضم هم آمده چون ندس وحذر و عجل و فعل آمده است بر وزن فعیل
و فعل بالفتح و فعل بالضم بالکسر و فعول بالفتح نیز چون سلیم و شکش وحر و صفر و غیور از سلم و شکش وحرست
صفر و فار الرجل غیره و از الوان وعیوب وحلی بر وزن افعل غالب ست چون اسود و اعور و ابلج از سود و عور
و بلج و از فعل بالضم عین فعیل غالب ست چون کرم و کریم و آمده است بر وزن خشن وحسن وصعب وصلب
وجبان و دخور وجنب و از فعل بفتح عین قلیل ست بسبب استغناء ازان از جهت اسم آن و آمده است
ازان بر وزن مریض و شیخ و اشیب وضیق کذا فی الشافیه و هم گفته که از فعل بفتح عین بر وزن حی و طیب
کثیر ست انتهی و می آید از هر سه وقتیکه در معنی جوع و یا عطش و یا ضد این هر دو باشد بر وزن فعلان بفتح
چون جوعان از جاع یجوع و شبعان و عطشان و ریان هر سه از سمع کذا فی الشافیه و هم گفته که سه آید
از هر سه بر وزن فعل بالفتح و فعل بالتحریک چون فرد و فرد از فرد مثلث العین و بر وزن فعل بکسر عین و فعل
بضم عین چون تقن و قطن از قطنه که از علم و کرم و نصر ست و بر وزن فعل بالکسر چون ثقف از ثقف
که علم و کرم ست و بر وزن فعل بالضم چون حلو که از علم از کرم و نصر ست و بر وزن کصر و فعل کعنق چون ذلق
و ذلق از ذلاقت که از علم و کرم و نصر ست و بر وزن فاعل و فعیل و فعول بالفتح چون فاطن و فطین و فطون
از فطنه مذکور و بر وزن افعل چون انصر کاحمر از نصره که از علم و سمع و کرم ست بر وزن فعیل کبلیل و فعائل
کعلابط چون کندر و کنادر از کدر که از علم و کرم ست بر وزن فعیل کسکین نحو سخین از سخن مثلث العین و
سخاخین بضم سین و کسر خاء معجمه نادرست جز وی یافته نشده و بر وزن فعلان بالفتح و فعلان بالتحریک
نحو سخنان و سخنان و سحنان از سخن مثلث العین و بر وزن فعال بالفتح نحو دفا از ضرب و کرم و فعال
بالکسر چون کنار از ضرب و ضرام از علم و فعال بالضم چون شجاع از کرم و صدا از نصر و صغار از علم و بنا بر انچه
که نقل کردم نقطه حسب در حاشیه که صفت مشبه از سه باب یعنی سمع و کرم و حسب بیشتر آید از قلم ناسخ ست
کما هو الظاهر چون مصنف از بحث مصدر ثلاثی مجرد و مشتق فارغ شد شروع در اوزان اسم جامد کرد و گفت

اسم ثلاثی مجرد از زوائد را بر سبیل انتهاز ده وزن آمده است اگرچه قسمت عقلی دوازده میخواهد از جهت ضرب احوال سه گانه فا در احوال چهارگانه عین لیکن وزن فِعُل بکسر فا و ضم عین متروک شد بجهت ثقل که از صعود سفل بسوی علو است و وزن فُعِل بضم فا و کسر عین نیز بجهت حمل بر ضد اگرچه نزول از علو بسوی سفل است کذا فی الوصول و نزد دیگران ترک این وزن بجهت ثقل ست فقط اما نحو ضِرُب و یضرِب پس بنا بر این هر دو عارضی ست اول برای غرض ست و ثانی غیر معتد به بسبب زوال ضمه با در حالت نصب و جر لفظ دُئِل بدال مهمله و رئِم براء مهمله و وُعِل بواو و عین مهمله بر وزن فُعِل مجهول منقول اند از فعل نه اسم جامد اند چنانکه ضُرِب را مثلاً نام کسی نهند و نحو تنوط و تنشر که اسم جامد اند و منقول از فعل مجهول احمد ابن یحیی گوید که اسمی جز دُئِل نشنیده ام که برین وزن آمده باشد و بعضی گویند که آمده است وُعِل و رئِم و مع گفته که اسماء معدوده بر وزن فُعِل مجهول آمده اند بعده این هر سه را ذکر کرده پس معلوم شد ازین سه قول که این هر سه وزن منقول نیست بلکه محمول بر قلت ست گویم نقل در دُئِل و رئِم البته متصور ست و در وُعِل غیر متصور ست زیرا که مصدری ازین حروف نیامده پس بفعل چه رسد فافهم و لفظ حِبُک بکسر فا و ضم عین اگر ثابت شود چنانکه در قرات شاذه در آیة و السماء ذات الحبک آمده است لیکن پس محمول بر تداخل لغتین ست و در دو حرف کلمه از انکه حُبُک بضمتین و حِبِک بکسرتین آمده است متکلم در وقت تلفظ بحاء مکسوره از لغت ثانی غفلت کرده است تکلم بلغت اولی کرد و آن ده وزن اینست فَلس بر وزن فَعْل بفتح فا و سکون عین بمعنی پشیز و فرس بر وزن فَعَل بالتحریک بمعنی اسپ نر و ماده و گاهی فرسته نیز آمده و کتف بتاء فوقانیه و فا بر وزن فَعِل بفتح فا و کسر عین بمعنی شانه و عضد بعین مهمله و ضاد معجمه بر وزن فَعُل بفتح فا و کسر عین بمعنی بازو و این لفظ بر وزن فَعْل و حبر و عنق هم آمده و حِبْر بحاء مهمله و باء موحده بر وزن فِعْل بکسر فا و سکون عین بمعنی عالم و حبران و عِنَب بعین مهمله و نون و باء موحده بر وزن فِعَل بکسر فا و فتح عین بمعنی انگور و ابل بباء موحده بر وزن فِعِل بکسرتین بمعنی شتر و گوسپند آمده و قفل لغات و فا بر وزن فُعْل بضم فا و سکون بمعنی معروف و صرد بضم صاد و فتح راء مهمله بمعنی جانور سپره بزرگ سر که گنجشک را شکار کند و بعضی گویند اول طائر که خدا را روزه داشت کذا فی الشرح و عُنُق بضم عین مهمله و نون بر وزن فُعُل بمعنی گردن ردا و منظور ست و در لغت بنی تمیم رد بعضی از این امیه بسوی بعضی از آنها اسم باشند یا صفت که امثله آن در بحث صفت مشبهه گذشت پس در فِعِل بکسر فا و عین که عینش حرف حلق ندارد چون کتف باعتبار رد بسوی فلس و حبر و درع ست کتف بسکون عین و کِتف بنقل کسره عین بسوی فا و اگر عینش حرف حلق بود چون فخذ باعتبار رد بسوی فلس و حبر و ابل را اسم فرع ست فخذ بسکون عین و فِخذ بنقل کسره عین بسوی فا و فِخِذ باتباع فا در کسره مر عین را و همچنین ست

فعل بمعنی مکسور العین چون علم و شهد چنانکه بیشتر معاصرم فتوی کرده اند که در بنای مجهول که ملحق العین بود دو لغت
ضمه هم کسره فا با بقای [illegible] آمده و در غیر ملحق العینین چون ضرب بکسر فا و سکون عین کذا فی الاصول و نیز
ست مال فاء فعیل را اتباع کسره عین وقتیکه ملحق العین بود چون کبیت و شهید و نحیل و سعید و لئیم و
رحیم و در فعل بفتح فاء و ضم عین چون عضد باعتبار رد و بسوی فاء سبیک یک فرع ست منضمه بسکون عین چون [illegible]
فعل بفتح الفاء وضم العین چون کرم و کرم قال الجاربردی لا یجوز فیه عضد لثقل الفاء نقلا من الفساد کما نقل الکسر قد
فی کتف لثقل الضمة وقد جوزه بعضهم و در فعل بکسرتین چون ابل باعتبار رد و بسوی حبر یک فرع ست ابل
بسکون عین چنانکه جاربردی در شرح قول ابن حاجب فی ابل فی ابلز و ابل و مبنز ولا ثالث لهما گفته که مراد آنست
که نیست در کلام عرب فعل بکسرتین مگر ابل و ابلز در صفات بعضی گفته اند مراد آنست که این هر دو از افرع دیگر
نیست چنانکه کتف و فخذ [illegible] است و درین نظر است زیرا که عضد و عنق را هم یک فرع ست و آنجا هم
لا ثالث لهما گفته اند و بعضی گویند که لا ثالث لهما تضعیف ست بجهت آمدن ابلد و حبک یا آنکه مراد آنست لا ثالث
لهما فی الصفات است لعله گفته که از اسماء و صفات بر وزن فعل جز دو کلمه که ابل و بلز است نیامده و بعضی
گفته اند که معنی آنست که جائز نیست تسکین عین در هیچ لفظی مگر در ابل و بلز یعنی بر وزن فعل الفاظ بسیار آمده
لیکن تسکین عین جز درین دو لفظ روا نیست زیرا که سماع حکم کرده به تداخل لغتین در حبک پس اگر حبک بکسرتین
نزد او ثابت نمی بود حکم به تداخل نمیکرد و حکم به تصحیف تکلف ست جاربردی در جواب آن گفته که ازین کلام
تناقض در قول سماع لازم نمی آید زیرا که ابل و بلز عموم منخواهد و لا ثالث لهما خصوص و حکم در حبک به تداخل لغتین
باعتبار لغت غیر فصیح باشد زیرا که حبک در کتب او شان بکسرتین قلیل ست و بضمتین کثیر پس حق آنست
که با نوشتیم اول او مویدست آنچه [illegible] گفته که اجماع کرده اند بصریین بر آنکه نیامده است بر وزن فعل از
اسماء مگر ابل و از صفات مگر بلز و کوفیین از اسماء ابل [illegible] هم روایت کرده اند پس اتفاق فریقین برین سه
لفظ شد و برین تقدیر لفظ یا نزد ایشان ثابت نیست یا بر طریق اصالة نباشد یا فصیح نیست و مراد بیان
لغت فصیحه است و اعتراض بر لغو بودن لفظ نحو هم مدفوع است زیرا که افراد معنی فعل عام ست ازین هر دو
لفظ [illegible] فی الجاربردی [illegible] بدانکه گاهی در دو کلمه بسبب حصول مثل کتف و عضد همچو کتف و عضد ساکن
کنند مثل ام امر و هو و هی وقتیکه بعد فا و واو و ثم افتند همچنین هو و هی وقتیکه لام ابتدا و یا همزه استفهام
که با حروف مذکوره با ما قبل خود همچو کتف و عضد شده اند بجهت کثرت وقوع آنها لیکن ها هی هو و هی بعد ثم
ضعیف ست لهذا اکثر قرا آیه ثم هو یوم القیامة من المحضرین بتحریک ها خوانده اند مگر کسائی دران ثم هو
باسکان ها نیز قلیل ست بجهت عدم کثرت ثم ها هو و همچنین اراک منتخبا باسکان فاء [illegible] قلت [illegible] حسنین

بارو در فعل بالضم فا وسکون عین چون عنق باعتبار رد بسوی اصل یک فرع ... اسم عین برا
لغة قابل بیل آمدن عسر ویسر بفتحتین در عسر ویسر بسکون ولهذا اخفش وعیسی ابن عمر در هر فعل بالضم ضمه عین جائز
شمرده اند صفت واجوف وناقص کذا فی الاصول ودر صراح ذکر این استثنا نیست گفت قال عیسی بن عمر کل اسم
ثی اذا کان مضموم الاول جاز السکون والضم فی عینه مثل عسر ورحم فا انتهی فافهم ونزد اکثرین ضمه عین جائز نیست
نا که بضم عین تخفیف مطلوب حاصل نشود بلکه ثقل لازم آید در عسر ویسر بسکون وضمه هر دو اصلی باشد واستعمال
ت بیشتر بود ودر فعل بضمتین عنق باعتبار رد بسوی اثقل هم یک فرع ست عنق بسکون عین ونزد کوفیین ودر
ن بالسکون چون بحر فتحه هم رواست ونزد بصریین فتحه عین لغت مستقله است وفرع ساکن العین سیبویه گفته
ساکن کرده میشود ودر لغت تکوین واهل مردم بسیار از بنی تمیم مانند کبد ورجل وابل وعنق وجز آن اسم باشد خواه
فت خواه فعل وسبب آنست که انتقال از اخف بسوی اثقل که کسره وضمه است یا از اثقل بوی نزد ایشان
ده است وبرای مشابهت ثلاثی در مزید هم این حکم جاری کردند چون انطلق ولم یلده ومنفخا ومانند آن که طلق بکده
غ در ان بمنزله کبد ست وبعد از ان قاف ودال را فتحه دادند تا اجتماع ساکنین نشود ومفتوح العین را ساکن نکردند
که فتحه اخف ست این چنین حکایت کرده مرا خلیل از عرب ومن هم شنیده ام از عرب انتهی وهم گفته که باعتبار
به مذکور لازم می آید که کسره مفتوح در مانند فخذ وکتف وضم ساکن در مانند قفل روا نبود مگر آنکه گفته شود که چنانکه تخفیف
مطلوب ست نزد ایشان اتباع هم مطلوب ست چنانکه در منتن وانبئک واجئک منتن وانبوک واجوک گویند
سیبویه در موضع دیگر گفته که فا را در مانند شهد وشهید مکسور نکردند مگر برای آنکه گفتیم که اصل در مضارع فعل بالفتح کسره
ه است وفتحه بسبب حروف حلق ست ووقتیکه این حروف عین یا لام افتد در مانند شهد وشهید چون فتحه حروف
ق ممکن نشد بسبب عدم فعیل والتباس فعل بفعل مفتوح العین وخواستند که تاثیر حروف حلق از وجهی شود ما قبل
روف حلق را کسره دادند زیرا که کسره مشابه فتحه است بسبب وقوع این هر دو قبل از یا وقرب یا بسوی الف در مخرج
نسبت واو وبسبب آمدن کسره بعد سکون که اخت فتحه است والکل فی الشرح واسم رباعی مجرد را پنج وزن آمده است
سیبویه وشش نزد اخفش اگرچه بحسب قسمت عقلی چهل وهشت ابنیه باید که آن حاصل ضرب صور عقلیه فقید قیاسیه
م ثلاثی در احوال اربعه لام او ست ودرین صور مذکور بنظر اجتماع ساکنین هم اوزان چند مناسب بود که یافته نشود
لا انجفنی تو درین تقسیم لام ثانیه اعتباری نیست بجهت بودن آن محل تغییر پس ازین جمله جز پنج وزن همه متروک اند
بجهت استثقال وآن پنج وزن اینست جعفر بفتح جیم وفا بر وزن فعلل بمعنی نهر صغیر وجز آن ومثال صفت عبهر بمعنی
مرد آگنده گوشت درزبرج بکسر زای معجمه ورای مهمله بر وزن فعلل بمعنی زر ومثال صفت طرمس بمعنی لئیم وبرثن بالضم [illegible]
ا ومثاله بر وزن فعلل نام قبیله او بمعنی اسد ومثال صفت ففعلیت بمعنی قوی وسخت درشت ودرهم بکسر دال مهمله

وفتح ها بر وزن فعلل بمعنی درم ومثال صفت هزبر بمعنی فربه ودرشت مناسب آن بود که بجای درهم درم میگفت
چنانکه مصنف در اصول گفته بجهت تعریب درهم نزد بعضی جاربردی گفته که در ثبوت فعلل نظر است چرا که درهم معرب است
وبلغ بر تقدیر اصالت رباعی بود اما بر تقدیر زیادت آن چنانکه مذهب اخفش رباعی نبود انتهی وصاحب مراح
مصنوع را بر وزن زبرج ودرهم گفته بعد ازان گفت قال الخلیل لیس فی الکلام فعلل الا اربعة احرف درهم
وهجرع وبلغ وقلعم فافهم وقمطر بکسر قاف وفتح میم وسکون طاء مهمله بر وزن فعلل بمعنی صندوق کتاب ومثال
صفت سبطر بمعنی شدید قیل قال الاخفش جخدب بضم الجیم وفتح الدال علی وزن فعلل بمعنی نوعی از ملخ یعنی نزد اخفش از
اوزان رباعی مجرد ششم آمد فرا ومثال صفت عندد بمعنی فربه وسیبویه آنرا بر وزن برثن روایت کرده اما اخفش الجلعب
وبرقع راهم مثل روایت اخفش بیان کرده ابوعلی گفته که معرب است جاربردی گفته که حق ثبوت این وزن است
چرا که میگویند بالی عنه عندد ای بد ودال ثانی برای الحاق است ورنه ادغام واجب میشد بر تقدیر الحاق
ملحق به باید وهم مصنف در اعلال عین گفته که صح علیبة لمحافظة الالحاق ودرین کلام دلالت میکند بر ثبوت ملحق به
انتهی وصاحب قاموس لفظ ضفدع وطحلبا بر وزن جخدب هم نوشته وصاحب الفیه وابن عقیل هم رباعی مجرد را
شش وزن نوشته اند وبنا بر اقوال مذکور مصنف در اصول گفته للرباعی المجرد ستة گویم پس برین تقدیر لفظ قیل
اینجا بنا بر مشهور است نه بر سبیل تحقیق واگر گوئی که لفظ قیل بجای خود است زیرا که در ثبوت وزن مجرد اجماع
نیست چنانکه در اوزان باقیه گویم در ثبوت مانند درهم هم اتفاق نیست چنانکه دانستی فافهم اما جندل بفتحتین
وکسر دال مخفف جنادل است نه رباعی مجرد وهمچنین هر لفظیکه بر چهار حروف بود بضم اول وفتح ثانی وکسر ثالث با جواز
کثرت آن چون علبط ودلمص ودلامص وهدهد وفدفد وهدکرد وعجلند وعکلد وعلکد وضنبد وعکبس وعکمس وهدهد
وزملق چنانکه عرتن بالتحریک وعرتن بضم تا مخفف از عرتن کسفرجل است زیرا که توالی چهار حرکت زیاده
ازان نزد عرب مستکره است ومتروک کذا فی الشرح وغیره اسم خماسی مجرد را چهار وزن آمده است اگرچه قسمت
عقلا مقتضی صد ونود ودو وزن است که حاصل ضرب صور قیاسیه رباعی در چهار احوال لام ثانی است ودیگر
احوال در بحث رباعی گذشت اول سفرجل بفتح سین وفا وجیم بر وزن فعلل بمعنی آبی ومثال صفت شمردل بمعنی
سریع از شتر وجز آن دوم خزعبل بضم الخاء وفتح الزاء المعجمتین وکسر الباء الموحدة بر وزن فعلل بمعنی سخن
باطل ومثال صفت قذعمل بمعنی شتر فربه وسوم قهبلس بفتح قاف وبا موحده وکسر لام بر وزن فعلل
ومثال صفت جحمرش بمهمله بمعنی عجوز فربه وچهارم جردحل بکسر جیم وفتح دال بمعنی وادی قرطعب بمعنی شی
قلیل بکسر قاف وفتح طاء مهمله بر وزن فعلل ومثال صفت اردحل بمعنی فربه ودر قرطعب قرطعبة بضم قاف وفتح
را وفتح طاء مهمله بر وزن فعلل ومثال صفت اردحل بمعنی فربه ودر قرطعب وقرطعبة بضم قاف ورا وعین وقرطعم

بضم قاف و فتح راء و میم نیز آمده و در جعفر طلل که مانند سفرجل ست یعنی باده ضلیل بکسره عین و قاف و طاء نیز آمده
کذا فی الاصول را ایراد قذعمل در امثله اسماء و اعتدا و جار بردی قذعمل و جحمرش را از قبیل اسماء محل تأمل ست
گفت القرطعب الشیء القلیل والجحمرش العجوزة والقذعمل الابل الضخم والامثلة الصفة همرجل للواسع الخطو و جحمرش
الابل ضخم و قیاس لاعنوان عظیم و ضبعثن للشدید انتهی فافهم چون اسم ثلاثی مجرد و رباعی مجرد و خماسی مجرد را دانستی
بدانکه مزید ثلاثی و رباعی بجهت کثرت محصور نیند از انکه حرف زیاده یا یک ست یا دو یا سه یا چهار و محل آن زیادت
یا قبل فاست یا میان فا و عین یا میان عین و لام یا بعد لام و بر تقدیر زیادت دو و سه و چهار یا بر سبیل
اجتماع ست یا بر سبیل افتراق و حروف زائده سوای تضعیف ده حروف ست چنانکه بیاید پس برین تقادیر
کثرت امثله و عدم حصر آن ظاهر ست و ایراد آن درین کتاب متعسر هر که خواهد در متن لغت مثل قاموس
و مانند آن ببیند لیکن بنظر ما لایدرک کله لایترک کله چیزی نوشته میشود ثلاثی مزید نحو اصبع مثلثة الهمزة والباء
بمعنی انگشت و اقلید بالکسر بمعنی کلید و اخدود بالضم بمعنی مغاک و احدوثه بالضم بمعنی کلام و اعصار بالکسر
بمعنی بادیکه دران آتش باشد و افرند بکسر همزه و راء بمعنی جوهر شمشیر و اجرد بکسر همزه و راء و شد دال بمعنی
گیاهی و اکبرة کاجردة و بفتح همزه نیز بمعنی بزرگ قوم و اترج بضم همزه و راء و شد جیم بمعنی ترنج و ارون
کفرعون بمعنی درن یعنی ریم و انبجان بفتح همزه و با بمعنی آرد خمیر و جز آن و اسم رباعی مزید نحو قرطاس مثلثة
القاف و فردوس بفتحتین بمعنی بیشه کوه زین و برشوم بالضم و بالفتح نخلی در بصره و خرنیط بالکسر بمعنی آسیابی
شتر و جبوکر کسفرجل بمعنی ریگستان و عشبر کسفرجل نام مردی عضافر کعلابط بمعنی شتر و جهندر بضم جیم و فتح ها و دال
نوعی از تمر و سجلاط بکسرتین و شد اللام بمعنی یاسمین و سجلاط بر وزن فعللال بمعنی ریحان و عیسوق کعصفور
جانوری و زمهریر بمعنی قمر و سختی سرما و قرنفول بفتحتین معروف و عبوثران و عبیثران بضم ثاء مثلثه در هر دو
و بفتح آن نیز بمعنی گیاهی و جز آن و صفت رباعی عنصفر بر وزن فنعلل کسفرجل بمعنی مرد درشت و خنفس
کجحمرش بر وزن فنعلل بمعنی ناقه فربه و قنفخر کجردحل بر وزن فنعالل و بضم قاف نیز بمعنی بزرگ اندام و جعندل
بر وزن فنعلل کقذعمل بمعنی سخت و درشت و غضنفر بر وزن فنعلل کسفرجل بمعنی شیر و عندوغر بر وزن فعوعلل کسفرجل
بمعنی ناقه شگرف استوار و سمیدع بر وزن فعیلل کسفرجل بمعنی مهتر و قفاخر کعلابط و قفاخری بیاء مبالغه نیز
بمعنی بزرگ اندام و همرش بشد میم بر وزن فعلل کجحمرش بمعنی پیر کلان سال و سلفد بشد لام بر وزن
کجردحل بمعنی احمق و صنبر بکسر صاد و شد نون مکسور و مفتوح بر وزن فعلل یا فنعل بمعنی سرمای سخت و خضم
بضم خاء معجمه و فتح میم مشدده بمعنی متکبر و عملط بضم عین و فتح میم مشدده و کسر لام بمعنی سخت و زبعبق بر وزن
فعلعل کسفرجل بمعنی بدخلق و عضرفس بر وزن فعلنل کسفرجل بمعنی شیر قوی و قمقام بالضم بمعنی سید

و عملاج بالکسر کسیکه او را ثبات بر هیچ چیزی نبود کنهوز بر وزن فعالول کسفرجل بمعنی فربه و هبردف بر وزن
فعاول کجحرول بمعنی جلد و سبک و صعقوق بر وزن فعلول بفتح فا و ضم لام بمعنی لئیم نادرست و زعبیر
بر وزن فعلیل بکسر با و عین مهمله بمعنی عابر بر اشیاء و زرحب بضم زای معجمه و رای مهمله و شد با بمعنی فربه و قوسا
و عروب بکسر عین و سکون را و فتح زای معجمه و شد با بمعنی درشت و سخت و عربد بکسر عین و کسر با و فتح راو
و شد دال بمعنی سخت و سمهد بر وزن فعلل کسفرجل بمعنی شتر فربه و زبعباق بر وزن فعلال بفتح زای
معجمه و هر دو بای موحده و بکسر زای معجمه و بای اول نیز بمعنی بدخلق و طرماح بکسر طا و شد میم بر وزن فعلال
بمعنی عالی نسب و جهنام مثلثة الفاء مع العین و شنون بمعنی چاه مغاک و عرطویل بر وزن فعاویل کخندریس
بمعنی نیک جوانی و قد و عرطلیل بر وزن فعلیل کخندریس بمعنی فربه و غنفقوق بر وزن فعللول یا فیعلول
کعصرفوط بمعنی دراز مضطرب و احمق و جمعلیل بر وزن فعلليل کخزعبيل بمعنی کسیکه جمع کند از هر چیز
بفتح با و دال و ضم کاف بر وزن فیعلول و تبا نیز بمعنی فربه و قرنباغ بفتح قاف و را و بکسر هر دو نیز بر وزن
فعلال بمعنی منقبض بخیل و جحنبار بکسر جیم و حا و جحنبار بضم جیم و حا بر وزن فعلال این هر دو نیز آمده
بمعنی فربه و زرحجان بفتح الرائین بر وزن فعلان بمعنی واسع منبسط و طرمذان بکسر طا و میم بمعنی متکبر
و دحمسان بضم دال و میم و دحمسانی بیاء مبالغه نیز بمعنی مردم گندم گون فربه و دخنکوان بفتح دال و عین
و کاف بر وزن فعللان بمعنی موذی و دلمغی بالقصر و بکسر دال و فتح میم بر وزن فعللی بمعنی فربه و جلعبی بفتح
جیم و لام و با بمد نیز بمعنی تیز نظر و ذبعری بکسر زای معجمه و فتحه آن نیز و بفتح با و را بمعنی بدخلق و طرمزه بکسر
طاء و میم بمعنی کسیکه بگوید و نکند و خمجاجة بفتح خای معجمه و سکون جیم بمعنی احمق بی فهم و هبرنوعة بکسر ها و بضم آن
نیز و بفتح لام بر وزن فعلولة بمعنی بدخلق و احمق و هردبة بکسر ها و فتح دال و تشدید با بمعنی عجوزه و عسقندة
بضم دال و سین و شد قاف بمعنی دراز اما مزید خماسی بسبب قلت آن و قلت خماسی محصور در پنج وزن است
اول عضرفوط بفتح عین و را مهمله و ضم فا بر وزن فعللول بزیادت واو مده بمعنی کراسته نر و مثال صفت
موز بمعنی شدید الاکل و نزد کسی که تکریر فا تنها روا بود ازین جنس نخواهد بود فافهم دوم خزعبیل بزیادت
یاء مده بر وزن فعلليل بمعنی باطل و مثال صفت قذعمیل بمعنی پیر بزرگ و سوم قرطبوس بکسر قاف و فتح طا و
ضم باء موحده بمعنی داهیه بر وزن فعللول و مثال صفت قرعبوس بمعنی ناقه جلد و چهارم قبعثری بفتح
قاف و باء موحده و ثای مثلثه بمعنی دابه که در بحر میباشد بر وزن فعللی الف آن برای الحاق نیست زیرا که
اسم سداسی یافته نشده که بدو ملحق شود و نه برای تانیث است بسبب وجود قبعثراة بلکه برای تکثیر بنای کلمه
است چنانکه رضی و زمخشری و غیره تصریح کرده اند و برین تقدیر در حالت تنکیر منصرف بود و نزد سیبویه

الحاق پنج حرفی بکلمه شش حرفیست واین قول غیر صحیح ست چنانکه دانستی مثال صفت ضبعطری بمعنی دراز و جسیم
خندریس بفتح خاء معجمه و دال مهمله و زیادت یا مده بر وزن فعلليل بمعنی شراب کهنه و نزد بعضی نون هم زائد ست
بر وزن فنعليل و برین تقدیر رباعی مزید بود و مثال فعللیل دربیس بود مثال صفت علطبیس بمعنی نرم و روشن
و از امثله خماسی مزید ست کمهدر بضم کاف و فتح میم مشدده و دال مهمله بمعنی راس ذکر و لعاط بفتحتین و لعاط
بکسر یائین بمعنی حریص و خوار و سمرطول و سمرطیل بفتح السین والمیم و ضم طاء در اول و کسر طاء در ثانی بمعنی دراز
مضطرب و قرعبلانه بفتحتین و فتح یا بر وزن فعللانه بمعنی جانوری عریض که در گل غلطد یعنی خراطین و اصطفلین
بکسر همزه و لام و فتح طاء و بزیادة یاء و نون و اصل آن اطفل کاصطبل ست و اصطفلینه بزیادة تا نیز آمده چون
هم از بحث اسما فارغ شد شروع در بحث افعال کرد و گفت فصل بدانکه جمیع اقسام مصدر را از مرة و نوع و
جز آن و همه اقسام فعل از ماضی و مضارع و امر و سائر مشتقات از اسم فاعل و مفعول و صفت مشبه و اسم تفضیل
و اسم آله و اسم ظرف بر دو گونه است یکی ثلاثی دیگری رباعی و این تقسیم باعتبار لفظ ست و خماسی در فعل
نیاید بجهت ثقل فعل از نسبت اسم چنانکه سابق معلوم کردی و هر یک ازین دو نوع هم دو نوع ست مجرد
و مزید فیه لیکن بحسب اصطلاح مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خود اند و مراد از مشتق
اینجا بمعنی عام ست که شامل فعل مضارع و امر و ماضی ست پس کراهة و یکره و کاره و مکروه را ثلاثی مجرد
گویند از آنکه ماضی آن کره است ثلاثی مجرد ست اگرچه در بینها سه حرف زیاده است و همچنین تعثیر و
اجتناب را رباعی مجرد و ثلاثی مزید گویند از جهت ماضی آنها که بعثر و اجتنب ست و در بعضی نسخه این
عبارت مذکور نیست بجهت اکتفا بر تعریف مجرد و مزید که از ان این تبعیت مفهوم میشود و چون مصـ از
تقسیم فارغ شد شروع در تعریف هر دو قسم کرد و گفت ثلاثی مجرد لفظی ست که در وی چون کره مثلا یا در
ماضی او چون یکره و کراهیة و کاره و مکروه و جز آن سه حرف اصلی باشد و بس و ثلاثی مزید فیه آنکه در
ماضی او سه حرف اصلی بود با حرف زائد چون نستنصر و استنصار و مستنصر و مانند آن یا ماضی که در وی سه حرف
اصلی بود با زیادتی حروف دیگر چون استنصر و مانند آن از قید در وی در تعریف ثلاثی مجرد و از ایراد این
تردید در تعریف ثلاثی مزید تعریف هر دو جامع و مانع شد و اگر لفظ در وی در هر دو جا میبود چنانکه در بعضی نسخه
واقع ست اخصر می بود و علی هذا القیاس در تعریف رباعی مزید و رباعی مجرد دانست که در وی چون بعثر یا در
ماضی او چون یبعثر و مبعثر و جز آن چهار حروف اصلی باشند فقط چنانکه دانستی و رباعی مزید آنکه در
ماضی او چهار حرف اصلی باشد حروف زائده نیز چون تحرنجم و متحرنجم و جز آن یا ماضی که در وی چهار حرف
اصلی زائد هم بود چون تسربل و احرنجم و اقشعر و زیادتی حروف در فعل بیش از سه حرف نباشد در ثلاثی

ودر رباعی بیش از دو وا با زیادتی یک حرف در ثلاثی چون اکرم ودر رباعی چون تسربل وزیادتی دو حرف در
ثلاثی چون اجتنب ودر رباعی چون احرنجم وزیادتی سه حرف جز در ثلاثی نبود چون استنصر وافعنسس مانند آن
ولهذا لا یتجاوز الفعل المزید فیه ستا ای ستة احرف کما عرفت امثلته وچون تعریف ثلاثی مجرد ومزید ورباعی
مجرد ومزید دانستی پس بدانکه ثلاثی مجرد در القول صحیح شش باب است اگرچه بقسمت عقلی از ضم صیغه ماضی
یا سه صیغه مضارع نه باب میخواهد وجهش آنست که فا ماضی را چون بسبب تعذر ابتدا بالساکن وثقل فعل وخفة
فتحه مفتوح ساختند وعین را متحرک داشتند تا بجهت سکون آخر ماضی در وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک اجتماع
ساکنین نشود سه صورت حاصل گردید فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ وهر یک ازین سه صیغه را مضارع از مضموم العین ومکسور العین
ومفتوح العین باید لیکن چون فَعَلَ بالفتح را مضارع سه قسم آمد وفَعِلَ بالکسر را دو وفَعُلَ بالضم را یک شش
باب حاصل شد واز جهة آنکه اصل در لفظ ماضی ومضارع آنست که عین هر دو مختلف باشند چنانکه معنی هر دو مختلف
است سه باب اصل شدند وسه باب فرع وبجهت اصالت ابواب اصول سه ابواب اصول را اولاً ذکر کرد وفروع را
بعد ازان شیخ ابن حاجب باب فتح را درین مقام ذکر نکرده بجهت عدم اعتداد آن چرا که اصل در مضارع فَعَلَ
بالفتح کسره وضمه است وفتحه عارضی است که برای رعایت حرف حلق دهند ووجه آن خواهی دانست انشاء الله
تعالی وابو حیان گفته است که فعل بالفتح وقتیکه حلقی العین یا اللام باشد قیاس مضارع آن فتح است تا آنکه
در وقت عدم سماع رجوع بسوی فتحه کنند واین قول ائمه لغت است ونزد اکثرین اختیار فتحه وضمه وکسره در
مضارع موقوف بر سماع است وبسیار حرف حلق بود یا نبود چون نَعَقَ یَنعِقُ ونَزَعَ یَنزِعُ که از ضرب است
با وجود حرف حلق ووعد یعِد وبلغ یبلُغ از نصر وبعضی گویند که در مضارع فَعَلَ بالفتح کسره اصل است تا آنکه اگر
حال مضارع معلوم نباشد حمل بران کنند که آن اکثر واخف است وازان افتان کامل در ماضی ومضارع
حاصل میشود وبجهت بودن کسره سفلی وفتحه وضمه غیر سفلی ونزد بعضے اصل در متعدی کسره است ودر غیر متعدی
ضمه ونزد بعضے اگر در مضارع آن یکی از ضمه وکسره شنیده باشند متکلم را عمل بران مسموع باید فقط مانند ضرب
وقتل واگر هر دو شنیده باشند یا هیچ نشنیده متکلم را رواست که هر کدام که خواهد از کسره وضمه استعمال کند واین
اختیار ابو حیان است چون عرش یعنی بنا نهاد که در مضارع آن هر دو مسموع شده است وبعضی گویند که کسره وضمه
مطلقاً جائز است خواه یکی شنیده باشند خواه هر دو خواه هیچ نه واین قول ابن عصفور است ودر فَعِلَ بالکسر مضارع
مفتوح بود ومکسور در الفاظ معدوده است که بیاید انشاء الله تعالی ومضارع فَعُلَ بالضم مضموم بود فقط بجهت
مناسبت لفظ ضمه با معنی آن که طبعی وثابت است وغیر متغیر ومختلف ومنضم است بصاحب خود وغیر متعدی
بسوی دیگرے اما احوال مضارع این هر سه وقتیکه معتل ومضاعف ومهموز باشند بعد ازین تفصیل

معلوم خواهد شد ان شاء الله تعالی و از آن شش باب باب اول از اصول فَعَلَ یَفْعِلُ بفتح عین ماضی و کسر عین مضارع ست
چون ضَرَبَ ماضی معروف یَضْرِبُ مضارع معروف ضَرْباً مصدر معروف و معنی آن زدن و رفتن و جز آن ست و این معنی
اصلی ست ضارب اسم فاعل ضُرِبَ ماضی مجهول یُضْرَبُ مضارع مجهول ضَرْباً مصدر مجهول و معنی آن زده شدن ست
و این معنی عارضی ست که بسبب نسبت آن بسوی مفعول پیدا شده است نه اصلی ست مضروب اسم مفعول و الامر منه
اِضْرِبْ اسم الظرف منه مَضْرِب بکسر العین و اسم ظرف این باب بکسر عین آید جمعه ای جمع مضرب مضارب جمع تکسیر ست
و اسم الآلة منه مِضْرَب و مِضْرَبة و مِضْراب جمعها ای جمع هذا الثلاثة مضارب جمع مضرب و مضربة و مضاریب جمع مضراب
اسم التفضیل اَضْرَب للمذکر ضُرْبیٰ للمؤنث جمعهما ای جمع اضرب و ضربی ضارب جمع اضرب جمع التکسیر اما جمع التصحیح فاضربون
و ضرب جمع ضربی جمع التکسیر و الجمع التصحیح ضربیات و باب دوم از اصول فَعَلَ یَفْعُلُ بفتح عین ماضی و ضم عین مضارع ست
چون نَصَرَ ماضی معلوم یَنْصُرُ مضارع معلوم نَصْراً مصدر معلوم بمعنی یاری کردن ناصر اسم فاعل نُصِرَ ماضی مجهول یُنْصَرُ مضارع
مجهول منصور اسم مفعول اُنْصُرْ امر مَنْصَر بفتح العین ظرف چراکه اسم ظرف اینها بفتح عین آید آه اشاره است بسوی
صیغ باقیه بنهج باب اول که آن جمعه مناصر و الآلة مِنْصَر و مِنْصَرة مِنْصار جمعها مناصر و مناصیر اسم التفضیل انصر و
نصری جمعهما اناصر و نصر ست باب سوم از اصول فَعِلَ یَفْعَلُ بکسر عین ماضی و فتح عین مضارع ست چون سَمِعَ ماضی
معلوم یَسْمَعُ مضارع معلوم سَمْعاً مصدر معلوم بمعنی شنیدن اِسْمَعْ امر حاضر مَسْمَع بفتح العین ظرف چراکه اسم ظرف
این باب هم بفتح عین آید آه اختیار ترتیب مذکور در ذکر ابواب اصول بجهت بودن مخالفت تام میان کسره و فتحه
است بخلاف کسره و ضمه زیراکه کسره سفلی ست و فتحه علوی و ضمه متوسطه است لهذا باب نصر را در وسط آورد فافهم
باب چهارم از ثلاثی مجرد و اول از فروع فَعَلَ یَفْعَلُ بفتح العین فیهما ای فی الماضی و المضارع نحو فَتَحَ ماضی معلوم
یَفْتَحُ مضارع معلوم فَتْحاً مصدر معلوم بمعنی کشادن اِفْتَحْ امر حاضر مَفْتَح بفتح العین ظرف زیراکه اسم ظرف این باب هم
بفتح عین آید آه باب پنجم از ثلاثی مجرد و دوم از فروع فَعُلَ یَفْعُلُ بضم العین فیهما ای فی الماضی و المضارع ست چون
کَرُمَ ماضی معلوم یَکْرُمُ مضارع معلوم کَرَماً مصدر معلوم بمعنی جوانمردی کریم صفت مشبه است که بجای اسم فاعل
درین باب آید و اسم فاعل نیاید اُکْرُمْ امر مَکْرَم اسم ظرف بفتح العین چراکه اسم ظرف این باب هم بفتح العین آید بدانکه
رواست تسکین عین ماضی که بر وزن فَعِلَ بالکسر بود چون سَمِعَ و یا فَعُلَ بالضم چون کَرُمَ و در فَعِلَ بالکسر که حلقی العین
بود چون شَهِدَ سه فرع آید شَهْدَ بسکون عین و شِهْدَ بنقل کسره عین بفا و شِهِدَ بکسرتین باتباع کسره عین نعم
و بئس فعل مدح و ذم ازین قبیل ست و درین دو صیغه قبائل عرب سوای بنی تمیم هم تلفظ بفروع کنند اگرچه و تیره
ایشان نیست باب ششم از ثلاثی مجرد سوم از فروع فَعِلَ یَفْعِلُ بکسر العین فیهما ای فی الماضی و المضارع ست
چون حَسِبَ ماضی معلوم یَحْسِبُ مضارع معلوم حِسَاباً بالکسر مصدر معلوم بمعنی پنداشتن اِحْسِبْ امر مَحْسِب بکسر العین

ظرف از آنکه اکثر این باب بکسر عین آید و چون از بعض استعمالات عرب توهم دو باب دیگر غیر این مشتق باب میشد
معه آنرا ذکر کرد و گفت اما فضل یفضل بکسر عین ماضی و ضم عین مضارع باب علی حده نیست چنانکه بعضی گمان کرده اند
بلکه از قبیل تداخل است و معنی تداخل در اینجا آنست که ماضی از بابی دیگر و مضارع از باب دیگر گیرند پس فضل یفضل
که از باب سمع و نصر هر دو آمده است ماضی از باب اول گرفتند و مضارع از باب دوم و همچنین در دمت تدوم
کخفت و تقوم و کبت بضم عین و قلب بفتح العین که اول از باب سمع و نصر آمده است و دوم از باب کرم و سمع تداخل
است و کاد یکاد از سمع است نه آنکه ماضی بضم عین است و مضارع بفتح عین و باب علی حده است چنانکه بعضی فهمیده اند
و لهذا کدن که در اصل کودن بود جمع مونث غائب ماضی بکسر کاف آید برای رعایت باب چون خفن و ضمه کاف
کدن که بر سبیل ندرت یافته شده است برای رعایت واو شاذ بود از آنکه رعایت باب اصل و اهم است از رعایت
واو و اگر گفته شود که ضمه کاف برای رعایت باب است نه رعایت واو گوئیم پس کسره کدن که اکثر است از ضمه آن
از چه رو بود بخلاف ضمه فا که برای واو هم می آید چنانکه در قلت و کسره فا جز برای رعایت یا و یا باب نبود و عدم
یا خود ظاهر است پس بجهت نقل کسره عین متعین شد از اینجا معلوم کرده باشی که از جمله نه باب که مقتضای قسمت
عقلی است شش مستعمل شده و دو متوهم و یکی متروک محض کما لا یخفی بدانکه اسم ظرف از ناقص و مضاعف که درین
ابواب سته مذکوره واقع شود بفتح عین آید چون مرمی و مسعی و مفر و از مثال واوی و یائی که درین ابواب آید بکسر
عین باشد چون موعد و میسر و تفصیل آن سابق در بحث اسم ظرف گذشت و اسم ظرف از غیر آن که صحیح و اجوف
و مهموز است چنانکه دانستی در ابواب مذکوره یعنی جائیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین بود اسم ظرف بفتح عین
آید و اگر مکسور است بکسر عین آید و در بعضی نسخه این عبارت است اسم ظرف از یفعل و مثال مفعل آید و از یفعل و یفعل
و ناقص و مضاعف مفتوح بود چون مرمی و چندی از غیر شاذ آمده است منبت و مسجد و مشرق و مغرب و
مفرق و مجزر و منسک و مسقط و مسکن و مرفق و مطلع و مصدر مفتوح آید مگر از نحو یعد و یضع و میسر چون موعد
موضع و میسر انتهی و شرح این عبارت در بحث اسم ظرف و مصدر میمی بتفصیل گذشت قوله از یفعل و مثال مفعل آید
یعنی از مکسور العین و مثال بکسر عین آید و قوله از یفعل و یفعل یعنی مفتوح العین و مضموم العین بفتح عین آید لهذا
الفاظ مذکوره که از باب نصر بکسر عین آمده اند شاذ بود چون از بحث ابواب ثلاثی مجرد فارغ شد ابتدا بذکر
رباعی مجرد و مزید کرد تا بعد از آن حال ثلاثی مزید ملحق بخوبی واضح گردد و گفت رباعی مجرد را یکباب است فقط
و مصدر وی فعللة و فعلالا بر وزن فعللة بفتح فا و سکون عین بود چون دحرجة و بعثرة و خبر آن بعثر ماضی معلوم
یبعثر مضارع معروف بعثرة مصدر معلوم یعنی برآوردن مبعثر اسم فاعل بعثر ماضی مجهول یبعثر مضارع مجهول
بعثرة مصدر مجهول مبعثر اسم مفعول الامر بعثر و الظرف مبعثر بر صیغه اسم مفعول جمعه ای جمع المبعثر الظرف مباعثر

زیرا که جمع تکسیر در اینچنین اسمای ثلاثی مزید و رباعی نیاید بخلاف مثل جعفر و حمار که جمع آن جعافر و حمر آید و یجیٔ مصدرہ کثیرًا غیر مطرد و زاد کان غیر مضاعف فعلالا بالکسر کدحراج و یکثر فی مصدرہ المضاعف فعلالا بالفتح کزلزال و بالکسر فاره ایضاً و یضم قال الفراء لیس فی الکلام فعلال مفتوح الفاء من غیر ذوات التضعیف الا حرف واحد وهی خزعال و زاد ثعلب فیها قهقارا بالالف وقیل هو قهقر و زاد ابو مالک قسطال و هو الغبار واما فی المضاعف ففعلال فیها کثیرة نحو زلزال و قلقال کذا فی الصراح و یجیٔ مصدرہ علی سبیل القلة فعللی بالقصر و بفتح الاول والثالث کقهقری وهی الرجوع الی الخلف و فعللاء بالمد و ضم الاول و الثالث کقرفصاء و جاء قرفصاء بضم الثانی ایضاً و معنی آن نشستن بر هر دو سرین و پیوستن هر دو ران را بشکم و هر دو دست را در بغل نهادن ست و قرفصی بالقصر نیز آمده بحرکات ثلث در فا و قاف و مصادر رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید چنانکه بر اوزان مقرره معلوم آید وآنرا مصدر غیر میمی گویند بر وزن مفعول وی نیز آید وآنرا مصدر میمی گویند و رباعی مزید را سه باب ست یکی بدون همزۂ وصل و در بعضی نسخه دو با همزۂ وصل واقعست و همین ازان نسخه بطریق اشاره مفهوم میشود چنانکه ازین نسخه بطور صراحت باب اول که همزۂ وصل ندارد تفعلل ست بزیادۂ تا و بضم لام اول چون تسربل بمعنی پیراهن پوشیدن تصریفه تسربل ماضی معلوم یتسربل مضارع معلوم تسربلا مصدر معلوم متسربل اسم فاعل تسربل ماضی مجهول یتسربل مضارع مجهول تسربلا مصدر مجهول متسربل اسم مفعول تسربل امر بدانکه اسم ظرف چنانکه از ثلاثی مجرد بر وزن مفعل و مفعل آید همچنین از غیر ثلاثی مجرد که رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید است می آید بروزن مفعول وی و همچنان که مصدر از ثلاثی مجرد برای نوع و مرة سازند چنانکه دانستی همچنین رواست که از غیر ثلاثی مجرد هم سازی باین طور که در آخر مصدر رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید که مجرد از تا است زیادتی تا برای مرة و نوع کنی چون تسربلة والانطلاقة واحرنجامة واگر در آخر مصدر اینها تا بود احتیاج زیادت آن نیست چون بعثرة و جابنة و اقامة و استقامة پس در غیر ذی التاء فرق در مصدر مطلق و مقید بزیادت تا بود و فرق در مرة و نوع باعتبار قرائن بود در ذی التاء بقرائن فقط فرق در مصدر مطلق و مصدر مرة و نوع حاصل شود باب دوم از رباعی مزید همزۂ وصل دارد افعنلال بکسر عین و زیادت نون و همزه و الف ست چون احرنجام بمعنی انبوهی کردن تصریفه احرنجم ماضی معلوم یحرنجم مضارع معلوم احرنجاما مصدر معلوم محرنجم اسم فاعل احرنجم ماضی مجهول یحرنجم مضارع مجهول محرنجم اسم مفعول احرنجم امر در حاشیه گفته چون مجهول و اسم مفعول از باب لازم بواسطه حرف جری آید بنا بران در تصریف باب لازم آورده شد تا مبتدی را وزن آن معلوم شود انتهی بدانکه اهرمع بروزن افعلل بفتح عین و ادغام لام اول در ثانیه باب علحده نیست چنانکه بعضی گفته اند بلکه اصل آن اهرنمع ست بروزن احرنجم و بنا بر

اصل اقشعر اقشعرر است بدو راء مفتوحتین و ادغام هم مستعمل آمده است باب سوم از رباعی مزید
که همزه وصل دارد افعلال است بکسر همزه زائده و سکون عین و ادغام لام اول در لام ثانی و الف زائده و در وزن
آن این ادغام نباشد چون اقشعرار بمعنی موی برتن خاستن تصریفه اقشعر ماضی معلوم یقشعر مضارع معلوم
اقشعرارا مصدر معلوم مقشعر اسم فاعل اقشعر ماضی مجهول یقشعر مضارع مجهول مقشعر اسم مفعول اقشعر بکسر راء
یا بفتح آن مع الادغام اقشعرر بالفک ادغام صیغه امر است زیرا چه جائیکه دو حرف یکجنس بهم آیند و سکون ثانی
عارضی بود ادغام جائز بود و در صورت ادغام برای دفع التقاء ساکنین ثانی را کسره دهند یا فتحه چنانکه در
بحث ادغام بیاید ان شاء الله تعالی وجاء مصدره علی فعلیلة بضم الفاء وفتح العین وکسر اللام الثانیة ویاء
ساکنة زائدة بعد نحو قشعریرة وطمانینة چون از بحث رباعی مجرد و مزید فارغ شد شروع در ثلاثی مزید کرد
گفت فعل ثلاثی مزید بر دو گونه است یکی ملحق و معنی الحاق داخل آنست که یک حرف یا زیاده جز الف در غیر
اول بیفزایند تا بر وزن رباعی مجرد یا مزید شود و علامتش توافق مصدر ملحق است بمصدر ملحق به یکی
بجمیع مصادر آن پس اخرج و جرب و قاتل ملحق بدحرج نبود بسبب عدم توافق مصدرین و عدم جواز زیادت
الف برای الحاق همچنین تقبل و تعارف ملحق بتدحرج نیست بسبب عدم جواز زیادت حرف در اول
برای الحاق و تاء تجلبب و مانند آن برای الحاق نیست بلکه برای مطاوعت بغیر زیادت التاء است چون جلبب مانند آن
گویی جلبته فتجلبب و علی هذا القیاس و زیادتی باء و غیره البته برای الحاق است و تقبل اگرچه مطاوع قبل هست
چنانکه تجلبب مطاوع جلبب است لکن قبل ملحق بدحرج نیست چنانکه جلبب بود و معنی الحاق در اسم
آنست که در ثلاثی و یا رباعی حرف زیاده کنند تا بر وزن رباعی یا خماسی شود و نزد ابن حاجب الف در حشو
اسم برای الحاق نیاید بجهت لزوم تحریک آن در وقت تجاوزات فعل چون تغافل و تفصیل آن در شروح
شافیه است و دوم مطلق یعنی مزید فیه که دران زیادتی برای الحاق نبود و این مطلق دو قسم است یکی آنکه
در وی در ماضی او همزه وصل بود از قید در و تعریف مطلق جامع شد دوم آنکه در وی در ماضی او همزه وصل نبود
قسم اول هفت باب است باب اول افتعال است همزه و تاء مکسور والفتح هر سه زائد است چون اجتناب
از جنب بمعنی پرهیز کردن و یکسو شدن تصریفه اجتنب ماضی معلوم یجتنب مضارع معلوم اجتنابا مصدر
معلوم مجتنب اسم فاعل اجتنب ماضی مجهول یجتنب مضارع مجهول مجتنب اسم مفعول اجتنب امر باب دوم
استفعال است بکسر همزه و تاء و سکون سین و الف و هر چهار زائد است چون استنصار از نصر بمعنی یاری
خواستن تصریفه استنصر ماضی معلوم یستنصر مضارع معلوم استنصارا مصدر معلوم مستنصر اسم فاعل استنصر ماضی مجهول یستنصر
مضارع مجهول مستنصر اسم مفعول استنصر امر باب سوم انفعال بکسر همزه و فاء و سکون نون و الف است و ازین چهار حرف همه زائد

چون انفطار بمعنی شگافتن از فطر تصریفه انفطر ماضی معلوم ینفطر مضارع معلوم انفطار مصدر معلوم منفطر اسم فاعل انفطر
ماضی مجهول ینفطر مضارع مجهول منفطر اسم مفعول انفطر امر باب چهارم افعوّال بکسر همزه و عین و واو مشدده و الف زائدتین
چون اعلواط بمعنی از گردن شتر نشستن و بر جهیدن بر کسی از علط البعیر و طا مهملتین تصریفه اعلوّط ماضی معلوم یعلوّط
مضارع معلوم اعلواطا مصدر معلوم معلوّط اسم فاعل اُعلوّط ماضی مجهول یُعلوّط مضارع مجهول مُعلوّط اسم مفعول اعلوّط امر
باب پنجم افعیعال بکسر همزه و عین و سکون یا و الف درین مصدر هم چهار حرف زائد ست چون اخشیشان بمعنی نیک درشت
شدن جامه و عادت کردن بدرشتی و پوشیدن از خشن تصریفه اخشوشن ماضی معلوم یخشوشن مضارع معلوم
اخشیشانا مصدر معلوم مخشوشن اسم فاعل اُخشوشن ماضی مجهول یُخشوشن مضارع مجهول مُخشوشن اسم مفعول اخشوشن امر
باب ششم افعلال بکسر همزه و عین و الف و ادغام و یک لام هم زائد ست چون احمرار بمعنی بسیار سرخ شدن از حمر
تصریفه احمرّ بالادغام ماضی معلوم یحمرّ بالادغام مضارع معلوم احمرارا مصدر معلوم محمرّ اسم فاعل احمُرّ ماضی مجهول یحمرّ مضارع
مجهول محمرّ اسم مفعول و فرق درمیان صیغه اسم فاعل و اسم مفعول در تقدیر ست که در لفظ احمرّ امر بفتح را و بکسر آن احمرر
بفک ادغام چنانکه در امر مستقر از باب هفتم افعیلال بکسر همزه و عین و یای ساکن و فرق در افعیعال و افعیلال
باعتبار تکریر عین در اول و تکریر لام در ثانی ست و این مصدر نیز بزیادت همزه و یا و یک لام و الف ست چون ادهیمام
بمعنی نیک سیاه شدن از دهمة بضم دال مهمله تصریفه ادهامّ بالادغام ماضی معروف یدهامّ بالادغام مضارع معلوم
ادهیماما مصدر معلوم مدهامّ اسم فاعل ادهوُمّ بالادغام ماضی مجهول الف ادهامّ بجهة ضمه ها بواو بدل شده یدهامّ
مضارع مجهول مدهامّ اسم مفعول اینجا هم فرق در صیغه اسم فاعل و مفعول در تقدیر ست فقط ادهامّ بالکسر و الفتح
و الادغام ادهامم بالفک امر مناسب آن بود که چون باب و انفطر و احمر را یکجا ذکر میکرد و باقی را یکجا تا باشاره معلوم می شد
که درین سه باب دو حروف زائد ست و در باقی سه سه مثل اتکه اطهر و اثاقل باب علیحده نیست بلکه اصل آن تطهر
و تثاقل ست بر وزن تفعّل و تفاعل که آن هر دو باب از ثلاثی مزید ست بدون همزه وصل چنانکه عنقریب مذکور
خواهد شد و بعضی گویند که اینها هر دو باب علیحده اند چرا که مصدر ازّمّل ازّمّال بکسر زای معجمه و بزیادت الف بعد میم مشدده
آمده است و همچنین مصدر اثّاقل و ادّیراس بکسر دال مشدده قبل یای تحتانیه و بالف بعد رای مهمله آمده و در حقیقت
ازّمّل و اثّاقل و ادّارس باید و این دلالت میکند بر بودن اینها باب علیحده کذا فی الاصل اما استکان بمعنی خضع از باب
استفعال ست نزد ابو علی فارسی نه باب علیحده بر وزن افتعال بفتح تا و مشتق از سکون بلکه از کون بمعنی
صیرورة از استفعال ست یعنی صار ذا کون آخر غیر الاول ای الغرة چنانکه استحال از کینة بمعنی صیرورة و برین تقدیر معنی
استکان صار ذا کینة بود و کینة بمعنی فرج ست و مراد از ان شده نذله ست یا مشتق از کان یکین بمعنی خضع و این وجه احسن است و بعضی گویند
مشتق از سکون ست بر وزن افتعل و مده آن زائد ست برای اشباع و این قول مردود ست از جهت آمدن استکین و تسکین و استکانه

واگر افتعال بود مصدرش استکان چون اکتساب می آید مضارعش یستکین و فاعلش مستکین چنانکه در گفتن تکاف و در زبان
وآمده است نحو ثلاثی مزید مطلق مسبوق بهمزه وصل بر سبیل قلته بر وزن افعیل بکسر همزه وصل و فتح عین و یاء مشدده و زائده چون تشریح همزه
و با ء موحده و یاء مشدده و خاء معجمه بمعنی مشی تبختر و آمده است مصدر آن بمعنی بالقصر والتحریک یا و مشدده یاء تحتانیه
و همچنین آمده است افتعال بزیادت تا و همزه مفتوحتین چون استلام بمعنی قبل او لمس السلمه بالکسر و هی الحجر بتشدید
گویا آمده است از ثلاثی مزید مطلق که مسبوق بهمزه وصل ست افعوعل بفتح عین ولام و زیاده واو والف
چون اذلولے از ذل هکذا فی الشرح و حق آنست که این لفظ از باب اخشیشان ست از ذلی مصدر
اذلیا بمعنی پنهان رفتن ست کذا فی الصراح و لهذا در شرح بلفظ قیل آورده است و در رعایت ابواب مجهول
تصریح این هم کرده اما آنکه در یاد در ماضی او همزه وصل شود قید در اینجا ترک کرد برای اکتفاء بر ما سبق
پنجم باب ست باب اول افعال بکسر همزه قطعی الف بعد العین چون اکرام گرامی کردن تصریفه اکرم بفتح همزه
ماضی معلوم یکرم مضارع معلوم اکراما مصدر معلوم مکرم اسم فاعل اکرم ماضی مجهول یکرم مضارع مجهول مکرم
اسم مفعول اکرم امر بفتح همزه قطعی که از مضارع آن محذوف شده بود و اصلش یاکرم بود و لهذا بنای یکرم
یاکرم باید همزه را افگندند تا لازم نیاید اجتماع دو همزه بلکه سه در وقت ادخال همزه استفهام در اکرم متکلم
لا جرم همزه در قول شاعر فانه اهل لان یؤکرما شاذ ست برای رعایت وزن باب دوم تفعیل بفتح تاء زائده
و سکون فا و کسر عین و یاء ساکن زائده چون تکریم بمعنی گرامی کردن تصریفه کرم بتشدید عین ماضی معلوم
یکرم مضارع معلوم تکریما مصدر معلوم مکرم اسم فاعل کرم ماضی مجهول یکرم مضارع مجهول مکرم اسم مفعول و یجیء
مصدره قیاسا مطردا فی الناقص علی وزن تفعلة بفتح التاء و کسر العین کتقویة و تسویة و ایضا یجیء کثیرا
غیر مطرد فی غیر الناقص کتذکرة و تجربة و یغلب فی مهموز اللام کتخطئة و یجیء غیر کثیر علی وزن فعال بالکسر
ککذاب و فعال بالفتح کسلام و فعال بالکسر والتشدید ککذاب و قیل علی وزن تفعال بالفتح کتکرار و تفعال بالکسر
کتبیان و برین تقدیر تانی و تنزی بر وزن تفعیل شاذ بود از جهة بودن آن ناقص و تانیة و تنزیة بحسب
قیاس نیز آمده و در صراح نوشته که تبیان بالکسر مصدر فیه و هو شاذ لان المصدر انما یجیء علی تفعال بفتح التاء
مثل تذکار و تکرار و تکوان و لم یجیء بالکسر الا حرفان و هما تبیان و تلقاء انتهی و تمثال بکسر تا بمعنی صورت
ست نه مصدر و در بعضی حواشی اصول نوشته دیدم که در کنز اللغات ست تفعال اگر مضاعف باشد مصدر
تفعیل بود ورنه مصدر مجرد پس قول مصنف تمثال رحله تفعال بالفتح ما تش ظاهر ست انتهی باب سوم تفعل بفتحتین
تشدید عین مضموم ست چون تقبل پذیرفتن بزیادت تا و عین ثانی تصریفه تقبل ماضی معلوم یتقبل مضارع
معلوم تقبلا مصدر معلوم متقبل اسم فاعل تقبل ماضی مجهول یتقبل مضارع مجهول متقبل اسم مفعول تقبل امر و جای مصدره

علم

علی سبیل القلة علی وزن تفعّال بکسر التاء والفاء وشد العین مثل تملاق بمعنی التملق وتحمال بمعنی التحمل ونحو ذلک باب
چهارم تفاعل بفتح التاء الزائدة وضم العین چون تقابل بمعنی باهم مقابله کردن تصریفه تقابل ماضی
معلوم یتقابل مضارع معلوم تقابلا مصدر معلوم متقابل اسم فاعل تقوبل ماضی مجهول الف بسبب ضمه
ما قبل منقلب بواو گشت یتقابل مضارع مجهول متقابل اسم مفعول تقابل امر اما تتقطعت بزیادت تاء تقطعت که
ماضی معروف از تفعل ست شاذ ست وهمچنین تشابهت بزیادة التاء علی التاء وادغام التاء الثانیة فی الشین
لما اتصال التشابه فی تشابه ودر بعضی نسخه عبارت مذکور نیست ودر بعضی نسخه بزیادة التاء علی التاء نیست
وتفاوت مصدر باب تفاعل بفتح وکسر واو شاذ ست وقیاس بضمه واو ست چنانکه درستی چون در آید
تاء مضارع بر تاء تفعل وتفاعل وتفعلل وملحقات آن روا ست نه واجب حذف یکی ازین دو تاء هر کدام که باشد
چنانکه مذهب بعضی ست ونزد سیبویه وبصریین حذف ثانی ست چرا که ثقل ناشی بسبب ثانی ست واول
تا برای معنی مضارع آورده اند ونزد کوفیین حذف اول ست چرا که ثانی برای معنی تکلف ومطاوعه وغیر آنست
وهم بسبب ادغام تاء اولی در ثانیه که بمنزله حذفست چون قالوا تنزل حذف تاء اولی اولی بود لکن جواز این
حذف در معروف بود فقط نه در مجهول زیرا که حذف اول دران موجب التباس بمعروفست وحذف ثانی
سبب التباس بمضارع مجهول از باب تفعیل یا مفاعله یا رباعی مجرد یا ملحق بدان ست واین حذف برای
تخفیف ست چرا که اجتماع مثلین موجب ثقل ست وادغام اول در ثانی اینجا روا نیست که آن موجب
اجتلاب همزه وصل ست در مضارع وآن جائز نبود چنانکه بیاید ان شاء الله تعالی مثالش تنزل الملائکة
وانذرتکم نارا تلظی وانت له تصدی اگر ماضی میبود تنزلت وتلظت وتصدیت میگفت وبر تقدیر عدم حذف
جائز ست ادغام تاء ثانی در ما بعد آن وقتیکه صالح ادغام تا بود چنانکه سین در آیه تساقط علیک رطبا
که در اصل تتساقط بود باب پنجم مفاعله ست بضم میم وفتح عین وزیادت الف وتا چون مقاتلة باهم
کارزار کردن تصریفه قاتل بفتح تا ماضی معلوم یقاتل مضارع معلوم مقاتلة مصدر مقاتل اسم فاعل قوتل ماضی
مجهول الفش بجهت ضمه ما قبل بواو بدل شد یقاتل مضارع مجهول مقاتل اسم مفعول قاتل امر وجاء مصدره کثیرا علی وزن فعال ایضا
کقتالا وقل علی وزن فعال فیما فاؤه یاء کیوام بالکسر بمعنی المعاملة بالایام کالمیاومة وجاء ایضا علی وزن فیعال بزیادة الیاء وبالالف نحو
ضیراب ومراء بالکسر والتشدید شاذ اما سائلة بفتح السین مع الهمزة والیاء التحتیة بعد الالف بر وزن فعائلة جمع ... ولغت بمعنی
نه باب علی حده یکی سائله مهموز العین از باب فتح وثانی سائله اجوف یائی از باب مفاعله بمعنی سائله مجرد پس وزن سائلة فعائلة بود وباب
علی حده از ثلاثی مزید مطلق نیست کذا فی الاصول بدانکه سوای اهل حجاز که عبارت از مکه ومدینه وطائف وجز آنست علامت مضارع غیر یا را
که همزه ونون وتا است کسره خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود یعنی از باب سمع چنانکه مضارع علم وخشی مانند آن یا در ...

همزه وصل چنانکه اجتنب و استنصر و مانند آن و ضمیر در اولش راجع است بسوی ماضی است و یا آورش تا زائده معتزه
مانند باب تفعّل و تفاعل و در مضارع لفظ ابی و در مضارع وجل و نحوه یعنی مضارع که مثال واوی و لازم بود از باب
علم و همچنین مضارع مثال یائی و مهموز العین و لازم که ازین باب بود چون ییئس یا را نیز بکسره خوانند چنانکه
سه حرف باقی را میخوانند پس گویند ایبی تیبی ییبی ایجل تیجل ییجل و تیجل ایئس و تیئس و ییئس
و همچنین احسب و تحسب و تحسب و مانند آن و شاذ است لحن و مذهب بکسر تاء فوقانیه چرا که ماضی این مفتوح
العین است و تعبد بکسر نون اشنده است بسبب تخالف آن از باب علم در ماضی و مضارع جمیعا بخلاف این
مذهب که مضارع اینها مثل مضارع علم است اگرچه ماضی اینها مخالف آن است بدانکه ضابطه مصدر غیر ثلاثی
مجرد آنست که چون در رباعی مجرد و ملحق بدان در آخر حروف ماضیش تاء تانیث بیفزایند مصدر گردد چون
بعثرة و جلببة و جز آن و در باب تفعلل و ملحق بدان و باب تفعّل و تفاعل بضم عین ماضیش مصدر حاصل گردد و
غیر اینها که همزه وصل دارد چون الف قبل آخر ماضی افزایند ما بعد ساکن اول کسره دهند مصدر گردد چون
اجتنب و اجتناب و احرنجم و احرنجام و مانند آن و اینجا هر جا که واو غیر مدغم و الف بعد کسره افتد یا گردد
و الف آخر همزه شود چون اخشوشن و اخشیشان و اوهام و ایهام و اسلنقی و اسلنقاء و مانند آن بخلاف
اجلوذ و اجلواذ که واو آن بیا بدل نشود بسبب بودن آن مدغم چون مصنف از بیان ابواب مطلق فارغ شد
شروع در بیان ابواب ملحق کرد و گفت اما ثلاثی مزید ملحق برباعی دو قسم است یکی ملحق برباعی مجرد و دوم ملحق
برباعی مزید قسم اول هفت باب کثیر الاستعمال است باب اول بر وزن فعللة بتکرار اللام چون جلببة بمعنی
چادر پوشانیدن تصریفه جلبب ماضی معلوم یجلبب مضارع معلوم جلببة مصدر مجلبب اسم فاعل جلبب
ماضی مجهول یجلبب مضارع مجهول مجلبب اسم مفعول جلبب امر باب دوم بر وزن فیعلة بزیادت یا در میان
فا و عین است چون خیعلة بخاء معجمه بمعنی پیراهن بی آستین پوشانیدن تصریفه خیعل ماضی معلوم یخیعل
مضارع معلوم خیعلة مصدر مخیعل اسم فاعل خوعل ماضی مجهول یا بجهت ضمه ما قبل بواو بدل شد یخیعل مضارع مجهول
مخیعل اسم مفعول خیعل امر و تمیق از این قبیل است نه از باب تفعیل یقال تمیقه ایاه ای جعله متوقا الی آخره
ملحق است و اگر از باب تفعیل می بود طوق میبود باب سوم بر وزن فوعلة بزیادت واو میان فا و عین است
چون جوربة بمعنی پاتابه پوشانیدن تصریفه جورب ماضی معلوم یجورب مضارع معلوم جوربة مصدر مجورب
اسم فاعل الی آخره اشاره تمامی است باب چهارم بر وزن فعنلة بزیادت نون میان عین و لام است چون قلنسة
بمعنی کلاه پوشانیدن تصریفه قلنس ماضی معلوم یقلنس مضارع معلوم قلنسة مصدر مقلنس اسم فاعل الی آخره باب پنجم
بر وزن فعیلة بزیادت یا میان عین و لام است چون شریفة بمعنی برگ دراز زراعت و از کشت بریدن تصریفه

تشریف ماضی معلوم تشریف بضم علامت وکسر یا مضارع معلوم تشریفة مصدر معلوم متشریف اسم فاعل صاحب مفتاح
بجای قلنس این باب را آورده و قلنسی را گذاشته و ابن حاجب این باب را گذاشته و قلنس را آورده و مصنف هر دو را
جمع کرد بجهة تمام شد و از این هر دو باب ششم بر وزن فعولة بزیادت واو میان عین و لام ست چون جهورة بمعنی
آواز بر داشتن تصریفه جهور ماضی معلوم یجهور مضارع معلوم جهورة مصدر معلوم مجهور اسم فاعل باب هفتم
بر وزن فعلاة که در اصل فعلیة است بزیادت یا در آخر چون قلساة بمعنی کلاه پوشانیدن تصریفه قلسی ماضی معلوم
در اصل قلسی بود یا الف گشت یقلسی مضارع معلوم در اصل یقلسی بود ضمه را از یا افگندند قلساة مصدر معلوم در اصل
قلسیة بود یا الف گشت مقلس اسم فاعل در اصل مقلسی بود یا بعد اسکان از جهة اجتماع ساکنین افتاد قلسی ماضی
مجهول بر اصل خود ست یقلسی مضارع مجهول در اصل یقلسی بود یا الف گشت مقلس اسم مفعول در اصل مقلسی بود یا با الف
بدل شد بعده الف از جهة اجتماع ساکنین افتاد قلس امر در اصل اقلسی بود از جهة علامت وقفی افتاد و نزد بعضی
از ملحقات غریب تفعلل تفعل ست چون تمرفل از رفل بمعنی بختر و مفعل بزیادت میم چون مرحبا و مسهل بمعنی مرحبا
سهلا گفت و نفعل بزیادت نون چون نرجس الدواء بمعنی در دوا نرجس انداخت و هفعل بزیادت ها چون هلقم بمعنی لقم
وفنعل بزیادت نون بعد فا چون بقع بمعنی لزق بالارض ای الارض و فعمل بزیادت میم بعد العین چون طرمح البناء
بمعنی طرح ای طوله وفعلن بزیادت نون بعد لام چون علون الکتاب ای عنونه و قیل از علن بمعنی ظهر گفته شود نیاز
عماوتا بر وزن فعول بود اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست یکی ملحق بتسربل که همزه وصل ندارد و دوم ملحق باحرنجم
که همزه وصل دارد و این تقسیم باعتبار اکثر ست اما باعتبار قلنسی ملحق با قشعر هم آمده است چنانکه گفته شود
نوع اول هفت باب کثیر الاستعمال ست باب اول بر وزن تفعلل چون تجلبب بمعنی چادر پوشیدن تصریفه
تجلبب ماضی معلوم یتجلبب مضارع معلوم تجلببا مصدر متجلبب اسم فاعل باب دوم بر وزن تفیعل چون تخیعل
بمعنی پیراهن بی آستین پوشیدن تصریفه تخیعل ماضی معلوم یتخیعل مضارع معلوم تخیعلا مصدر متخیعل اسم
فاعل باب سیوم بر وزن تفوعل چون تجورب بمعنی پاتابه پوشیدن تصریفه تجورب ماضی معروف یتجورب مضارع معلوم تجوربا مصدر
متجورب اسم فاعل باب چهارم بر وزن تفعنل چون تقلنس بمعنی کلاه پوشیدن تصریفه تقلنس ماضی معروف یتقلنس مضارع معروف
تقلنسا مصدر باب پنجم بر وزن تفعیل چون تشریف بمعنی افزونی برگها از کشت بریده شدن تصریفه تشریف ماضی معروف یتشریف
مضارع معروف تشریفا مصدر متشریف اسم فاعل باب ششم بر وزن تفعول چون تسرول بمعنی ازار پوشیدن تصریفه تسرول ماضی معروف
یتسرول مضارع معروف تسرولا مصدر متسرول اسم فاعل مناسب آن بود که اینجا جهور سرول ذکر میکرد تا معنی مطاوعه بخوبی واضح
می گشت باب هفتم بر وزن تفعلی که در اصل تفعلی بود ضمه لام را بکسره بدل کردند و ضمه یا را افگندند و یا از جهة اجتماع ساکنین
افتاد تفعل شد چون تقلسی بمعنی کلاه پوشیدن تصریفه تقلسی ماضی معلوم یا الف گشت یتقلسی مضارع معلوم اینجا هم یا الف

گشت تسلقیا مصدر اصل تسلقیا بضم سین ست ضمه را بکسره بدل کردند بقاعده که در ادحی دانست متسلق اسم فاعل

یا از جهت التقاء ساکنین افتاد تسلقی ماضی مجهول یتسلقی مضارع مجهول یا بالف بدل شد متسلقی بالف گشته و الف باجتماع

ساکنین افتاد و ملحق به تسربل که غریب و نادر اند باب تمفعل بزیادت میم قبل الفا ست چون تمسکن و تمخرق و تمنطق و

تمدرع و تمندل و همچنین باب تفعلت بزیادت تا در آخر چون تعفرت الرجل ای صار عفریتا یعنی خبیثا و بعضی گویند

یعنی نامند و مبالغ در امر با تیزی عقل و اینها شاذ اند و غریب به آنکه زیادتی تا در اول این ابواب برای الحاق

نیست بلکه برای تحقق معنی مطاوعه ست چرا که الحاق در اول کلمه نباشد نحو دحرجته فتدحرج کذا فی النفائس و غیره

چون قلسیته فتقلسی و سرولته فتسرول و مانند آن و اما ملحق باحرنجم دو باب ست و در اصول سه گفته پس ذکر نکردن

یا باعتبار کثرت خواهد بود نسبت آن باب ثالث باب اول افعنلال بتکرار لام چون الاقعنساس بمعنی پس پس

وا گشتن تصریفه اقعنسس ماضی معلوم یقعنسس مضارع معلوم اقعنساسا مصدر مقعنسس او اسم فاعل

باب دوم بر وزن افعنلاء بزیادت یا در آخر و تبدیل آن بالف چون اسلنقاء بمعنی بر پشت خفتن تصریفه اسلنقی

ماضی معلوم یا بالف گشت یسلنقی بسکون یا مضارع معلوم اسلنقاء مصدر مسلنقی اسم فاعل اصله مسلنقی یا بعد

اسکان از جهت اجتماع ساکنین افتاد اسلنقی ماضی مجهول یسلنقی مضارع مجهول یا بالف گشت بقاعده که خواهی دانست

مسلنقی اسم مفعول اصله مسلنقی یا بالف گشت و الف از جهت اجتماع ساکنین افتاد باب سوم بر وزن افوعال

بزیادت واو بعد فا چون احونصال بمعنی برآوردن طائر حوصله را و گردن را دوتا کردن تصریفه احونصل یحونصل

احونصالا فهو محونصل آه و نزد بعضی از ملحقات احرنجم ست اخبنطاء بر وزن افعنلاء بزیادت همزه بعد اللام

از حبط بالتحریک بمعنی انتفاخ بطن و بعضی گویند که همزه آن اصلی ست پس از قبیل احرنجم باشد اما ملحق باقشعرار

یک باب ست افعوال بزیادت واو بعد العین و تکرار لام چون اعثوجج اعثیجاجا بمعنی اسرع و مصنف این باب را

ذکر نکرده و لهذا گفت مذکور نشد در حاشیه گفته ای ملحق باقشعر انتهی و در بعضی نسخه است مذکور نشود که ملحق است

باقشعر گوییم که ازین عبارت وهم از ذکر آن بعد ملحقات رباعی مزید مفهوم میشود که مصنف اکوهد را از ملحقات اقشعر

شمرده و حق آنست که اکوهد و اکوال ثلاثی مزید مطلق ست بر وزن افوعل بزیادت واو مفتوحه و فتح عین که

ساکن بود در اصل و ادغام لام اوسط در ثانیه و همچنین ازیان از زینة بر وزن افعال بزیادت همزه و ادغام

لام اوسط در ثانیه چنانکه در اصول گفته است چرا که الحاق مانع ادغام ست و نزد بعضی دو باب دیگر ملحق

باقشعر آمده است یکی افعالل بزیادت همزه بعد عین چون اسماد بمعنی غضب و دیگر افتعال بزیادت تا

قبل عین و همزه بعد آن چون استلئام و صواب آنست که استلئام از قبیل ثلاثی مزید مطلق ست نه ملحق باقشعر

چرا که در الحاق زیادتی ملحق به واجب ست و آن تکرار لام ست و اینجا نیست چون مصنف از ذکر ابواب ثلاثی و رباعی

[illegible]

ایشان فصلی علیحده برای بیان خواص معنوی این ابواب که کثیر اند وضع کرد و گفت فصل در بیان خاصیات ابواب
بدانکه خاصیت و خاصه عبارت است چنانکه خصوص و خصوصیت عبارت است بر تقدیر ضمه خا و آن در اصطلاح نحویین چیزی
را گویند که یافته شود در چیزی فقط نه در غیر آن چیز پس اگر در جمیع افراد آن چیز یافته شود آنرا خاصه شامله
گویند چون کتابت بالقوه به نسبت انسان ورنه آنرا خاصه غیر شامله نامند چون کتابت بالفعل به نسبت
انسان و در اصطلاح صرفیین چیزی است که یافته شود در چیزی غالبا و در غیر آن چیز نادرا و بهر تقدیر
مراد از خاصیت باب آن معنی است که این باب اختصاص بآن خاصیت دارد بحیثیتیکه در غیر این معنی مستعمل
نشده یا اگر بیاید نادرا چنانکه آن معنی در غیر این باب یافته نشود و اگر یا غالبا چنانکه گویند نیز در بعض القاب
حرکات ... مخصوص است یعنی معنی باب القاب اختصاص دارد بحیثیتیکه در آن اطلاق غیر آنها
کرده نمیشود و نسبت ... چنانکه بعض این القاب در غیر معنی هم یافته شوند و نیز گویند مثلا افعل للتعدیه
والتصییر ... و نیز فعل للتعدیه والتصییر افعل ... در شرح اقوال الفعل مختص بالعلاج مثلا گویند خصوا
... باب المعانی ... صحیحة ... علی هذا القیاس فافهم و بعضی در خاصیت و خاصه فرق هم کرده اند
بدانکه ... باب اول که آن ضرب و نصر و سمع است ام الابواب اند زیرا که اصل در ماضی و مضارع آنست
که ... مختلف باشند چنانکه معانی آنها مختلف است و هم در کثرت خصائص جمیع خصیصه است
یعنی خاصه ... شرط یعنی شرط تساوی الاقدام تا آنکه تعداد و تفصیل آنها طولی دارد که جز از کتب
لغت ... یافته ... کلمه چیزی از آن آورده میشود پس باب ضرب می آید
برای ... خفاه یعنی اظهره ای ازال خفائه و برای قطع ماخذ نحو عضاه عضا یعنی عضیه قصید و برید
... الخلا ... بفتح خا العجمه والقصر یعنی گیاه تر است و ... ای قطع و جهاد قطع
... در انسان است و معنی قطع قریب از معنی سلب است کما لا یخفی و برای کثرة ماخذ نحو
... الارض یعنی بسیار شد ... بالکسر یعنی گیاه و برای تاذی ازماخذ نحو بجر الرجل
یعنی متاذی شد شکم مرد از خوردن ... و برای تخلیط نحو عفر الشیء ای خاک آلوده کرد و در خاک
غلطانید چیزی را از عفر ... یعنی خاک ... الشیء یعنی ... آلوده ساخت و برای طلب و سوال
مانند ... سوال کرد ... که ابار کند نخل را ... یعنی کشن دادن خرماست از ابره بمعنی سوزن
و برای اتخاذ ماخذ نحو ادم الخبز باللحم ای نان خورش ساخت برای نان گوشت را از ادام بمعنی نان خورش
و ... ساخت یعنی ... ای ... گرفت و برای اطعام ماخذ نحو خبزه یعنی خورانید کسی را
نان از خبز بمعنی نان و برای اعطاء ماخذ نحو ... التثقیل ... و ... داد

اجبر و فدیه و برای اعطا و اطعام مأخذ نحو تبّنت الدابة و علّفتها یعنی اعطا کرد و اطعام نمود دابه را تبن و علف
و هر دو بمعنی کاه است و برای تعصیر نحو سقّفت فلاناً ای گندم او را ستقیالک و برای الباس مأخذ نحو غشّیته
یعنی پوشانیدم او را غشا و آن بالکسر بمعنی پوشش است و برای تصییر چون ثلّثته ای صیّرته ثلاثة یا بمعنی
صار ثالثة و احترقت برای صیرورة بود چنانکه در عجاب التاج بمعنی صار ذا عیب و قضّاد الامیر ای جعله
قاضیا و برای تحول نحو استحجرت المرأة ای ایّم یعنی بیوه شدن و برای نقل مأخذ نحو وضّمت اللحم ای نهادم
گوشت را بر وضم و آن بالتحریک تخته که بروی گوشت نهند یا بوریا و مانند آن و جنّبته ای زخمی ساخت و انجاب
و آن بکسر فا بمعنی ناخن است و اسرج الرجل ای اسار یعنی دوال پالان را مرد بر پالان بست و برای بلوغ و دخول
در مأخذ نحو حضرت حتی جنت ای بلغت العیون و وکّر الطائر ای دخل فی وکره و وکر بمعنی آشیان مرغ و یمّنه
ای آمد او را یمین او از جانب راست و برای ادخال در مأخذ نحو غرّزت رجلی ای در آوردم پای خود را در غرز بمعنی
رکاب چرمی که بر پالان نهند و باب تفعّل می آید برای صیرورة نحو تأبّب الرجل ای شد مرد صاحب باب یعنی دربان
و برای تصییر چون مرّق القدر ای صیّره ذا مرقة و آن بالکسر بمعنی شوربا است و جدّرت الدار ای صیّرتها جدارا
فاان و برای بلوغ و دخول چون نصّف القرآن یعنی بنصف قرآن رسید و بدّا ای بید یعنی ای بادیه شد
و عرّض آمد عرض یعنی مکه و مدینه را و برای ادخال در مأخذ چون غلّفت القارورة یعنی در غلاف کردم
شیشه را و مرّج الدابة یعنی در مرج ای چراگاه گذاشت دابه را و قرّرت القدر ای قراره انداختم در دیگ و
قراره بالضم آبی که در دیگ ریزند بعد از طعام تا دیگ نسوزد و برای اتخاذ نحو حوّض یعنی حوض ساخت
و حضنت المرأة الولد و للطائر الفرخ ای در کنار گرفت زن بچه را و مرغ زیر بال کرد جوزه را از حضن بمعنی
کنار و امّت المرأة یعنی کنیزک کردی زن را از امة بمعنی کنیزک و ثمّنه یعنی ثمن مال گرفت و برای ضرب
مأخذ نحو عقّبه و قلّبه و عضّده ای زدم عقب او را و قلب او را و عضد او را و برای سلب مأخذ نحو قشّرته ای دور کردم پوست او را و قشر
بالکسر بمعنی پوست درخت و جز آن و بشّرت البیر ای نزعت منه بشارا ای اب البیر و برای قطع مأخذ چون حشّشت ای بریدم حشیش یعنی
گیاه را و قلّفه ای برید قلفه را از قلفه بمعنی غلاف سر نره و شرّرت ناقة ای بریدم شرّة یعنی ناف را و برای دفع مأخذ و قت صاحب
از خود نحو عرّ الغنم یعنی سرگین انداخت گوسفند از عرّة بالضم بمعنی پشک و سرگین گوسفند و شتر مرغ و ذرّق الطائر
بمعنی پیخال انداخت طائر از ذرق بمعنی سرگین مرغ و ذرق و بصق و بسق ای بزاق و لعاق و لیاق انداخت
و بزاق بمعنی آب دهن و برای تاذی از مأخذ نحو سلّحت الابل یعنی استطلاق بطن شد آنرا از خوردن سلّح
بضم سین و تشدید لام که نام گیاهی است و برای تحول چون هاد بمعنی یهودی شد و شمّل الریح ای باد شمال
گردید و شمال بالفتح باد دست چپ را گویند و عرّج ای هیچ اعرج گردید در رفتن بسبب رسیدن چیزی

بر باد خلقی نبود و برای تعمل ماخذ چون قناه ای قناته بمعنی نیزه چوب بازید و دلوت بمعنی دلو را کشیدم از
چاه یا در چاه انداختم برای آب و برای طلب ماخذ چون خبّره آی طلبت خبره ای عطاءه و برای
عطای ماخذ چون الفه ای عطا کرد او را الف یعنی هزار و تا یا توه یعنی خراج داد او را تاوة بمعنی خراج و برای
اطعام ماخذ چون زبدته ای اطعمته الزبد و لبنته ای اطعمته اللبن و برای مبالغه و کثرة ماخذ نحو صاف الغنم
ای بسیار صوف شد بز و برای قصر نحو نشدّ ای قال له نشدتک الله ای سالتک بالله کانک ذکرته ایاه
فتشدّد ای تذکر و برای توقیت نحو بکره و عذاه ای رفت یا برخاست یا کار دیگر کرد بوقت بکرة ای بامداد و
وقت غدا بمعنی چاشت و باب سمع می آید برای کثرة ماخذ نحو جعل الماء ای کثر فیه الجعلان و آن بالکسر
جمع جُعل بضم است بمعنی گوه غلطان و نوعی از جانوران آبی سیاه و برای تعمل ماخذ نحو اکلت الناقة ای اکلاء
یعنی خورد ناقه کلاء را و عضهت الابل ای رعت العضاة بمعنی درختان بلند با خار و سلبت المرأة ای
لبست السلاب بالکسر بمعنی جامه ماتم و برای تخلیط و تطلیه نحو قطرت البعیر ای طلیته بالقطران و آن
بالکسر معروف ست و برای تخلط نحو ترب الشیء و دفعا ست خاک آلوده شد از تراب و دفعا بمعنی خاک
و برای صیرورة نحو جرب ای گرگین شد از جرب بمعنی گرگین شدن و حصب جلده ای صار جلده
ذا حصبة و آن بمعنی آبله است که بر اندام بر آید و برای تحول چون ذئب ای صار نحو ذئب بمعنی گرگ شد
در خباثت و اسد ای صار نحو اسد یعنی شیر شد در جرئت یا ترسید از روئیه اسد و این وقت برای تاذی از
ماخذ بود و برای تاذی از ماخذ نحو حقت البعیر یعنی متاذی شد شتر از رسیدن صدمه تنگ پالان شتر بعلاف
نره آن از حقب بفتحتین بمعنی تنگ پالان شتر و غرف البعیر ای بیمار شد شتر از خوردن غرف و آن درختی ست
که پوست را بوی پیراید و ارک البعیر ای بیمار شد شتر از خوردن اراک و امثله درین باب کثیر ست از نسبت
دیگر ابواب کما لا یخفی علی المتتبع و ازین باب ست ذهب الرجل بمعنی خیره شد چشم مرد از دیدن زر در کان
و برای تالم ماخذ نحو ظهر الرجل ای دردمند شد ظهر یعنی پشت او و قصر ای دردمند شد قصره یعنی بن گردن او
و ضرس ای کند شد ضرس یعنی دندان او از ترشی و برای اتخاذ نحو غنم ای غنیمت گرفت و حسبه ای تکیه ساخت
او را از حُسابة بالضم بمعنی بالش خورد و برای وجدان ماخذ نحو لذ و ته ای وجدته لذیذا و برای وقوع در ماخذ
نحو وحل الرجل بمعنی وقع فی الوحل یعنی گل تنک و این معنی قریب ست از معنی دخول در ماخذ و برای تحیر و تعجب از روئیة
ماخذ نحو بقر الکلب یعنی متحیر و شگفت شد کلب از دیدن بقر و غزل الکلب ای دید سگ غزال را و متحیر و شگفته
و با وجود تساوی این سه باب در کثرة خواص مبالغه خاصه باب نصر ست فقط مگر بعارض هی ای مبالغه
ذکر فعل بعد المفاعلة ای بعد لفظ من باب المفاعلة او بعد مصدر فعل من کل واحد من الطرفین الذی من معانیه

ان لم یکن اللفظ من بابه لاظهار غلبة احد الطرفین المتغالبین نحو خاصمنی ای باهم خصومت کردن با من فخصمته یعنی غلبه کردم او را در خصومت وینجا خاصمنی ای باهم خصومت میکند با من فاخصمه یعنی الصاد ای پس غالب می آیم او را در خصومت اقول الصواب ان یمثل بمثال آخر لان خصم لم یات بالضم فی المغالبة بل بالکسر انکان شاذا قال فی الصراح فاصمت فلانا فخصمته اخصمه بالکسر ولا یقال بالضم وهو شاذ ومنه قراة حمزة تاخذهم وهم یخصمون لان ما کان من قولک فاعلته ففعلته فان یفعل منه یرد الی الضم اذا لم یکن فیه حرف من حروف الحلق من ای باب کان من الصحیح انتهی واختصاص این باب باین معنی بجهت کثرة وقوع این باب ست درین معنی چون گثر وکثر وقمر یعنی غلبه کرد در کبر وکثرة وقمار تا آنکه غیر این باب در وقت قصد مغالبه تد بسوی این باب کنند گوئی کارمنی فکرمته بالفتح ویکارمنی فاکرمه وضاربنی فضربته ویضاربنی فاضربه بالضم مگر آنکه مثال واوی یا یائی ویا اجوف یائی ویا ناقص یائی باشد که اینها در وقت قصد مغالبه می آیند از باب ضرب ونوبا لرانانکه این معتلات از باب نصر نیامده اند ونقل بسوی نصر خلاف لغت عرب بود وهم در اجوف یائی وناقص یائی ضم عین سبب انقلاب یا بواو گردد وآن موجب اشتباه بذوات الواو ست نحو واعدنی فوعدته ویواعدنی فاعده المواعده یعنی باهم وعده کردن یاسرنی فیسرته ویباسرنی فاسیره المیاسره یعنی باهم قمار باختن وبایعنی فبعته ویبایعنی فابیعه المبایعة یعنی باهم خرید وفروخت کردن ورامانی فرمیته ویرامینی فیرمی المراماة یعنی باهم تیر اندازی کردن ونحو ساعانی فسعیته اسعیه المساعاة یعنی باهم سعی کردن وحال ناقص واوی واجوف واوی ہمچو صحیح ست در رد بسوی نصر چون راضیته فرضوته ارضوه وخافنی فخفته اخوفه ونیز در بعضے مغالبه در فعلیکه حرف حلق دارد از باب فتح آمده همچنین مروی از کسائی ست وابو حیان گوید که در کلام بعض اصحاب ما واقع ست که کسائی فتحه شنیده مگر آنکه دران ضمه شنیده باشند واین فتحه بجهت استثقال حرف حلق ست در وقت ضمه واین مذہب غیر صحیح ست زیرا که حرف حلق موجب فتحه نیست در غیر مغالبه در زیر چه حرف حلق پیدا شت جز از فتحه نمی آید واین صریح البطلان ست علاوه آنکه ابو زید از عرب شاعرته فشعرته اشعره بالضم وفاخرته ففخرته وافخره بالضم ہم در باب مغالبه حکایت کرده پس بین ثابت ہم رد بسوے نصر اولی بود تا خلاف قاعده عرب لازم نیاید ومصنف در اصول در حلقی العین فقط خلاف بیان کرده گفت قیل الا ما عینه حرف حلق گویم که این خلاف نقل وعقل ست اما نقل فقد قال الجاربردی استثنے الکسائی ما فیه حرف الحلق وفی الشرح النظامی شاعرته فشعرته فاشعره او لامه حرف حلق وعبارت صراح گذشت اما دلیل عقلی پس در خاصیت فتح بیاید وآن اقتضاء حرف حلق فتحه در خود ودر ما قبل خود ست فافهم مرا آنکه مغالبه در ہر چیز نمی باشد

نهی یعنی که نهی گویند تا زعنی قشعریرة از جهت استغنا بلفظ غلیظه کذا حکی عن سیبویه وغیره من ائمة اللغة و چنانکه بغالبه
از نصر بیشتر آید همچنین فُعَال چون شُغَال جمع عاهة یعنی بیماری و فَرح یعنی خوشیها و عدم ایراد جمع بنظر اسم جنس ست و احزان جمع
حزن بمعنی غم از باب فَعِل بکسر عین یعنی باب سمع بیشتر آیند از نسبت ابواب دیگر و درین باب غیر این معانی نیز کثیر ست
فی نفسه مثال عاهة سقم و مرض مثال ترح جذل و فرح مثال حزن حزن و الوان جمع لون بمعنی رنگ چون شهب
و قتب و عیوب جمع عیب چون عور و صید و حلی بالضم والکسر جمع حلیه بمعنی پیکر و صفت مرد مانند گندم گونی و کشادگی
پیشانی و شبه آن چون بلخ و عین و ملح می آیند و غالبا و از غیر آن نادراً و قلیلاً و جید ست از الفاظ که در معنی
الوان و عیوب ست بضم عین نیز آمده با وجود کسره در آن چون اَدُم و سَمُر یعنی گندم گون شد و عَجُف بمعنی لاغر شد و
بلق بمعنی ابلق شد و عجم بمعنی گنگ شد و رشد و حمق و رعن بمعنی گول شد و خرق بمعنی سخت شد و کهب سپید با تیرگی
شد و درکد بمعنی تیره شد که هر سه حرکت آمده و مطاوعه فعل بالفتح نیز کثیر ست درین باب چون خدعه فخدع اما خاصیت
باب فتح آنست که عین کلمه یا لام او از حروف حلقیه بود و آن هفت حرف ست الف و همزه و ها و حا و خا و عین
و غین و بعض الف را استثنا کرده چنانکه بعضی کرده اند از انکه الف در فعل اصلی نبود بلکه منقلب از واو و یا بود
در مضارع فعل بالفتح ضمه و کسره اصل ست و فتحه بجهت رعایت حروف حلق ست و فتیکه عین کلمه یا لام کلمه از
افتند از انکه حروف حلق بسبب بودن اینها از حروف مستفله میخواهند که در اینها و در ما قبل اینها حرکتی باشد که مجانس
اینها بود و آن فتحه است که مجانس الف ست بخلاف ضمه و کسره که مجانس واو و یاست که از حروف مرتفعه اند و فتیکه
این حروف فا کلمه باشند بسبب لزوم سکون اینها اعتداد بثقلتها نباشد بلکه این اقتضا در اینها ضعیف گردد
هم بسبب افتادن حرکت مخالفه اینها در مابین اینها آنچنان استکراه نبود و چون دو یکجنس از اینها در کلمه جمع
شوند عین کلمه را فتحه نهند که جمع اقتضائین و یا ترجیح احد الاقتضائین لازم نیاید و لهذا حج از باب علم و صحیح و فصیحت
و از باب فتح آمده نیست و چون دو حرف مختلف از اینها جمع شوند فتحه جائز بود بنظر ترجیح حرفی که در سخج بالف
قریب بود پس ازین کلام معلوم کردی که باب فتح را از حلقیة عین و یا لام لازم ست نه آنکه حلقی العین و یا لام را
از باب فتح بودن واجب چون دخل و قعد و سمع یسمع که ازین باب نیست و تفصیل این در بیان ابواب ثلاثی
سابق گذشت اما رکن یرکن بفتح العین فیهما فهو من قبیل التداخل لانه جاء من نصر و سمع فاخذ الماضی من الاول
والمضارع من الثانی فلا اعتداد به وکذا شجی یشجی و عض یعض وابی یابی و هلک یهلک کل واحد منها شاذ کا یحسم
رکنوا الی ابی یابی ما علموا ان الیاء یصیر الیه وهی الالف والالف حرف حلق او حملوه علی منع یمنع لانه بمعناه قال العلامة
التفتازانی فی شرح الزنجانی فان قیل کیف یکون شاذاً وهو وارد فی افصح الکلام قال الله تعالی یابی الله الا ان یتم نوره
قلنا کونه شاذاً لا ینافی وقوعه فی کلام الفصیح فانهم قالوا الشاذ علی ثلثة اقسام قسم مخالف للقیاس دون الاستعمال

وقسم مخالف للاستعمال دون القیاس وکلاهما مقبولان وقسم مخالف للقیاس مع الاستعمال وهو مردود انتهی وقولی لغة عام وتحرم
لیس بفصیح و اما الفصیح الاکثر فی مضارعه کذا فی الشافیة وشروحها قال فی الطرح وهو لغة فی حجمی آید برای سلب ماخذ نحو حجمات البعیر ای
ای نزعت حماتها وحماة بمعنی گل سیاه است وکنی اعضا وغیره ای جلدی یعنی پوست آن دور کرد وجلادت لجلدا و اقشرت جلادته وان پوست
تنک ست که بوقت دباغت از پوست بر خیزد و برای دفع ماخذ چون جعر البازی ای بیحال انه جعر باز از جعر یعنی بیحال افگ
شکاری وتجمع ای نخاعة یعنی آب بینی انداخت و برای اتخاذ چون بار ای بیر یعنی چاه کند وساخت وتسع یعنی تسع گرفت و
جمعه ای جمع ساخت واحد را و برای صیرورة چون لعب الصبی ای صار ذا لعاب یسیل من فمه و برای تغییر چون بحر الامر ای
صیره بادیا و برای الباس ماخذ نحو لحفته ای لحاف پوشانیدم اورا وخلعته ای خلعت پوشانیدم اورا و خلعت
دادم اورا و برای تدریج چون جرعه ای جرعه جرعه خورد آب را و برای دخول و بلوغ چون شغفه الحب ای بلغ شغافه وهو
غلاف القلب قال ابن عباس دخل فیه تحت الشغاف وسانهت الشهر ای بلغت و دخلت فی سلخ الشهر یعنی آخر
و برای کثرت ماخذ چون کلأت الارض ای بسیار شد گیاه زمین و برای تعمل ماخذ چون زججه ای زد او را بزج یعنی
نیزه ونعلت یعنی نعل ای پای زار پوشیدم ورحل ای رحل یعنی پالان شتر نهاد بر شتر و برای ضرب ماخذ
نحو راسه ای زد راس ای سر او را ودمغ وفاد ای بر دماغ وفواد زد و برای اعطای ماخذ چون نحله ای اعطاه النحلة
ای العطیه و برای اطعام و اعطای ماخذ نحو لحمه وشحمه ولبأه ای خورانید او را اللحم والشحم واللباء ولیس آنچه من گفته از
خواص لفظی ست نه از خواص معنوی فافهم خاصیت باب کرم آنست که مدلول ماده آن از جنس صفت خلقیه بود
یعنی صفتی که شئ بران مجبول و مخلوق بود حقیقة چون حسن و قبح و کبر و صغر یا صفتی که در شئ متقرر و متمکن شده است
بسبب تکرار یا آنکه طبیعی بود و درین را صفة خلقیه حکما گویند چون فقه یعنی که فقاهت صفت خلقیه نیست لیکن چون
لازم و مانند شخص میشود بمنزله خلقی میگردد و در بعضی نسخه او حکما واقع ست یا مدلول ماخذ آن صفتی بود که شبیه باشد
ای شبیه بصفة خلقیه در حاشیه گفته چون حسن بحسن و قبح بقبح اگر مراد ازین هر دو حسن و قبح عارضی ست که بسبب
تزئین و تغییر صورت حاصل میشود مثال شبیه صفت خلقیه خواهد بود و اگر حسن و قبح ذاتی ست مثال صفت خلقیه حقیقی
خواهد بود انتهی و همچنین ست در اصول گفت باب کرم لصفة طبعیة حقیقیة کصغر و کبر و حسن و قبح ذاتیین او حکما کعارضة
تمکن فی الذات مثل فقاهة او شبیهه بها کحسن و قبح کسبیین کما نبهی و عجب مشبهها بحسن انتهی و مجاز بردیکه
گوید فعل لافعال الطبائع ونحوها ای الصادرة من الطبیعة وهی القوة الموجودة فی الشئ التی لاشعور لها بما یصدر عنها
ویکون الصادر منها اثرا واحدا واقعا علی نهج واحد کحسن وقبح ولیس المراد بالحسن ما یمکن اکتسابه بالزینة من صبغ وغیره
ولبس الملبس ونحو ذلک بل المراد بالحسن کون الاعضاء متناسبة علی ما ینبغی ان یکون علیه وبالقبح خلاف ذلک بمقتضی
الطبیعة انه لا یتخلف ذلک وکانه اراد بقوله ونحوها الصغر والکبر والمراد بها الیس عظیم الهیکل وقوة اذ الصغر قد یکون اعظم هیکلا

ن الکبیر بل المراد المتغایر الغائب الذی یعرض الشئ صادرا عن الطبیعة بالنماء والوقوف وانما لم یجعلها من الافعال
الطبیعیة بل نحو الاختلافهما باختلاف الاحوال والاوقات انتهی گویم کلام سعد وجاربردی هر دو محل تامل ست اما کلام
سعد پس از جهت عدم ادراج صفتی که بسبب تزیین و تغییر حاصل شده است در قسم صفت خلقیه حکمی و حال آنکه معنی
صفت حکمی همین ست که شئ در حقیقت بران صفت مخلوق نبود بلکه آن صفت عارض در وی باشد مثل فقاهت و
خباثت بلکه آنچه که بتکلف حاصل شود مثل حسن و قبح که از تزیین و صورت و تغییر آن حاصل شده از باب کرم نیاید چنانکه
جاربردی هم گفت که مراد از حسن و قبح حسن و قبح کسبی نیست بلکه آنچه بتکلف حاصل شود از باب تفعل آید که تکلف
خاصه وی ست لهذا جائیکه حلم مثلا بزور و بتکلف حاصل شده باشد تحلم گویند نه حلم و کلام جاربردی از جهت آنکه
صغر و کبر را بسبب تغیر و تبدل آن از نحو با شمرده حال آنکه مراد از نحو با خلقه و جبلت ست و صغر و کبر از افعال طبعی ست
و اختلاف بسنخ طبعی منافی طبیعة نیست و اگر از افعال طبعی مانند حلم و شجاعت قصد کرده حسن و قبح نیز داخل
نحو با خواهد شد از جهت تغیر و تبدل آنها بحسب احوال و اوقات و اگر حسن و قبح هم مانند حلم و شجاعت شمرده شود
این هر دو نیز از قسم حسن و قبح ظاهری نخواهد بود حالانکه خود از صفت ظاهری شمرده حاصل مقام آنکه صغر و کبر
از قسم صفت خلقیه حقیقی ست چنانکه سعد و غیر آن ذکر کرده اند و فقه و جنب از جنس صفة خلقیه حکمی و شبیه
صفت خلقیه قسم ثالث نیست فافهم بدانکه فعل را در افعال طبعی جز ضمه ندادند از جهت آنکه چون صاحب این
افعال درین افعال مجبور ست ضمه را علامت خلاقة کردند چنانکه در فعل مالم یسم فاعله بجهت فهم و لزوم اینجا
بصاحب خود سرگاهکه در جمیع این باب افعال خلقیه بود حقیقة یا حکما این باب متعدی نیاید چرا که معنی طبعی را
جز بکسی که از وی صادر شد و تعلق نشود اما رحبتکم الدار متضمن معنی وسع ست یا اصل آن رحبت بکم ست جار را
حذف کردند و فعل را بمجرور پیوند کردند چنانکه در قلت الدار و مانند آن و گاهی آید این باب بمعنی صیرورة چون هیؤ ای
صار ذا هیئة حسنة و مرؤ ای صار ذا مروة و حمض ای صار ذا نسب خالص و برای تألم ماخذ چون رحمت الناقة
ای ناقه رحم دردمند شد بعد از نتاج و برای بلوغ چون صاب الرطب اذا بلغ الصلابة و سعی الیبس و برای کثرة
ماخذ چون خبثت الارض ذلک ادغام بمعنی کثر الشئ فیهما و فی الصراح یقال فی التعجب طبع الرجل فلان بضم
دوم بسیار طبع شد و خبثت المرة بسیار بیرون آمیده شد و قضو القاضی فلان و کذلک التعجب فی کل شئ
الا ما قالوا فی نعم و بئس سوائه برد علیهم غیر لازمة لقیاس التعجب لان صور التعجب ثلثة یقال ما احسن زیدا و احسن بزید و کبرت کلمة و قد شذ منها نعم و
بئس انتهی و برای تحول چون جنبت الریح اذا تحولت جنوبا و جنوب بالفتح بمعنی باد دست راست و گاهی برای تحول گرگ شد در خباثت [illegible]
گویا صفت ذئب در مرد متمکن گشته و نخبت و ضبت زمین گویا بسبب کثرت ضب پر شده فافهم و باب حسب الفاظ معدوده در رسالة گفته
پس جمیع باب حسب شمرده آورده ام احتیاج به بیان خاصیت آن نیست انتهی یعنی این باب را چندان خاصیتی نیست

که دیگر ابواب راست بست قلة وردد آن درآن الفاظ است نعم از نعومة بمعنی نرم ونازک شدن ودر قراءة
است عم کافه وعم بفتحها وعم کافه مرکبة من بابین اشذ من الشقیل وعم بکسر تا و هو شاذ و در بعای دیگر گفته
وحسبان بالکسر نیز پنداشتن عم کافه الثانی شاذ لان کل فعل کان ماضیه مکسورا فمستقبله مفتوح العین الا ان
احرف جارت تو ادرقاوا حسب یحسب بئس ییئس ییئس یباس ونعم ینعم هذا فی الصحیح ومن الیائیة فی المعتل
کلاهما بالکسر مثل ومق یمق آه وبسوی همین اشاره کرده صدر در حاشیه گفت باب حسب یحسب شاذ است
یعنی در محاوره فصحا بسیار کم آمده است واین یکی نیز باعتبار افعال معتل است وصحیح این باب بسیار شائع
است زیرا که مضارع حسب ونعم در قرآن واحادیث بفتح عین یافته اند انتهی قال الله تعالی ام حسبت
ان اصحاب الکهف والرقیم وایحسب ان لن یقدر علیه احد ومخفی نباشد که در قرآن شریف در قراءة
حفص لفظ یحسب بفتح سین است ودر قراءة بعضی بکسر سین هم هست فافهم ودلق بالقاف از دلوق بالضم
بمعنی باک شدن از سمع وضرب نیز آمده وومق بالقاف از مقة بمعنی دوست داشتن ووثق بثاء مثلثه ثقة
از ثقة بمعنی استوار داشتن واز کرم نیز آمده ومصدر بکسر تا ثقه ست ووفق بفا وقاف از وفاق ووفق بمعنی
سازوار کردن وورث بثاء مثلثه از وراثت وارث ورث وورثه بمعنی میراث گرفتن واینجا بمعنی اتخاذ است
وورع براء وعین مهملتین از ورع بالتحریک بمعنی پرهیزگار شدن از سمع وفتح وکرم نیز آمده وورم براء مهمله ازم
بمعنی آماس ووری براء مهمله از وری بالسکون بمعنی آتش از آتش زنه جستن واز ضرب نیز آمده وزد بمعنی
از وری المخ ای کثر سمنه است وولی از ولی بالسکون بمعنی نزدیک شدن واینهم شاذ است کذا فی الشرح
ووغر بغین معجمه وراء مهمله از وغر بالتحریک بمعنی در دل کینه داشتن ووحر بحاء مهمله از وحره بمعنی کینه داشتن واز
سمع نیز آمده ووله از وله بالتحریک بمعنی بیخودی وسرگشتگی از عشق واز سمع نیز آمده ووبل از وبل بالسکون بمعنی
دل بجائی رفتن که آن مراو نباشد وبمعنی ضعف از سمع آمده ووغم از وغم بسکون عین مهمله بمعنی دغما بغم گران
گویند وغم الدیار ای تعال لها المعنی واینجا برای معنی تفسیر باشد ووطی از وطی بالهمزه بمعنی جماع کردن وکوفتن
بپای وصاحب صراح گفته که سقوط واو ازیطاء برای آنست که معتل فاء از باب سمع متعدی نیامده است وچون
یسمع ویطأ متعدی آمده واو را بجهت دلالت بر تخالف اخوات حذف کردند فافهم واز کرم نیز آمده ویئس از یاس
مهموز العین بمعنی نومید شدن واز سمع نیز آمده ویبس از یبس بباء موحده مکسوره بمعنی خشک شدن واز سمع
نیز آمده وسوای این الفاظ هم آمده اند چون وجد از وجدان بمعنی یافتن واز ضرب نیز آمده وبئس بتقدیم
باء موحده بر همزه از بأس بمعنی سخت حاجتمند شدن واز سمع نیز آمده ویبط از ولط مثلثه الباء بمعنی ضعیف
شدن واز سمع وضرب نیز آمده وورع از ورع بمعنی در دبندی واز ضرب وسمع نیز آمده وولغ بغین معجمه از ولوغ

بالتحریک بمعنی نوشیدن سگ از اطراف زبان خود آنچه که در ظرف ست و از سمع نیز آمده و وَغِف بغین معجمه و فا از
وغف بمعنی شتابی کردن و وَحِم از وحم بالتحریک و بحاء مهمله بمعنی بسیار رغبت کردن حامله بسوی طعام و اینجا برای
مبالغه ماخذ بود و از سمع نیز آمده و وَکِم از وکم بمعنی غمگین شدن بود و وَهِم از وهم بمعنی غلط کردن در حساب و از سمع
نیز آمده و وَهِن از وهن بالفتح و بالتحریک بمعنی سستی کردن در عمل و از باب سمع و ضرب و کرم نیز آمده و وَذِره
برای مهمله از وذره بمعنی بسیار شدن [illegible] بمعنی زدن و از سمع نیز آمده بمعنی گولی و نا استادگی در کار و وَقِه از وقه بسکون
قاف بمعنی اطاعت کردن و وَدِی از ودیه بالفتح والکسر بمعنی رنج و محنت و از باب ضرب نیز آمده و وَهِی از وهی
بمعنی دریدن و از ضرب نیز آمده و بر این تقدیر آنچه که در حاشیه گفته که جمیع الفاظ شمرده آورده درست نباشد
فافهم بدانکه این فقیر در استخراج خواص ثلاثی مجرد بنهج مذکور تفرد کرده است و گمان آنست که خواص مذکوره
در هیچ کتاب این فن باین طور یافته نشوند و معانی اصطلاحی آنها از آنچه مزید در آن اشتراک دارد از معنی
در اثنای بیان خواص مزید معلوم خواهد شد و معانی خواص باقی از تامل در معانی امثله آنها واضح ست
و خاصیت باب افعال تعدیه است و آن در لغت تجاوز از حد ست و در اصطلاح گردانیدن فعل لازم را متعدی
خواه لازم مطلق بود چون جلس مع جلسه و خواه من وجه باین معنی که مجرد آن یک مفعول یا دو مفعول داشته باشد در این باب
یک مفعول از اصل اقتضاء مجرد زیاده خواهد چون لبس زید ثوباً و البست زیداً ثوباً و علمت زیداً قائماً و اعلمت
عمراً زیداً قائماً و این معنی درین باب غالب ست از نسبت معانی دیگر و دیگر خاصه آن تصییر ست و آن در لغت
بمعنی گردانیدن ست و در اصطلاح گردانیدن فاعل چیزی را صاحب ماخذ گویا فعل [illegible] گردانیدن متضمن
معنی تصییر میشود و تشتیکه فاعل اصل فعل مفعول تصییر میگردد و در تعدیه و تصییر عموم من وجه است اما ماده
اجتماع نحو اخرجت زیداً اخرجته ای گردانیدم او را صاحب خروج و صیرته خارجاً و تعدیه بدون تصییر چون ابصر
والبصرته که معنی آن دیدم است نه جعلته باصراً و تصییر بدون تعدیه چون اثمرته ای جعلته ذا ثمر و ثمر بالکسر
علم جامد و ثمود [illegible] آن ست و مجرد آنکه ثمر ست هم متعدی ست و قد یکون [illegible] قد یجیء للتقلیل [illegible] ایجعل لیس
لازماً علی سبیل القلة نحو احمد ای صار امره الی الحمد او فعل ما یحمد علیه و مجرده متعد یقال حمدت زیداً و التعریض
و آن در لغت سخن بکنایت گفتن ست و چونکه تغایر معنی لغوی و اصطلاحی سبب ایهام بود هم آن را تفسیر
کرد و همچنین در جمیع خاصیات ابواب بخلاف تعدیه و تصییر که اینها بسبب کمال اشتهار خود محتاج تفسیر نشوند
ای بردن فاعل چیزی را بمعرض ماخذ اول ماخذ این باب نحو ابعته اصله ابیعته فتحه یاء را بما قبل داده و یا بالف
گشت و از اجتماع ساکنین افتاد و معنی آن بردم او را در محل عرض بیع یعنی جائیکه خرید و فروخت می نمایند
ابو عثمان گفت که خبر داده است مرا اصمعی که ابو عمرو ابن علا را شنیدم که میگفت اگر شخصی گوید فلان اوقفنی

ای عرفتی الوقوف نمی فهیم هیچ باکے باین کلام متاخرین گویند که درین قول ایما بسوی قیاس ست بدانکه مأخذ
عام ست از مصدر چه در ثلاثی مزید مأخذ بعض الفاظ اسم جامد هم آمده چنانکه البن که مأخذ آن لبن ست و آن
مصدر نیست بلکه اسم جامد و تخمین عرق و جز آن لهذا اسم درین فصل مأخذ میگویند نه مصدر و وجدان ای یافتن فاعل
چیزے را موصوف بمدلول مأخذ یا یافتن مأخذ فقط اول نحو ابخلته ای یافتم او را موصوف به بخل یعنی بخیل یافتم
و احمدته ای یافتم او را محمود پس جائیکه اصل فعل لازم بود مأخذ اسم این فعل فاعل بود و جائیکه متعدی بود اسم مفعول
چنانکه ازین دو مثال معلوم کردی اما مثال قسم ثانی ارحته ای یافتم ریح او را و اثارته ای یافتم ثار یعنی قصاص او را
و سلب ای زائل کردن فاعل از شئی یعنی از مفعول مدلول مأخذ را نحو شکی ثلاثی مجرد ست بمعنی شکوه کرد و اشکیته یعنے
زائل کردم شکوه او را و ازین باب ست آیه والذین یطیقونه فدیة طعام مسکین پس برین تقدیر احتیاج تقدیر حرف لا
نباشد و اطعام و اعطاء فاعل کسی را مدلول مأخذ نحو اشویته ای عطا کردم و یا خورانیدم او را شواء یعنی گوشت بریان
و اقضبته قضبا ای بالضم جمع قضیب بمعنی شاخ یعنی عطا کردم او را قطع شاخها و اذن دادم بدان و بلوغ و دخول ای
رسیدن یا در آمدن فاعل به مدلول مأخذ و درین دو معنی عموم من وجه است معنی رسیدن فقط چنانکه در اعشر
والف واتسع یعنی رسید شئی این عدد را ای ده هزار و نه را و معنی در آمدن فقط چنانکه واشتی یعنی در آمد در شتا ای
سرما و احرم یعنی در آمد در حرم یا در شهر حرام و هر دو چنانکه در نحو اصبح و اعرق یعنی در آمد یا رسید بصبح و عراق کذا فی الشرح
و صیرورة ای گشتن شئی یعنی فاعل صاحب مأخذ یا صاحب چیزی که موصوف بمأخذ ست یا صاحب چیزے که
در مأخذ حادث شده پس این معنی سه قسم باشد مثال قسم اول نحو البن الرجل او الشاة ای صاحب شیر شد
یا ناقه صاحب شیر گشت و اعشب یعنی مکان صاحب عشب ای گیاه شد و معنی صاحب عام ست از مالک کما لا یخفی
و مثال القسم ثانی نحو اجرب ای صار ذا ابل جربی یعنی صاحب شتران خارشتی شد و ازین است اضعف که در حدیث
واقع ست من کان مضعفا فلیرجع و معنی مضعف صاحب مرکب ضعیف ست و مثال قسم ثالث نحو اخرفت الشاة
یعنی صاحب بچه شد که در خریف شده بود و لیاقة ای گشتن فاعل مستحق بمدلول مأخذ و حینونة ای قریب رسیدن
وقت مدلول مأخذ برای فاعل مثال اول نحو الام الفرع اصله القوم ای مستحق ملامت شد فرع بفتح فا ای شریف
قوم و اشوی ای صلح لان یشوی و مثال ثانی نحو احصد الزرع ای رسید وقت حصاد یعنی درو زراعت را
وازین باب ست افطر الصائم و مبالغه و کثرت مأخذ نحو اثمر النخل یعنی بسیار ثمر دار شد درخت خرما و اصفر الصبح یعنے
صفرة صبح یعنی سپیدی آن بسیار شد و در اصول گفته می آید برای اعانة فاعل مر مفعول را در مأخذ چون حلبته ای
اعانت کردم او را در حلب و برای آوردن فاعل چیزی را که موصوف بمأخذ است چون اقل و اکثر ای آورد شئی قلیل
شئی کثیر را و ازین باب ست اطاب ای آورد کلام طیب را یعنی تکلم بدان کرد یا آورد طعام طیب یا فرزندان طیب را یعنی

زاتسلفید زبان طیب او را ساده آگردم و غلام سیاه اسود العینی آورد غلام سیاه آن را بدیما آگردم او را از باب تسمیر ثانی از قبیل
صیرورة گفته شود لعینیت فافهم و استعداد آمدن فعلی ازین باب بی آنکه ثلاثی مجرد آن آمده باشد یا آنکه ثلاثی مجرد آمده باشد لیکن
نه باین معنی اول چون الحّ بمعنی الحاح کرد در سوال و باران دائم شد و ثانی نحو اشفق ای ترسید مجرد آن که شفق ست بمعنی مهربانی
نه بمعنی ترسیدن است بلکه گفته که شفقت بمعنی شفقت یکی ست لیکن اهل لغت انکار آن کرده اند و موافقت ثلاثی مجرد ای آمدن افعال در معنی آن
بی زیاده و نقصان و همچنین موافقت فعّل بالتشدید یعنی باب تفعیل و موافقت باب تفعّل و موافقت باب استفعال اما مثال موافقت ثلاثی مجرد
نحو دجی اللیل و ادجی هر دو بمعنی تاریک شد شب و مثال موافقت فعّل چون اکفرته بمعنی کفّرته ای نسبته بکفر کردم او را و اذهب بمعنی
ذهّب ای زر اندود کرد و اسقاه ای قال له سقاک الله و اسحر بمعنی سیر کرد بوقت سحر و اجبل بمعنی سیر کرد بسوی
جبل و اذهبه یعنی گردانید آن را از ذهب و اعطیت بالذهب بمعنی قلمت له لیاخذ نیز از باب نصر ست همه معانی باب تفعیل اند
و مثال موافقت تفعّل نحو اجنب بمعنی جنّب ای خیمه ساختم یا برپا کردم او را و اغلقت الکتاب ای در غلاف کردم کتاب
را و مثال موافقت استفعل نحو اعظمته بمعنی استعظمته ای بزرگ پنداشتم او را و مطاوعت ثلاثی و تفعیل که فعل بالفتح
و فعّل بالتشدید ست ای سبب آمدن افعل مر فعل ثلاثی مجرد را و فعّل باب تفعیل را تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول
اثر فاعل فعل و یا فعّل را اما مثال مطاوعت ثلاثی مجرد نحو کببته ای بر رو انداختم او را فاکبّ پس بر رو افتاد و قشعت
الریح السحاب ای دور کرد باد ابر را فاقشع پس کشاده شد ابر و مثال مطاوعت تفعیل نحو فطّرته ای روزه کشانیدم
او را فافطر پس روزه کشاد و همچنین بشّرته فابشر صاحب کشاف منکر مطاوعت افعل ست و اکبّ و اقشع نزد او
بمعنی دخل فی الکب و القشع یا بمعنی صار ذا کب و قشع ست و از باب القبض و الامر و در صراح گفته یقال عرضته فاعرض
ای اظهرته فاظهر کما یقال کببته فاکب و هو من النوادر و مناسبت تفعیل تعدیه و تکثیر ست نحو نزل ای فرود آمد
و نزّلته ای صیّرته نازلا یعنی فرود آوردم او را پس درینجا تعدیه و تکثیر هر دو موجود ست و مثال تعدیه لازم مطلق
ست اما مثال تعدیه لازم معنا نحو علّمته فقاست و مثال التکثیر بدون التعدیه هم نحو جبّرته ای گردانیدم او را اصابعا
جبر جبر و مجرد آن که جبر ست هم بدین معنی ست چنانکه نبّرته و نبرته و مثال التعدیه بدون تکثیر نحو نبّتّه ای درخت
نشانید و مجرد آن که نبت ست بمعنی رست ست و اگر بمعنی نبت رویانیدن می بود چنانکه بمعنی اثبات است
تکثیر نشد و سلب و معنیش گذشت نحو قذیت بالکسر عینه بمعنی خاشاک آلوده شد چشم او و قذّیت عینه
ای دور کردم قذی یعنی خاشاک چشم او را و جلّدت البعیر و قرّدته کذلک و صیرورة و معنی آن گذشت نحو نوّر ابر
و ورّق بمعنی صاحب نور و ورق شد درخت و بلوغ در زمان و معنی آن گذشت نحو عمّق ای رسید بعمق و خیّم ای
در آمد بخیمه و مبالغه و کثرة در کمیت یا کیفیت و مبالغه درین باب اکثر ست از نسبت ابواب دیگر و این مبالغه
یا در فعل بود نحو صرّح بسیار صریح و ظاهر کرد و جوّل ای بسیار جولان کرد و این هر دو از امثله مبالغه در کیفیت نیز باشد

ویا مبالغه در فاعل بود نحو موّت الابل ای مردند شتران بسیار ویا در مفعول نحو قطّعت الثیاب ای بریدم جامهای
بسیار را و این هر دو از امثله مبالغه در کمیت نیز بود و فاعل و مفعول صلاحیت تکثیر ندارد فعل را مخفف آرند و در
لغت افصح پس نگوئی موّتت الشاة چرا که شاة واحدست غیر صالح تکثیر بخلاف موّت الابل که این اسم جنس است
شامل قلیل و کثیر اگرچه واحدست و همچنین قطّعت النخلة جائز نبود و غلّقت الباب روا باشد بسبب صلاحیت
باب مر تکثیر فعل را اگرچه واحدست و در موّتت باب فعل را مخفف میارند و در صورت تشدید فعل مجاز نگویند
چنانکه بعضی زعم کرده اند و در فعل لازم گاهی تکثیر در فعل بود و گاهی در فاعل چون جوّلت و موّت الابل نخ در فاعل
فقط چنانکه بعضی گفته اند و در فعل متعدی در متعلق هم بود بشرطیکه متعلق تکثیر وارد و در هر سه قسم مذکور تکثیر
فعل ضروریست با قصد کما لا یخفی بدانکه ثوب از قبیل جنس نیست پس ایراد ثیاب جمع ثوب در مثال حاجت
نیست مگر آنکه انواع قصد کرده باشند فافهم و نسبت کردن فاعل چیزی را به مدلول ماخذ نحو فسّقته ای نسبت بفسق
کردم او را یا او را فاسق گفتم و همچنین عدّلته فبّتته و کفّرته والباس ای پوشانیدن فاعل چیزی را با ماخذ نحو جلّلته
ای جل پوشانیدم وایه را و تخلیط ای چیزی را با ماخذ اند و کردن نحو ذهّبته ای زر اندود کردم او را و تحویل آن
گردانیدن فاعل چیزی را ماخذ یا نحو ماخذ اول نحو نصّرته ای گردانیدم او را نصرانی و زنّیته و ورّدته کذلک
واز این باب است آنچه که در حدیث واقع است ثم ابواه یهوّدانه و ینصّرانه و یمجّسانه و ثانی نحو خیّمته ای گردانیدم او را
همچو خیمه و همچنین قوّسته و قصر یعنی اشتقاق آن از مرکب تام بجهت تحصیل اختصار در حکایت ازان متکلم نحو هلّل ای
قال لا اله الا الله و سبّح ای قال سبحان الله و کبّر ای قال الله اکبر و حمّد ای قال الحمد لله و منه قوله فی الاصول الدعا لم
او عامیه نحو سقّیته ای دعوت له بسقاک الله و جدّعته ای دعوت علیه بجدعک الله گویم پس با وجود اعتبار قصر در این باب
این هر دو را خاصه علیحده شمردن تکلف ست چرا که معنی دعوت له بالسقی طلب اسقاک الله است و معنی جدّعته
قلت له جدعک الله فافهم و در اصول گفته که از خواص این باب ست منتهی الیه ای سوی ماخذ رفتن نحو شرّق
و غرّب ای بسوی مشرق و مغرب رفت و توقیت یعنی کردن فاعل چیزی را در وقت ماخذ نحو هجّر بمعنی در روح
و غلّس ای سیر کرد در وقت هاجره و مساء و رواح و غلس و موافقت فعل ای ثلاثی مجرد در معنی چون زلته و زیّلته
و مرته و مرّته و موافقت افعل در معنی نحو ضبّبته ای اضببته الضبة و خطّمته ای خطمت الکلب النظم و عمّامته ای
اعطیت العمامة و هی شاشة الغار الاحبة و شوّبته ای اشمته شواء و اعطیته لحما یشوی و موافقه معنی تفعّل نحو ترّس
ای استعمل الترس و جعل حذاء وجهه و ولّی ای سار المکان و وقّفته یثبت و عوّنت و عجّزت ای صارت الدة و حیا
وعوانا و عجوزا گویم برین تقدیر مناسب آنست که اعطار و اطعام و تحول را از خاصه این باب می شمرد و در اصول
از خاصیت این باب شمرده فافهم و گاهی ماخذ تفعیل مطاوعه میکند آنرا چون علّمته فعلم و فرّحته ففرح و محل

بالکسر متعدیه لازم بود مسبب فعل مضارع بالفتح بجهت تاثیر و تاثر فاحفظ و ابتدأ نحو تصیر است لعب البقری و کلّم
ای کلام کرد و خاصیت باب تفعّل مطاوعة فعّل بالتشدید ست نحو قطّعته ای پاره پاره کردم او را فتقطّع یعنی
پاره پاره شد و مثال چیزی که دران تاثیر حسی لازم نیست نحو علّمته فتعلّم ست و گاهی تفعّل مطاوعة مجرد
خود میکند مثل نقدی و شفعته فتشفّع و تکلّف ای محنت کشیدن فاعل در تحصیل ماخذ خود یا در انتساب
خود بماخذ اول نحو تجوّع ای بزور و محنت گرسنه شد و همچنین تشجّع و تحلّم و تفهّم و ثانی نحو تکوّف ای بمحنت
انتساب بکوفه و تشبه باهل آن حاصل کرد و فرق در تکلّف و تجاهل که خاصه تفاعل ست آنست که در تفعّل
فاعل ممارست فعل میکند و حصول آن در خود میخواهد و در تفاعل اظهار فعل میکند از راه خلاف کما هی
بی قصد حصول آن در نفس خود پس معنی تحلّم طلب ان یکون حلیما باشد و معنی تجاهل اظهر جهله والحال
انه لا یتملّک الجهل بل هو عالم و تجنّب یعنی پرهیز و کناره کردن فاعل از ماخذ نحو تحوّب ای پرهیز کرد از
حوب بضم حا معنی گناه و همچنین تاثّم و تلبّس ای پوشیدن فاعل ماخذ را نحو تختّم ای خاتم پوشید و این
معنی را از باب تفعّل گفتن انسب ست کما فعله فی الاصول فافهم و تعمّل یعنی ماخذ را در چیزی که موضوع
برای وی ست بکار بردن نحو تدهّن ای دهن را بکار برد یعنی در بدن و عصا بالید و تترّس ای با ترس یعنی سپر بکار برد از مقابل رد خود
شود بجهت حفاظت و تخیّم ای خیمه را بکار برد یعنی برپا کرد و اتخاذ یعنی ساختن فاعل ماخذ را یا گرفتن و اختیار کردن فاعل ماخذ را
با چیزی را عین ماخذ ساختن یا چیزی را در ماخذ گرفتن و این چهار قسم باشد لیکن فعل در اولین لازم بود و در آخرین متعدی اول
نحو تبوّب ای بابا یعنی در را ساخت و ثانی نحو تجنّب ای جانب یعنی گوشه گرفت و اختیار کرد و ثالث نحو توسّد الحجر ای وساده یعنی تکیه ساخت
سنگ را و رابع نحو تابطه ای تابط الحجر معنی و رابط یعنی بغل گرفت سنگ را و ازین قسم ست تأبط شرا و
تدریج یعنی تکرار عمل بمهلت نحو تجرّع ای جرعه بعد جرعه نوشید و جرعه معنی یک آشام ست از آب و مانند آن
یعنی اندک اندک نوشید و همچنین تحفّظ و تفهّم ای اندک اندک یاد کرد و اندک اندک فهمید و تحوّل یعنی گشتن شی
یعنی فاعل بعین ماخذ یا بهچو ماخذ در اول حقیقة بود و در ثانی ادعاء اما مثال اول نحو تنصّر ای نصرانی شد و
تهوّد یعنی یهودی شد و تیمّن یعنی یمنی شد و ثانی نحو تبحّر ای همچو بحر شد و در وسعت علم و همچنین ترجّلت المرأة
ای همچو رجل شد زن و صیرورة و معنی آن گذشت نحو تموّل و تقوّس ای صاحب مال و صاحب قوس شد و
موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو قبل و تقبّل و راح و تروّح ای سیر کرد در رواح که آخر روز یا از زوال تا شب
ست و عدول از لفظ فعل بجهت تعمیم ست و موافقت افعل نحو تهجّد ای ازال الهجود و هو النوم و تبصّر بمعنی ابصر
ای عرضه للبصر و تجبّل ای دخل فی الجبل و موافقت فعّل بالتشدید نحو تعطّی بمعنی اکثر فی العطاء و تکذّب ای نسبه
الی الکذب و تهجّر ای سار فی الهاجرة و توبّل ای قال یا ویلاه و موافقت استفعل نحو تحوّج ای طلب الحاجة

وازین نوعست تبیان ای اطلب البیان و تعظمه ای استعظمه و می آید بمعنی تفاعل نحو تشجع ای اری انه شجاع
ولیس کذلک و ابتدا نحو تکلم خاصیته باب مفاعلة مشارکت ست یعنی شریک بودن هر یک از فاعل و مفعول
درین فعل واحد باشند آن هر دو یا متعدد با مخاطب در فاعلیت و مفعولیت ای در صدور فعل و تعلق آن از هر یک
مر دیگری را در خارج اگرچه در لفظ یکی فاعل ست فقط و یکی مفعول نحو قاتل زید عمرا ای مقاتله کرد زید عمرا را
یعنی زید عمر را کشت و عمرو زید را و همچنین ضارب ضاربا هم و ضار ربنا و بسبب آنکه درین باب یکی در لفظ مفعول بود
فعل لازم را این باب متعدی بمفعول دیگر داند نحو کرم و کارمته و از جهت آنکه در واقع هر یک از فاعل و مفعول
فاعل و متعلق بود فعل را پس مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد درین باب متعدی بمفعول دیگر شود با وجود مفعول
اول نحو جاذبت ثوبا و جاذبت زیدا ثوبا بخلاف ضرب که مفعولش صلاحیت فاعلیت میدارد و موافقت
ثلاثی مجرد در معنی نحو جالسته بمعنی جلسته و سافرت بمعنی سفرت قال ابن الحاجب فی شرح المفصل سافرت معنی
نسبت السفر الی المسافر ولیس ثم فعل ثلاثی من لفظ سافرت بمعناه فیمثل به کما فی شغلته و اشتغلته انتهی
لکن نقل جوهری سفرت اسفر سفورا اذ اخرجت الی السفر فانا سافر و قوم سفر مثل صاحب و صحب کذا فی شرح
الجاربردی و موافقت افعل نحو باعدته ای ابعدته و الیت ای امیته را و موافقت فعّل بالتشدید نحو ضاعفت
بمعنی ضعفت ای بسیار دو چند کردم و ناعم ای انعم ای کثر نعمته و موافقت تفاعل نحو شاوره بمعنی تشاورنا و تبادر
که هر دو متشارک فاعل اند در معنی و موافقت استفعل نحو کاثره المال ای طلب نفسه ما کثیرا و ابتدا نحو فاما
بمعنی کلمه خاصیته باب تفاعل تشارک ست ای شرکت دو چیز یا زیاده در صدور فعل و تعلق فعل
یعنی از هر یکی از طرفین یا اطراف که در لفظ فاعل اند فعل صادر شود و بدیگری از طرفین یا اطراف
تعلق پذیرد نحو تشاتما … یکدیگر را دشنام دادند شرکت دو چیز یا زیاده در صدور فعل فقط بدون
تعلق آن از هر یکی بدیگری … می باشد اگرچه کم ست نحو ترافعا شیئا ای هر دو باهم بر داشتند
چیزی را زیرا که وضع تفاعل برای نسبت فعل بسوی مشترکین ست بدون قصد تعلق آن بدیگری بخلاف
مفاعلة که وضع آن برای نسبت … بسوی فاعل ست در حالیکه متعلق ست بغیر فاعل با وجود صدور آن
فعل از غیر فاعل نیز … آن مفعول نیز مشارک باشد چون ترافعنا
الحجر او شیئا فلا مفرق در باب مفاعلة و تفاعل آنست که در مفاعلة در لفظ یکی فاعل ست و یکی مفعول و
در تفاعل همه ذی شرکت فاعل باشند در لفظ و در مفاعلة دو شرکت بود و در تفاعل زیاده هم بود چون
عشیرة رجال تقاتلوا تخصیص دو شیء در متن باعتبار اقل مراتب اشتراک ست و در معنی هر یک از طرفین فاعل
و مفعول بود در هر دو باب پس از ینجا کلام معلوم شده باشد که مفعولی که در مفاعلة مشارک فاعل بود در فعل

در تفاعل فاعل گردد نحو ضارب زید عمرا و تضارب زید و عمرو و مفعولیکه در مفاعلة صلاحیت اشتراک نداشته باشد
از ینجا فاعل نگردد نحو تجاذبنا ثوبا و مفاعلة همیشه زائد بود بیک مفعول بر تفاعل و گاهی فرق باین طور بیان
کرده میشود که بادی فعل در مفاعلة معلوم باشد و در تفاعل غیر معلوم و از ینجاست که ضارب زید عمرا گویند
و تضارب زید و عمرو را نگویند کذا فی شروح الشافیه و تخییل را ایهام یعنی نمودن فاعل غیر را حصول ماخذ در خود
و در واقع از آن عاری ست نحو تمارض ای خود را بیمار نمود و در حقیقت بیمار نیست و از ینجاست تجاهل و تغافل و فرق
در میان تخییل و تکلف سابق بیان کرده شد و مطاوعة فاعل ای باب مفاعلة و گاهی بمعنی افعل باشد
نحو باعدته ای ابعدته یعنی دور انداختم او را فتباعد یعنی دور افتاد قال عبد الحکیم معنی المطاوع انه قبل الفعل
در لمع مشتق فالثانی مطاوع بالکسر و الاول مطاوع بالفتح انتهی و گاهی تکلم مطاوع بالکسر کنند بدون ذکر مطاوع
بالفتح نحو انکسر الاناء و موافقت ثلاثی مجرد در عدم تشارک و در ثبوت فعل ثلاثی آمده باشد یا نه اول نحو
تعالی بمعنی علا و توانی بمعنی ونی یعنی سست شد و ثانی نحو تصابیته ای نوشیدم صبابه بالضم بمعنی بقیه آب
او را و موافقت افعل در معنی نحو تیامن بمعنی ایمن ای در آمد بار سعید یمین را و ابتدا نحو تبارک و لفظی که در باب
مفاعلة دو مفعول را متجاوز است چون جاذبت زیدا ثوبا اگر در باب تفاعل برده شود یکی خواهد نحو تجاذبنا ثوبا و اگر در باب
مفاعلة دو مفعول نه متجاوز است بلکه یکی چون قاتلت زیدا درین باب لازم بود چون تقاتلنا و زید و عمرو
آن سابق معلوم کردی خاصیت باب افتعال اتخاذ ست و معنی آن گذشت مثال قسم اول نحو احتجر بتقدیم جیم
بر حاء مهمله از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش و مانند آن یعنی سوراخ ساخت و بتقدیم حاء بر جیم نیز توان گفت
بمعنی حجره ساختن و ثانی نحو اجتنب ای جانب گرفت و ثالث نحو اغتذی الشاة بمعنی غذا ساخت فرشی را
و رابع نحو اعتضده ای در بازو گرفت و امراء تقصر یعنی جهد و کوشش نمودن فاعل در فعل نحو اکتسب بمعنی
کوشش کرد در کسب و فرق در اکتساب و کسب آنست که کسب تحصیل شئی ست از هر طوریکه شود بخلاف اکتساب
که آن تحصیل شئی بجهد ست و لهذا الله تعالی فرمود لها ما کسبت و علیها ما اکتسبت برای تنبیه بر اینکه ثواب در فعل
نیک ست بهر طوریکه واقع شود و عقاب نمیشود مگر بر منهی که در ارتکاب آن کوشش کرده باشد و تعدیه نکرده
و تخیر ای فعل الفاعل الفعل لنفسه فعل اول بفتح فا مصدر ست مضاف بسوی فاعل خود و فعل ثانی بالکسر اسم
ست که مفعول به فعل اول واقع شده و لام در لنفسه متعلق بمصدر ست و ضمیر آن راجع بسوی فاعل و معنی آن
کردن فاعل فعل را برای خویش نحو اکتال ای برای خود پیمود و قال الله تعالی اذا اکتالوا علی الناس
یستوفون و اذا کالوهم او وزنوهم یخسرون و بمعنی افزون داخل را تساقط و مطاوعة فعل یعنی ثلاثی
مجرد غالب ست نحو غممته ای غمگین کردم او را فاغتم یعنی اندوهگین شد و گاهی برای مطاوعة باب تفعیل آید

نیز آید اول چون بوسته فالتام دوم ثانی نحو اوقدالنار فاتقدت ر موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو تلبج الصبح واتلبج یعنی
روشن شد صبح و موافقت افعل نحو احتفاه بمعنی ازال خفاءه وافتغر ای صار ذا الثغر والفا و واحتجز بمعنی احتجز
ای دخل الحجاز او بلغه و موافقت تفعل نحو ارتدی بمعنی تردی ای لبس الرداء وافترع ای فرعه تردد واجتنب
بمعنی تجنب و موافقت تفاعل چون اختصما واجتورا بمعنی تخاصما وتجاورا و موافقت استفعل نحو اتجر بمعنی
استاجر ای اجرت طلبید واستبدا نحو استلم من السلمة بالکسر هی الحجر ای بوسه داد حجر را و اتلبج الامر علیهم بمعنی اختلج
خاصیت باب استفعال طلب کردن فاعل ماخذ را از چیزی ست و هم لیاقته وحینونته ماخذست اول نحو استطعمته
ای طلب طعام کردم او را و ثانی نحو استرقع الثوب ای لائق رقعه شد جامه و ثالث نحو استحصد الزرع آمد
وقت حصاد زرع و ابن حاجب وغیروی طلب را دو قسم داشته اند تحقیقی وتقدیری و مثال لیاقت را طلب
تقدیری شمرده اند و مصنف هم در اصول بعد ذکر چهار قسم که طلب تقدیری و تحقیقی و حینونته ولیاقت ست
گفت جائزست که حینونت و لیاقت در طلب تقدیری مندرج کرده شوند پس دو مانند استخرجت الوتد و آمد
النبار و استرقع الخوان و استحصد الزرع گویا فاعل در تقدیر طالب ماخذست و جدان و معنیش گذشت
نحو استکرمته ای یافتم او را موصوف بکرم و حسبان بالکسر ای پنداشتن فاعل چیزی را موصوف مدلول ماخذ
نحو استحسنته ای پنداشتم و شمار کردم او را حسن یعنی نیک و فرق در وجدان و حسبان باعتبار یقین
وظن ست چنانکه در حسبت و وجدت فافهم و تحول و معنی آن گذشت نحو استحجر الطین ای حجر شد گل یا همچو
حجر در صلابت و استقوس الحاجب یعنی همچو کمان شد ابرو و استنسر البغاث ای البغاث همچو نسر شد در قوت
و جرئه و فی المثل قد استنوق الجمل ای ناقه شد شتر فی شرح الجاربردی یضرب هذا المثل لرجل یکون فی حدیث
او فی صفة شیٔ ثم یخلط بغیره و اصله ان طرفة کان عند بعض الملوک فانشد شاعر شعراً فی وصف جمل ثم حول
الی نعت ناقة فقال طرفة قد استنوق الجمل و اتخاذ و معنی آن گذشت نحو استحجر ای حجره ساخت و استوطن
ای وطن ساخت قریه را و قصر و معنی آن گذشت نحو استرجع ای قال انا لله وانا الیه راجعون این
مثال را در اصول در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده و قصر را خاصیت این باب نشمرده اقول هو الحق لان
استفعل فی هذا المعنی نادر بخلاف فعّل کما هو الظاهر من التتبع و مطاوعت ثلاثی مجرد نحو جمعته ای جمعه فاستجمع
ای اجتمع و مطاوعت افعل نحو اقمته ای برپا کردیم او را فاستقام پس برپا شد و مطاوعت فعّل بالتشدید نحو ادّبته
فاستادب و موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو استغر و قرو بان و استلبان و موافقت افعل نحو استعتبه بمعنی اعتبه
ای دادم او را عتبی یعنی رضا یا بمعنی ازلت عتابه و استجاب بمعنی اعطاه الجواب و استخبت ای دخلت فی الخبا
و استکلأت الارض ای کثر کلاءها و موافقت تفعل نحو استحیت بمعنی تحیت ای ندم عنه یا موافقت افتعل

نحو استکثر الماء ای طلبید آب بسیار برای خود واشتد آخره استعان استعانه استعون بمعنی ستره عانه را و باب انفعال
را لزوم وعلاج یعنی امر محسوس در اثر فعل جوارح بودن لازم ست برابر ست که اصل آن لازم بود چون انفلت
النار که بمعنی الفیت ست یا متعدی چون انصرفنا وصرفنا ونیز این لزوم یا مطلق بود چنانکه درین امثله
یا من وجه چون انقلب الواو یا گردیدن واو ومطاوعه فعل یعنی ثلاثی مجرد غالب ست نحو کسرته یعنی شکستم آنرا فانکسر
یعنی شکسته شد وعرفته فانعرف نگویند از آنکه عرفان فعل قلب ست نه فعل جوارح وهم از آن که معرفت
معلومیت ست امر حسی نیست وانعدم خطا ست چرا که عدم استیصال وجود ست یکبارگی حیثیت تاثیر
ندارد وموافقت فعل یعنی ثلاثی مجرد وموافقت افتعل نادر است اول چون حمق وانحمق وطفئت وانطفئت
وثانی نحو انحجز بمعنی احتجز ای در آمد حجاز را وفا کلمه آن حروف یرملون یعنی لام و رای مهمله ومیم ونون وحروف
لین نبود بجهت ثقل که درین حروف بجای این باب باب افتعال آید نحو رفعه فارتفع ولویته فالتوی وقلته
فاستقال ووصلته فاتصل وبثثته بالتشدید والباء الموحدة فانبث ومددته فامتد واما انمحی وانماز قلیل نادر را
ولطاوع افعل نحو اغلقت الباب ای بستم در را فانغلق بسته شد. والمناسب ان یقول بقید التقلیلیة
وبذکر بعد قوله ومطاوعه فعل غالب وکذا یناسب ان یقول فی تقییده تقییده لان هذا الباب لکونه من امر
فعل الجوارح یکون مطاوعا فی الاغلب مثاله انطلق وانمار فافهم وباب افعیعال للزوم غالب ست وتعدیه
قلیل نحو اعروریته ای سوار شدم آنرا عریان وجوهری گفته که افعوعل متعدی یافته نشد مگر احلولی نزد کسی
که گوید احلولیته واعروری ای رکبه عریانا ومبالغه لازم ست وقتیکه موافقت دیگر نداشته باشد نحو اعشوشب
الارض ای بسیار شد عشب در زمین ومطاوعه فعل یعنی ثلاثی مجرد نحو ثنیته فاثنونی ای باز گردانیدم اورا
پس باز گردید وموافقت استفعل در روی نحو احلولیته بمعنی استحلیته بمعنی شیرین پنداشتم اورا واین نادر ست
چنانکه موافقت ثلاثی مجرد نحو احلولی بمعنی حلی واحدودب بمعنی واحد وموافقت افعل نحو
احلوی بمعنی صار ذا حلو وموافقت تفعل نحو اخشوشن بمعنی پوشید خشن یعنی جامه درشت یا تکلم بکلام درشت
نمود وچون بمعنی صار ذا اللباس خشن او کلام خشن باشد بمعنی افعل بود نادر است نحو ادلولی بمعنی پنهان
رفت وباب افعلال وباب افعیلال را لزوم ومبالغه لازم ست نحو احمر بمعنی نهایت سرخ شد واشهاب
بمعنی بسیار سفید شد ولون وتمامش گذشت وعیب چون اعور واصید واقطار غالب ست درین دو
واین عبارت مخالف ست مر آنچه که در اصول گفته فی افعل وافعال للزوم ومبالغه وغلبه لون وقلت عیب
در بعضی نسخه لون ویا عیب غالبه بکلمه تردید ست که برای شک ست پس کلمه یا درین نسخه یا از قلم ناسخ ست
یا مصنف را شاید که بعد تصنیف این کتاب آنچه که در اصول گفته محقق شده است و آمده است افعل برای وقوع ثمانیة

نحو رعوته فارعوی ای بازگردانیدم او را از جہل پس بازگشت از جہل وعورته فاعور ای ہیضه فابیض وہر دو مرتجل
نیز آمده نحو اقطر الرجل بمعنی عقب وابہار اللیل بمعنی طال وباب افعول بناؤہ مقتضب بالقاف والضاد المعجمة وبالباء
الموحدة بمعنی مرتجل نحو اخروط لہم السیر ای امتد وقد یتعدی نحو اعلوط البعیر یقال اذا تعلق بعنقه وعلاه
ویجیء للمبالغة وایضا نحو اجلوذ لہم السیر ای دام مع السرعة قال فی الاصول وقیل للمبالغة انتہی اقول نقل قیل
المشعر بالضعف یخالف ما ذکره القوم قال الجاربردی افعول وفی شرح الہادی ان للمبالغة کافعوعل نحو اخروط
بہم السیر ای امتد واجلوذ لہم السیر ای دام مع السرعة واعلوط ای لزم وفی الصحاح اعلوطنی فلان ای لزمنی انتہی ولیفعال
وکذا افعول انما یفید المبالغة انتہی الیضہ وزیادة الحروف تدل علی زیادة المعنی کما ہو المقرر عندہم وقد یجیء غیر مقتضب
نحو حوی الفرس واجودی فعلی ہذا یناسب ان یقول بناؤہ مقتضب غالبا وباب فعلل ای الرباعی المجرد وانما اسکن
ثانیه لئلا یلزم اربع حرکات متوالیة فی کلمة واحدة ووجه اسکان الثانی ان الاسکان للاول والرابع ممتنع لتعذر
الابتداء بالساکن ووجوب فتحة آخر الماضی اذا لم یتصل به الضمیر المرفوع المتحرک واسکان الثالث کذلک للزوم
اجتماع الساکنین فی وقت لحوق الضمیر المتحرک به بیکے لمعان کثیرة تعسر تعدادہا وتفصیلہا فی ہذا الکتاب
منہا القصر نحو شار شات ای قال للحمار شو شو وہی دعاء الحمار الی الماء وزجر الغنم والحمار للمشی ودعا الغنم لتا
وتشرب ودجدج ای صاح بالدجاجة وقال دجدج وبسمل ای قال بسم الله والالباس نحو اشرو سربلته بمعنی
البسته السربال والتصییر نحو عرجن ثوبه ای صور فیہ صور العرجون وشرعبت الادیم ای صیرته طویلا بان
قطعته طولا والشرعب الطول والتصییر ورة نحو عسلجت الشجرة اصارت ذات عسلج وہو بالضم بالان وانحصر من قضیب
الشجر والاتخاذ نحو عسکر وقنطر والمبالغة والکثرة نحو طحلب الماء ای کثر فیہ طحلب والقطع نحو عرقبت الدابة ای قطعت
عرقوبہا والعمل نحو عرجنت فلانا ای ضربته بالعرجون وزعفرته ای صبغته بالزعفران والتخلیط نحو کسا صوفه ای
خلط غزله بوبر الارنب وقد یطاوع نفسه نحو عطرش اللیل بصره ای ستره فعطرش ای استتر ولم یرد ای لم یستعمل
لازمیا نحو لبیثر وسعنا صعنا نحو زلزل وممنوزا نحو ما ثات الابل ای ارویتہا حال کون الرباعی قلیلا بالنسبة الی الثلاثی
وجاء ایضا متعدیا نحو وسوس وباب تفعلل ای الرباعی المزید فیہ مع غیر ہمزة الوصل لطاوع فعلل الذی ہو مجرده نحو دحرج
فتدحرج ویوافقه فی المعنی نحو تمدر وتعذمر ای صاح وقد یجیء للمبالغة والکثرة نحو تشکل العذق ای کثرت ثمار نخ
ای عثشالکلہ وہو جمیع عثکال بالکسر بہی بالفارسیة خوشہ خرما وللتحول نحو تزندق بمعنی صار زندیقا وللتعمل نحو
تبرقع بمعنی لبس البرقع وقد یقتضب ای لا یکون له رباعی مجرد یناسب معناه نحو تبرنس ای تبختر وباب افعنلل ای الرباعی
المزید مع الہمزة وغیر التضعیف لازم ای لا یتعدی ویفید المبالغة ولباب فعلل نحو تجرد [illegible] فالعجلی [illegible] فیہ مبالغة
ولیتقتضب نحو اعرنفظ ای انقبض وفیہ مبالغة وکذا افعلل ای الرباعی المزید مع الہمزة والتضعیف فی اللزوم والمبالغة

دائما وسطا وعة فعلل لكن ذلك قليل فيه نحو طمانينة فاطمان وتسحيح مقتضيا ايضا نحو اكفهر النجم اي بدا وجهه وضوءه في شدة
الظلمة وقد يوافق مجرده نحو جبر مزدا جبر مترا اي انقبض وفي الملحقات مع موافقة الملحق به في التضييع والخواص والمعاني بهما لغة
ايضا وان لم يكن في الملحق به وللابواب المذكورة معان آخر غير ما ذكر نحو اشهر بالمكان اي اقام فيه شهرا واقمر اي
انتظر طلوع القمر ونحو قمر اي طلب الصيد في القمر وصفقي اي كفاني بصيفي وشتي بمكان وتشتي اي اقام به في الشتاء
وتغرب اي اتي منه الغرب كذا في الشرح چون مص از ذكر خواص ابواب فارغ شد شروع در تقسيم الفاظ اسما وافعال
باعتبار جواهر حروف كرد زيرا كه بعضي از تصريفات صرفي در بعض اقسام اينها يافته ميشود پس گفت فصل بدانكه
جمله افعال واسما باعتبار حروف اصلي نزد بعضي بر دو قسم ست صحيح ومعتل المعتل آنست كه در وي حرف علت اصلي باشد
وصحيح بخلاف آن ونزد اكثرين بر چهار قسم ست يكي صحيح وسالم وآن در اصطلاح صرفيين لفظي ست كه حرفي
از حروف اصلي آن حرف علت وهمزه ودو حرف از يك جنس نبود چون لفظ ضرب ورجل وجعفر وسفرجل در معني
لغوي واصطلاحي آن مناسبت ظاهر ست ودوم مهموز وآن در اصطلاح ايشان لفظي را گويند كه از حروف اصلي ايشان
همزه بود نحو امر وسال وقرء وطاء [illegible] وانس ذكر كرده [illegible] وسوم معتل وآن در اصطلاح لفظي ست كه در اصول آن
حرف علت ست ظرفيه اينجا عمومي ست چنانكه گويند حيوان در انسان يافته ميشود مثل وعد وقال ورمي وسو
ويستعور وچهارم مضاعف وآن در اصطلاح لفظي ست كه [illegible] از يك جنس باشند چون مد ومدد
اما مهموز بر سه گونه است از آنكه همزه يا فا كلمه ست يا عين كلمه يا لام كلمه ومهموز فا كه جز فا همزه ندارد بحسب استقرا از
ازين پنج باب كه در اشاره نقماستص [illegible] اشارت بنصر ست وضاد بضرب وكاف بكرم و
سين بسمع وفا بفتح ليكن از فتح كم آيد لهذا اعانتش كه فا بود عليحده نوشته شد كذا في المنهيه وهمچنين در جميع اقسام
آتيه واين كثرة بنسبة قليل ست اما كثرة في نفسه لازم نيست جاي باشد وجاي نباشد واين مولف امثله كثيره را
بنسبة قليل كثير آورده تا مشتي نمونه از خرواري باشد وسبب جدا نوشتن علامت لحاظ معني شد ودست كه
در لغت بمعني جدا شدن از جماعت ست از نصر چون امر بمعني فرمودن واخذ بمعني گرفتن والب بباء موحده
بمعني گرد كردن وراندن شتر و مانند آن واز ضرب چون الت بتاء فوقيه وبالتحريك بمعني كم كردن حق كسي وانيت
بفوقاني بمعني ناليدن وابود بمعني مقيم بودن بجاي ومانند آن واز كرم چون ادب بمعني نگاهداشت هر چيز و
دانستن واسالة بمعني باريكي وتيزي زبان واصالة بمعني محكم وبااصل بودن ومانند آن واز فتح چون اهب بالتحريك
بمعني فراموش كردن وباز ياد آوردن كاري واز حسب نيايد ومص درين اشارت اگر التزام الفاظ موضوعه ميكرد
بنهايت بهتر ميبود كما لا يخفي ومهموز عين از چهار باب آيد بحكم استقرا كه آنرا اشاره فكسن ضن جامع ست وآن فتح
وكرم وسمع وضرب ست اما از ضرب كم مي آيد از فتح چون سأل بمعني خواستن چنانكه بمبرد ذوب ودب بمعني

پیچ دیدن در کار و دراب بمعنی پیوند کردن کاسه و مانند آن و از کرم چون ذابه بمعنی گرگ شدن در خبث و وزیه
بمعنی آب تلخ و شور شدن و بابس بباد موده بمعنی سخت حرب شدن مرد و مانند آن و از سمع چو شأش بالتحریک
بمعنی درشت شدن جای و کأنته بمعنی شکستگی از غم و بدحالی و ساف بمعنی ترقیدن دست و ریشه شدن بن ها
ناخن و مانند آن و از ضرب مانند ماس بمعنی بدی افگندن میان قوم و از نصر و حسب نیامد و گرباین از حسب
بسبیل شذوذ و مهموز لازم ازین پنجباب که آنرا اشاره فکس ضن نون جامع ست می آید و آن فتح و کرم و ضرب
و نصر ست لیکن از ضرب و نصر کم آید از فتح چون بده بمعنی آغاز کردن و بذبذال معجمه بمعنی ناخوش دیدن حال
کسی را و بکو بمعنی کمشیر شدن ناقه و مانند آن و از کرم چون لطو بالضم بمعنی درنگ کردن و جرئة بالفتح والمد بمعنی
دلیر شدن و قماة بفتح قاف بمعنی خوار شدن و مانند آن و از سمع چون حماة بفتحتین بمعنی لای ناک شدن و یاد
دشناه بمعنی دشمنی و طفو بضمتین فرو مردن آتش و مانند آن و از ضرب حجار بتقدیم جا بر جیم بمعنی شاد شدن
و از نصر و ناره و نورة بمعنی فرومایه شدن در فعل و از حسب نیامده و معتل بر دو نوع ست از آنکه حرف علت در کلمه
یا یک ست یا متعدد اول را مفرد گویند و ثانی را لفیف باعتبار کثرة آن پس مفرد سه قسم ست یکی معتل فا که
آنرا مثال گویند بجهت مماثلت صحیح در عدم تغییر و مثال واوی ازین پنج باب که در اشاره بنفکح واقع ست و آن ضرب
و فتح و سمع و کرم و حسب ست و از نصر نیاید و وجد یجد بالضم ضعیف ست بجهت تفرد بنی عامر و فصیح از باب
ضرب ست و وباد در اول این لفظ اشاره بمثال واوی ست از ضرب چون وثوب و وثب بمعنی بر جستن و وجوب
بمعنی لازم شدن و وعد بمعنی نوید دادن و مانند آن و از فتح چون وضع بمعنی نهادن بر جای و وزغ بمعنی باز داشتن
و ولع بالفتح بمعنی دروغ گفتن و مانند آن و از سمع چون ورب بالتحریک بمعنی تباه شدن و جل و وصب بفتحتین بمعنی
بیماری و وجل بفتحتین بمعنی ترسیدن و مانند آن و از کرم چون دغوبة بمعنی گول شدن و وقاحة بمعنی حقیر و اندک
شدن و وسامة بمعنی خوبرو شدن و مانند آن و امثله حسب سابق مذکور شد و مثال یائی از یفکح یعنی
ازین پنجباب مذکوره می آید اما از حسب کم آید و یاد در اول اشاره بمثال یائی ست و از نصر نیاید مطلقاً از ضرب
نحو میسر بکسر العین بمعنی قمار باختن و یعار بمعنی بانگ کردن بز ماده و ینوع بمعنی رسیدن میوه و از فتح چون یقع
بمعنی صعود و ینع و ینوع بمعنی رسیدن میوه و یمن بالضم بمعنی برکة و از سمع چون یتم بالضم بمعنی یتیم شدن و آن
در انسان مردن پدر ست و در حیوان ستوری یا دردو در گوهر گوهر بی نظیر و یقن بالتحریک بمعنی بی گمانی و یبس
بالتحریک بمعنی مزه و بوی گردانیدن آب و از کرم چون یقظة بالتحریک بمعنی بیداری و یمن بمعنی برکة و از حسب یبسا
بالضم بمعنی خشک شدن و دوم معتل العین که آنرا اجوف و ذوالثلثة گویند اول از جهت سقوط عین بسبب اعلال و
این مناسب ست مر معنی لغوی را که بمعنی کاواک ست و ثانی از جهت بودن ماضی آن سه حرفی در وقت تکلم نفس

مرفوع بارز چون قلت وبعت واجوف واوی بحکم استقرار از سه باب که در اشاره سونقص مبین ست می آید و آن سمع ونصر وضرب است و در او اشاره باجوف واویست و از سه باب باقی نیاید از سمع چون عور بفتحتین بمعنی یک چشم شدن وخوف بمعنی ترسیدن ونوم بمعنی خواب شدن و مانند آن و از نصر چون عوب بمعنی بره کردن وشوب بمعنی آمیختن وذوب بمعنی صفا کردن و مانند آن و از ضرب چون فود بمعنی مردن وصور بمعنی کج کردن و میل دادن چیزی را بجنبیدن وشیوعه کصوتة سب بمعنی آشکار اکردن خبر و از کرم نیز آمده چنانکه طول بمعنی درازی وعجب ست که مصنف بدان اشاره نکرده و جز آن نیز و اجوف یائی هم ازین سه باب آید چنانکه سیفن اشاره کرده و یا ببیانه اشاره باجوف یائیست لکن از نصر کم آید از سمع چون هیبه ومهابه بمعنی بزرگی و ترس و ترسیدن وحیر وحیره بمعنی سرگشته شدن وصید بفتحتین بمعنی سر بلند داشتن از تکبر و از ضرب چون کید بمعنی بدسگالیدن و سیابمعنی جنبانیدن وسیر رفتن وراندن و مانند آن و از نصر بید و بیود بمعنی هلاک شدن و جز آن و از فتح نیز آمده چون صید بمعنی شکار کردن اگرچه شاذ ست و سوم معتل لام که آنرا ناقص و ذوالاربعه گویند اول بجهت نقصان آن از قبول بعض اعراب و سقوط و در بعض اوقات و ثانی بجهت بودن ماضی آن بر چهار حرف در وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک چون دعوت درمیت اما ناقص واوی از فعیل لام پس از شش جهات که در اشاره نسکفو ص مکرر ز سمع همی آید و آن نصر و سمع و کرم و فتح ست لیکن از ضرب کم آید و آخر اشاره بناقص واویست و از حسب نیاید از نصر چون بدو بضمتین بمعنی پیدا شدن وتلاوة بالکسر بمعنی خواندن قرآن وجفاء بالمد وجیم بمعنی بدی و مانند آن و از سمع چون حفاء بفتح حاء مهمله بمعنی پای برهنه رفتن ورضوان بالکسر بمعنی خوشنودی و پسندیدن وشهوة بمعنی خواهانی تن و از روی طعام و مانند آن و از کرم چون بهاء بمعنی خوبی و رخو بالکسر و الفتح بمعنی سستی وبذاء بالمد بمعنی بیهوده گفتن و مانند آن و از فتح چون نحو بمعنی آهنگ کردن وطحو بمعنی گستردن و بر پهلوی چپ خفتن و زهوة بمعنی برداشتن شراب چیزی را و مانند آن و از ضرب عشو بضمتین بمعنی ناانوزدن وناقص یائی هم ازین پنج باب مذکور آید چنانکه بلفظ سیفن اشاره کرده از باب لیکن کرم و نصر کم آید و یا اشارت بناقص یائی ست از ضرب چون شداء بالکسر والمد بمعنی خریدن و فروختن و رمی بمعنی انداختن وجری وجریان بمعنی رفتن آب و مانند آن و از فتح چون سعی بمعنی دویدن و شتاب کردن وصهی بمعنی رفتن تری از جراحت وحکی بمعنی پوست بازکردن و مانند آن و از سمع چون خشیه بمعنی ترسیدن و بقاء بالمد بمعنی زیستن و زندگانی و ماندن در جهان وخفا بالفتح والمد بمعنی پوشیدگی ابر و نهان شدن و مانند آن و از کرم چون نهاء بمعنی خوبی ونهی بمعنی باز داشتن از کار و از نصر چون شجی بمعنی پوسته باز کردن و راندن و بضمتین و یا دو حرف علت دارد یا زیاده و بر تقدیر دو حرف علت یا مثال و اجوف بود چون ویل و یا مثال و ناقص نحو وقی یا اجوف و ناقص نحو قوی و مثال معتل که در آن جمیع حروف اصلی وی حرف علت بود یعنی زیاده از دو حرف بود

بیت و دویت ست بمعنی کتبت الیاء و الواو و این اقل ست در اسم جز دو کلمه یافته نشده و آن لفظ واو و یاست
و آن لفیف که دو حرف علت داشته باشد دو وجه است یکی لفیف مفروق که هر دو حرف علت در وی بر سبیل افتراق
بود نه بطور اجتماع و آن از سه باب که از اشاره ض ر ب ح س معلوم میشود می آید لکن از حسب و سمع کم و از ضرب چون
دوی بمعنی نه فرو ریانیدن اسپ تا بول کند یا گشتی نماید و شیه بمعنی نگار کردن جامه را و ونی بمعنی سستی نامکی
و مانند آن و امثله حسب گذشت و از سمع چون وجی بمعنی سوده شدن سم ستور دوم لفیف مقرون که در وی هر دو حرف
علت یکجا بود به آنکه واو فا کلمه و یا عین کلمه واقع شده در چند لفظ که و یب و دیه و یح بالجیم و یح بالحاء المهملة
و یخ بخاء معجمه و لیس و ویل و ویمه و ویت و ویب بکسر و ویه است و عکس این نیز آمده چون یوم و یوخ و یوح و یحا
بالضم و القصر و یکون بالتحریک و دیوان و جز آن مختلف شده اند واو و یا بین طو و واو عین کلمه باشد و یا لام کلمه
چون طویت بخلاف عکس که آن یافته نشده و واو حیوان بدلست از یا بسبب عدم نظیر و اصل آن حییان ست
و نزد مازنی واو حیوان اصل ست و درسته لال بمعنی ضعیف ست بسبب عدم قاعده و همچنین مختلف شده اند
در اینکه یا فا و عین واقع شود چون یین اسم مکان و یا فا و لام باشد چون یدیت بمعنی انعمت بخلاف واو که فا و عین
و فا و لام واقع نشده مگر در لفظ اول که در اصل اوول ست بر مذهب اصح و لفظ واو بر قول ابی علی که اصل آن
ویو ست و نزد اخفش اصل آن ووو ست بالتحریک و چون از واو فعل سازند از باب تفعیل بر قول اول
ویّیت بود بمعنی کتبت واو و اگر اصل آن ویوت باشد و بر قول ثانی اوّیت بود و اصل آن ووّوت و ثعلب
ووّیت گفته و ابن جنی آنرا سهو کرده و نزد ابی علی اصل یا یُوَیٌ بالتحریک ست و نزد غیر وی یَیٌّ پس فعل نزد
ابی علی یوّیت بود و نزد غیر وی ییّیت و همچنین ست اختلاف در لفظ یاء و تاء و ثاء و مانند آن و در جمع اینها پس نزد
ابو علی ایواء و اتواء بود و نزد غیر وی ایباء و اتیاء و دلیل اکثرین ردود اماله در القاب اینهاست و دلیل ابی علی
بودن باب طویت اکثر از حییت ست بنسبت حال واو و یا اما الف در هیچ فعل و اسم متمکن اصلی نیاید بحکم استقراء
و لفیف مقرون که حرف علت در آن در فا و عین باشد چون لفظ ویل و یوم در فعل نیامده و آنچه که در آن حرف
علت در عین و لام ست فقط آن از دو باب که در اشاره ض س واقع ست می آید از سمع چون قوی بالقصر
بمعنی هلاکت و جوی بالقصر بمعنی سوزش اندوه و عشق و حوة بمعنی سرخی سیاه رنگ و مانند آن و از ضرب چون
ثوار بالفتح و المد بمعنی بودن بجائی و خی بالخاء بمعنی بی باران شدن و ذوی بالضم ذال معجمه بمعنی پژمردن و مانند
آن و نزد بعضی از لفظی که عین و لام آن واو باشد چون قوة و حوة جز باب علم نسازند و مضاعف هم دو قسم
ست یکی مضاعف ثلاثی که عین کلمه و لامش از یک جنس بود و آن از چهار باب که در اشاره ض ن س ک معین ست
می آید لکن از کرم کم آید و از ضرب چون هنین بمعنی نالیدن و شن بمعنی شاشیدن آب و پراگنده کردن و از

برا ومهاد بمعنی آواز کردن و مانند آن وازنصر چون عنن بالتحریک بمعنی پیش آمدن چیزی و پیش گرفتن کسی را وسن بمعنی روشن و تابان
کردن و عنوان بمعنی پوشیدن و مانند آن وازسمع چون ضنانة بفتح ضاد معجمه بمعنی بخیلی کردن وشم وشمیمه بمعنی بوئیدن وملالة
وملل بمعنی بستوه آمدن و مانند آن وازکرم نحو لبابة بالضم بمعنی خردمند شدن بروایت یونس و بروایت عنبروی از سمع
ابو حبان گفته که از کرم مضاعف نیامده مگر حبب ولب وشرر وعق وذم اما مضاعف ثلاثی که فا و عین یا فا و لام یا فا و عین
ولام ان از یک جنس باشند نادرست نحو ددن وقلق وققق و دوم مضاعف رباعی که فا کلمه ولام اول وعین کلمه ولام
ثانیش همجنس شد با رباعی مجرد نحو زلزل بمعنی نیک جنبانید و رباعی مزید نحو تذبذب بمعنی جنبیده و چون ابواب مختصه
بیکی از نه قسم از مفردات که مهموز فا و مهموز عین و مهموز لام و مثال واجوف و ناقص ولفیف مفروق ولفیف
مقرون و مضاعف است تفصیل انتهی الکنون بدانکه مرکبات که نه محض مهموز است و نه محض معتل نه محض
مضاعف و نه محض لفیف بلکه مجموع از دو قسم ازین اقسام است مثلاً مهموز فا واجوف واوی که ادب اشاره
بدانست می آید از دو باب از باب نصر وس یعنی باب سمع لکن از سمع کم آید از نصر چون ادبة واباب بمعنی
بازگشتن واوم بالضم بمعنی تشنه شدن واوس بمعنی عطا دادن و عوض دادن از چیزی و مانند آن واز
سمع اود بالتحریک بمعنی کژی و آید یعنی مهموز فا واجوف یائی از باب ضرب وس یعنی از سمع می آید لکن از
سمع کم واز ضرب چون ایض بمعنی بازگشتن بوطن واهل خود وایوم بمعنی بیوه شدن واین بمعنی وقت رسیدن
یقال ان انک ای حان حینک واز سمع آید بمعنی توانا شدن واتو یعنی مهموز فا و ناقص واوی از باب نصر وک
ای باب کرم می آید لکن از کرم کم از نصر چون اخوة بمعنی برادری کردن واتو واتاوة بتاء فوقیه بمعنی خراج
گرفتن والو بمعنی تقصیر کردن واز کرم چون اموة بمعنی کنیزک کردن وامیت واموة از سمع نیز آمده واتاوة
بثاء مثلثه بمعنی غمازی کردن از نصر نیز آمده است فافهم واوی بدال مهمله یعنی مهموز فا و ناقص یائی از باب
ضرب وس یعنی سمع می آید لکن از سمع کم از ضرب چون اتیان بالکسر بمعنی آمدن واتاوة بمعنی غمازی
کردن وازی وازی بالضم والتشدید بمعنی گرفته شدن و مانند آن واز سمع اسی بالقصر بمعنی اندوهگین
شدن واز فتح نیز آمده است چون ابای بمعنی انکار کردن فافهم وواد بالدال المهملة یعنی مهموز عین ومثال
واوی از باب ضرب وس یعنی از سمع می آید لکن از سمع کم چون از ضرب وال وودل بمعنی پناه گرفتن وداد بمعنی
ترسانیدن ودأب بمعنی تیز شدن و سرکش شدن از شرم و وئد بمعنی زنده در گور کردن واز سمع داسد
بمعنی خشمگین شدن یأس یعنی مهموز العین و مثال یائی از وس یعنی سمع وح ای حسب بر سبیل ندرت اما اراده است
وازان لفظ یائس است بمعنی نومید شدن که از هر دو باب مذکوره آمده است وفاد بذال معجمه یعنی مهموز عین
ناقص واوی از باب فتح وفرن یعنی نصر وض ای ضرب می آید اما از نصر وضرب کم از فتح چون بار دمباج موجده

بمعنی فخر و تکبر کردن و تقاء یتقای بمعنی شکافتن سر زخم شمشیر را بمعنی فراخ کردن و کاشتن پوست را و از نصر
شاو بمعنی غائیت سر خیر و تنگ رود گذشتن و از ضرب حصئی بر وزن فعیل بمعنی آواز چوزه و رای یعنی مهموز
العین و ناقص یائی از باب فتح و بعض یعنی ضرب می آید لکن از ضرب کم از فتح چون تای تباء مثلثه بمعنی باز شدن
در روز و یمعنی دیدن بچشم و ضاحی یضحاء معجمه بمعنی لاغر شدن جسم و از ضرب ثای یثی بمعنی دور شدن و باو
یعنی مهموز اللام و مثال واوی از چهار باب که باشاره فکس ح مبین ست می آید و آن فتح و کرم و سمع و حسب است
لکن از حسب کم آید از فتح چون وتار یتاء شمناة فوقانیه بمعنی تأخیر خرامیدن و وجی بجیم بمعنی بکار زدن و سخت
کردن را ماء و وبای بمعنی اشاره کردن و از کرم چون وبیئت الارض وباء بمعنی کثر فیها الوباء و وضاءه بضاد
معجمه بمعنی خوبی و پاکیزگی و وطاء یطاء بمعنی جماع کردن و از سمع چون وثی وثوء بثاء مثلثه بمعنی معیوب کردن
دست را بی آنکه استخوان شکند و وبئت الارض توباء و وباء ای کثر وباءها و وضی الثوب بمعنی اتسخ و از حسب
وطاء کوفتن زیر پا و جماع کردن دیو یعنی مهموز اللام و اجوف واوی از باب نصر و سمع یعنی سمع می آید لکن
از سمع کم از نصر چون بوء بمعنی اقرار کردن و سوء مساء بمعنی اندوهگین شدن و ضوء بالضم والفتح بمعنی روشن
شدن و از سمع داء بمعنی بیماری یقال داء الرجل یداء فهو داء و دوئت یا رجل و در بعضی نسخه بجای سین من واقع
ست مثالش قد باء اللحم ببنی وباء الرجل هو بنفسه ای یسمو بها الی المعالی والعامة تقول بهوی بنفسه کذا فی
الصراح و شئی یعنی مهموز اللام و اجوف یائی از ضرب و سمع یعنی سمع و کرم ای کرم می آید اما از سمع و کرم کم است
از ضرب چون مجی و جیئه بمعنی آمدن و جیئه بالکسر علی فعلة اسم منه و یقال جئت مجیئا حسنا وهو الشاذ لان المصدر
من فعل یفعل بفتح الاولی و کسر الثانی مفعل بفتح العین وقد شذ منه حروف فجاءت علی مفعل کالمجئ هذا و المحیض
والمصیر والمکیل کذا فی الصراح و فئ بمعنی بازگشتن و قیاء بمعنی بر انداختن از گلو و مانند آن و از سمع
مثالی یافته نشده و ثبوت این مثال جز بلفظی که دران تعلیل نشده باشد متعذر است زیرا که بعد تعلیل عین
فا کلمه کسره باید بهر تقدیر چنانکه در لغت و هیئت پس معلوم نشود که کسره فا برای رعایت یا است یا برای
رعایت باب فافهم و از کرم هیؤ بمعنی صاحب ذا هیئة حسنة کذا فی القاموس و از نصر هم آمده چون جاء یجوء
درجار بجی او شاء یشوء بمعنی سبقنی کذا فی القاموس و از فتح نیز آمده چون شیئه بمعنی خواستن فافهم وائی
یعنی مهموز فا و لفیف مقرون از ض یعنی ضرب می آید قلیلا چون اباء یا الکسر اوی بالضم اول کسر ثانی بمعنی
پناه گرفتن و روای یعنی مهموز عین و لفیف مفروق هم از باب ض یعنی ضرب بر سبیل قلة آید چون وای بمعنی
وعده کردن ات یعنی مهموز فا و مضاعف از باب نصر و ض ای ضرب و سین ای سمع می آید لیکن از سمع و ضرب
کم آید از نصر چون ات بتاء فوقانیه بمعنی غالب کردن بحجة بحجیم بمعنی زبانه زدن آتش و اج بجاء مهملة بمعنی بهر شدن

داب یعنی بازگشتن بوطن و مانند آن و از ضرب نحو اثاثه یثاء ثماثة یعنی انبوه شدن موی و گیاه و از سمع نحو الل
الستقاء ای تغیر ریحه و الالت استانه یعنی فسد ست و از کرم نیز آمده قال فی القاموس اث النبات تاثیث مثلثة
اثاثة و اثاثا و اثوثا کثر فافهم و ود یعنی مثال واوی و مضاعف از باب س یعنی از سمع قلیلا می آید چون ود
بالفتح و الضم و ودادو دادة یعنی آرزو بردن و یم یعنی مثال یائی و مضاعف هم از باب س یعنی سمع می آید قلیلا
چون یقوفة بالقاف یعنی سپید شدن و چون احوال اختصاص مرکبات ثلاثی دانستی اکنون بدانکه رباعی
هم مرکب آید لیکن از دو قسم زائد نیست مهموز و مضاعف و معتل و مضاعف امثله رباعی مجرد که مهموز و مضاعف
ست طاء طاء از طاطا یعنی سرشیب کردن و بابات الصبی ای قلت له بابی انت وامی و ثاثات عن القوم
ای وقفت عنهم و حاحات الابل ای دعوتها له حی حی و جاجات بالتیس ای دعوته له حی حی و هی دعاء بالجحاء
للماء و داء دا الابل ای اسرع و راء را السراب لمع و رارات ایضا دعاء الغنم بارار و زارأة بالزاء المعجمة خوفه
و ساسا بالحمار جبره لیحبس او دعاه لیشرب او یمضی او شاشا بالحمار ای قال له شو شو و هی دعاء الحمار الی
الماء و زجر الغنم و الحمار للمشی او دعاء للغنم لتاکل و تشرب و ضاء ضاء ای قصد ولد الکلب الروبة قبل فتح
عینه و لالات المرأة بعینها ای حرکتها و تاتات فی الراء ای خلطت فیه تخلیطا و فافات الشاة و الظبیة
فصلت صوتها فقالت می می و ها ها بالابل هاهاة دعاها للعلف فقال هی هی و نحوها و امثله رباعی مزید که
مضاعف و مهموز بود تکاکا ای اجتمع و تساسات الامور ای اختلفت و تزارات بالزاء المعجمة ای تصاغرت
له و فرقت له و تشاشو افترقوا و طاطا ای خفض راسه و تلالا البرق ای لمع و تناتا ای ضعف و استرخی و
امثله رباعی مجرد که معتل و مضاعف ست و هوة البعیر ای صوت حول انه ستففة و وحوح الرجل بالحاء المهملة
ای نفخ فی یده من شدة البرد و وسوس حدثت الشیطان فی نفس الرجل و شوشه بالشین المعجمة ای ناوله
اباه و وصوصت المرأة ای ثقبت نقابها و وعوع بالعین المهملة ای صاح و ولول کذلک و مثال رباعی مزید که
معتل و مضاعف بود توهوه بدانکه مصرح در بیان اختصاص این اقسام بابواب ثلاثی مجرد سعی بلیغ نموده
چنانکه بابت تفصیل در هیچ کتب این فن یافته نمیشود و این فقیر هم در تحت هر یکی امثله قلیل و کثیر بلالحاظ
کثرت و قلت بیان کرده تا مشتی نمونه از خرواری باشد و شاهد عدل مدعی گردد و از غایت سعی این فقیر
کم از مصرح نخواهد بود و در کتب دیگر بس همین قدر واقع ست که فعل بالفتح مضارعش مکسور بود یا مفتوح
و مکتبا اجوف یائی یا ناقص یائی بود برای مناسبت یا اول چون بایع و رمی و آمده است بر سبیل قلت یحیی یجی
از ثانی چون شاء یشیء و دراجوف واوی و ناقص واوی مضموم بود بجهت مناسبت واو چون قال و دعا و
در ناقص واوی مفتوح نیز آید چون رغی یرغی و آمده است بر سبیل قلت و شذوذ دهار الصبیر با و جیه و دهاء الصبوب

علی القیاس بنا بمعنی وخشا یخشی با وجود بنا یبنو وخشا یخشو حسب قیاس وطاح یطیح وتاه یتیه بدلیل طوحت وتوهت
من کذا وتوهت واتوه من کذا واما نزد کسی که گفت طیحت تیهت واطیح واتیه وطحت بالکسر موافق قیاس بود وبعضی
گویند که سیبویه از خلیل حکایت کرده که طاح یطیح وتاه یتیه هر دو بکسر عین ماضی ومضارع ست پس چون آن باین در یکجا
هم شاذ نبود کذا فی النظامی ودر مثال مضارع مکسور بود یا مفتوح چون وعد یعد ووضع یضع ومضموم نبود ودر یجد بضم
ضعیف ست ودر مضاعف متعدی مضارع مضموم بود تا لسان بر یک وتیره جاری باشد وتقل از جهت خروج از
کسره بسوی ضمتین در وقت لحوق ضمیر واو جمع لازم نیاید چون مدده ولم یمدده وآمده است کسره با وجود ضمه در بعض الفاظ که
حق وجب شد وبهر حال ضم معتبر ست ودر مضارع حب کسره آمده است فقط قال الجوهری حبه یحبه بالکسر شاذ لانه لا یاتی من المضاعف
المتعدی یفعل بالکسر الا ویشرکه یفعل بالضم ودر مضارع مضاعف لازم کسره بود فقط مگر هفت لفظ که بالضم وکسر هر دو آمده
وآن شب الفرس وشح وفح وصد وصد وخم الماء وشذ ست وابو حیان سی وانند لفظ استثنا کرده سوای این هفت
که اکثر آنها بالضم ست وبعض بالضم وکسر وحاکم لشد وذ ضمه کرده ومعتر گوید که من بسیار لفظ یافته ام از نصر مثل کب
وتب واث ولث واجت النار واج الظلیم وراج وحج ومانند آن کذا فی الشرح الحق هر که تفحص کتب لغت مثل قاموس
وصحاح وغیره کند بسیار الفاظ یابد از نصر لکن عجیب ست که مص در شرح ومتن عوامل فتح عین مضارع را لازم انکار کرده با وجودی
از سمع هم الفاظ بسیار آمده اند اگر چه بعض آنها با وجود فتحه در ان بضم عین یعنی از نصر هم آمده اند بروایت ابو عبیده
وغیر آن فافهم چون مص از بحث جواهر الفاظ فعل وخواص معنی ابواب وما یتعلق بها فارغ شد خواست که شروع
در بیان تصرفات وتغیرات لفظی کند لکن چون بیان اقسام تغیر وذکر حروف علة که غالباً تغیرات در انها واقع گردد
وبمنزله مقدمه است اولاً شروع در انها کرد وگفت بدانکه حرف واو را وقتی ضمه واخت آن گویند بسبب حدوث آن
از اشباع ضمه وحرف یا را وقتی کسره واخت آن نامند بجهت حدوث آن از اشباع کسره وحرف الف را وقتی
فتحه واخت آن خوانند از راه حدوث آن از اشباع فتحه چنانکه ظاهر ست وحرف علة ساکن را لین گویند چون
قول ودرین وقت حرکت مناسب بود حرف مد گویند چون یقول ویبیع پس لین عام مطلق ست از مد وحرف
علة متحرک نه مده بود ونه لین چون قول وگاهی هر سه حرف را مد ولین گویند بی لحاظ حرکت وسکون وبا موافقت
حرکت ما قبل انها وتخفیف لفظ بر چند وجه است یکی اسکان وآن در اصطلاح قطع حرکت از حرف ست یا نقل
آن حرکت بسوی ما قبل چون یقول ویبیع یا باستفاط آن حرکت بلا نقل آن با قبل چون یدعو ویرمی ودوم تحریک
وآن در اصطلاح حرکت دادن یکی را از دو حرف ساکن ست چون اضرب الیکر ومد وسوم حذف وآن در اصطلاح
انداختن حرف ست از کلمه واحده چون رام وبرع وانداختن کلمه از لفظ مرکب چون زبیر در نسبة ابن الزبیر
وچهارم زیاده وآن در اصطلاح افزودن حرف واحد بود مثلاً توسیط الف در نحو الانت یعنی وتنکه همزه استفهام

بر کلمه یا نت و اخوات آن در آید و ششم ابدال و آن در اصطلاح آوردن حرف یا حرکت بجای حرف یا حرکت دیگر بود
اول چون قال و باع و ثانی چون تلق و مرمی و هفتم ادغام و آن در اصطلاح پیچیدن یکی از دو هم جنس یا در دیگر
خواه دو هم جنس باعتبار وضع بود چون فر یا بعد وضع چون و عدت که دال را تا بدل نموده ادغام کردند و هشتم قلب
و آن در اصطلاح تقدیم حرف متاخر و تاخیر حرف متقدم است مثلاً فا کلمه را بجای عین برند و عین را بجای فا یا لام
را بجای عین و عین را بجای لام لکن چون اطلاق قلب گاهی بر ابدال هم می آید ازینجهت ابهام پیدا کرده پس مصنف
آنرا تفسیر کرده و گفت یعنی تقدیم حرف متاخر و تاخیر حرف متقدم است بخلاف تحقیقات دیگر که محتاج تفسیر نبود
و طریق معرفت قلب پنج نوع است و درمیان این انواع تغایر اعتباری است نه تغایر حقیقی اول اصل مقلوب الیه یعنی
اگر مقلوب الیه فعل یا شبه فعل است قلب از مصدر آن معلوم کنند چون ناء و نیاء که مصدرش نای ناقص یائی و
مهموز العین است و ناء و نیاء اجوف و مهموز اللام پس معلوم شد که این هر دو مقلوب نأی است و وزن این هر دو
فالع و فلاع است و اگر مقلوب الیه جمع بود قلب از مفردش دریافت کنند چون آبار که جمع بئر هست که مهموز العین است
پس معلوم شد که اصل آبار ابآر بر وزن افعال است همزه را موضع یا بردند و یا را موضع همزه بعده قاعده آمن کردند
پس وزن آن اعفال شد و همچنین در قسی جمع قوس معلوم کردند که اصل آن قووس است بر وزن فعول سین را
موضع واو اول بردند و هر دو واو را بترتیب موخر کردند یا واو اول را موضع سین بردند و واو ثانی را بمکان
آن باقی داشتند پس وزن آن فلوع یا فلوع شد بعده هر دو واو را یا کردند و ادغام نمودند و ما قبل آن یا را کسره دادند
و قاف را نیز بجهت اتباع آن جنبانیده در دلی و همچنین در ادل جمع دلو که اصل آن ادلو است بر وزن افعل لام
بجای واو بردند بعده واو را بسبب کسره ما قبل یا کرده قاعده جواز کردند درین مواضع مذکوره قلب بسبب اصل
جهت معلوم کردند که ارجاع فرع بسوی اصل و گردانیدن ترتیب اصل را اصل اولی و انسب است از عکس آن و دوم خواص مقلوب الیه
از راه صیغه و معنی یعنی شناخته میشود قلب از کلماتیکه موافق اند مقلوب الیه را در حروف اصلیه و مناسب اند از راه صیغه و معنی یا در معنی
فقط چون ناه که مقلوب جاه است پس از آنکه وجه و جیه و موجه صیغه مفعول می جاه را گویند اینها مناسب جاه اند در معنی فقط و مثل
حادی که در اصل حادو است که مقلوب واحد است پس واحد بالسکون و وحد بالتحریک و وحید که هر سه موافق حادی اند در صیغه و معنی
و بدلیل توحید و حده و توحد که مناسب حادی اند در معنی فقط و همچنین قسی بدلیل قیاس و اقواس که اخوات وی اند در صیغه و معنی و
بدلیل قوس و تقویس که ماضی تفعیل و تفعل است و اخت قسی است باعتبار معنی فقط و وزن آن درین وقت فلیع یا فلتعی
بکسرتین است و سوم قلة الاستعمال یعنی شناخته میشود قلب بقلت استعمال مقلوب الیه و کثرت استعمال مقلوب منه چرا که حمل
ترتیبی که استعمالش اکثر است بر اصالت اولی بود از عکس آن چون آرام که مقلوب ارآم است که جمع
ریم بالکسر است و کثیر الاستعمال و همچنین است آدر که مقلوب ادور جمع دار که کثیر الاستعمال است [illegible] که مقلوب

عمری ست که کثیر الاستعمال ست و چهارم صحة یعنی شناخته میشود قلب بصحة مقلوب الیه با وجود علة تعلیل چون آیس
که مقلوب یئس ست که بیاء مفتوحه قبل همزه است از آنکه یای آیس که در معنی یئس ست چون بالف بدل نشد با وجود
علة قلب صحت آنرا محمول بر شذوذ محض نکرده شد بلکه منقول از موضعی که دران تعلیل نکنند و آن فا کلمه است و پنجم
فرع و منع صرف یعنی شناخته میشود قلب بفرع مقلوب الیه و منع صرف آن چون اشیاء که اسم جمع شیء ست و مقلوب
شیئاء نزد خلیل و سیبویه یعنی همزه لام کلمه را بجای شین برند و شین را بجای یای و یا را بجای همزه و نزد کسائی
جمع شیء ست بر وزن افعال چون فرخ و افراخ و منع صرف آن بجهت کثرة استعمال و مشابهت فعلاء ست
اشیئاء ست و نزد اخفش و فراء اصل اشیاء اشیئاء بر وزن افعلاء ست جمع شیء مخفف شییء بر وزن فیعل چون هین
و هیّن و انبیاء بعده همزه لام کلمه را حذف کردند بجهت کراهت توسیط الف میان همزتین پس وزن اشیاء نزد سیبویه
لفعاء و نزد کسائی افعال و نزد فراء افعاء و مذهب سیبویه اصح ست بجهت عدم لزوم چیزی بر مذهب وی سوای قلب
و آن ثابت و کثیر ست در لغت عرب اما بر مذهب کسائی لازم می آید منع صرف بغیر علة و جمع افعال بر افاعل و فعالی
که آن روا نیست از آنکه جمع اشیاء اشایا و اشاوی آمده است باین طور که شیئاء را اولا بر شیاوی جمع کردند چون صحراء و صحاری
بعد از آن قلب کردند مثل شیئاء همزه را بجای شین بردند و شین را بجای یا و یا را بجای همزه بعده یا را ابدال داشتند چنانچه قیاس
ست یا بواو بدل کنند بر خلاف قیاس چنانکه در اداوی در هدایا یا اشایا را اولا بر اشایا جمع نمودند بدین نهج که چون مقلوب الیه
مقلوب منه جمع کرده میشود و برین هر دو تقدیر وزن آن لفاعی شد یا آنکه اشیاء را بر اشایی جمع کردند پس الف اشیای بجهت کسره ما قبل یا شد و همزه
ممدوده که بعد الف بود نیز یا گشت و سه یا جمع شدند بعده یای میانه را حذف کردند اگرچه قیاس مختار در اجتماع یاست حذف اخیرست یا را او را بسبب
وقوع بعد الف جمع و مشابهت بهمزه الممدوده بهمزه بدل نمودند بعده فتحه بعد ضمه خطایا کردند یا آنکه یا را بواو بدل کردند چنانکه در اداوی
برین هر دو تقدیر بر مذهب کسائی لازم می آید جمع افعال بر وزن افاعل و فعالی و منع صرف از جهت مشابهت و کثرة
استعمال میخواهد که مانند ابناء و اسماء هم غیر منصرف شوند و صاحب قاموس گفته که نزد کسائی منع صرف آن از جهت
کثرة استعمال ست و جهت مشابهت فعلاء در آمدن جمع وی بر فعلاوات نحو اشیاوات نحو صحراء و صحراوات و برین تقدیر
اعتراض مثل ابناء و اسماء بر کسائی نشود چنانکه جوهری زعم کرده زیرا که جمع ابناء و اسماء بالف و تا نیامده است انتهی
و بر مذهب فراء و اخفش چند محذور لازم می آید یکی آنکه اگر اصل شیء شیّء بودی بمثل هیّن و هین می بایست که اصل آن
شائع و کثیر الاستعمال باشد مثل که بیّن و میّت بالتشدید اکثر ست از بین و میت بالتخفیف و دوم حذف همزه
و آن جائز نیست بجهت عدم قیاس حذف در جائیکه الف میان دو همزه بود و سوم تصغیر آن بر اشیّاء و اگر ثابت
بر افعلاء می بود که آن جمع کثرت ست در وقت تصغیر رد بواحد میکردند از جهت عدم جمع قلة آن چنانکه مازنی اخفش را
بهمین الزام داده گفته که داشتی قول خود را که در تصغیر جمع کثرة گفته بودی و چهارم آنکه جمع اشاوی آمده است و فعلاء

جمع بر افاعل و فعالی کرده نشود و بر مذهب سیبویه و خلیل هیچ ازین محذورات لازم نیاید چرا که منع صرف آن از
جهت الف تانیث ست و تصغیر بر اشیّی از جهت اسم جمع ست نه جمع و جمع بر اشاوی و اشایا و اشیاوات بجهت
بودن آن بر وزن فعلاء ست چون صحراء و صحاری و صحارا و صحراوات و نزد خلیل طریق معرفت قلب درینها نیز
هست و آن اجتماع دو همزه است در صورت عدم اعتبار قلب چرا که اجتماع دو همزه نزد وی ثقیل ست
پس وجهی اختیار کند که از ان اجتماع دو همزه نشود و آن قلب ست لهذا در جاء که اسم فاعل ست از جاء یجیء گویند
اصل آن جائی ست بتقدیم یا بر همزه بعده همزه را بجای یا بردند و یا را بجای همزه بعده اعلال قاض کردند
و اگر قلب نمی کردند یا که بعد الف فاعل ست همزه میشد چنانکه در بائع در دو همزه مجتمع میشدند و آن مستثقل
و مستنکره است و برین تقدیر طریق قلب ششش بود اما سیبویه را اتباع او می گویند هیچ احتیاج اعتبار قلب
نیست و ثقل در صورت التقاء دو همزه است و چون همزه دوم را بجهت کسره ما قبل بیا بدل کنند چنانکه معمول ست
بعده اعلال قاض جاری نمایند هیچ ثقل لازم نیاید پس وزن جاء نزد خلیل فال بود و نزد سیبویه فاع
کما لا یخفی و اشکال کرده شد بر مذهب سیبویه که یائیکه منقلب بهمزه و بعد قیاس آن بر لغت افصح تصحیح
عدم اعلال ست چنانکه در روایا و مستهزی بخلاف جاء که در اعلال یا در آن اتفاق ست پس معلوم شد
که قلب دران واقع ست و جواب داده اند ازین اشکال برین طور که تسلیم نمی کنیم که در یاء منقلب از
همزه قیاس تصحیح ست مطلقا بلکه دران تفصیل ست اگر ابدال یا از همزه واجب ست اعلال آن نیز
واجب بود و اگر نه جائز و چون ابدال در جاء واجب بود اعلال هم واجب شد بخلاف نحو واری و این
جواب هم مدفوع ست بدو وجه یکی آنکه قول شما اگر ابدال واجب ست اعلال نیز واجب منقوض ست بنحو یکه
دران با وجود وجوب ابدال یا را با لف بدل نکنند نه وجوبا نه جوازا و دوم آنکه قول شما و اگر نه جائز منقوض ست
بنحو خطیئة که ابدال همزه بیا دران جائز ست و ادغام بعد از ان واجب هر دو نقض مدفوع ست اول از جهت
آنکه اصل ائمة ائممة است و حرکت همزه دوم عارضی ست که در وقت ادغام میم حادث شده و همچنین حرکت
او بدل ست از همزه و حرکت عارضی غیر معتد بها ست چنانکه در اخشی الله و مانند آن پس موجب اعلال درینجا
مفقود ست و ثانی از جهت آنکه ابدال همزه در مانند خطیئة برای ادغام ست لهذا بعد ابدال ترک ادغام
جائز نشد بخلاف نحو واری که تخفیف همزه دران مقصود بالذات ست میگوییم که این دعوی بی دلیل ست
فتامل و تائید مذهب خلیل باین طور هم میکنند که در مذهبش جز قلب لازم نیاید و بر مذهب غیر وی
اجتماع اعلالین بود ابدال عین بهمزه و ابدال لام بیا و اما اعلال قاض پس بر هر دو مذهب ست و این تائید هم
مردود ست بانیکه دو اعلال از راه قیاس اولی ست از یک اعلال بر خلاف قیاس گوییم که جواب دیگر ست

در دو اعلال نه ممنوع ست و نه مکروه چنانکه در مانند یدعی و یرمی نیست بحث قلب که در بعد کتاب عنده ذکر
آن کرده بودم فاحفظ اما قسم هشتم از تخفیفات بین بین ست و آنرا تسهیل نیز گویند و معنی بین بین اینجا
و اللین ست و هر دو لفظ مبنی بر فتح ست همچو خمسة عشر و چون معنی اصطلاحی آن بسبب قلت اشتهار
محتاج تفسیر بود گفت یعنی خواندن همزه در میان مخرج همزه و میان مخرج حرفیکه از جنس حرکت همزه بود از
الف و واو و یا و این طریق تسهیل مشهور ست و این را بین بین قریب نیز گویند یا خواندن همزه میان همزه
و میان مخرج حرفیکه از جنس حرکت ما قبل همزه بود و این طریق غیر مشهور ست و این را بین بین بعید هم گویند
پس در نحو سئل مثلا اگر بین بین قریب خوانند همزه را میان همزه و یا خوانند و اگر بین بین بعید کنند
میان همزه و واو اما اعلال و تعلیل و تحویل در اصطلاح مسمی به تخفیف حرف علة ست چنانکه تغییر همزه مسمی ست
به تخفیف پس لفظ تخفیف جنس ست که شامل ست مر جمیع تخفیفات را و باضافه بسوی حرف علة خارج
شد تخفیف همزه و تخفیف حرف صحیح باسکان و تحریک و ادغام نحو مدّ و بابدال چون بارد و بین بین چون
اصدق که صاد را میان صاد و زا اشمام خوانند و بحذف چون حرکه در اصل حرج بود و تغییر نحو عالم و شمه
داخل نیست بسبب عدم حصول تخفیف گوییم که این تعریف غیر مانع ست بجهت دخول مانند ید و دم پس
مناسب آن بود که میگفت تخفیف حرف علة بعلة موجبه است تا مانند اینها خارج میشد و برین تقدیر تکلیب
نیز داخل نباشد چون اینق و کسیکه داخل کرده است این قید نیفزوده و از آنچه گفتیم معلوم کرد که
که در میان تعلیل و تخفیف همزه مباینة است و میان تعلیل و اسکان و تحریک و ادغام و ابدال و حذف
عموم من وجه است **فصل** در بیان اصول تخفیف مهموز بدانکه اصول جمع اصل ست و آن عبارت
ست از قضیه کلیه که مشتمل بود بر احکام همه جزئیات موضوع خود مثلا هر لفظ همزه که ساکن بود بعد فتحه
سوا که بالف بدل شود قضیه ایست که مشتمل ست بر حکم راس و کاس و مانند آن و حکم راس و کاس و مانند آنرا فروع این قضیه گویند و این
فروع درین قضیه مندرج و قضیه بران مشتمل ست بالقوه قریبه از فعل و استخراج این فروع ازان قضیه مسمی ست
به تفریع و طریقش آنست که موضوع این قضیه را بر فردی از افراد وی محمول می کنند و قضیه سازند و آنرا صغری
قیاس نمایند و این قضیه کلیه را کبری مثلا گویی همزه راس همزه منفرده ساکن ست و بعد فتحه و هر همزه منفرده ساکن
بعد فتحه سوا که بالف بدل شود نتیجه دهد که همزه راس و کاس سوا که بالف بدل شود پس این فرع که در ان قضیه بالقوه
بود بالفعل آمد و علی هذا القیاس و اصل لغت قانون و قاعده و ضابطه اسماء مترادفه اند و چونکه همزه حرف شدید
و ثقیل بود از جهت بودن آن از اقصاء حلق برای تخفیف بر زبان تغییر دران جائز داشتند و مجوزین آن
اکثر اهل حجاز اند خصوصا قریش بخلاف بنی تمیم که تخفیف نکنند بر قیاس سائر حروف روی عن علی رضی الله عنه

نزل القرآن بلسان قریش و هم لیسوا باصحاب نبر لولا ان جبرئیل نزل بالهمزة فاهمزنا و انواع تخفیف همزه ابدال و حذف و زیاده و تسهیل ست و قلب و تعلیل ست چنانکه در آبار آبار و اصل درین انواع تسهیل ست بجهت ابقاء همزه دران بوجهی و بعد آن ابدال ست که از باب تعویض ست و بعد آن حذف که از باب بغیر عوض ست و همزه تسهیل نزد بصریین متحرک ست بحرکه ضعیف مائل بسکون و نزد کوفیین ساکن ست و لهذا همزه که در ابتدا بود مسهل نشود تا ابتدا بساکن ویا ابتدا بقریب بساکن لازم نیاید و اینجا چون اصل ممنوع شد فرع آن که ابدال و حذف ست نیز ممنوع بود و همچنین مانع از تخفیف معارضه ادغام و تعلیل ست چنانکه خواهی دانست و همزه در کلمه از سه قسم خالی نبود یا یک ست یا دو یا زیاده و بر تقدیر اول ساکن ست یا متحرک اکنون شروع در ساکن میکنند و میگویند هر همزه ساکن در اسم باشد یا در فعل لکن در غیر مانند نام و نا و ش اصل نام نام ست بضم میم اول حرکت میم اول را بجهت ادغام نقل کرده با قبل دادند پس همزه متحرک شد و مقتضی تخفیف ساکن نماند و نقل در کلمه بیشتر ست از تخفیف همزه و اصل ناوس ناوس ست چون نبصر ضمه واو نقل کرده بهمزه دادند و تخفیف همزه نکردند از آنکه نقل در حرف علت بیشتر ست و بالاتفاق ست بخلاف نقل در همزه و نام مضارع ام ست بمعنی قصد او صار اما مالہ و ناوس مضارع اس ست بمعنی عوض او اعطی مراد از غیر مانند نام و ناوس جائیست که تخفیف همزه را ادغام ویا اعلال مانع نبود و چنانکه اعلال و ادغام مانع ست بودن همزه در اول کلام نیز مانع ست چرا که چون اصل تخفیفات که همین ست چنان درین وقت متعذر بود چنانکه گذشت تحقیقات دیگر بران حمل کردند و آیرا دیکل و خذ و مر نشود زیرا که همزه محذوف بالقصد بجهت تخفیف همزه دوم ست نه اول که آن بسبب استغناء محذوف ست و همچنین مانند قل و بع ایراد نشود از آنکه مانند اینها ساخته شده اند از مضارع معل یا آنکه گوییم حذف دراینها بجهت استغنا ست بعد نقل حرکت عین بفا نه قصداً بدل شود بجنس حرکت ما قبل که در کلمه همزه است یا در غیر آن جوازاً اگر منفرد ست پس اگر ما قبلش فتحه بود بالف بدل شود و اگر کسره بود بیا و اگر ضمه بود بواو چون راس و ذئب و بوس و لم یشاء و شئت و سؤت و الذی ائتمن و یقولون و سعد و آمنو و بدل شود وجوباً اگر این همزه ساکن پس همزه دیگر بود چون آمن و اومن و ایمانا لکن این اجتماع اگر در دو کلمه بود واجب نبود بجهت عروض اجتماع ابن حاجب گفته که اجر بر وزن فاعل ست از مفاعله نه بر وزن افعل از افعال تا که الف بدل از همزه باشد پس دلیل اول آنکه آمده است مصدر آن اجاره بر وزن فعالة چون کتابه و مصدر افعال فعالة نیامده و دوم آنکه مصدر آن ایجار نیامده اگر افعال می بود برین وزن می آمد چون ایمان سوم آنکه آمده است اجر و آن مانع ست از بودن آجر بر وزن افعل از آنکه ثبوت مزید بی سبب ثبوت مزید دیگر نیست و اصل عدم ست

پس حمل بر فاعل اولی بود و این هر سه دلیل ترتیب کرده شده است اما اول پس بآنکه اجاءة وقتیکه
مصدر بر وزن فعالة بود ناگزیر است که برای مرة بود و این هر سه دلیل غیر مشهور نباید و مشهور مصدر فاعل
مفاعلة ست نه فعال و چون برای مرة باشد باید که اجارة برای غیر مرة نیز آید و آن یافته نشده و نیز اجارة
در غیر مرة مستعمل نیست چنانکه تسلیمة مثلا و ثانی بآنکه صاحب اساس اللغة آجرنی داره ایجارا فهو موجر نسبة
نقل کرده و از صاحب محکم نیز آجرت المرأة للبغی نفسها ایجارا نقل کرده سوم بآنکه آمدن یواجر منافی
یوجر نیست و این نزاع در آجر بمعنی اکری ست نه در آجره الله بمعنی اعطاه الثواب که بر وزن افعل ست
جاربردی گفته که حق آنست که آجر مشترک ست در هر دو معنی چرا که در ان دو لغت آمده است فاعل و مضارع
آن یواجر ست و مصدرش مواجرة و افعل و مضارع آن یوجر و مصدرش ایجار ست بدانکه مصنف بجهت
قصد اختیار قاعده همزه مجتمعه را در ضمن بیان قاعده منفرده ذکر کرد و حق آنست که مصنف درین فصل
نهایت در بیان قوانین ضبط ترتیب گذاشته چنانکه در آخر فصل بیان کرده خواهد شد انشاء الله تعالی
و درین صور مذکوره تخفیف همزه به تسهیل که اصل ست نکردند از آنکه تسهیل قریب بسبب سکون همزه ممکن
نبود و تسهیل بعید جائز نیست مگر در جائیکه قریب جائز بود و تخفیف بحذف نیز مقصود نشود بجهت عدم بقاء
چیزی که دلالت کند بران از حرکت همزه پس ناچار تخفیف بابدال متعین شد علی هذا قیاس آن بود
که در کل امر از اکل و در خذ امر از اخذ که در اصل آن اؤکل و اؤخذ بود و در مر امر از امر که در اصل اؤمر بود همزه دوم را بواو
بدل میکردند وجوبا چنانکه در اومن لکن حذف کردند برای کثرت استعمال بعده همزه وصل را بجهت استغنا
و این حذف شاذ ست اما در مر و اومر هم بحسب قیاس آید بآنکه در درج کلام و امر افصح ست از مر قال الله تعالی
وامر اهلک بالصلوة و در ابتدای کلام افصح ست از اومر قال النبی صلی الله علیه و آله وسلم مروا صبیانکم بالصلوة
اذا بلغوا سبعا واضربوهم اذا بلغوا عشرا زیرا که در صورت درج بسبب القاء همزه اصلیه و سقوط همزه وصل
اجتماع دو همزه که موجب ثقل ست لازم نیاید پس ابقاء اقوی و افصح بود از حذف بخلاف صورت ابتدا که ابقاء
همزه دوم دران موجب بقاء همزه وصل ست و آن سبب اجتماع دو همزه است که ثقیل ست و ثقل از ابدال
کم شود و از حذف مرتفع گردد پس حذف اقوی و افصح بود از ابقاء و نزد بعضی در خذ و کل اوخذ و اوکل موافق
قیاس هم آمده چنانکه مروی ست از سیبویه و آمده است بر سبیل شذوذ در ابیات امرای بایی کذا فی الشرح
بدانکه هر جا که درین کتاب در بیان قوانین لفظ وجوب و جواز نکرده مراد وجوب ست فاحفظه و چون از
بحث همزه ساکنه فارغ شد شروع در همزه متحرکه کرد لکن ما قبل آن یا متحرک ست یا ساکن و بر تقدیر ثانی
پس آن همزه در موضع وقف است یا نه و بر تقدیر دوم ساکنی که قبل همزه متحرک ست یا در کلمه همزه است یا در غیر آن

و بر تقدیر اول ساکن مذکور یا حرف صحیح ست یا حرف علة و بر تقدیر ثانی اگر واو و یاست پس یا آنکه همزه متحرک
بعد واو و یای ساکن که زائده اند در کلمه همزه برای غیر الحاق نه برای الحاق رواست که جنس ماقبل گردد تقلیب
آن بجنس حرف ماقبل که واو و یاست بسبب اشتراک آنها در صفت مد و عدم جواز تخفیف بوجه آخر زیرا که بین بین
که درین باب اصل ست اینجا بجهت اجتماع ساکنین حقیقة نزد کوفیین و حکما نزد بصریین ممتنع ست و در حذف
نقل حرکت بحرفی که اصلش سکون ست لازم آید با وجود استغنا ازان بابدال که ازان اولی ست و چون
همزه از جنس ماقبل گردد پس ادغام بجهت اجتماع متجانسین لازم شود چون افیس که در اصل افئس بود مصغر
افؤس جمع فاس نیز و همچنین ایس مصغر ارؤس جمع راس بمعنی سر اینجا همزه متحرک بکسر است بعد یای زائده برای تصغیر نه برای
الحاق در کلمه همزه و چون مقروّة که در اصل مقروءة ست صیغه مفعول از قرء بمعنی خوانده شده اینجا همزه متحرک
ست بفتحه بعد واو زائد در کلمه همزه برای بناء مفعول نه برای الحاق و چون خطیّة که در اصل خطیئة بر وزن فعیلة ست
بمعنی گناه همزه دران متحرک ست بعد یائیکه زائد ست در کلمه همزه برای بناء فعیلة نه برای الحاق و نزد بعضی
این قلب در نبی و بریة لازم شده و ابن حاجب در شافیه رد کرده بقول خود و قولهم التزام فی نبی و بریة غیر صحیح
لکنه کثیر و جاربردی درین مقام گفته لان نافعا یقرء النبی بالهمزة فی جمیع القرآن و نافعا و ابن ذکوان فی البریة
بالهمزة فهذا وان سلم انه غیر متواتر کما ذکر المصنف فی اصول الفقه ان القراءات السبع متواترة فی مالیس من
قبیل الاداء کالمد و الامالة و تخفیف الهمزة لکنه لا اقل من ان یکون کغیرها مما نقل الاحاد بل ما نقله القراء اولی لانهم
ناقلون عمن ثبتت عصمته عن الغلط و بهم اصلح من النحاة فالمصیر الی قولهم اولی انتهی گویم این کلام حق ست و قریب
بدین ست آنچه در صراح ست نبأ آگاهی و خبر یقال منه نبأ و انبأ و نبّأ بمعنی اخبر و منه اخذ النبی بترک الهمزة کما ترک
فی ذریة و بریة و خابیة الا اهل المدینة فانهم یهمزون هذه الاحرف ولا یهمزون فی غیرها و یخالفون العرب فی ذلک انتهی
و نیز سزاوار آنست که در لفظ اول بر مذهب کسیکه اصلش اول ست از وأل قلب همزه بود و لزوم آن شاذ بود
از جهت عدم زیاده واو فاخبره و همزه متحرکه مسطور اگر بعد ساکن غیر مذکور در غیر الف چون ساکن غیر نون انفعال مثل
از افلح حبلی الغوج باشد رواست که بیفگنند و حرکتش بما قبل برود و بین بین نکنند تا اجتماع ساکنین حقیقة یا حکما لازم
نیاید و نیز تخفیف بنقل و حذف ابلغ ست از ابدال بجهت قیام بعض عوارض همزه که حرکة ست و ساکن درین صورت یا حرف
صحیح ست یا لین زائد در کلمه همزه برای الحاق یا لین زائد یا اصلی یا حرف صحیح در غیر کلمه همزه اول چون سل که در اصل
اسئل ست امر از یسئل پس حرکت همزه را بسین دادند و افگندند و همزه وصل را نیز از جهت استغنا دور کردند و همچنین
نه امر بمعنی لیابی اما این تخفیف در اسئل اکثر ست از نسبت دیگر کلمات و ثانی مثل جیئل و ضوءة که در اصل جیئل و ضوءة
ست و ثالث نحو حُبیل و حوب که در اصل حبیئل بفتح جیم و همزه و حوءب بفتح حاء مهملة و همزه است ملحق بجعفر حبیئل کفتار گوسفند

وجواب آنست در شش بعضی در رابع مانند باحوموا الهم ولی اجری که در اصل باحوا موا الهم ولی اجری ست و تبوؤ مترو و اثره
که در اصل تبوا امره وله اثره بضم همزه و سکون واو است که آن در لفظ ملفوظ غیر مکتوب ست و خامس چون فی بل و ذوبل
که در اصل فی و ذوابل بود ضمه و کسره بر واو و یا درین صورتها ثقیل نیست بجهت عدم اعتداد آنها بسبب عروض
آنها و لهذا او و یا بالف بدل نشوند و سادس چون لمر که در اصل لم اری بود و یا از جهت لم انساد لم ارشاد حرکت
همزه دوم را برا دادند و افگندند و حرکت همزه اول را بمیم دادند و افگندند لمر شد و در مانند الاحمر چون حرکت همزه
دوم را بلام دهند و افگندند همزه وصل را نیز لحمر شود و اگر همزه وصل را حذف نکنند الحمر گویند زیرا که در وقت
تحرک لام تعریف القاء همزه وصل آن و حذف آن همزه جائز ست و اگر اعتداد حرکت نکنند چنانکه مذهب اکثرین
ست واجب ست که الحمر باثبات همزه گویند بجهت سکون لام حکما و اگر بحرکتش اعتداد کنند لحمر بحذف همزه گویند
بجهت استغنا از و از سبب تحرک لام و برین ست قراة ابو عمرو و نافع عاد لولی در عادن الاولی بادغام نون
تنوین که ساکن ست در لام تعریف در مذهب اکثرین عادن لولی باید بکسر تنوین بجهت اجتماع ساکنین حاگما
و حرکة را در مانند لم یکن الذین کفروا اعتداد نکردند و او محذوف را باز نیاوردند چرا که لام تعریف بمنزله جز کلمه
شده است لفظا از جهت بودن آن یکحرفی و معنی از جهت تغیر معنی مدخول از نکارة بمعرفه و چون کالجز شد حرکتش
مثل حرکت سل گردید همچنین در مثل الاقتدار و الاستغفار لقدر لستغفار و الاقتدار و الستغفار گویند کذا فی الجاربردی
و حرکت در مانند سل را اعتداد کردند و همزه را افگندند و مانند الاحمر نکردند در اعتداد حرکت ساکن و عدم
اعتداد آن بجهت تحرک سین که بمنزله لازمی ست بسبب غلبه وقوع آن آنا حی دارف در احیار و ارءف باثبات
همزه بجهت قلة تحرک مابعد همزه است و اگر همزه مذکور بعد الف بود چون سائل حرکتش بماقبل نزد و نیفتد
بجهت عدم قبول کردن الف حرکت را و همچنین بعد نون انفعال چون انا طر بمعنی اعوج که تحرکیب آن نزد اکثرین
جائز نیست و بعضی گویند که جائز ست و آمده است نظر درانا طر و القاء همزه وصل دران نیز جائز ست برای
دلالت بر باب انفعال اگرچه حذف اصل ست چنانکه دانستی و این قاعده مذکوره بطریق جواز ست نه بطریق
لزوم چنانکه دانستی لیکن حذف همزه بقاعده مذکوره در صرف یری که در اصل یرءی بود بر وزن یمنع معروف
و صرف یری که در اصل یرءی بر وزن یمنع مجهول ست و در صرف اری که در اصل ارءی بر وزن اکرم ماضی معلوم
از افعال ست و صرف یری که در اصل یرءی بر وزن یکرم مضارع باب افعال ست لازم شده و مراد از صرف
یری و یری داری و یری امر و نهی و اسم فاعل و جز آن ست مگر در مری بالفتح که مصدر یا اسم ظرف ست و مرءة
بالکسر و مرئی اسم مفعول که آنرا اسم تفضیل و ما اری زیدا و ارء بزید که صیغه تعجب اند بخلاف نیای و رانای و نیاءی
و از نای و نبی لعبد که در آنها نقل و حذف لازم نیست بلکه جائز ست و شارح هادی ذراری رجهی دیگر نقل کرده و آن

اجتماع دو همزه است که در میان آنها حرف ساکن غیر حصین است پس اجتماع آنها مثل اجتماع اکرم متکلم ثقیل شمرده‌اند
وثانی را حذف نمودند و حرف را بجهت مجاورة الالف فتحه دادند بعد ازان در جمیع باب لازم کردند برای موافقت اری
پوشیده نیست که برین تقدیر حذف در اناری لازم می شد و برای متابعت آن در بنای دیگر و غیر آن نیز و هم
برین تقدیر حذف همزه را در شیوه شده کسی که اهل شیوه است وجه نهم مسرجین کذا فی الجاربردی وقد یجیء مراة بنقل
حرکة الهمزة وقلبها الفا کراس وذلک فی المفتوح بعد الساکن فیقال فی مرأة وکمأة مراة وکماة وهو عند سیبویه
شاذ والکسائی والفراء یریانه مطردا وهذا اذا کان الساکن فی کلمة الهمزة والا فالنقل والحذف سواء کان الساکن حرف
علة او غیر و قاعده است حذف در ماضی یری نیز بعد همزه وصلی چون هل ابت وهل رین واریت وفی الصراح قد ترکوا
الهمزة فی مستقبله لکثرته فی الکلام وربما احتاجوا الیها ایضا انتهی اقول فعلی هذا کان المناسب ان یقول بحذف
در یری غالب شده والهنا یلیم فی عبارة الاصول تناقض حال والتزم غالبا فی یری واری ومشتقر فانها الامر که ناسب
النح لمانی الالتزام والغالبیة من تنافت فالاولی ان یقول یحذف غالبا الا ان یقال المراد فی غالب الاستعمالات
ومحکی است از کسائی و فراء که بعض عرب میگویند الحمر ولارض با بدال همزه ارض واحمر بلام تعریف بجهت مشارکت
در جهر و مقاربة در شدة بعد ازان ادغام میکنند لام تعریف را در لام مذکور وبعض عرب قلب میکنند همزه مفتوحه را که
بعد واو ویا ساکن زائده یا غیر زائده باشد بجنس حرف ماقبل بعد ازان ادغام میکنند در یک کلمه باشد یا در دو کلمه
ای مشابهت لین وهمزه بجهة مقروءة وخطیئة چون سوة در سوءة وخطیة در خطیئة واونت دراونت وترمی یاده در ترمی
اباه و بعضی قلب کنند همزه متحرکه بعد واو و یاء ساکن که اصلی است هم بجنس ماقبل و بعد ازان ادغام نکنند لیکن
در کلمه همزه باشد نه در غیر آن پس گویند هذا شی وسو یعنی الشی وسوء رایت شیا وسو ورشی وسوا بخلاف نه واپلی
وذو ابل وابوه امه والی امه که در اینها ذوبل وذوبل وابومه وامه نگویند بجهة استثقال و در مانند اینها تشبیه
بمثل مقروءة وخطیئة صحیح نشود بلکه عدول از اخف بسوی اثقل لازم آید و در مانند سوءة واونت تشبیه صحیح بود اگرچه اول
واو اصلی نیست و در ثانی در دو کلمه است بجهت فتحه همزه وهمچنین در شئ وسوء در حالت رفع و جر بسبب عروض حرکة
اعرابی در دال آن در حالت وقف پس نقل آن غیر معتبر بود و بعض عرب حذف میکنند همزه مفتوحه را که بعد لین
غیر الف بود و نقل حرکت آن یاقبل و غیر مفتوحه را بی نقل حرکت نحو لن یجی ولن یبوا و لن یجی ولن یبوء عمرو یجی یبوء ویبوء
اخواته و در یبرء اخواته و بعد حذف همزه یا از جهت التقاء ساکنین افتاد و گاهی همزه مفتوحه مثل غیر مفتوحه کرده این
میشود در حذف بدون نقل و کسیکه حذف میکند بدون نقل در مضارع در حالت جزم لین را نیز حذف میکند چنانچه
در یجیء ویبیء پس در یجی ویبو گوید لم یج ولم یب و در امر گوید جه وبه و چون از قواعد منفرده فارغ شده بود که
شروع در مجتمعه کرد پس گفت وهمزه متحرکه که بعد همزه متحرکه بود یا گردد وجوبا اگر خود مکسور بود یا همزه ما قبل

نحو ائمه که در اصل اءممه است جمع امام کاحمرة جمع حمار چون خواستند که ادغام کنند حرکت میم اول را بهمزه دادند
و میم را در میم ادغام کردند ائمة شد بعده همزه دوم خود مکسور بود بیا بدل شد همچنین ایین مضارع آن و اینت
مضارع معلوم از باب افعال ماخوذ از ادب و مثل جاء اسم فاعل از جاء یجیء که در اصل جائی بود چون یا که بعد الف
فاعل بود بهمزه بدل گشت چنانکه در بائع جاءء شد بعده قاعده یافتند که متحرک بعد متحرک افتاد و سابقه مکسور بود آن همزه
دوم را بیا بدل نمودند و بعده اعلال قاض کردند همچنین در خطایا جمع خطیئة که در اصل خطایو بود و یا مده زائده
بعد الف جمع افتاد بهمزه شد خطاءء گردید بعده بقاعده مذکور همزه دوم را بیا بدل نمودند بعد از ان قاعده که
در بحث تعلیل خواهد آمد جاری نمودند یعنی همزه را بیاء مفتوح بدل نموده یاء اخیر را الف ساختند خطایا شد و اینکه
مذکور شد مذهب سیبویه است و نزد خلیل در جاء و خطایا قلب است یا را در موضع همزه بردند و همزه را در موضع یا
بعده بقاعده قاض یا را حذف کردند بجهت استکراه اجتماع دو همزه نزد او و مذهب سیبویه اصح و اقیس است
بجهت مجیء اللهم اغفرلی خطائئی باثبات همزه از عرب معتد علیه و اگر همزه متحرکه که بعد همزه متحرکه است نه خود مکسور بود
و نه سابق وی بواو بدل شود کما مر در غیر موضع لام نحو اوادم جمع ادم که در اصل اءادم بر وزن مساجد است
همزه دوم را بواو بدل نمودند همچنین اویدم تصغیر آدم که در اصل اءیدم است و اومّ مضارع امّ و در شرح است
که بعضے درین قسم هم بیا بدل نمایند بجهت خفت یا و قرب آن از مخرج همزه به نسبت واو و در صور مذکوره ایمّ اییدم
گویند بجهت آنکه درین هیچ لحاظ همزه است و آن سبب اجتماع دو همزه است که مستثقل است و قلب از حذف
اولی است بجهت بقاء همزه من وجه گوئیم که تمثیل بائمة بنظر قیاس نحویین است اما قراء سبعه لیس در ائمه تسهیل
و تحقیق خوانده اند و این نزد نحویین شاذ بود و آمدن آن در کلام فصحاء منافی شذوذ نیست چنانکه در رأی یائی
گفته میشد فتذکر و حذف در اکرم مضارع متکلم از باب افعال نیز شاذ است بجهت کثرت استعمال و حصول تخفیف
بیشتر از قلب در اصول گفته که محکی است از عرب تقریر متحرکتین چون اللهم اغفرلی خطائئی و نحو ادم و محکی است
تسهیل ثانی نحو تقریر و تسهیل خوانده شده است ائمة و محکی است زیاده الف در متحرکتین و تفصیله در صدد باشد
چون ائمة و ادم بیانکه همگی صور همزه متحرکه بعد متحرکه باعتبار لحاظ حرکات هر دو نه بود از انجمله نزد سیبویه در پنج صورت بیا بدل شود و در چهار
بواو بقاعده مذکوره و ابن مالک درین صور گانه مضمومه را که بعد مکسوره یا مفتوحه یا مضمومه بود بواو بدل گرداند پس نزد او در سه
صورت بواو بدل شود و در شش صورت بیا کذا فی الحاشیه گوئیم که این حاشیه غلط است زیرا که نزد ابن مالک هم در چهار صورت بیا بدل
شود و در پنج بواو از جمله صور واو سه صورت در متن مذکور است و دو صورت مشترک است که آن مفتوحه بعد مفتوحه و مفتوحه بعد مضمومه است
و در باقی بیا چنانکه در تسهیل و الفیه و شرح ابن عقیل تصریح مذکور است و اختلاف میان وی و سیبویه در مضمومه بعد
مکسوره است فقط و نزد اخفش همزه مکسوره بعد همزه مضمومه واو شود و بعضے گویند همزه مضمومه بعد

مکسوره نزد وی نیز واو شود لیکن این روایت خلاف مذهب اوست که در همزهٔ منفرده متحرکه بعد حرکت بیاید پس
بروایت متن نزد اخفش در پنج صورت بواو بدل شود و در چهار بیا و بروایت غیر متن در شش صورت بواو
و در سه صورت بیا و در آینیت مضارع متکلم از افعال نزد سیبویه و ابن مالک بیا بود و نزد اخفش بروایت
و اگر بنا کنی از امّ مانند اصبع بکسر همزه و ضم با اوم شود و نزد ابن مالک ایم نزد سیبویه و اخفش بدانکه این کلام
و تسهیل و تخفیف همزه متحرکه بعد متحرک اشتراک دارد به بودن همزه اولی بغیر علامت مضارع و همزه ساکنه و یا متحرکه
که بعد همزه متحرکه یا همزه ساکنه بود به یا بدل گردد اگر در موضع لام کلمه بود چرا که یا اخف و اقرب ست از مخرج الف
نسبت واو و بین بین نکردند از جهت بقای همزه متن که سبب ثقل ست و تخفیف بقلب اولی بود از حذف از جهت
بقای همزه من وجه و اینجا چهار صورت ست یکی همزه ساکنه بعد همزه متحرکه چون قرأیت که در اصل قرأرأت بود ماخوذ
از قرأ مانند جلبب دوم همزه ساکنه بعد ساکنه و این صورت در عرب مستعمل نیست مگر آنکه گفته شود که از قرأ نام
قرأسا بندد وقف بران کنند پس گویند قرأی سوم متحرکه بعد همزه ساکنه مثل مثال مذکور در غیر صورت وقف
چهارم متحرکه بعد متحرکه چون قرأیی در تثنیه بنا کنی از قرأ مانند جعفر و بعد قلب همزه بیا یا الف شود و از اجتماع ساکنین
افتد و درین صور اربع از تسهیل ابن مالک دو جا تخفیف معلوم میشود یکی متحرکه بعد متحرکه و دیگر متحرکه بعد ساکنه
و عدم حصول موافق تسهیل ابن مالک در بیان قوانین همزه اولی متحرکه گفته و بعد المتحرکة او الساکنة تصیر یاء
فی موضع اللام فافهم و بعضی صور همزهٔ منفرده متحرکه که بعد حرکتی ست که بر غیر همزه است نیز نیست برابرست که آن
حرکت در کلمهٔ همزه باشد یا در غیر آن از انجمله همزه مفتوحه منفرده که بعد کسره بود یا گردد و مفتوحه که بعد ضمه باشد واو
شود و جواز ام اول بکسر در مرکب جمع مئرة بمعنی دشمنی و مررت بغلام بلیه و در غلام ابیه و ثانی نحو جون در حالتین جمع
جونة بمعنی ظرفی از ظروف عطار که چرم بران چسپیده باشد نحو هذا غلام لی در در غلام ابی و درین دو صورت تسهیل
نکردند از انکه در تسهیل قریب همزه مانند الف میشود و ماقبل الف ضمه و کسره نبود و تسهیل بعید جائز نبود مگر
جائیکه قریب جائز باشد یا آنکه بعید فرع قریب ست و جواز فرع بدون جواز اصل روا نبود و تخفیف بقلب
اولی ست از حذف چنانکه دانستی پس باخفت حرکت ماقبل بدل کردند و حذف در یکیم بعد البناء خلاف
قیاس ست بنظر مشابهت همزه و علل مانند اجنب یجنب و یجیین بعد البناء بجهت تخفیف و موافقت کرم
و قیاس در وی تبدیل بواو ست و ابو الحسن اخفش همزهٔ مضمومه را که بعد کسره باشد یا گرداند جواز چون مستهزؤن
و مررت باسامة و بعکس یعنی مکسوره را که بعد ضمه بود واو گرداند جواز نحو سُئل و هذا عبد ابراهیم و دلیلش
در ذکر مذهب سیبویه که درین دو صورت ست بیاید مناسب آن بود که درین دو صورت اولا مذهب سیبویه
بیان می کرد بعد از ان خلاف اخفش کما هو دابهم و نزد بعضی سماعی ست قلب همزه متحرکه بنوع حرکه ماقبل آن

گویم در اصول و شرح آن باین طور ست وقد تنقلب الهمزة المتحركة بعد الحركة بلبين ليوافق حركتها وحركة ما قبلها
نحو منساة و رئيس و مستهزئين يعني ان كانت الهمزة المفتوحة بعد الفتحة تقلب الفا وعلى هذا القياس فتح
قال حمد لعبه قبلها الف حذفت للساكنين قال سيبويه تقلب الهمزة المتحركة بعد الحركة باللين في السعة سماع و
في الضرورة قياس وانشد قول حسان سالت هذيل رسول الله فاحشة وقول عبد الرحمان بن حسان
تشج راسه بالفهر واجي يريد ان الف سالت من الهمزة والهمزة المضمومة بعد الكسرة في الواجي قلبت ياء
ولا اعتبار بسكون الوقف لانه كالحركة قال الشيخ ابن الحاجب تقلب الهمزة ياء في نحو الواجي وصلا شاذ لكنه
في الوقف قياس خلافا لسيبويه ومن تابعه انتهى خلاصه پس درميان عبارت متن وعبارت منقوله تفاوت
ست كما لا يخفى على المتامل يعني عرب همزه متحركه بعد فتحه را بالف بدل كنند نحو لا هناك المرتع وسال ومنساة
وآن قياس نيست وقال ابن مالك ليس سال في قراءة من قرأ سال سائل بعذاب واقع مخففا من سأل
انما هو مثل باب وسل معتل العين مرادف سال مهموز العين انهم يقولون سلت تسال نحو هبت تهاب وقال
ابو البقاء سال يسيل مثل خاف يخاف ومصدره المسالة وهو واوي كذا في الجاربردي ودرين دو صورت
مذكوره يعني در مانند منساة ورئيس نزد سيبويه بين بين ست قريب خواه بعيد كه اصل ست درين باب و
در همزه متحركه بعد الف چون سال وتسائل وقائل بين بين قريب ست اي وجه اول از دو وجه مذكور كه
خواندن همزه درميان همزه وحرف حركت همزه ست زيرا كه حذف همزه ونقل حركه متعذر ست بسبب عدم
قبول كردن الف حركت را وقلب وادغام نيز ممتنع ازانكه الف مدغم ومدغم فيه نميشود وبين بين غير مشهور
ناممكن پس مشهور مستعمل شد وتجويز مشهور با وجود اجتماع ساكنين حقيقتا يا حكما بجهت بودن الف كالمدغم
ست وبجهت زياده مد الف كه قائم مقام حركه ست وبعض عرب حذف ميكنند اين چنين همزه را پس
گويند يشا و يا حسنة و يا كرامة در يشاء رو يا احسنة و يا اكرامة و در آخر اين الف ما باجتماع ساكنين بيفتد در
حالت جزم وامر بعد حذف همزه اين الف را نيز افگنند گويند لم يش وشه در لم يشاء وشاء چنانكه در لم
يخش واخش وچنانكه در همزه متحركه بعد الف بين بين قريب ست در همزه متحركه بعد نون انفعال ست
نيز بين بين قريب ست چون انأطر واجتماع ساكنين بجهت خفاء نون ومد آن در خيشوم كه بمنزله
حركه است لا العياء بهست كه نيست در همزه مفتوح بعد فتحه نحو سال وقال احمد ومكسور بعد فتحه نحو سئم وقال
ابراهيم ومكسور بعد كسره نحو مستهزئين وجاء بارة زيد ومضموم بعد فتحه نحو رؤف وقال اسامة ومضموم بعد
فتحه چون رئيس وهذا اعبد واسامة از مكرر چون تا اينجا قواعد تخفيف همزه متحركه بعد حركه تمام شد
وما بين اين صورتها اشاره باختلاف قاعده همزه متحركه بعد الف را نيز بيان نمود بدانكه اصل در همزه

متحرک یعنی حرکت ماقبله و در همزه متحرکه مطلقاً بین بین ست که دران تلیین همزه و تقریب آن بسوی ساکن ست
بالقای اثری ازان که دال بران ست لکن در دو صورت ازان صور نه گانه که مانند مئر و جون ست بین بین
ممکن نشود و مشهور بالاسائه و غیر مشهور بالتعيينة چنانکه گذشت و در دو صورت ازانکه مانند مستهزون و سئل ست
اختلاف ست میان سیبویه و اخفش سیبویه بین بین میکند قریب خواه بعید و اخفش در مستهزون
یا بدل میکند بیا و میگوید در بین بین قریب همزه هیچ واو ساکن بعد کسره گردد و این یافته نشده و این وجه
اگرچه حسن ست لکن وجه سیبویه احسن زیراکه بودن واو ساکن بعد کسره محال نیست چنانکه الف بعد کسره
محال ست یعنی واو ساکن بعد کسره در مانند اجلواذ یافته شده است و الف بعد کسره یافته نشده و در مانند
سئل سیبویه هیچ مستهزون بین بین کند و اخفش بواو بدل گرداند و گوید که در صورت بین بین قریب
همزه هیچ یای ساکن بعد ضمه گردد و این جائز نیست و فی الشرح لقائل ان یقول ان الوجه الذی احتج
به الاخفش فی نحو سئل و مستهزون یندفع باختیار البعید کما ذهب الیه ابو الحسن شرح انتهى اقول البعید
فرع و تابع للقریب فحیث لا یجوز القریب لا یجوز البعید کما مر فافهم و در صور باقی بین بین قریب متعین
ست ازانکه در صورت مماثلة حرکة همزه و حرکة ما قبل در قریب و البعید فرقی نیست پس حمل بر مشهور اولی
بود با وجود عدم سبب عدول ازوی و در مانند سئم و رؤف کسره و ضمه همزه مسهله اگرچه ضعیف ست لکن
منافی ست الف را که در وقت بین بین بعید حاصل شود مخفی نباشد که مصنف تا اینجا نهایت راه ترتیب
غلط کرده چنانکه بر واقفان این فن هویداست زیراکه مناسب آن بود که اولاً قواعد تخفیف همزه منفرده
بیان میکرد و بعد ازان قواعد همزه مجتمعه و در اثنای بیان قواعد منفرده بعد ذکر قاعده مانند سل ضابطه
نحو سایل و انا طر ذکر میکرد و بعد ازان قواعد همزه متحرکه بعد حرکت بجمیع اقسامه بیان نمود و بعد ازان
اختلاف صرفیین و در بیان قاعده سئل و مستهزون ابتدا مذهب سیبویه میکرد و بعد ازان اختلاف
اخفش ذکر میکرد و ازین ترک ترتیب اختصار هم نرسیده است اختصار بحو شافیه چه کم خوشنماست
و حق آنست که اینجا مصنف در ترتیب تساهل کرده و در اصول چنانکه حق ترتیب ست بعمل آورده
فافهم و آمده است حذف همزه متحرکه بعد حرکت بنابر نقل حرکت آن همزه بما قبل آن بعد ازاله حرکت آن
ما قبل و یا بدون نقل حرکت چون قال سحاق بفتح لام یا بکسر آن و قال سامه بفتح لام یا ضم آن و قال
اسحاق و قال اسامه و حال همزه متحرکه در موضع وقف در بحث وقف بیاید انشاء الله تعالى و ذکر آن
درین موضع که از صاحب شافیه بوقوع آمده خالی از بعدی نیست و اذا اجتمع همزات اکثر من همزتین
روی فرضاً فی کلمة واحدة خففت الهمزة الثانیة والرابعة ای بتید تخفیف الهمزة الثانیة لان ثقل الاجتماع

اشارۃ منها ثم خفف الرابع وحقق الہمزۃ الاولی والثالثۃ والی ستۃ فیقال فی بناء سفرجل من قرء قرئی وتحقیق الہمزۃ
الاولی وقلب الثانیۃ یاء لکونہا فی موضع اللام وتحقیق الثالثۃ لعدم مجامعتہا ہمزۃ باقیۃ قبلہا وفی بنائہ من الہمزات
آئی وبناؤہ اصلہ اأأأ قلبت الثانیۃ واوا کما فی اوادم والرابعۃ یاء کما فی قرءت ای لوقوعہا فی موضع اللام فی بناء
قرطعب منہا ایاء بقلب الثانیۃ یاء کما فی ایتم والرابعۃ الفا کما فی آدم کذا فی النظامی در شرح اقول لا یظہر وجہ
قلبہا بالالف مع کونہا فی موضع اللام کما فی قرء یا مع التعمیم فی قاعدتہا بلا تخصیص بالتحرکۃ کما عرفت ولا اتکال
علی ما فی النظامی من اشتراط التحرک فی الثانیۃ فافہم وفی بناء جحمرش من الہمزات آءءء بقلب الثانیۃ الفا والرابعۃ
یاء وفی بناء وقد عمل منہا اوریئی بقلب الثانیۃ واوا والرابعۃ یاء کما علی ہذا القیاس سائر التقادیر الواقعۃ او المفروضۃ
چون مصنف از بیان قوانین تخفیف دو ہمزہ واکثر کہ در یک کلمہ باشند فارغ شد خواست کہ قوانین تخفیف دو ہمزہ
واکثر در دو کلمہ باشند بیان کند پس گفت و در دو ہمزہ کہ از دو کلمہ کہ از اجتماع آن دوازدہ صورت میشود چہار
از قسم مفتوحہ با مفتوحہ ومکسورہ ومضمومہ وساکنہ وہمچنین چہار از قسم مکسورہ وچہار از قسم مضمومہ با اقسام مذکورہ
مثلاً لفظ احد را چون جاء احد افنتما یبدأ من ملقاء ولم یبدأ ری چہار صورت شود واگر لفظ ابل را لجاء ابلہا آری
چہار صورت دیگر شود وچون لفظ اوتاب را لجاء اوتابہا آری چہار دیگر پس مجموع دوازدہ صورت باشد ودر ہمہ صورت
وجائز ست تحقیق ای ابقاء دو ہمزہ زیرا کہ اجتماع عارضی کہ از التقاء دو کلمہ پیدا شدہ است امر ثقل یا سہل کردہ
است وایں مختار قراء کوفہ وابن عامر ست کذا فی الجاربردی وغیرہ وہمچنین صحیح ست تخفیف ہر دو ہمزہ نیز ثقل
اگرچہ عارضی ست ولزوم تحکم در وقت تخصیص یکی ازینہا وایں تخفیف بر دو نوع ست یا ہر دو ہمزہ بطریق انفراد
تخفیف کنی وہر یکی را منفرد اعتبار نمائی گویا ہر یکی با دیگری نیست پس در جاء احد ہر دو را بین بین قریب کنی
ہمچو تساءل وساءل ودر یبدأ احد اول را بین بین قریب کنی وثانی را بواو بدل نمائی چنانکہ در رؤف وجؤن و
در جاء ابل اول بین بین قریب کنی وثانی نیز چنانکہ در تساءل وسئم ودر جاء اوتاب ہر دو تسہیل شود کنی ہمچو
تساءل ورؤف ودر لم یبدأ احد اول را بالف بدل کنی ہمچو راس وثانی را بین بین کنی چون تساءل یا ثانی را حذف
کنی ونقل حرکت آن با قبل مثل سل ودر اول تسہیل کنی ہمچو سل یعنی اگر خواہند اول تخفیف در ثانی کنند بعد از آن اول
واگر خواہند بالعکس بریں قیاس در صور باقیہ یا در ہمزہ اول بطریق انفراد تخفیف کنی ودر ہمزہ ثانی بطریق مجتمعہ
پس در جاء احد اول را بین بین کنی وثانی را بواو بدل نمائی چنانکہ در اوادم وعلی ہذا القیاس الصور الباقیۃ
وصحیح ومختار ست تخفیف یکی ازیں ہر دو نیز وقراء تخفیف بر وجہ مذکور یعنی بطریق انفراد در اول یا در ثانی ویا در ثانی
بطریق مجتمعہ لکن دریں نوع ہم قراء باہم مختلف شدہ اند ابو عمرو تخفیف اول را اختیار کردہ وگفت کہ ثقل از اجتماع
است پس ہر کدام کہ تخفیف کردہ شود جائز بود لکن بعدہ ام عرب را کہ ابدال میکنند اول مثلین را در مانند

دلوان و دینار بحرف علة برای تخفیف و در التقاء ساکنین تغییر اول کنند نه در ثانی پس اینجا هم باید که ابتدا باول کنند
و خلیل تخفیف ثانی را اختیار نموده بر قیاس اجتماع دو همزه در یک کلمه و بلحاظ حصول ثقل از دوم پس نزد او تخفیف
ثانی ارجح بود و تخفیف اول بمنزلهٔ آب ممزوج کشیدن باشد و سیبویه گفته که من از عرب همین شنیده ام و صحیح
ست حذف یکی ازین دو اگر هر دو متفق در حرکت باشند و اول آخر کلمه بود نزد بعضی محذوف اولی بود زانکه در آخر
کلمه است که آن محل تغیر ست و نزد بعضی ثانی بجهت آنکه ثقل ازو پیدا شده است یا قلب همزه دوم بنوع حرکت
ماقبل بطرز همزه ساکنه که در یک کلمه بود بشرط مذکور یعنی اگر هر دو متفق اند در حرکت و همزه اولی در آخر کلمه بود نحو جاء
اشراطها و هم اولیاء اسائة و من السماء الی الارض یا اول را در اینها حذف نمائی یا ثانی را در مثال اول بالف بدل
نمائی و در مثال ثانی بواو و در مثال ثالث بیاء نه در من تلقاء احد و لم یباء احد زانکه در اول هر دو متفق در حرکت نیستند
و در ثانی اولی آخر کلمه نیست بلکه عین کلمه ست و صحیح ست قلب همزه مضمومه که بعد همزه مکسوره بود نحو من تلقاء احد
و قلب همزه که عکس اینست و آن مکسوره بعد مضمومه است بواو چون یقرء الباب پس در اول گوئی من تلقاء وحد
و در ثانی یقرو الباب عه انکه در شافیه همین قدر ست قد جاء فی من یشاء الی الواو ایضا فی الثانیة و در جاربردی
ان لم یکونا متفقین خففت ایتهما شئت علی حسب ما یقتضیه التخفیف فی کل واحد منهما لو انفردت و جاء فی یشاء الی
الواو ایضا فی الهمزة الثانیة مع جواز التحقیق و التخفیف علی ما مر انتهی پس ازینجا تخفیف بقلب آن بواو جز در مانند
یقرء الباب مفهوم نمیشود مگر مصنف را جواز قلب در مانند من تلقاء احد از جای دیگر معلوم شده باشد آری از عبارات
نظامی قلب آن بیاء استخراج می توان کرد گفت فقد جاء فی نحو قوله تعالی والله یدعوا الی دار السلام و یهدی من یشاء
الی صراط مستقیم الواو ایضا فی الهمزة الثانیة و هو مذهب من یقول فی سئل سول بابدال الهمزة حرفا من جنس حرکة
ماقبلها انتهی و صحیح و کثیر ست توسیط الف در جائیکه همزه استفهام بر همزه دیگر غیر همزه وصل در آید در مانند اانت
و ااحد و ااهل و ااحد و بر بیت قول ذو الرمه ع فیا ظبیة الوعساء بین جلاجل * و بین النقاء اانت ام ام سالم
این و سیبویه گفته حریص شدید عرب بر اثبات هر دو همزه پس افزودند الف را میان هر دو تا اجتماع دو همزه نشود و
روا نیست اثبات این الف در خط بجهت کراهت اجتماع سه الف در خط و ابن حاجب در شرح مفصل گفته که این اثبات
ثابت نیست مگر در مانند اانت و شنیده شد در مانند جاء احدهم یافته نشده کذا فی الجاربردی لهذا مصنف گفته و یجوز
زیادة الف بینهما اذا کانتا فی الصدر و در شرح گفته بعد زیادة الالف یجوز فی الهمزة الثانیة ما مر فی نحو ائمة و اوادم
من القلب و التسهیل فیجوز فی اانت الواو و فی ااهل الیاء و قیاس ست تسهیل همزه ثانیه نیز و بعضی هر دوم قلب آن
همزه دوم بالف با جمع دو ساکن نزد اکثرین در جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید نحو الحسن عندک
و آیمن الله یمینک و همزه وصل را نیفگنند تا التباس استفهام بخبر نشود و فی الشافیه التزموا جعلها الفا لا بین بین

على الافصح في نحو آلحسن عندك وآيمن الله للبس انتهى قال الرضي والثانية او تقلب الفا فتثبت في نحو آلحسن عندك
وآيمن الله يمينك وفي الشرح اي فيما ادخلت همزة الاستفهام على همزة الوصل المفتوحة وقرئ في السبعة آلذكرين
بالابدال والتسهيل وزعم ابو عمرو بن قتيبة ان القول باثبات الهمزة في ذلك خطأ وانما هذه المدة الف زيدت للفرق
بين الاستفهام والخبر وليست بدلا من الهمزة ورد بانها ثابتة في الخبر انتهى پس بنابر تحقیق مع بین بین و آن غیر افصح
شود چنانکه ابن حاجب گفته بجهت وجود آن در قرأت سبعه که متواتر اند و یا فصیحه آن ظاهر فافهم جاربردی
گفته این بر تقدیر یست که همزه وصل مفتوح بود اما چون مکسور و یا مضموم بود همزه وصل بیفتد بجهت عدم
التباس بسبب بودن همزه استفهام مفتوح و همزه وصل غیر مفتوح و در نظامی گفته اذا اجتمعت همزة الاستفهام
وهمزة الوصل مكسورة او مضمومة نحو اصطفى الاصطفى حذفت الثانية او قلبت الفا او سهلت انتهى پس بنا بر
تحقیق نظامی حصر جاربردی بحذف مساهله بود فافهم وایمن الله اسمی ست موضوع برای قسم بضم میم و نون و الف
آن الف وصل ست و نیامده است در اسماء الف وصل مفتوح جز این الف و الف لام تعریف و می آید لام ابتدا
بران برای تاکید پس الفش می افتد گویند لیمن الله و این لفظ مرفوع باشد بجهت ابتدا و خبرش محذوف بود
و تقدیر آن ایمن الله قسمی و ایمن الله ما اقسم به و نیز در آید بران کاف خطاب چنانکه در حدیث عروه بن الزبیر لیمنک
لئن کنت ابتلیت لقد عافیت و کثیر ست که دور کرده میشود ازان نون پس میگویند ایم الله بالفتح و الکسر و گاهی
حذف میکنند ازان یا را نیز و میگویند ام الله و گاهی میم مضموم را باقی میدارند و همه حروف آن حذف مینمایند و گویند
م الله لافعلن ازان کسره هم میدهند بجهت مشابهت حروفیکه بر یک حرف اند چون با و گویند م الله و گاهی من الله
بضم میم و نون و من الله بفتح هردو و من الله بکسر هردو گویند ابو عبیده گفت که بود در عرب که سوگند میخوردند بلفظ
یمین نیز و میگفتند یمین الله لا افعل کذا بعد ازان جمع کرده شد یمین بر ایمن و سوگند خوردند بآن پس گفتند
ایمن الله لافعلن کذا گفت اینست اصل در ایمن الله و بعضی گویند الف ایمن الله الف قطعی ست و آن جمع یمین ست
و تخفیف و حذف آن در وصل بجهت کثرة استعمال و یست کذا فی الصراح بدانکه در نظامی گفته که آنچه که مذکور شد
در دو همزه از دو کلمه است بشرطیکه هر دو متحرک باشند و اگر اول ساکن بود نحو اقرء آیة و اقرء ابک السلام و لم یرء الیک
دران چهار مذهب ست تحقیق هر دو و آن نزد حجازیین ست و تخفیف هر دو و الف نزد کوفیین ست و دیگر تخفیف
تخفیف میکنند یکی را اول را فقط یا ثانی را فقط و ابو زید مذهب خامس حکایت کرده و آن ادغام اول در ثانی
ست پس هر که اول را فقط تخفیف کند بطرز منفرد ساکنه کند و هر که ثانی را فقط تخفیف کند بطریق لفظ سل کند و هر که
هر دو را تخفیف کند اول را بطرز منفرده ساکنه کند و دوم را بین بین اگر متصل الف نباشد و رنه بنقل و حذف اگر ثانی
ساکن باشد چون شاء امین دران هم چهار مذهب مذکور ست انتهى خلاصته و لهذا ابن شارح در قول ابن حاجب

وفی کلمتین یجوز تحقیقهما و تخفیفهما گفته الکائنت الهمزتان متحرکتین یجوز تخفیفهما الی آخره بعد از آن آنچه که ترجمه آن مذکور شد
گفته فافهم اصول تخفیف متعلق آن مشتمل است بر اسکان و ابدال و حذف و تحریک و ادغام اما آخرین را در شرح افزوده در اصل
و شافیه و شروح آن نیست و عبارت متن و شرح اینست و یعم الاسکان والابدال والحذف و کذا التحریک نحو یقول قال و قل
ولا تنسوا الفضل و کذا الادغام فان بتغییر المدغم بسبب ادغام گویم که تمثیل تحریک به لا تنسوا الفضل و اضافه ادغام در اقسام محل
محل تامل است فافهم بدانکه ممنوع نیست اجتماع دو اعلال یا بیشتر در کلمه که زیاده بر سه حرف است چون الیی و حیی و لم یق
و مقوی و آمده است اما در سه حرفی اجتماع اعلالین چون یا و آیا که در اصل ییی و ییی یا یوی یا یوی است عین را
با الف بدل نمودند و لام را بهمزه بر خلاف قیاس و ابوعلی گفته که توالی اعلالین مکروه است وقتیکه در عین و لام بودند
نه در فا و لام چون یعد و سیرافی گفته که ممنوع آنست که عین و لام ساکن کنند از راه اعلال مثلا واو بردی ساکن کنند
بنقل چنانکه یا را ساکن کنند بی نقل و اگر سکون یکی با اعلال بود و سکون دوم بدون اعلال جائز بود چون یری که در اصل
یرءی بود بر وزن یکرم و بدانکه مواضع اعلال سه است فا و عین و لام و هر موضع را قوانین جداگانه است مگر بعضی
که [illegible] را بیک موضع ندارد چنانکه در اثنای بیان مخصوص خواهد شد لهذا مصنف بترتیب شروع در بیان قوانین هر سه کرد
اسباب قوانین مثال نمود و گفت واو مضموم منفرد در اول کلمه همچنین نزد مازنی واو مکسور منفرد در اول کلمه بهمزه
بدل شود چون اجوه و اقتت که در اصل وجوه و وقتت بضم واوین است و اشاح که در اصل وشاح بکسر واو است و
همچنین واو مضموم بحرکت غیر عارضی وقتیکه مشدد و زائده و بدل از حرفی نبود چنانچه در تعوذ و ترهوک حمراوون لکن
در وسط باشد حقیقة یا حکما روا که همزه گردد چون ادور و قوول و نحو در و بعضی در مانند حمراوون و رادون که ضمه عارضی
دارد نیز تجویز قلب کرده اند و ابن طاهر در واو مشدد مضموم و ابوالفتح در واو زائد مضموم نیز قلب تجویز کرده اند و
سبب قلب درین مواضع آنست که ضمه بر واو بمنزله دو واو است و اجتماع آن موجب قلب بهمزه در صدر بود
چون اواصل پس اینجا مجوز قلب شد نه موجب قلب و وسط را بر صدر حمل نمودند در جواز که اصل است نه در وجوب
که اشد و اقوی و مبنی بر قوت سبب است و مازنی واو مکسور در صدر را هم مانند واو مضموم گردانیده و در استثقال
ولهذا قلب تجویز نموده و نزد غیر مازنی مانند اعاء و الدة و اسادة و افادة مقصور بر سماع است اما مکسوره که متوسط
نزد کسی منقلب نشود چون طویل [illegible] بدانکه ذکر قلب واو متوسطه اینجا بتبعیت و مناسبت همزه مضموم
در صدر است ورنه ذکر آن در بحث قوانین اجوف باید و قلب واو مفتوحه در صدر بهمزه چون احد و اناة و اسماء
که در اصل وحد و وناة و وسماء است و همچنین قلب واو مضموم در صدر نیز نحو تجاه که در اصل وجاه بمعنی پیش و رو
و تراث بمعنی میراث که در اصل وراث بود شاذ است زیرا که واو مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست و قیاس در مضموم
قلب همزه است نه تا الیس قلب و درینها سماعی بود نه قیاسی اللین یعنی حرف علة ساکن غیر مدغم نه مدغم چون [illegible]

ومثل واحلواذ بعد کسره یا گردد و بعد ضمه واو چو با اگر در یک کلمه بود وجواز اکثر اگر در دو کلمه بود چرا که لین حرف
خفیف ست که اعتمادش بر حرکت قوی ناموافق ثابت نماند خصوصاً الف که اعتماد آن بر حرکت ناموافق محالست
وفتحه موافق الف ست وغیر مخالف واو و یا بجهت بودن آن حرکت خفی لهذا کوثر وصیقل لفتح فا آید بخلاف ضمه
باغیر واو وکسره باغیر یا ومدغم کانکه مستهلک در یا بعد خود ست خفت آن با حرکت مخالف نماند پس اینجا
چهار صورت باشد الف بعد کسره چون محاریب جمع محراب والف بعد ضمه چون قوتل مجهول قاتل و یا بعد ضمه نحو
موسر ونحو علی در میسر وخیعل مجهول خیعل و واو بعد کسره چون میزان در موزان ونحو یا زید اوقظ در القیظ امر یقیظ
کعلم وکرم وبهر تقدیر بعد سقوط همزه وصل یا واو گشت وجائز داشته اند یا زید ایقظ وخوانده شده است
یا صالح ئتنا باثبات یا از جهت عروض ضمه که از کلمه دیگرست وقیاس در ائتنا قراءت بهمزه یا واوست در صورت
سقوط همزه وصل لکن ابو عمرو وحمزه نخوانده بنظر آنکه آن همزه در اصل اینجا واجب القلب بیاست و سقوط دال
عارضی ست اما دیوان که در اصل دوان بود بدلیل دواوین شاذست یا ساکن که قریب از طرف بود و بعد
ضمه در جمع که بر وزن فعل یا فعلان بالضم باشد یا صفت بر وزن فعلی بالضم فا مانند بیض وبیضان که جمع
ابیض ست ونحو حیکی وضیزی که صفت ست ضمه ما قبل آن یا به کسره بدل شود پس در اینها بیض وبیضان
وحیکی وضیزی بالکسر گویند تا ازین قلب حرکت ما قبل یا سالم ماند و اصل آن حیکی وضیزی بالضم نگفته
مگر بجهت آنکه فعلی بالکسر در صفات غریب ست بخلاف فعلی بالضم که شائع وکثیرست ویقال مشیة حیکی اذا کان
فیها حیکان ای تبختر وقسمة ضیزی ای جائرة ظالمة واختصاص انقلاب یا در فعلی صفة وفعل وفعلان جمع بجهت
ثقل صفت وجمع وخفة اسم ومفردست اما عون بالضم که در اصل عین ست جمع عیون بالفتح بمعنی شدید الاساءة
بالعین شاذست وقیاس دران عین بالکسرست ودر مانند دیران که در اصل دوران بالکسرست ما قبل واو
ضمه ندادند بجهت القای واو ازانکه دران انتقال از اخف که کسره است بسوی اثقل که ضمه است میشد
ودر طوبی که در اصل طیبی بود مؤنث اطیب اسم تفضیل وکوسی که در اصل کیسی بود مؤنث اکیس اسم تفضیل ضمه ما قبل
یا را بکسره بدل نکردند و یا را باقی نداشتند بلکه یا را بواو بدل نمودند از جهت آنکه اسمیت در اینها غالب آمد چرا که
اینها بدون الف ولام صفت واقع نمیشود واگر صفت میبودند بهر حال صفة واقع میشدند لهذا نزد سیبویه
اسم تفضیل حکم اسما دارد ابوحیان گفته همچنین گفته اند اهل تصریف ازانکه اسم تفضیل مجرد بدون اضافة
ولام ومن واقع نمیشود وصفة محضة بهر حال صفة واقع شود پس در وصفیة آن نوعی نقصان ست ولهذا عمل
در اسم ظاهر جز در یک صورة نکند وگفته اند که طوبی وکوسی جز در وقت تعریف صفة واقع نمیشود وکوسی از
کیس بمعنی زیرکی ست اما ابن مالک هردو را از قبیل صفة شمرده وگفته که

سر دو از عرب مسموع ست گویند طیبی وطوبی وکیسی وکوسی کذا فی الشرح وطوبی وقتیکه مصدر طاب یطیب گفته شود
نه صفت اسم فعل گردد اما وقتیکه بمعنی طیب بود توجیه آن جز حمل بر طوبی اسم درست نشود بدانکه ابقاء یا باین طور یا در فعل
و فعلان جمع و فعلی صفت باتفاق ست میان سیبویه و اخفش لکن در غیر اینها خلاف ست سیبویه گوید که ضمه را بکسره
بدل نمایند تا یا بسلامت ماند چراکه تغیر حرکت تغیر اندک ست از تغیر حرف و عدم عدول از یا بسوی اثقل بی وجه
بعید ست ولفظ مصنوفه که در اصل مضیفه بود شاذ ست ولفظ معیشة بحسب قیاس ست خواه در اصل بر وزن
مفعله بالکسر بود یا مفعلة بالضم و اخفش گوید که یا را بواو بدل نمایند و باقی بدارند از انکه در ابدال ضمه بکسره تغییر
فاحش ست که بدان صیغه بر وزن دیگر میشود پس مصوفة نزد او بر قیاس ست و معیشة در اصل بکسر عین بود تجسبا
و بنا برین اختلاف وقتیکه از بیع مانند ترمیة بضم تا مثل سازند تبیع بکسر با بر موجب قاعده بود نزد سیبویه و تبوع باشد
نزد اخفش و در شرح ست که این اختلاف وقتی ست که یا قریب از طرف بود اما وقتیکه بعید از طرف بود چنانکه
بعد آن یا دو حرف اصلی بود چون موسر یا بحو اصلی نحو غوطط که در اصل غیطط ست تکرار طای اصلی قلب یا بواو
اینجا بالاجماع باشد بجهت کثرة این قلب درین مقام و بجهت اولویه عدم تغیر در صیغه قال سیبویه اذا بنیت من البیع
بجذب قلت یوبع بقلب الیاء واوا و مناسب آن بود که مص این قاعده را قریب قوانین اجوف ذکر می کرد
بجهت غلبه وقوع این قاعده دران اگرچه مص بجهت عدم اختصاص بعض قاعده بمحلی در قوانین مثال و اجوف و
ناقص امتیاز نکرده چنانکه ابن حاجب امتیاز کرده است واویکه بعد فتحه علامت مضارع و قبل کسره اصلی
لفظی یا تقدیری افتد بیفتد از انکه واو بسبب دخول علامت ساکن گردید و بجهت سکون اضعف شد و علامت
حائل فتحه گردید نه حرکتی که اخت واو ست تا واو بدان الفت گیرد پس گشت علامت گویا غصب نمود فتحه را از ان
و دید واو در ما بعد خود حرکت مخالف خود پس نفرت کرد از ان و افتاد از جای خود یا آنکه واو بمنزله دو ضمه است
و واقع شد میان کسره و یا که بجای دو کسره بود پس مستثقل شد محذوف گردید بعده اخوات او را بران حمل نمودند
چنانکه اخوات اکرم بر اکرم محمول شدند در حذف کذا فی الشرح و در کتب دیگر باین طور ست که هر واو که میان
یاء و علامت مضارع و کسره اصلی افتد بیفتد چون یعد یعد و اخوات یعد را که اعد و نعد و تعد ست بران حمل نمودند
بدلیل آنکه واو بمنزله ضمه است بلکه بجای دو ضمه و کسره که بعد واو ست از جنس یا ست که قبل واو ست
در وقوع شیء بین الضدین مستثقل ست پس آنرا حذف نمودند و این دلیل اول فصیح و احسن ست از دلیل سابق
کما لا یخفی چون یعد که در اصل یوعد بود مضارع وعد و یضع که در اصل یوضع بود بکسر ضاد معجمه مضارع وضع اینجا واو را
حذف نمودند و عین کلمه را بجهت رعایت حرف حلق که علت مجوزه فتحه است نه موجبه فتحه دادند و همچنین در یطا و
یسع و مانند آن پس مانند یضع و یقع از باب فتح نیست و در اصل از باب ضرب و مانند یسع و یطا برانه

ـسب و فتحه یهب پیدا شد اینها اصلی نیست بلکه عارضی ست بخلاف کسرهٔ لفظی که کسرهٔ آنها اصلی ست چنانکه کسرهٔ تجارب لهذا اعادهٔ
واو نشد و فتحهٔ یهب یدع با وجود عدم حرف حلق بجهت حمل بر یضع ست که مرادف وی است و فتحهٔ یوجل عارضی نیست
بلکه اصلی است لهذا واو ساقط نشد و در یدع یا مفتوح نیست در ییئس و ییسر یا را حذف نکنند بجهت
بودن آن اخف کسره و از جهت آنکه بر تقدیر صورت مذکوره واجب الحذف ست نه یا بجهت خفت آن از
نسبت واو و مثال واوی مضارعش از ضرب نیاید تا اجتماع اعلالین باشد و در صورت حذف و ثبات
نشود و لهذا ورد بالفتح نبود کذا فی الشافیه و شرح صیغة الامرین لعدم اصالته او عدم وضع صیغة الامرین بفتح
العین فیهما انه مثل مضارعه فی حذف الواو منه لانه کان القیاس فیه قلب الواو یاء اذ کان بعد الکسرة و بقاؤها
بحالها اذ کان بعد غیر یاء و لما حذفت منه الواو حذفت همزة الوصل للاستغناء عنها باعتبار الاصل او باعتبار
آن بناء الامر من حروف المضارع کما عرفت الامر بالفتح و قد جاء فی مضارع نحو ییئس حذف الیاء نحو یئس و قیاسها
اذا الاستثقال الیائین مع الهمزة مثل یائس کذا ایضا فی شافیه قال فی الاصول شذ فی مضارع یسر
کضرب و ییس کحسب یسر و یئس بحذف الیاء کیعد و یسع مجهولین انتهی و فی التسهیل الا ما شذ من
ید و یدع فی لغة و جاز فی مضارع نحو وجل ما هو مثال واوی من باب علم و فی المنیة فیه بالازم ایضا ثلث
لغات اخری و ان کان الفصیح یوجل و یرجع علی الاصل احدها یاجل و یاجع بقلب الواو الفا لانه اخف
من اخویه کما فی یاتعد و یاتزن و به کان یتکلم الامام الشافعی رحمة الله علیه و ثانیها ییجل و ییجع بقلب الواو
یاء لانه اخف من الواو و ثالثها ییجل و ییجع بقلب الواو یاء مع کسر العلامة و غیره و شذ لتقلب الواو یاء
قال الجاربردی لیست هذه لغة من یقول تعلم لان اولئک لا یکسرون الیاء و انما کسرت ههنا لما ذکرت
قال فی الصحاح یقول هو ییجل و انا ایجل و نحن نیجل و انت تیجل کلها بالکسر و هم لا یکسرون الیاء فی یعلم لاستثقالهم
الکسرة علی الیاء فی الابتداء و انما یکسرون لتقوی احد الیائین بالاخری انتهی اقول فعلی هذا لا ینبغی
ذکر کسرة یاء نحو ییجل فی بیان مذهب من یکسر علامة المضارع غیر الیاء حیث قال فیما سبق و در مضارع
انی و وجل و نحوه یا را نیز بضمه واو که در مصدر فا کلمه بود بشرطیکه آن مصدر بر وزن فعلة بالکسر باشد
یا بر وزن فعل بالکسر بود نزد بعضی و از فعلش افتاده باشد بعینه بعد نقل حرکتش با بعدش برای مشابهة
فعل و استثقال کسره بر واو چون عدة مصدر یعد که در اصل وعدة یا وعدست علی اختلاف القولین و او را
حذف کردند بعد از آن که کسره اش بعین دادند تا زیادتی اعلال اسم بر اعلال فعل لازم نیاید از آن که در فعل
حذف حرکت نیست و نزد کسیکه بودن مصدر بر وزن فعل شرط نیست بعد حذف واو تا را در آخر برای عوض
آورده اند و واو از وعد بالفتح شفقة بجهت عدم کسره و همچنین از وراو و وصال بجهت عدم تعلیل فعل اند و حذفه

نیفتاد بجهت بودن آن اسم نوعیه از مصدر و نزد مازنی مصدر ست و تصحیح آن باعتبار تنبیه اصل ست چنانکه در تَوِد
و مانند آن و لفظ جهت مثلثة الفاء شاذ ست نزد غیر وے و در مصدریکه مضارع آن بعد حذف واو مفتوح
برای رعایت حرف حلق شده باشد کسره و فتحه فاء هر دو جائز ست چون ضِعَة و سَعَة فتحه برای موافقت
مضارع و کسره بلحاظ اصل ست و در بعضی اوزان کسره آماده است فقط چون هِبَة و صِلَة بضم صاد شاذ ست
قیاس بالکسر ست و همچنین حذف واو از رِقَة بالفتح مصدر وَرِعَ بر وزن کَرُمَ و طار بالفتح و طِئَة بالکسر مصدر و
طاء چون کَرُمَ شاذ ست بجهت عدم حذف در فعل اینها و همچنین حذف از رِقَة بالکسر که اسم مضمه است و لِدَة
بالکسر بمعنی همزاد هم بسبب عدم مصدریة اینها این یعنی واو و یا که فاء باب افتعال باشد بشرطیکه بدل
از همزه نبود اصلی بود یا بدل از لین نه تا بدل شود و در تاء افتعال مدغم گردد بجهت تجانس بلغت فصیحه
که لغة اکثرین ست چراکه تا قریب بواو ست در مخرج بسبب بودن آن از اصول ثنایا و بودن واو از شفتین
باوجود همس در تا که مناسب لین ست و یا را بر واو حمل کردند تا تصرف مختلف نگردد نحو اتّصل یوتصل اتّصالا
و موتصل اصله اوتصل مثال واو و چون اتّعد که در اصل اوتعد بود واو یا شده و یا تا گشته و تا در تا ادغام گردید یا آنکه
واو را تا بدل گشت بجهت عروض کسره ماقبل پس مثال قلب واو تا بلاشبه متحد باشد و مثال یا چون
اتّسر که در اصل ایتسر بود بمعنی لعب بالمیسر یا را تا بدل نمودند و تا را در تا ادغام نمودند و در ائتمن بدل نگردید
از جهت آنکه یا بدل از همزه است و عارضی ست بخلاف یاء اتّعد که در صورت اعتبار همزه قلب آن لازم نیست
اما اتّزر که در اصل ائتزر ست بمعنی لبس الازار و اتّخذ که در اصل ائتخذ ست شاذ ست همچنین متّزر و متّخذ مصدر
گفته که میتوان گفت که قلب همزه بتا در اینها ابتدا اگر ست بسبب اتفاق هر دو در شدت انتهی و مطرد ست
در لغت بعض حجازیین قلب لین مذکوره بالف در مضارع و ابقاء آن در امر و مصدر و اسم فاعل گویند یاتعد
و یاتسر و موتعد و موتسر و ایتعاد و ایتسار و یاتقا و یاتقی در یا نیز گویند چنانکه در امر و مصدر نحو ایتعد و ایتسر
و اگر دو واو متحرک در اول کلمه بسبیل لزوم نه عروض بهم آیند هر دو اصلی باشند یا نه اولین بهمزه بدل
گردد وجوبا بجهت استثقال اجتماع مثلین متحرکین در صدر و لهذا مانند ددن و سر قلیل ست در کلام ایشان
خصوصا وقتیکه مثلین دو واو باشند و در وقت دخول واو عطف و قسم سه واو مجتمع گردند که آن وقت
این اجتماع نهایت ثقیل بود و اگر ثانی را بهمزه بدل میکردند ثقل باقی میماند خصوصا وقت دخول واو عطف
و قسم و نیز چون همزه و واو از دو طرف مخرج اند پس اول اشبه بهمزه بود درین معنی از نسبت ثانی چون اواصل
که در اصل وواصل ست جمع واصلة واو ثانی درینجا بدل از الف ست چنانکه در ضوارب یا و اُولی در اصل وُولی
بود جمع اُولی که اصل آن وُولی بود و نیست اول که در اصل اَوْأَل بود بدانکه چون دو واو در اول کلمه بهم آیند

وثانی ساکن بود قلب اول بهمزه جائز ست نه واجب چون اوری دوری مجهول داری و قلب در اولی لازم شده بر خلاف
قیاس کذا فی الشافیه وغیرها و در نظامی ست که از کلام ابو علی فارسی لائح میشود که اجتماع دو واو در صدر وقتیکه ثانی
عارض نبود موجب قلب اول ست بهمزه پس اولی نزد وی بحسب قیاس بود و نزد دیگر قلب لازم نبود و سیبویه
گفته که بنا ورا مانند کوکب از وعد اوعد بود پس متحرک بودن ثانی نزد او هم شرط نیست انتهی پس درینجا کلام نحویین بر یک
وتیره نیست وانچه مصنف در شرح گفته است جامع اقوال ست وآن اینست که شرط وجوب قلب واو اولی بهمزه بنابر انچه
مفهوم از کتاب وا زکشاف و کافی وجز آن میشود آنست که واو دوم بدل از حروف زائد نبود برابرست که آن واو
مده نبود چنانکه سیبویه گفته که چون بنا کنی از وعد مانند کوکب گوئی اوعد یا مده غیر بدل از چیزی نبود زائد یا اصلی
اول چون اوعاد وقتیکه بنا کنی از وعد مانند طومار ابو حیان گفته که درینجا نزد ابن هشام و ابن مالک قلب جائز ست
نه واجب وثانی چون اولی که در اصل وولی ست نزد بعضی یا مده بدل از حرف اصلی بود چون اولی نزد کوفیین که
اصل آن وولی ست بهمزه واین شرط مذکور بجهت احتراز از نحو ووری ست که متحرک بودن واو ثانی شرط نیست پس قلب
در اولی لزوما خلاف قیاس نبود بلکه موافق قیاس ست انتهی پس بنابرین تحقیق شرط تحرک ثانی درینجا بنابر مذهب
مشهور باشد فافهم واگر اتصال دو واو در صدر بسبیل عروض بود جائز ست قلب اولی بهمزه ثانی متحرک بود یا نه
چون اوری و ووری که ویا وری بروزن فوعل از وری چون حرکت همزه اولی بواو دادند یا که در اصل اوءد بود باز هم
بجهت زوال علت قلب همزه اصل افتاد وووی شد بعد حرکت همزه بواو داده همزه افگندند ووی شد ابو حیان گفته
که این مذهب ابو علی فارسی ست و متابعت کرده است آنرا ابن مالک و نزد غیر وی قلب درینجا هم واجب ست
کذا فی الشرح و چون مصنف از قوانین مثال فارغ شد شروع در قوانین اجوف نمود و گفت واو و یای متحرک بحرکت اصلی
نه بعارض برابرست که آن عارض منقول از غیر بود مثل جوب و جیل که در اصل جوئب و جیئل بود یا غیر منقول از آن
چون اخشوا الله و اخشی الله وقتیکه بعد فتحه لازم باشد نه فتحه عارض که از کلمه دیگر بود نحو توند مو پس بدل از الف گردد
از آنکه هر واحد بمنزله دو حرکت ست و حرکت اینها و حرکت ماقبل اینها دو حرکت دیگر پس مجموع بمنزله چهار حرکت شد
در یک کلمه وآن ثقیل ست و نیز اینها بجهت تحرک خود بمرتبه دو حرف مد شدند و اجتماع حروف علت ثقیل ست پس بالف
بدل نمودند که اخف ست و مجانس حرکت ماقبل اینها اما بچند شرط یکی آنکه واو یا عین کلمه ناقص نباشد چون حیی
وقوی بکسر عین و نه در حکم آن عین باشد که لام ناقص مکرر شده باشد پس حرف اول بجهت توسط آن بمنزله عین
گردد و حرف دوم بجهت تاخر آن بمنزله لام و در هر دو صورت تعلیل نکنند از آنکه تعلیل حرف آخر اولی ست بجهت بودن
آن محل تغییر بخلاف اول که تعلیل آن سبب توالی اعلالین ست در دو حرف اصلی حقیقة چون [illegible] و [illegible] چون
ارعوی واین ممنوع ست و در باشد چنین اگر عین معتل شود توالی اعلالین لازم گردد بجهت [illegible] یا را [illegible] در حکم آخر بسبب

بودن آن احق تغیر اگرچه موجب اعلال دران نیست و اگر گفته شود که یای ثانی دران بدل از واو ست چنانکه مذهب
بعضی ست توالی اعلالین حقیقةً لازم آید چنانکه در قوی وهم قلب یای اول دران سبب قلب در مضارع ولیست یعنی
یحیی و آن سبب توالی اعلالین حقیقةً بود در روی و همچنین در قوی اما در مانند اعوی و احوی که در اصل ارعود و احود
بود ادغام نکردند بجهت تقدیم اعلال بر ادغام و اعلال حرف آخر که اولی با تغیر ست اختیار کردند و علت را بحال داشتند
تا توالی اعلالین حقیقةً در دو حرف اصلی حکماً لازم نیاید و احمای بحمای احمیا اگر در اصل احمیی بفتح یا بین و احمیی بکسر یای
اولی و رفع ثانی از باب افعلال باشد شاذ بود و اگر مخفف احماءی بحمای احمیا گرد کا دراهم بدیلام اد جیا ماست بیح نفس
نیست و مشدد آن یافته شده است چنانکه صاحب قاموس گفته قد شد و الیاء دآئیة و رائیة و غائیة که در اصل ادییه
و رئییة و غییة ست بدلیل ایّیت و ریّیت و غیّیت شاذ ست و نزد ابن جنی الف اینها بدل از واو ست نه از یا اما
بر مذهب فراکه وزن اینها فعلة بسکون عین ست از ما نحن فیه نبود بلکه از قسم صیانة و نتایة در صوبة و انزیة و شاذ ست
لفظ باو تا و مانند آن و شرط دوم آنکه واو و یا عین کلمه یا لام کلمه بود نه فا کلمه نحو توست و تیسر از انکه تعلیل چنان دربن
موضع در ثلاثی مجرد ممکن نبود مزید که فرع و لیست بران محمول شد و سوم آنکه آن واو و یا قبل مده زائده نبود یعنی قبل
حرف علة ساکن غیر مدغم که ما قبلش حرکت موافق اوست و مراد از مده غیر جواد و یا جمع ست چون جواد و طویل و غیور
بخلاف دعوا و اعلون و اعلین چرا که اعلال سبب لقای نفس المده و زوال حرکتی ست که قبل مده بود در کلمه مده و این
مستکره است نزد ایشان با وجود لزوم لبس لبعض اسما ببعض افعال یا ببعض اسم چون زوال زال و غیور و غور
و برای فرق در تثنیه و جمع در جمع تعلیل کردند در تثنیه تا التباس جمع به تثنیه در حالت نصب و جر نزد یکی در وقت
و اضافه نشود چون مصطفین بسکون نون و مصطفی القوم و رفع را بر نصب و جر حمل نمودند و گفتند مصطفون و عکس
نکردند یا آنکه واو و یا در جمع قبل مده است نه در تثنیه بجهت حصول ثقل لفظی چنانکه بود ثقل معنوی بخلاف تثنیه که
یا دران مفتوح ست و در مانند عمرو برمیون و ترضین واو و یا قبل مده زائده نیست بلکه قبل واو و یای ضمیر ست
که در حقیقت کلمه منفصل ست از کلمه اگرچه در ظاهر متصل ست پس اهتمام نبود ببقای مثل این ضمه که قبل حرف مده است
بجهت انفصال ضمه از مده با وجود اتصال چنانکه دانستی در واو و یای جمع هم میتوان گفت که تعلیل دران بجهت مشابهت
واو و یای ضمیر ست و بسبب گردانیدن اینها در حکم آن فافهم و شرط چهارم آنکه واو و یا مذکوره قبل الف تثنیه و یای آن
و قبل الف ضمیر نبود چون عصوان و حبلیان و حصوین و حبلیین و دعوا و رمیا و دلیلش گذشت و الف ضمیر ملحق با الف
تثنیه است و نیز تعلیل در اینها سبب التباس تثنیه بمفرد ست کو لی عصی الرحلین و لن یرضیا و دعا در عصوان
و برضیان و دعوا و پنجم آنکه واو و یا قبل یا مشدد که برای نسبت ست یا غیر نسبت نحو حبلوی و حبلویة نبود چرا که
اعلال دران سبب زوال کسره مطلوبه ست و ششم آنکه واو و یا قبل نون تاکید ثقیله و خفیفه نه افتد تا فتحه مطلوبه

زائل نشود چون تخشین در مانند اخشون و بیچون مبیع بمذکر مجهول حرکت واو ماضی ست وهفتم آن کلمه که دران
واو و یاست بر وزن فعلان بالتحریک و فعلی بالتحریک نباشد چون جولان و حیوان و حیدی و صوری تا حرکت
لفظا اینها باقی ماند برای دلالت بر حرکت مسمی و در صورت تعلیل حرکت باقی نمی ماند اما موتان محمول بر حیوان است
که نقیض وی ست و نزد مبرد تصحیح فعلان خلاف قیاس ست و قیاس تعلیل ست بدلیل آمدن داران و ماهان
در دوران و جولان و جومان و آنچه صحیح ست شاذ ست و نزد اخفش تصحیح فعلی شاذ ست و قیاس تعلیل
ست و نزد غیر ایشان اعتبار اغلب راست و شک نیست که فعلان غیر معتل اکثر ست و همچنین فعلی پس حمل برا
ولی بود گوییم که عبارت متن اولی ست از عبارت اصول که لا عین فعلان و فعلی زیرا که تخفیف بعین محل ست
حیثی که در مانند نزوان و حیوان هم تعلیل نکنند مگر آنکه گفته شود که ع این را از امثله قبل سه شمرده است فافهم
وهشتم کلمه واو و یایی بمعنی کلمه باشد که دران واو و یا تعلیل نپذیرد بجهت عدم علت با شرط چون عور و صید و حول
و سود و بیض که بمعنی اعور و اصید و تجاور و اسود و ابیض ست از آنکه الوان و عیوب خاصه افعلال و افعیلال ست
و اینها اصل اند دران و همچنین تفاعل اصل ست در تشارک و غیر اینها فرع اینهاست درین معنی و چون افعلال و افعیلال
قابل تعلیل نیست بجهت فقدان شرط و تفاعل بجهت فقد علت پس هر چه در معنی اینهاست محمول بر اینها باشد
در عدم تعلیل نیز و بعضی گویند که عین افتعال اگر یا بود تعلیل پذیرد اگرچه بمعنی تفاعل بود نحو ابتاعوا بمعنی
تبایعوا و تسایلوا و در اصول شرط دیگر افزوده که واو و یا عین بدل از حرف صحیح نبود چون شیرة در شجرة بخلاف
لام چون تظنی و تقضی در تظنن و تقضض و در شرح ست که گفته اند در ملحق هم تعلیل نکنند تا بر صورت ملحق به باقی باشد
مگر در لام که محل تغیر ست پس اگر از قول و بیع مانند قربوس بفتح القاف و الرا سازند قوول و بیوع گویند و اگر
از رمی مانند جرج نمایند رمیی گویند بتعلیل یای ثانی و شرط کرده اند در اسما که بر وزن فعل نبود در حرکت و سکون
و لهذا در جواد و طویل و جولان و حیوان تعلیل نکنند و در مانند باب و ناب و دار و قادة و باعة که جمع قائد و بائع
ست کنند انتهی پس آن الف که بدل از واو و یاست بقران ساکن لفظی یا تقدیری بحقیقة تا اجتماع ساکنین
نشود چون قال که در اصل قول بود بفتح عین چون واو متحرک بود بحرکت لازمی و ما قبلش مفتوح بفتحه لازم و شرائط دیگر
مذکوره متحقق بود با الف بدل نمودند و باع در اصل بیع بود بفتح عین یا را با الف بدل نمودند این هر دو مثال واو
و یا مفتوح ست در عین و خاف در اصل خوف بکسر عین ست واو الف گشت این مثال واو مکسور ست
در عین و طال که در اصل طول بضم عین ست مثال واو مضموم در عین ست از ایراد و چون ایراد طال ولی بود
کما لا یخفی و دعا در اصل دعو بود واو الف گشت و ایراد این مثال بجهت اشعار بتعمیم این قاعده است از عین
و لام را لکن چون مثال یا و اورا ذکر کرد مثال یا نیز باید چون رمی که در اصل رمی بود و امثله اسما نیز باید چون

باب دعا یدعو در دعی و دعوا تثنیه دعاست ایراد این مثال بجهت تثنیه برانست که تصحیح آن بجهت انست که یک شرط
درین مفقود ست و دعوا در اصل دعوا ست جمع دعا اینجا الف بجهت قران ساکن لفظی که دا ضمیرست افتاد
همچنین اعادون دا علین و دعت در اصل دعوت بود واو الف گشت و از جهت اجتماع ساکنین افتاد و همچنین
رت و دعتا در اصل دعوتا بود واو الف گشت بعده از قران ساکن تقدیری که تاست افتاد چرا که
اصل در تاء تانیث فعلیه سکون ست چنانکه اصل تاء تانیث حرکت ست بعده اینجا برای الف تثنیه مفتوح شده
همچنین رمتا و دعوان واو دران بسلامت ماند بجهت عدم علت قلب برای شمول الف مقارن ساکن لفظی و تقدیری را
دعت و دعتا کافی بود و ذکر دعوا جمع دعا حشو باشد مگر آنکه گفته شود که ایراد آن بجهت اشتوارست برانکه اینجا واو
قبل مده زائده نیست چنانکه سابق گفتیم فافهم اما قوو و غیب و روح واو در حرکه و قوته و حول بکسر راو و همچنین روح
شاذ ست ازانکه علت قلب با جمیع شرائط موجود ست بحسب قیاس و لیس که در اصل لیس بود بکسر عین لاکن ساکن
ساکن کردند برای مشابهت لیست در عدم تصرف لهذا ادرست لام را کسره ندهند هر واوی یا یائیکه عین کلمه
ماضی مجهول بود از ثلاثی مجرد و مزید و حالانکه در معروف آن تعلیل یافته است بخلاف طوی و روی کسره آن واو
و یا را بجای ضمه ماقبل برد بعد ازاله آن ضمه و این لغة اشهر و افصح ست لیس واو بیا بدل گردد بجهت کسره ماقبل
و یا بحال ماند چون قیل که در اصل قول بود بکسره واو را بجهت ثقل و متابعه معروف نقل دادند بعد ازاله ضمه
آن بعده واو یا شد و همچنین بیع که در اصل بیع بود بکسره یا را بفا دادند بعد ازاله ضمه آن و مثال ثلاثی مزید چون
اختیر که در اصل اختیر ست بروزن اجتنب کسره یا را نقل کرده بتا دادند بعد ازاله ضمه آن اختیر شد و همچنین انقید
که در اصل انقود بود بروزن انفطر کسره واو را بقاف دادند بعد ازاله حرکت آن بعده واو بجهت سکون و کسره
ماقبل یا گشت انقید شد و اینهمه که مذکور شد از نقل حرکه عین بماقبل قول جزولی ست و نزد بعضی کسره عین را
حذف کنند بعده ماقبل آنرا کسره دهند تا یا در مانند بیع و انقید و اختیر بسلامت ماند و مانند قیل و انقید و اختیر دران
محمود ست ازانکه نقل بسوی ساکن بود نه بسوی متحرک لاکن قول جزولی اقرب بالقیاس ست نه بینی که نقل حرکت
در قنوا و نحو که معروف اند و دعو و سو که مجهول آمده شده است با وجود تحرک ماقبل و اشمام درین کسره بمنقوله تصحیح
ست برای تنبیه بر اصل مراد از اشمام اینجا کسره را مائل الضمه خواندن و یا را ساکنه را که بعد وی ست مائل بواو آنکه
نمودن ست و همین ست مراد قراء و نحاة از اشمام درین مقام و نزد بعضی اینجا هم اشمام وقف کنند که آن ضم شفتین ست بدون
تلفظ بکسره و نزد بعضی آوردن ضمه ست که بعد آن یا ساکن بود و این هر دو مذهب خلاف مشهور عند الفریقین ست
و اشکال در هر دو ظاهر در ماضی مذکور یا نقل حرکه کنی چنانکه درستی یا کسره عین را بیفگنی یا نقل آن بماقبل و بعده
یا را بواو بدل نمائی و واو را باقی داری و گوئی نحو قول در قول و بوع در بیع و اختور در اختیر و انقود در انقید و این وجه ضعیف ست

قال الجاربردی فی هذا المقام ان اصل بع بیع فاسکنوا الیاء کراهة للکسرة علیها بعد الضمة فحصل یاء ساکنة قبلها ضمة
لکسرة الفاء وهی افصحها ثم من قیل علیه وهذا التقوی قول سیبویه علی قول الاخفش حیث غیر الحرکة ولم یغیر الحرف ثم قال
ثالثها قول وبوع ووجهها ان اصل قول قول کرهوا الکسرة علی الواو وبعد الضم فحذفوه فصار قول ثم حملوا البوع علیه مانه
وان کانت تقوی مذهب الاخفش الا انها لغة ردیة لا اعتداد بها لان حمل الثقیل علی الخفیف اولی من حمل الخفیف علی الثقیل
انتهی وچون عین این ماضی مذکور باجتماع ساکنین بیفتد چون قلن وبعن وچون اخترن وانقدن نیز پس حرکت فاء دران
جائز بود یکی کسره خالص و آن اشهر و افصح ست چنانکه قبل حذف بود لکن در مانند خفن وبعن التباس مجهول بمعروف
شود و دوم اشمام برای بیان اصل و این فصیح ست و سوم ضمه خالص لکن در مانند قلن لبس مجهول بمعروف شود و در
شرح از جاربردی و شرح آن کافی نقل کرده است که گوئی در اجوف واوی عدت بالضم معلوم و بالکسر مجهول و در یائی
بر لغت مشهوره بعت در هر دو بدون فرق و بر لغت کسیکه در مجهول بوع گفته گوئی بعت بالکسر معلوم و بالضم در مجهول
و نزد بعضی وقتیکه قرینه مجهول موجود بود چون الاماء بعن والاقوال قلن جائز ست کسره صریح در یائی و در مکسور العین چنانکه
جائز ست اشمام وضمه اگرچه التباس مجهول بمعروف ست بجهت وجود قرینه رافع لبس و در غیر این هر دو یعنی غیر یائی
و مکسور العین رواست ضمه چنانکه رواست کسره و اشمام اگرچه التباس مجهول بمعلوم شود بجهت قیام قرینه و اگر قرینه نبود
پس مختار ضم و اشمام در یائی و مکسور العین ست و کسره و اشمام در غیر این هر دو تا التباس مجهول بمعلوم نشود دیگر
در ماضی ثلاثی مجرد معلوم از اجوف یائی و مکسور العین ماقبل عین کسره بود و اشمام نبود پس در مجهول ازین هر دو ضمه یا
و اشمام فارق بود و در غیر این هر دو ضمه بود فقط پس در مجهول اینها کسره خالص دهند یا اشمام نمایند بجهت فرق
و ظاهر کلام سیرافی موجب فرق نیست در صورت قرینه و عدم قرینه و التباس جائز باشد بسبب قلت وقوع آن
در مانند اینها کذا فی الشرح فاء ماضی اجوف که ثلاثی مجرد است نه مزید بعد حذف عین کلمه باجتماع ساکنین کسره
باید اگر اجوف یائی بود برای رعایت یا یا از باب مکسور العین باشد اگرچه اجوف واوی باشد یعنی اگر عین باب ماضی
مکسور بود خواه آن کسره در عین ماضی بود خواه در عین مضارع آن فاء را کسره دهند برای رعایت باب بخلاف مزید
که ماقبل عین آن بعد حذف عین متغیر نشود و اگر اجوف یائی یا از باب مکسور العین نبود بلکه اجوف واوی یا از باب
مضموم العین باشد ضمه دهند برای رعایت واو یا رعایت باب که اهم و اقدم ست از رعایت حروف چون قلن
که در اصل قولن بود واو را بالف بدل کردند و افگندند پس قاف را ضمه دادند تا دلیل باشد بر واو محذوف و اگر
ماضی مجهول باشد اصلش قولن ست کسره واو را بجای ضمه ماقبل بردند پس واو را حذف کردند از جهت اجتماع ساکنین
بعد ازان قاف را ضمه دادند تا دلالت باشد بر واو کذا فی المنهیه تقدیم مثال اجوف واوی بر یائی بجهت تقریب مثال
به مثل است و نزد بعضی قلن معروف در اصل قولن ست بعده قولن کردند بضم واو و حرکتش بماقبلش دادند بعد ازا

حرکت ما قبل بعده واو از جهت اجتماع ساکنین افتاد و در طلن که در اصل طولن بضم واو ست هر دو دلالت موجود ست
و بعض در اصل بیعن بود یا را با الف بدل نمودند و الف از جهت اجتماع ساکنین افتاد بعده فا را کسره دادند برای
دلالت بر یا و نزد بعضی از بیعن بیعن بکسر یا آوردند بعده کسره یا ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند بعد ازاله
حرکت آن بعده یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد و بعن شد و در بعت که در اصل بیعن بکسر یاست هر دو دلالت موجود است
و خفن در اصل خوفن بود بکسر واو و واو را با الف بدل کردند و افگندند و فا را کسره دادند تا دلالت کند بر یا و اگر
مجهول بود اصلش خوفن ست بکسره واو بجای ضمه ما قبل بردند پس واو را یا گردانیده افگندند از جهت اجتماع
ساکنین یا واو را ساکن کردند بی نقل حرکه و فا را کسره دادند تا دلالت کند بر باب کذا فی المنهیه و در لغة ایتعه
سلفته اسیعة و لحن الطیح و متن انیه که اجوف واوی ست از باب ضرب کسره فا و ماضی آنها برای رعایت باب ست
که آن کسره عین مضارع ست کذا فی الاصول و برین تقدیر در مانند قلن هم رعایت باب و واو هر دو بود و کما لا یخفی
و آنچه بعضی گفته اند که در قلت رعایت باب ممکن نیست بجهت فتحه فا ما عتبار آنست که این شخص رعایت باب عبارت
از موافقه حرکه عین ماضی داشته است لیکن لفظ باب موافق مدعای ممدوح نیست فافهم بدانکه اطلاق ماضی و عدم
تقیید آن بمعلوم چنانکه در اصول ست بجهت تعمیم این قاعده است مر معلوم و مجهول را چنانکه از حاشیه که در بیان
اصل قلن و خفن منقول شد هم ظاهر میشود و در اصول چون حال ماضی مجهول علیحده بیان کرده است در بیان این
قاعده محتاج تقیید بمعلوم شده بخلاف اینجا که چون قاعده ماضی مجهول مخذوف العین ذکر نکرده است بر وجود مناسب
اطلاق ماضی دانسته است و آنرا بتفصیل ذکر کردیم هر واو و یائیکه بعد حرف ساکن باشد و آنکه بعد لین زائد بود و مثل
بویع و سید که در اصل سیود ست و نه بعد لین مدغم چون حصور و زین و در عین فعل یا عین اسم که شبه فعل بود در معنی
ای مصدر و اسمی که مشتق ازانست و اسمیکه موازن فعل ست بوزان عروضی که عبارت از توافق در عدد حروف و عدد
حرکات و سکنات بترتیب ست بی لحاظ تقابل حروف اصول با اصول و زوائد بزوائد و الحمد بی اختیار خصوصیت حرکات
مثلا ادام و غیبت و قبول بر وزن فعول ست بوزان عروضی و علم عروض علمی ست که بدان کیفیت وزن بیت
معلوم شود و حرکت آن واو و یا را نقل کرده بما قبل دهی بجهت ثقل و موافقت تعلیل ماضی و حرکت بر واو و یا عین
سکون ثقیل و قیمی نیست که واو و یا لام کلمه باشد بجهت تغیر آن با آنانکه در شرح گفته که اگر زائد در مانند صور و بین حرف
اول ست پس حرف ثانی واقع بعد لین زائد بود و اگر حرف ثانی ست پس آن عین کلمه نیست پس احتیاج بقید لا زائد
نیست انتهی بتر جمه میگوئیم که لفظ زائد هم مستدرک ست چرا که واو و یا و قتیکه در عین حقیقی باشند ما قبل آنها غیر
زائد نخواهد بود پس انهم قید احترازی نبود از آنکه این واو و یا بعد لین اصلی یافته نشده که در آن این تعلیل کرده شود
در مانند بویع بکرده شود و نیز چون زائد در صورت دیگر دوم ست بر مدعا صحیح و اطلاق تعلیل نیز در هم بود

مجانس ولهذا در ارعوی وادراعین گویند چنانکه گذشت قول سه دشرح نمودلیس بعین رو ابود وقید لاد غمه حشو باشد خصوصا بر مذهب کسیکه زائد ترو او در صورت تکریر اول بود وقید زائد واجب هست و بر تقدیر اضافه اول از قید لاهم ناگزیرست حاصل مقام آنکه اگر لیس را مطابق میگذاشت احتراز از مانند بویع وتسور بذین حاصل میشد در صورت تقیید نیز باید احتیاج نفی ادغام نیز هست پس عبارت اصول لیس بعین زائدة لاادغمه بیجا نبود و اینجا تر تقیید نفی ادغام بجاست فافهم واین نقل حرکت از واو ویا مشروطست بچند شرط یکی آنکه آن کلمه که دران این واو ویاست ملحق بتجیزی نبود چون جهور و شریف واجوند وازانکه ملحق را از صورت ملحق به تغیر ند شد دوم آنکه آن کلمه ناقص نبود نحو احیی واستحیی که معروف اند وهمین ست لغت اهل حجاز چرا که تعلیل عین تنقل وقلب یا حذف یا وجود تعلیل لام موجب اجتماع تعلیلین متوالیین ست در دو حرف اصلی واحییا واستحییا مثنیه این هر دو هم معلل نشده بجهت آنکه لام اینها قبل الف تثنیه است وبعدم تعلیل عین اینها بجهت موافقت واحد ست وهمچنین در احیی واستحیی که مجهول اند بعدم تعلیل عین بجهت موافقت معروف ست یا آنکه گفته شود که عین ناقص معلل نشود در هر صورت که لام آن معلل بود یا نبود از انکه لام بسبب بودن آن در محل تغیر بمنزله متغیر ست پس تعلیل عین درین صورت اجتماع تعلیلین حکمی است واجتماع حکمی بمنزله اجتماع حقیقی ست نزد اوشان تعلیل در آستحی استحی استحی وآستحی استحی استحی بنقل وحذف لغت تمیمی ست برای تخفیف برخلاف قیاس وخلاف تعلیل یا خلاف قیاس پس ظاهرست که عین ناقص معلل نشود وخلاف تعلیل پس از جهت آنکه تغیر بحسب تعلیل موجب نقل وقلب وحذف بود در اول وخامس وسادس واین چنین نشده وبرنه میگفتند در تثنیه اینها استحایا واستحایان واستحایان بالف قبل یا نه استحیا واستحیان واستحیان بدون الف همچنین طریق تعلیل در ثانی وثالث بطریق نقل وحذف بود ودر رابع بنقل وادغام ودر سابع بنقل والتقاء آن وهمچنین نشده در تثنیه ثانی وثالث ورابع وسابع استحیات واستحیان واستحیا واستحیا تثنیه بیاید اینها میگفتند نه استحیان واستحیان واستحی واستحییا واستحیا تحتیت یا را اینها سیبویه گفته که حذف یا بعد قلب آن بالف بجهت التقاء ساکنین ست بهر کثرت استعمال ومازنی گفته حذف بجهت التقاء ساکنین نیست بلکه ترو میکردند واخفش گفته استحی استحی بیا در اصل لغت بنی تمیم ست وبه دو یا لغت اهل حجاز سوم آنکه آن کلمه بمعنی لون یا عیب نبود چون اعور یعور واسود یسود در اعواد واسواد چرا که باب افعلال وافعیلال چون اصل ست دران ورعایت محافظت صیغه آن واجب بود نیز در صورت تعلیل ماضی آنها بروزن ماضی باب مفاعله گردد که سا... رو... در اعور واسود واعوار واسواد وانچه در معنی اینهاست بر اینها محمول ست چون یعور ویسود ... عور وسود چهارم آن کلمه صیغه تعجب نبود مثل ما اقوله واقول به بجهت عدم تصرف دران از جهت مشابهت اینها بحروف که غیر متصرف اند پنجم آن کلمه صیغه اسم آله نبود چون مقول ومخیط تا مساوات با اسم ظرف

لازم نیاید که آن اقرب است بفعل از نسبت اسم آله از جهت لزوم ظرفیه بفعل بخلاف آله و نیز تعلیل اسم آله بسبب عدم فرق
بود در مفعل و مفعال لفظاً و معنیً و چونکه از نفی اسم الذی صیغه اسم آله قصد میکرد اسم فاعل که برای مبالغه برین وزن آید
نیز خارج شد چون معوان و مقوال تنبیه بسیار بد کنند و گوینده و برین تقدیر عبارت متن احسن باشد از عبارت اصول
از جهت اختصار و آن اینست و لا اسم الآلة و ما یشبهه و در شبیه بفعل شرط دیگر هم هست و آن نبودن آن بر وزن متعارف
فعل پیش از تعلیل یا بعد از تعلیل است یا عدم زوائد ابیع برادش پس در اسمی که بر وزن متعارف فعل بود پیش از
تعلیل چون اسود و ابیض و اقول و ابیع اسم تفضیل یا لون یا ازان نحو تقوال و تسیار و تصویر و تمییز و همچنین او رده مین
و اخونة و اقیسة که بعد تعلیل و قبل تعلیل بر وزن متعارف فعل است و تاء تانیث را اعتباری نیست که عارضیست و
نیز در وقت وقف مشابه ضمیر میشود و او شد زائدی باشد که مشترک است میان اسم و فعل چون همزه و تا و یا و نون
تعلیل نکنند بخلاف میم که مختص باسم است پس اسمیکه در اول آن میم زائد است تعلیل کنند اگرچه بر وزن متعارف است
فعل بود یا نبود بعد از تعلیل چون مقال و همچنین در اسمیکه بر وزن تفعل تضرب بکسر تا سازند چون تبیع که در اصل تبیع بکسر تا بود و یا
و قتیکه از بیع مانند تضرب بکسر تا سازند بجهت عدم وجود زائد مشترک در اول و عدم وجود وزن متعارف در ثانی
و اگر در شبیه بفعل این شرط مذکور نبود مشابهت اسم تفضیل لازم آید در صورت تعلیل بخلاف در صورت تحقق شرط مذکور که
آن وقت مخالفة با فعل حاصل میشود خواه بزیادت مخصوص باسم خواه بحصول وزنی که در فعل یافته نمیشود یا در فعل
تعلیل است و انیفة جمع نواق شاذ است و لیکن در نیز منقول اند از فعل و چون حرکت از واو و یا بما قبل
رود و پس آن حرکت منقوله اگر فتحه بود واو و یا الف گردد از آنکه واو و یا در اصل متحرک بود و ماقبل آن اکنون
مفتوح گشت چون یقول که در اصل یقول بود حرکت واو نقل نموده بقاف دادند یقول شد همچنین تا یقلن که در اصل
یقولن بود لکن اینجا واو از جهت اجتماع ساکنین افتاده و یبیع که در اصل یبیع بود حرکت یا نقل کرده بباء دادند
یبیع شد همچنین تا یبعن که در اصل یبیعن بود یا بعد نقل حرکت از جهت اجتماع ساکنین افتاد در یقول و یبیع هم
اگر تا آخر میگفت بهتر میبود چنانچه در اسناد آینده گفته و اگر اقول و ابیع میبود لفظ تا یقلن و یبعن مضائقه نبود کما لا یخفی
و قل که در اصل اقول بود امر از یقول ضمه واو را بقاف دادند بعده واو از جهت التقاء ساکنین افتاد اقل شد بعده
همزه وصل را حذف نمودند بجهت استغنا قل شد و قولا آه در اصل اقولا بود ضمه واو را بقاف دادند و همزه را از جهت
استغنا حذف نمودند قولا شد همچنین تا آخر و بع که در اصل ابیع بود امر از تبیع کسره یا را بباء دادند و یا را از جهت
اجتماع ساکنین و همزه را از جهت استغنا بیفگندند بع شد و بیعا آه که در اصل ابیعا بود حرکت یا را بباء دادند و همزه وصل را
از جهت استغنا بیفگندند بیعا شد همچنین تا آخر و چون مقول که در اصل مقوول بود اسم مفعول از یقول ضمه واو
بقاف دادند و واو اول را از جهت اجتماع ساکنین افگندند مقول شد همچنین تا آخر و مبیع که در اصل مبیوع بود

پس مفعول از جهت ضمه یا حذف باد اندویا از جهت التقاء ساکنین افتاد مبیع شد بعد ضمه منقول را بکسره بدل
نمودند برای دلالت بر آنحرف یائی بعده واو یا شد بیع گشت و منشیء واو اول در مفعول واو دوم و حذف یا قلب
واو مفعول بیا در یائی چنانچه گفتم مذهب اخفش ست سیبویه گوید چون تعلیل در واو و یا بنقل حرکت نمود ند الی قبل
که بجهت آن ما نیز کنند به حذف واو مفعول تا اجتماع تعلیلین در دو حرف متوالی لازم نیاید و نیز اغلب
و معروف در وقت التقاء ساکنین حذف اول ست خواه هر دو ساکن حرف اصلی باشند چون قل و بع
یا ثانی لین زائد بود نحو اغزن و ارمن و اغزن و ارمین و مصطفین یا ثانی ضمیر مثل رموا و ترضین و امثال اینها کثیر
ست پس جائیکه در محذوف از جهت التقاء ساکنین تردد بود حمل بر آنچه که اغلب ست نمایند و سیبویه و
خلیل میگویند که محذوف از مانند مقول و مبیع واو مفعول ست که زائدست نزد اولست بحذف از نسبت اصلی
مازنی گفته که هر دو قول حسن اند اما قول سیبویه احسن و اقوی ست بجهت ظهور یا در مبیع و اگر عین محذوف میبود
مبیع میشد و دلیل اخفش که او علامت مفعول ست تعیینست زیرا که علامت مفعول میم ست و واو اشباعی زائده است و نیز در مانند مبیع
بر قول اخفش چهار تغییر لازم می آید نقل ضمه و حذف یا و قلب ضمه بکسره و قلب واو بیا و بر قول سیبویه سه تغییر کذا فی الشرح
و در بعضی کتب نوشته است که نزد اخفش حذف واو که علامت مفعول ست جائز نبود و سیبویه گوید حذف
علامت وقتی جائز نبود که علامت دیگر نبود و اینجا میم مفعول موجودست و یقال در اصل یقول بود مجهول اقول
و یباع در اصل یبیع بود مجهول ابیع و یخاف در اصل یخوف بود مجهول اخاف حرکت واو و یا را نقل کرده بماقبل
دادند بعده واو و یا را بالف بدل نمودند بجهت فتحه ماقبل معروف نیز میتوان گفت همچنین تا آخر و صرف اینها
و خف که در اصل اخوف بود واو بعد ازان که الف گشت باجتماع ساکنین افتاد و همزه وصل از جهت استغنا
و در خافا که در اصل اخوفا بود حرکت واو بماقبل رفت و واو الف گشت و همزه وصل از جهت استغنا افتاد
همچنین تا آخر و اقام در اصل اقوم بود ماضی از باب افعال واو بعد نقل حرکت الف گشت و در اقامة که
در اصل اقوام بود بر وزن افعال مصدر اقام و همچنین استقام و استقامة که در اصل استقوم و استقوام بود واو
بعد نقل حرکة الف گشت و در اقامة و استقامة از جهت التقاء ساکنین افتاد اقام و استقام شد اینجا هم
اختلاف ست حذف الف اول نزد اخفش ست و حذف ثانی نزد سیبویه چنان در مقول و مبیع و بعد حذف
الف تا در آخر عوض دادند تا در خط در میان اسم و فعل فرقی باشد و گاهی در وقت اضافت حذف کنند
بجهت حصول فرق باضافه چون اقام الصلوة بدانکه در ایراد اینقدر امثله فائده معتد بها معلوم نمی شود
خصوصاً با ترک امثله معتل دیگر مشتقات و موازن فعل آمثال مصدر ثلاثی مجرد چون معیش و معیشة است مصدر
... بمثال ... مخوف ... که در اصل ... ست چون مضرب انتقال ... الی ... ست

بر وزن عقرب از سار یسیر و مثال موازن آن چون منشات بالضم که در اصل منشئیت ست بر وزن مبصر بمعنی شخصیکه
او را در حرب احاطه کرده باشند و معوان که در اصل معون ست بر وزن منصر و منوقه که در اصل منیقه بر وزن منصره ست
و تا از جهت بودن آن کلمه منفصله اعتباری ندارد و هم در حالت وقف ها میشود مثل ضمیر متصل میگردد بخلاف الف ممدوده
در مانند ابنیاء جمع بین و آهوناء جمع هین که وضع آن بر لزوم ست نه عروض مثل تا پس کلمه بسبب این الف از موازنه
فعل بیرون آید لهذا در ینها تعلیل نشود و آمده است ابنیا معلل بر سبیل شذوذ چنانچه تصحیح بدین بر سبیل شذوذ
ست و همچنین شاذ ست تصحیح اعول و استصوب و استحوذ و استنوق هر لفظی که تصحیح آن قیاسی بود تصحیح فروع آن نیز
قیاسی بود چون اعور و استعور از عور بخلاف اثاد و استقاد از قود چراکه تصحیح قود شاذ ست پس فروع آن بران محمول
نشود و هرگاه مانند عور را اعلال کرده در فروع آن نیز کرده پس گفته اعار و استعار و استاد و اباض و معیر و مسید
و مبیض و جز آن و آمده است تصحیح واو و یا کثیر با وجود علت تعلیل و شرائط آن در اجود و اجود و اغول و اطول
و اطیب و اخیلت و اغیمت و اعیلت و استروح و استتیل مصادر اینها و فروع اینها از مضارع و امر و اسم فاعل و مفعول
و جز آن کذا فی الشرح و گاهی در اینها تعلیل هم کنند چون اجاد و اطاب و اخال و اطال و اخالت و اغامت
و اغالت و استراح و جز آن و تصحیح در بعضی بر سبیل وجوب آمده است چون اعول و استصوب و استحوذ و استنوق
و جز آن و مذهب جمهور آنست که قیاس نکنند بر آنچه تصحیح آمده است و ابو زید قیاس کرده و گفت در جمیع این
باب تکلم بر اصل جائز ست گویند استصاب و استصوب و استجاب و استجوب بقیاس جز و است کذا فی العبر و جوهری گفته که حکایت ست از ایشان تصحیح افعل و
استفعل قیاسا مطردا در جمیع این باب و نیز گفته که تصحیح این اشیاء لغة صحیح است کذا فی الشرح و چنانکه عرب مقول را با ضمه منقوله را کسره کرده اند
واو مفعول بر یای بدل کنند بر یا نزد اخفش و بر آنها بر یا نزد سیبویه چنانکه گذشت در تصحیح هم در استعمال ایشان بیاید نحو مبیوع
و مطیوب و مغیوم و محیوط کذا فی الشرح و اما در مفعول اواوی تصحیح کم ست در استعمال ایشان چون معوود و مصووغ کذا فی الاصول و جوهری
گفته که بناء مفعول تمام از بنات الواو مگر دو لفظ ثوب مصوون و مسک مدووف ای مبلول و درین هر دو نقصان هم آمده کذا فی الصحاح چراکه
ضمه بر یا چنان ثقیل نیست که بر واو و لهذا اسکون میدهند در ضمه همزه درا و در و بر این چنین نمیکنند در یا و این قول سیبویه است
و ابو حیان گفته که مبرد تصریف خود گفته است که بصریین در ضرورت از روی قیاس تجویز نکنند و نزد من جائز ست
در ضرورت و جوهری گفته که بعضی از نحویین قیاس کنند در آن لغت بعض عرب ست کذا فی الشرح و مشیب و ملیم
از لوم و مشوب شاذ ست و قیاس مشوب و ملوم ست و تصحیح شاذ ست مهوب از هیبه و قیاس مهیب ست
و کم ست تصحیح در مقووده و مصیدة و مشورة و آمده است جزاء نقل ضمه بر حسب قیاس هم هر واو و یا که در عین مصدر
یا عین جمع باشد و بعد کسره باشد در فعل بود اعلال بر وجه که مذکور شد لیکن اگر در مصدر بود و شرط آنست که
آن واو در فعل آن مصدر معلل بود و اگر در جمع بود آن واو در واحد آن معلل باشد یا آنکه در واحد ساکن بود و در جمع قبل الف اختید

چنانکه بعد کسره افتاده است آن واو یا شود بجهت تعلیل فعل واو و بودن واو ساکن دران بمنزلهٔ معلل بجهت
ثقل واو بعد کسره که بمنزلهٔ خروج از کسره بسوی ضمه است و بسبب حصول ثقل نشد واو ثیران از زراه اثران وازباب
که بجهت حصول نقل بمنزلهٔ ساکن است باکسرهٔ ماقبل و باوجود شرط مذکور شرط آنست که آن واو در کلمهٔ صحیح اللام بود
نه ناقص تا اجتماع تعلیلین در دو حرف نشود و مثال قسم اول چون قیم و قیام که در اصل قوم و قوام است بمعنی قائم
و سیادة و اعیادة و اعتیاد و انقیاد و انقیاد که مصدر ساد و عاد و اعتاد و انقاد و انقاد است و مثال ثانی چون
دیم جمع دیمة بالکسر که در اصل دومة بود بمعنی مطر دائم و جیاد جمع جید که در اصل جیود بود و ایراد حیاد با وجود در نجم بجهت
اشعار است بران که در جمع تعلیل واو امکانی است و بودن واو قبل الف شرط نیست و مثال قسم ثالث نحو ریاض
جمع روضه و حیاض جمع حوض بخلاف واو عوض و خوان و قوام که نه بمعنی مصدر و جمع نیست و بخلاف واو دوام
و کوار بالفتح که بعد کسره نیست اگرچه در مصدر است و همچنین دوام و دوار بالضم و بخلاف واو لواذ و عواد بالکسر
که در فعل اینها که لاذ و عاد است معلل نیست و همچنین واو طوال که در واحدش که طویل است معلل نیست بخلاف
واو عودة و خونیه و کوزة که قبل الف نیست اگرچه در واحد اینها که عود و حوت و کوز است ساکن است و بخلاف واو
رواء جمع ریان که در اصل رویان است و همچنین واو طواء جمع طیان که در اصل طویان است از آنکه ناقص است
و تصحیح حول و نوار که مصدر حال و نار است و همچنین تصحیح حوج جمع حاجة شاذ است و تعلیل ثیرة و طیال و جیاد
جمع ثور و طویل و جواد شاذ است بجهت عدم علت تعلیل در جاربردی است که مبرد گفته قلب در ثیرة بجهت دلالت
است بر آنکه جمع ثور است که حیوان است نه جمع ثور از اقط ملخص آنست که جمع ثور حیوان ثیران است قلب
واو بیا بجهت سکون و کسرهٔ ماقبل در ثیرة بر ان محمول است در قلب برای ثورة جمع ثور اقط دیگر نیست تا ثیرة
مقلوب آن بران جمع محمول باشد انتهی هر واو و یا که عین صیغهٔ اسم فاعل بود از ثلاثی مجرد بشرط آنکه آن واو و یا
در فعلش معلل بود نه غیر معلل چون عاور و صاید نحو عور و صید اگر او در افعل بود یا آنکه مراد در افعل نبود با الف بدل
نشود و الف بهمزه بدل گردد از جهت موافقت فعل و تعلیل بحذف آنها ممکن نبود بجهت حصول لبس بفعل پس
آنها را در حکم واو و یای که بعد فتحه باشند اعتبار کردند از جهت عدم اعتداد الف یا گردانیدن آن بمنزلهٔ فتحه
با الف بدل نمودند و از جهت حصول مشابهه فعل یکی حذف نمودند بلکه دویم را بهمزه بدل نمودند و لفظی که
مر آنرا افعل نیست محمول بر انست از جهت مشابهت در صورت چون قائل و بائع که در اصل قاول و بایع بود هم
فاعل قال و باع و نحو شائف و غائط و جائزة که در اصل شایف و غاوط و جاوزة است و اینها را افعل نیست و
در غائط و جائزة میتوان گفت که از غوط و جواز باشند و نقطه دادن در زیر این همزه خطاست و حکی است
از ابو علی فارسی که در امدیه یکی از اهل علم که مشهور بود ناگاه پیش او یکی جزو آورد در ان لفظ قائل مکتوب بود

مع دو نقطه یا از زیر پس گفت ابوعلی که این خط کیست گفت خط من ست پس ابوعلی بسوی صاحب نحو همچو
خشمناک دید و گفت بدرستیکه ضائع گردانیدم کامهای خود را در زیارت اینچنین کس پس همچون وقت بیرون
آمد و در اسم فاعل شاک الرجل یشاک بمعنی ظاهر شد شوکته و حدته سه وجه آمده است شائک بهمزه بر حسب
قیاس و شاک مانند قاض بگردانیدن عین موضع لام و شاک بحذف العین و همچنین ست حال اسم فاعل
لاث العمامة علی راسه و هار الشیء یهار اذا اشرف علی الانهدام و نزد بعضی اصل هذا شاک و لاث و هار بالرفع
و لوث و هور بکسر عین ست مانند صمات که اصل آن صوت بود مبالغه صات یعنی الف اینها الف اسم فاعل نیست
بلکه بدل از عین ست و اینها مخفف اسم فاعل اند چون دو حرف علة و لفظی که جمع ست بر وزن مفاعل
بوزن صوری لکن یکی پس دیگری پیش الف مفاعل افتند پس همزه بدل شود بجهت استثقال وقوع دو حرف
علة که درمیان اینها فاصله ضعیف بود در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل ست یا بسبب بودن ثانی در مجاورة
آخر که محل تغیر ست پس ثانی را بالف بدل نمودند و حرکت دادند همزه شد چنانکه در بائع و قائل گذشت
و این اجتماع بر چهار قسم ست هر دو یا بود چون خیائر جمع خیر یا اول یا بود و ثانی واو چون سیائق جمع
سیقة یا عکس این چون بوائع که در اصل بوایع ست جمع بائعة و یا هر دو واو بود چون اوائل که در اصل اواول
ست جمع اول بخلاف عواویر و طواویس که جمع عوار بالضم والتشدید و جمع طاوس ست بجهت بعد ثانی
از طرف خفت اجتماع بسبب وقوع مده بعد از وی و عواور در جمع عوار مقصور عواویر ست نه جمع بر وزن مفاعل
بر اسه و عیایل جمع عیل بالتشدید در اصل عیایل ست بر وزن مفاعل کسرهٔ عین را اشباع نمودند
عیایل شد و این معنی از واحدش ظاهر میشود و تصحیح ضیاون جمع ضیون شاذ ست و آنچه مذکور شد مذهب
سیبویه و خلیل ست اما نزد اخفش این قاعده جز در مانند اوائل یعنی جز در دو واو خلاف قیاس ست و موقوف
بر سماع ست چرا که اجتماع یائین و واو و یا در اول کلمه چون بین و یوم و ویل موجب قلب نیست پس در وسط
نیز سبب قلب نشود بخلاف اجتماع دو واو که بسبب کمال ثقل ست پس ضیاون نزد وی شاذ نیست بوائع
بائع مفرد نحو دست که بالغه است و مذهب سیبویه قوی ست بدلیل مذکور بجهت مشابهت میان واوین و دو واو و یا
بجهت عدم فرق درمیان هر دو وقتیکه در طرف باشند چون کساء و رداء و همچنین وقتیکه قریب بطرف باشند
و نیز بدلیل آنکه مازنی از اصمعی پرسید که عرب جمع تکسیر عیل چگونه کنند گفت عیائل بهمزه اما ضیاون پس
شاذ ست برای تنبیه بر اصل اخوات همچون دو و یا برای آنکه جمع فرع ست و در واحد که ضیون ست چون
تعلیل نشد در جمع نیز نکردند و در ایراد مثالین نه مثال واحد باحتیاج چهار امثله اشارت ست باختیار
مذهب سیبویه که قوی ست و چنانچه در دو حرف علة در مفاعل میان همزه گردد همچنین هر مده زائده که اصلی نحو معایش

ومعاون که بعد آن بشبه بعد الف مفاعل باشد همزه گردد چرا که تحریک مده زائده در واحد نبود خصوصاً وقتیکه
الف بود که تحریک آن ممکن نشود و بجهت وقوع آن نزدیک آخر که محل تغییرست با عدم اعتداد فاصله میان مده
و فتحه که الف ست زیرا چون زائد اولی بتغییر از نسبت اصلی نحو رسائل جمع رسالة یعنی پیغام و صحائف جمع صحیفه و
عجائز جمع عجوزه بخلاف جداول جمع جدول که واو در ان مده نیست اگرچه زائدست و همزه در معائش و مصائب
نیز وقوع شاذست چنانکه وجوب همزه در مصائب جمع مصیبة که در اصل مصوبة بکسر عین ست و قیاس مصاوب
ست چون مقاوم از جهت اصالت مده و این قلب دران بجهت تنبیه است بدانکه این جمع مفازه و مفاعل
نیست چون معائش و مقاوم بلکه جمع مفعلة اسم فاعل ست از افعال که قیاس در جمع آن صحیح ست نه تکسیر
چنانچه در بحث جمع بیاید انشاء الله تعالی پس شد و ذ قلب واو الستاره شد نه جمعیة آن و لغت هذا آن در جمع
مدینه اگر آن از مدن بالمکان بمعنی اقام ست بهمزه باید و بر این اند اکثر عرب و اگر از دان بدین بمعنی لان و انقاد
ست یا از دانه بر بینه بمعنی و الاه و ملکه است بیا باید و اکتفا بیک مثال در متن بجهت شهرت اشتله و لیست الف
و یا زائده که در واحد مده بود و در جمع قبل الف اجمع باشد بشرطیکه آن جمع بر وزن مفاعل یا مفاعیل الف مده
بوزن مدوری آن الف و یا به واو بدل شود بجهت وقوع آنها قبل الف تکسیر که بمنزله یاء تصغیرست که دران
الف و یا و واو میگشت چنانچه بیاید نحو قواریر جمع قاروره و ضوارب جمع ضاربة و ضواریب جمع ضیراب چنانچه
در تصغیر اینها قویریره و ضویرب و ضویریب قاعده در یک کلمه وقتی که واو و یا بهم آیند اگرچه بیک کلمه حکما بود
نحو مسلمی که در اصل مسلموی بود چرا که ضمیر مجرور بمنزله جز بر جار بود از جهت شدة اتصال باهم بخلاف نحو هذا
قویریره رأیت یدی و اصل که اجتماع در یکجا در یک کلمه نیست نه حقیقة نه حکما و اول این از این دو واو و یا ساکن
غیر مبدل ست از حرفی بسکون لازم واو بیا بدل شود از جهت مناسبت در لین و جهر و توسط و عکس
نکردند از جهت خفت یا و بعده یا در یا ادغام باید بسبب اجتماع مثلین با سکون اول و اگر اول این متحرک بود چون
قلب آن موجب وکسه سیود با وجود اجتماع مثلین نحو دیل و طویل و ضویریب و آن عدول ست از خفت
بسوی تثقیل و تعلیل عین ناقص بیشتر در یا شد بیروی و اگر اول این مبدل بود چون بویع و بتویع قلب نکنند
جهت عروض اجتماع که غیر معتد به است و نیز قلب در اول این سبب لبس بماضی باب تفعیل و تفعل گردد و هم
واو اینها بدل ست از الف و الف مدغم نشود و همچنین حرفی که بدل از دو یست و بعضی جائز داشته اند در رؤیا
و رونیه وقتیکه همزه اش بواو بدل شود در یا و ریه و همچنین اگر سکون اول عارضی بود نیز تعلیل مذکور نکنند چون
قوی بسکون واو در قوی بکسر واو و برای حصول وزن فخذ و لهذا واو آخر باز نیاید و این سکون موجب توالی اعلالین
نیست چرا که این سکون بجهت تخفیف ترک علة نیست فافهم و بعضی درینجا هم تعلیل کنند گویند فی اما احویواء باجمع

واجب یا را بالتعلیل پس هر یکی را وجهیست اول را بودن یا بدل از الف ست بدلیل آمدن ماضی و مضارع و مانند
آن بالف و ثانی را بودن آن زائد بنفسه نه بدل از چیزی بخلاف الف در ماضی و مضارع و جز آن و گفته اند که اگر اول بدل
لازم بود تعلیل کنند و عدم تعلیل در بدیع و تبویع با وجود لزوم ابدال از جهت التباس ست کذا فی الشرح و اگر قبل
هر دو ضمه بود به کسره بدل کرد و بجهت مناسبت یا ساکن و اگر فتحه بود بحال ماند بجهت عدم مخالفت آن با یا
چون طیر و سیر و این واو و یا از سه حال خالی نبود یا اول زائد ست نحو سید که در اصل سیود ست یقال ساد القوم
سیود بهم فهو سید و تخفیف و دیار و قیام که در اصل دیوار و قوام بود و نحو مرمی که در اصل مرموی بود اسم مفعول از رمی
واو را بیا بدل نمودند و ادغام نمودند و ما قبلش کسره دادند برای مناسبت یا و آمده است لی بالضم والکسر که
در اصل لوی ست جمع الوی ضمه برای دلالت ست بر آنکه افعل صفت را جمع فعل ست و کسره برای عمل بر اصل مذکور
ثانی زائد ست فقط نحو مسلمی که در اصل مسلموی بود یا هر دو اصلی ست مثل طی و ایام که در اصل طوی و ایوام بود اما ضیون
حیوة و عیوة شاذ ست و عوة و نهو که در اصل عوتیه نهوی بود اشذ ست بجهت قلب یا بواو و بیفگندن برای تخفیف
یی دوم از جهت بودن آن قریب از محل تغیر از مانند سید و جید و بیّن جواز آن بسبب قصر بنیة و از مانند کینونة
قیادة و صیلولة وجوبا از جهت طول بنیه و قول شاعر ع یا لیت انا ضمنا سفینة حتی یعود الوصل کینونة [illegible]
بینونة شاذ ست و این تحقیق شارح هادی ست که اعتراض کرده بر قول مص هادی بآنکه حذف مذکور در مانند سید
جائز نیست و در مانند کینونة لازم و مص در هر دو جا جائز گفته و جاربردی گفته که درین قول نظر ست زیرا که مانند
بینونة و قیدودة را اصلی نیست که اینها مخفف آن باشند مگر بسبیل ندرت و ضرورت در قول شاعر یافته شده اما جا
ثانی گفته که حذف در کینونة اکثر ست از حذف در باب سید بجهت طول بنیة و غیر محذوف کم ست چنانکه در شعر مذکور
و آنکه وزن مانند سید و کینونة نزد محققین از بصریین فیعل بفتح فا و کسر عین و فیعولة بفتح فا و عین ست بسبب عدم
فعل بکسر عین نشد و وزنه سید و [illegible] میگفتند و بجهت وجود فیعلولة چون هیدکورة و عدم فعلولة بتشدید عین
کینونة بالتشدید واو میگفتند بجهت عدم علة قلب در فعّل و فعلولة و بعضی گویند اصل باب سید فیعل بفتح عین
ست بعده عین را کسره دادند از جهت عدم فیعل بالکسر در صحاح و وجود فیعل بالفتح چون صیقل و فیعل و این قول مردود ست
بآنکه موافقت با صحیح شرط نیست گاهی با هم مخالف باشند در بنیة چنانکه مانند هدی مصدر و قضاة جمع که مختص بناقص
ست و نیز اگر اصل آن بفتح عین بود در هر گفته سید بالفتح میگفتند و هیچ سبب کسر نبود و بعضی گویند اصل آن سوید ست
بر طویل بعد از آن واو را با کسره موخر کردند و یا را با سکون مقدم و این تکلفات هر دو فریقین شاید برای
سمع او جرت بکسر ست ورنه بارتکاب این تکلفات بعیده احتیاج نیست و کوفیون گویند که اصل باب کینونة کونونة ست
بهم فا بعده فا را فتحه دادند و واو را بیا بدل کردند تا بنات واو بصورت بنات یا گردد مثل صیرورة و صیر گویند که

صیرورة و قیلولة از ذوات الیاء نیز بر وزن فیعلولة اند تا یائی بر دو تیره واوی باشد و از جهت آنکه فعلولة بالفتح
و صحیح نادر است و هم درین مقام گفته لا ضرورة فی العدول عن الظاهر فی ذوات الیاء و یکون فی غیر الصحیح من الشیاد
او یکون فیکام انتهی و قریب باین معنی ست آنچه بعضی گویند که اصل کینونة کیّنونة بوده از ان جهت فیعلولة گویند که فعال و
الفاظ دیگر ازان اجوف واوی یافته شده اند مثل کان یکون بخلاف مانند قیلولة و صیرورة که الفاظ
مشتقه از یائی ست چون قال یقیل و صار یصیر پس در قسم اول احتیاج بجز اصل شده در ثانی اگر چه این زن
ثانی کم ست چون مصنف از قوانین اجوف فارغ شد شروع در قوانین ناقص نمود پس گفت واو یکه در کلمه سه حرفی
در درجه سوم بود یعنی در آخر چون بسبب تصریف بیشتر از مرتبه سوم رود اگر چه ساکن گردد و بعد فتحه یا کسره افتد
پس ضمه بیا بدل شود و بسبب توقع آن در محل تغیر و استکراه وقوع آن بعد کسره و حمل واقع بعد فتحه بران بجهت
حصر یا نحو یدعی که در اصل یدعو بود مضارع مجهول از دعا چون واو در ماضی در درجه سوم بود و در مضارع رابع شد
و بعد ضمه نبود بیا بدل نمودند بعده یا را بجهت وجود علة قلب بالف بدل نمودند یدعی گشت و همچنین در یدعیان
تثنیه و یدعون جمع آن که در اصل یدعوان و یدعوون بود لکن در اول یا بالف بدل نشد بجهت عدم شرط و در ثانی
الف گشته و بجهت التقاء ساکنین افتاده و اعلی در اصل اعلو بود ماضی معروف از باب افعال واو آن در ثلاثی
مجرد که علا است در مرتبه سوم بود و اینجا رابع گشت و بعد فتحه بیا بدل گردید و یا بالف علی هذا القیاس اعلیا و اعلو
که در اصل اعلوا و اعلووا بود لکن در دوم الف از جهت اجتماع ساکنین افتاده و در اول بجهت مانع بالف بدل
نگشت و نحو استدعیت و استعلیت که در اصل استدعوت و استعلوت بودند ایراد اینقدر امثله فائده معتد بها نیست
بلکه اگر بجای آن شرطی می افزود که آن واو بعد او ساکن نبود چون یدعو وجهی شدید داشت و اینجا عبارت احسن ست از
عبارت اصول از جهت اختصار گفت واو متطرفة بعد ثلثة او اکثر غیر مبدلة الا بعد ضمة و واو ساکنة ینقلب یاء اگر
بعد از ان در شرح گفت بخلاف ما اذا لم یکن متطرفة نحو استحوذ و مستعصوب فی فروعهما و نحو ارعواء و ارعاوی و ارعواوا و کانت
بعد اثنین نحو دعا او کانت مبدلة من الحرف نحو حبا و ارطی فی حبلی و ارطی و قفا او کانت بعد ضمة نحو یدعو و یدعون
و ترقوة و قلنسوة او لعب. و واو ساکنة نحو یدعو انتهی بر متامل تفاوت ما بین عبارت اینجا و آنجا در اختصار و ضبط
پوشیده نیست فافهم و همچنین واو یکه بعد کسره در آخر کلمه افتد حقیقةً یا حکماً مثل واو یکه قبل تاء تانیث و الف تثنیه
و واو جمع و الف و تاء آن و قبل زیادة فعلان بکسر عین که الف و نون ست بجهت عروض انتهاء یا شود بسبب استکراه
واو بعد کسره که مثل خروج از کسره بسوی ضمه است و بجهت خفت یا چنانکه الف دانستی نحو دعی که در اصل دعو بود مثال
واو یست که در آخر کلمه است حقیقةً و دعیا در اصل دعوا ست اینجا واو در آخر کلمه است حکماً و علی هذا القیاس ردعو کلمه
در اصل دعوو بود جمع که واو در ان قبل واو جمع ست و چون حرکة یا در ان با قبل رفت بعد ازالة حرکة ما قبل از جهت

اجتماع ساکنین افتاد دعوشد و در داعیة که در اصل داعوة ست قبل تاء تانیث ست و در داعیات که در اصل
داعوات ست قبل الف و تای جمع ست و در ادعیاء که در اصل ادعواء ست قبل الف ممدوده جمع ست و در غزیان
که در اصل غزوان ست قبل الف و نون غریب ست قلب یاء زبینة و صبیة و صبیان و علیان و علیانة شاذ ست
از جهت عدم مانع قلب آن شاید که بجهت عدم اعتداد فصل ساکن میان واو و کسره است و اگر در تحتی
و مرمی مجهول یا مبتدی یا معتدی عین را ساکن کنند مثل علم و شهد او را باز یارند بجهت بودن التقدیر مثل لفظ و نزد بعضی
در جمیع اینها ضمه در مزید گویند یا ابقاء ضمه یا اگرچه کسره مقدره مقتضی نقل ست چنانکه بیاید انشاء الله تعالی بجهت
اعتبار سکون لفظی پس اعتبار کرد این شخص کسره اصلی را که در اصل مفرد ست و سکون فرعی در فروع که جمع ست
و نیز اعتبار کسره اصلی و تعلیل نقل و حذف بسبب التباس با جمع مخففه بغیر تخفیف ست لکن در عدم اعاده واو
کسره اصلی را این شخص هم اعتبار کرده و تصحیح در اسود و قرده جمع قرد و مقاتوه جمع مقتوی شاذ ست و گویند
تصحیح حذوة بکسر حا و دال بجهت وقوع لبس فعلوة بفعلیة است چون عفرنیة ضمه و کسره از لینیکه در موضع لام بود
ولیس حرکة لینیه ضمه و کسره آید نه پس فتحه که سبب انقلاب لین متحرک ست بالف چنانکه بسابق معلوم کردی از ازاله یا اسقاط
بنقل آن ضمه و کسره بما قبل بعد ازاله حرکت آن اگر قبل ضمه کسره بود و بعد آن واو ضمیر یا واو اعراب و قبل کسره
ضمه بود و بعد آن یاء ضمیر یا یاء اعراب بجهت ثقل ضمه و کسره بر لین خصوصاً لینیکه میان آنچنین حرکت و حرف بود
و اگر چنین نبود آن ضمه و کسره ازاله نمایند بلا نقل بجهت ثقل نحو خشوکه در اصل خشیو بود جمع خشی ضمه یا را که بعد کسره
بود و قبل واو ضمیر نقل کرده بما قبل دادند بعد ازاله حرکة بعده یا از جهت التقاء ساکنین افتاد خشو شد و قووا در اصل
قوووا بود جمع قوی معروف یا مجهول اول واو یا شد بعده حرکة یا بما قبل رفت و از جهت اجتماع ساکنین افتاد قووا شد
و یرمی در اصل یرمی بود بر وزن یضرب ضمه یا را افگندند بلا نقل بجهت عدم وقوع واو بعد آن اگرچه قبل آن
کسره بود بخلاف یرمیان که یا در آن ضمه ندارد و یرمون در اصل یرمیون بود ضمه یا بجای کسره ما قبل رفت و یا از جهت
اجتماع ساکنین افتاد و یدعو در اصل یدعو بود بر وزن ینصر ضمه واو را افگندند بلا نقل بجهت عدم شرط نقل بخلاف
یدعوان که واو در آن نه ضمه دارد نه کسره و یدعون جمع یدعو که در اصل یدعوون ست ضمه واو را افگندند بجهت
عدم شرط نقل بعده واو از جهت التقاء ساکنین افتاد یدعون شد و احتمال ست که جمع مونث غائب باشد که بر
وزن ینصرن ست و رام در اصل رامی بود اسم فاعل از رمی ضمه یا را افگندند بی نقل بعده یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد بخلاف
رامیان که یا ضمه ندارد و رامون در اصل رامیون ست جمع رامی ضمه یا بما قبل رفت بعد ازاله حرکت آن بعده یا از
جهت اجتماع ساکنین افتاد و تدعین که در اصل تدعوین ست صیغه مخاطبه بجهت تثنیت که در اصل تنصرین ست از
بر وزن که حرکت واو و یا بما قبل رفت بعد ازاله حرکت آن بعده واو و یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد و انته

براصل وانت تدعین باشمام ضمه نیز آمده است و ترمین دراصل ترمیین ست واحد مخاطبه کسره یا را باعل افگندند
بعده یا را از جهت اجتماع ساکنین افگندند و نحو سیول و قوول خارج از مبحث ست بجهت بعد آن از سوم منع لام بدانکه اینجا
سه مثال یعنی مکرر آورد و دو مثال یعنی ترک نمود یعنی مثال واو و یا یکه بعد آن مثال واو و یا اعراب باشد همه ذکر نکرد چون داعین
و داعون که دراصل داعوین و داعوون ست حرف علة غیر عارض یعنی واو و یای اصلی نه عارضی مانند کفوا احد و دلو
که بجهت قلب و ثقل ست چونکه در طرف اسم متمکن افتند نه در عین آن چون سیول و قوول و خیلاء و نه در طرف اسم مبنی و فعل نحو
هو و رخو و یدعو و بعد ضمه اصلی بود نه بعد سکون چون دلو و ظبی و نه بعد ضمه عارضی مثل ابوه و ذو مال خطوات بضم طا
جمع خطوة بعد کسره گردد یعنی ضمه ماقبل آن بکسره بدل شود بجهت ثقل حرف علة در آخر که محل تغیر ست و بجهت عدم
وجدان همچنین اسم در کلام عرب نحو تلق که دراصل تلقی ست مصدر باب تفعل ضمه قاف را بکسره بدل نمودند و یا را
ساکن کردند بقاعده سابقه بعده یا از جهت التقاء ساکنین افتاد تلق شد و ادل که دراصل ادلو بود جمع دلو بر وزن
افعل ضمه لام را بکسره بدل نمودند بعده واو یا شد و ضمه اش را بیفگندند و آن را نیز از جهت اجتماع ساکنین ادل شد
در شرح گفته نیز د یعنی اولاً واو را بیا بدل نمایند و ثانیاً ضمه ماقبل را بکسره تا تبعیت حرف بحرف لازم نیاید و این قول ضعیف
ست از آنکه هیچ بعدی نیست در گردانیدن حرف علة تابع هر حرکة را نه بینی که حرف علة از هر حرکت متولد شود و عکس نیست
و در مانند میزان و ریاض و دعی واو را یا کنند بجهت کسره ماقبل و کسره را ضمه نکنند برای ابقاء آن و عکس اینها موسر و مو
و نهوست انتهی گویم این قول اشارت ست بمذهب ابن حاجب که در شافیه گفت تقلب الواو طرفا بعد ضمة فی کل اسم
متمکن یاء فتقلب الضمة کسرة انتهی و بمذهب کسیکه متابعت کرده او را مانند شارح جاربردی چنانکه گفت و منهم من یقول
قلبت الضمة کسرة فانقلبت الواو یاء فی مثل ادل و تلق و ما ذکرناه اولی لانه یلزم منه ان یکون الحرکة تابعة للحرف بخلاف
الثانی فانه یلزم منه ان یکون الحرف تابعا للحرکة انتهی پس از کلام جاربردی معلوم شد که آنچه بدان ابن حاجب
رفته اولی ست و آنچه بدان مصنف رفته غیر اولی ست و یا بودن اولی اختیار غیر اولی غیر اولی ست نه غیر جائز پس
هیچ جای گفتگو نبود و بدانکه بودن این حروف علة پیش از زیادتی عارض مثل تاء غیر لازم و علامة تثنیه و
جمع منافی غیر وقوع در طرف نیست نحو تغازیة و تلقیة بالحاق تاء مرة در تغازی و تلقی و نحو تلقیان و تلقیات پس
در ظرف ظروف حکمی نیز داخل باشد و مراد از عروض زیادة اینجا آنست که کلمه بدون آن زیاده مستعمل شود و کلمه مجرد
از آن متفرع بر غیر مجرد نبود و نحو قلنسوة که در وقت حذف تاء بجهت مانع جمع گویند قلانس متفرع بر واحد ست و
همچنین نحو کدرة که بدون تا مستعمل نشود پس زیادتی که کلمه بدون آن مستعمل نشود یا مجرد از آن فرع غیر مجرد گویند زیادتی لازم بود
فعلی هذا تاء تاقیة که برای مرة ست زیادت عارض بود فافهم و اگر مانند یعلو در خور نام کسی نهند نیز بعضی یعلی و دخی گویند
و رخی گویند و نزد کوفیین یعلو و رخو بسکون واو در حالت رفع و جر و بالفتح در حالت نصب چون حرف علة مذکور قبل زیادة

لازم افتد گفته اند که آنرا ثابت دارند و ما قبلش کسره ننهند چون عنصوة و مخدوة و اقحوان و عنفوان و یا اگر بعد
این واو بود ما قبلش کسره ننهند بلکه یا بواو بدل کنند چون رعوة و ارعوان و رمیة از رمیان بضم میم کذا فی الشرح و چنانکه واو
و یا مذکوره بعد کسره گردد و واو و یایی که بعد واو مضموم بود و قبل حرف تانیث و یا قبل زیادة فعلان بضم عین که زیاده
لازم ست نیز بعد کسره گردد بجهت زیاده ثقل از سبب وقوع آنها بعد واو مضموم چون طوبیة و طویان که در اصل طوویة و طوویان
بضم واو ست و قوویة و قوویان که در اصل قوویة و قوویان است بضم واو اول ابو حیان گفته و بدین رفته اند ابو الحسن و جرمی
و مبرد و اکثر نحویین لیکن سیبویه قووان با تصحیح و فک گوید و ابو الفتح بتصحیح و ادغام انتهی بر قول سیبویه التباس فعلان بالضم
یا فعلان بالکسر نشود کذا فی الشرح جمعیکه بر وزن فعول بضم فا ست و مفردش ناقص واوی ست هر دو واو اخیرش که یکی واو مفرد
ست و دیگری واو جمع به یا بدل شود و پس کسره گردد یعنی ضمه ما قبل آن بکسره تبدیل یابد و یا در یا ادغام شود از آنکه واو اول
بجهت سکون خود فاصله ضعیف ست میان واو دوم و میان ضمه لهذا در جمع که ثقیل ست از مفرد از راه معنی اعتداد آن
فصل نکردند و واو دوم را که در آخر ست بعد ضمه قرار دادند بلا فصل و چون واو دوم یا شود واو اول بقاعده مرمی نیز یا گردد و در یا
ادغام یابد بعده ضمه ما قبل را برای مناسبت یا بکسره بدل نمایند بخلاف واو مفرد که آنرا از جهت خفت مفرد فصل اعتبار
کنند چون عتوا با مثال جمع نحو دلی که در اصل آن دلوو ست جمع دلو هر دو واو آنرا بقاعده معلومه به یا بدل نمودند و یا را در یا ادغام
نمودند بعده ما قبل آنها کسره دادند دلی شد بضم دال و قد یکسر الفاء فی هذا الاتباع فیقال دلی گویم که مصنف این قاعده را اینجا
موافق ابن حاجب ذکر کرده و موافق اختیار وی آن بود که میگفت ضمه ما قبل واو که در آخر جمع فعول ست کسره چنانچه
در اصول کرده اینجا شاید که از مختار خود که عنقریب ذکر کرده است ذهول کرده گفته که ابوّ و اخوّ و نهوّ و نحوّ جمع اب و اخ و نهو
و نحو و نحو شاذ ست مگر نزد فراء که تصحیح آن قیاس ست گویا فراء واو ساکن را فاصله در جمع هم اعتبار کرده و چون دانستی
که در جمع فاصله واو ساکن نزد جمهور معتبر نیست همچنین دو واو اخیره که بعد واو مضموم بود در مفرد و واو دومش را که فاصله
ست میان ضمه و واو اخیر اعتباری نیست در فاصلیه بجهت حصول ثقل از اجتماع سه واو پس واو اخیره را به یا بدل نمایند
و واو دوم را نیز بقاعده مرمی و واو اول را کسره دهند بجهت مناسبت یا یا آنکه اولا ضمه را بکسره بدل نمایند بعده
واو اخیره را به یا بعده واو دوم را به یا علی الاختلافین بعده یا را در یا ادغام کنند نحو مقوی که در اصل مقوو ست اسم مفعول
از قوی و غزوی که در اصل غزوو ست بر وزن عصفور از غزو و نزد فراء غزوو بود با ادغام و مقوی محمول بر سماع ست
وقد جاء علی الضعف معدی و مرضی والقیاس معدو و مرضو لانهما مفردان و جاء علی القیاس ایضا معدو فی قول الشاعر
کذا فی النظامی وفی الشرح و غلب کسر ما قبل الواوین فی المفعول من نحو رضی فیقال مرضی و ذلک لموافقة الماضی لان
واوه تقلب یاء و قیل غیه من غیره فیقال معزی من عزالغیر وقال سیبویه الوجه فی هذا النحو هو الواو واللغة الاخری عربیة
کثیرة وقیل فی مصدر علی فعول بالضم فیقال جثی و عتی فی جثو و عتو وفی لفظ علی فعول بالضم سواء کان بالتاء او لا نحو اخوة

واو حیة واو عیة فی اوحود او قوة واو عوة رجاز ان یتبع الکسر الذی ابدل من الضم ضم رفع قبل آن الکسر حرف علة آخر کلاً اگرچه
حکما بود مثل حرف علة یکه قبل یا و عارض و زیادة تثنیه و جمع بود چون بعد الف زائده باشند بعد الف اصلی چنان رای و ثنای
به همزه بدل گردد بجهت وقوع آن در محل تغیر بعد الف زائده مانند فاعل و یا بسبب عدم اعتداد فصل الف ساکن میان فتحه و حرف
علت و یا بجهت بودن الف بمنزلهٔ فتحه آنرا با الف بدل نمودند و چون دو الف جمع شدند دوم را بهمزه بدل کردند و حذف ننمودند
تا ممی بود و مقصود نشود و تحریک اول نکردند بجهت امتناع تحریک مده زائده نحو کساء که در اصل کساو جمع کسوة ست و رداء که در
اصل رداي بود و عباءة که در اصل عبایة بود بمعنی کساء و اسع مخطط بخلاف رای و ثنای که قلب دران موجب جمع اعلالین
در دو حرف کلمه شود و عبایة و عظایة و صلایة و نهایة بیا شاذ ست بجهت عروض تا و بدلیل عباء و عظاء و صلاء و نهاء و محصل
گویا در طرف حکمی را دخل نکرده اند بخلاف نقاوة و درایة که تصحیح آن قیاسی ست از جهت لزوم تا مخمین ثنایان بجهت
لزوم علامت تثنیه دران و علی هذا القیاس غزاوان و ردایان بر وزن سلامان اگرچه الف و نون تثنیه نیست لکن لازم ست
بدانکه مصنف در اصول درین قاعدة تخصیص بواو و یا کرده مناسب آن بود که تعمیم کرد تا الف نیز داخل میماند مانند صحراء که
در اصل صحری بود و فائده و تقضیه بر وزن فعلی بالفتح تو اسمی بود نه صفتی و در لام آن یا باشد آن یا را واوش کرا د
بدل شود بجهت فرق در اسم و صفت و بودن آن در محل تغیر بسبب یا و را که ثقیل بود از یا در اسم آرند که خفیف ست از
صفت و یا و صفت را بحال دارند بجهت ثقل آن و خفت یا تا تعادل حاصل شود نحو تقوی تا فوقانیه که در اصل وقیا بود
از وقی یقی واو را تا بدل نمودند بر خلاف قیاس چون تجاه و یا را واوش بواو بدل نمودند و تقوی بیای موحده همچو سؤال
بمعنی رحمت و رعایة و این اسم ست از ابقاء نه در صدیا و ریا که صفت ست بر وزن فعلی بالفتح و مؤنث صدیان و ریان یعنی
تشنه و سیراب و اگر در لام آن واو بود و اسم باشد یا صفت چون دعوی و شهوی تغیر نیابد بجهت حصول التعادل درین تغییر
در اسم بنظر خفت او سهم و فتحه و سکون و ثقل واو و در صفت بنظر خفت فتح و سکون و ثقل صفت در واو و تعلیل نقضیه بر وزن
فعلی بالضم و الفصیست فعلی اسمی ست نه صفتی بعکس فعلی بالفتح بود یعنی واو واوش بیا بدل شود بجهت ثقل آن از سبب ضمه فا و
و بودن آن در محل تغیر بسبب یا که خفیف ست از واو بدل نمودند بخلاف فعلی صفت که واو واوش علامت ماند بجهت فرق
در اسم و صفت و عکس نکردند ازانکه چون فعلی بالفتح بجهت خفت تثنیه اصل ست و لام آن در وقت صفت معلل نشد
و این فعلی بمنزله فرع ویست اسم این را همچو اسم آن کردند و صفت این را همچو صفت آن نمودن اولی باشد. و در تغیر و عدم تغیر چون
دنیا و علیا که در اصل دنوی و علوی از دنو و علو و این هر دو را از قبیل اسماء ازان جهت شمردند که اینها جز در وقت تعریف صفت
واقع نشوند گوئی الدار الدنیا و المنزلة العلیا و نگوئی دار دنیا و منزلة علیا اگر صفت بودند بهمه وقت صفت واقع میشدند.
مثل دیگر صفات نه در وقت تعریف فقط و نیز اینها اسم تفضیل اند و اسم تفضیل از قسم اسماء ست چنانکه سابق گذشت و ابن
جنی گفته که دنیا و علیا در اصل صفات بودند بعد ازان اینها بمنزلهٔ اسماء نمودند همچو اجرع و ابطح و ابرق که در اصل صفت اند

در حالا استعمال آنها همچو اسماء رست جمع میکنند اینها را همی گویند اجارع و اباطح و ابارق مانند احمد و اجامد و منصرف
میکنند ابرق و اجرع را کذا فی الجاربردی نه واو غزوی مؤنث اغزی که صفت ست که آن تغیر نیابد
همچنان که یاء فعلی اسم باشد نحو فتیا و قضیا یا صفت چون غمی و قتیکه از غمی بمعنی اعمی سازند تغیر نمی یابد تا عدول از
خفت بسوی اثقل نشود و جماعتی از نحویین مثل ابو علی فارسی و فراء و ابن السکیت و ابن مالک و ابن النحاس و جز آن گویند
که واو بیا بدل نشود در صفت برابر است که صفت مخصه بود چون قصیا مؤنث قصی یا صفت غیر مخصه که جاری مجری اسماست بجهت
غلبه اسمیه نحو دنیا و علیا و حلوی مؤنث فعلی شاذ بود دیگر در فعلی اسم چون حزوی و آن شاذ نبود و همچنین ست در ارکدی شرح آن
که واو لام فعلی مؤنث افعل بیا بدل شود چون دنیا و علیا و قصیا و شاذ ست قصوی و در اسم بدل نشود چون حزوی و
ابن حیان گفته که قول ابن حاجب و لا قلب فی الصفة کغزوی مؤنث الاغزی تمثیل ست از نزد وی و قیاس غزیا ست بعد از آن
گفت که مذهب اکثر تعلیل ست در اسم و حزوی شاذ ست و فقیر میگوید که افعل تفضیل حکم اسما دارد و سیبویه همچنین گفته
چنانکه در طوبی و کوسی گذشت پس قلب در قصیا و غزیا و دنیا و علیا بجهت بودن آنها اسم ست نه صفت کذا فی الشرح
و نظام الدین اعرج موافق زمخشری گفته که در فعلی بالکسر صحیح تعلیل نشود نه واو آن یا گردد نه یای آن واو اسم باشد
یا صفت چرا که کسره بمنزله ضمه نیست در ثقل و نه بمرتبه فتحه در خفت پس آنرا اعتدال باشد یا واو و یای مثله آن نیز ثابت در
انتهی اما دراسیة و سواء که در اصل دهایو بود شاذ ست از آنکه ثقل این بنا مقتضی قلب واو بیا بود و نیز قلب یا بواو در
فعلی بالقصر ست نه در فعلاء بالمد و دهیا بر حسب قیاس نیز آمده همزه عارض که در جمع بود که بر وزن مفاعل ست بوزن صوری
اگر بعد الف آن جمع واقع باشد و در مفردش چنین نبود یعنی بعد الف و قبل یا به یا بدل شود بجهت استکراه وقوع همزه
میان دو حرف علة در جمع که ثقیل ست از جهت طول بنیه با آنکه در مفردش هم این چنین نبود تا موافقت آن ثابت
داشته میشد و بسبب خفت یا و قرب آن از مخرج همزه به نسبت واو و بعده این یا فتحه یابد و یای آخر بجهت تحرک و فتحه
ماقبل با لف بدل گردد چون خطایا جمع خطیئة که در اصل خطایی بود بتقدیم یا بر همزه بعده همزه را بجای یا بردند و یا را بجای
همزه نزد خلیل تا اجتماع همزتین لازم نیاید چنانکه در جاء گذشت و نزد سیبویه مده زائده را که بعد الف جمع بود
بهمزه بدل نمودند خطائی شد بدو همزه بعده همزه دوم را بیا بدل نمودند از جهت بودن همزه اول مکسور پس خطائی گردید
خطائی شد همزه قبل یا و این وقت قاعده مذکور یافتند و همزه را بیا بدل نمودند و فتحه دادند و یای آخر را با لف بدل
نمودند خطایا شد همچنین مطایا و رکایا و شوایا جمع مطیة و رکیة و شاویة از شوی نه شوای جمع شائیة از شای که همزه در آن
اگر چه بعد الف و قبل یاست لکن در مفردش همچنین ست و اگر شائیة از شاوت ناقص و مهموز العین باشد نیز چنین ست با
با وجود مانع دیگر که همزه آن عارضی نیست بلکه اصلی ست و خطاء مثل جوز شاذ ست برای مشابهت جوار همچنین اثبات همزه و
یا در قول بعض عرب اللهم اغفر لی خطائیئة و قلب در مرایا جمع مرءة هم شاذ ست و قیاس مرائی ست بجهت بودن همزه وی اصلی اگر چه

بعد الف وقبل یاست ومراد رجب قیاس نیز آمده وبعضی گویند که اگر لام کلمه در مفرد این جمع که دران همزه بعد الف
وقبل یاست واو سالم از تعلیل بود آن همزه به واو بدل شود برای مناسبت مفرد چنانکه در شواوی برای مناسبت مفرد سالم
مانند نحو اداوی جمع اداوة بمعنی مطهره که در اصل اداای بود از انکه الف اداوة که مده زائده بود در جمع بعد الف افتاد همزه بدل
شد و واو که در طرف بعد کسره بود بیا بدل گردید بعد به قانون مذکور یافتند ولام در مفرد وش واو غیر معلل بود همزه را بواو
بدل نمودند و فتحه دادند و یای اخیر را بالف بدل نمودند اداوی شد و همچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا که در اصل هرائی
بود بقواعد مذکوره اما هداوی جمع هدیة ومطاوی جمع مطیة بر هر دو قول شاذ است قیاس بر قول اول هدایا ومطایا بود
چنانکه در تحیة وبر قول ثانی نیز بجهت نشودن واو در مفرد سالم از تعلیل ونزد اخفش بر حسب قیاس بود از انکه نزد او همزه که
بصفت مذکور بود خواهند آنرا بواو بدل کنند وخواهند بیا لام مفرد وش واو سالم بود یا نبود کذا فی الشرح بدانکه ذکر این
قاعده که بعنوان تخفیف همزه در اثنای قوانین معتل بیجاست ومناسب آن بود که باین طور مذکور در قوانین تخفیف همزه
ذکر میکرد چنانکه در اصول کرده یا اینجا بطور صاحب شافیه ذکر مینمود که در قوانین معتل گفته تقلب الیاء بعد همزة تکون
بعد الف فی باب مساجد ولیس مفرده کذلک الفا والهمزة یاء تا ذکر این همزه علی سبیل التبعیة میبود نه بر سبیل اصالة که
عنوان باب تخفیف همزه است فافهم ودرین قاعده اجتماع تعلیلین در دو حرف اصلی لازم می آید مانند جوایا جمع جائیة پس معلوم شد که
احتراز از اجتماع تعلیلین باعتبار اغلب است کذا فی الشرح یایکه بعد ضمه لفظی یا تقدیری در آخر فعل یا اسم عین است حقیقة یا حکما چنانکه قبل حرف
تانیث بالف ونون زائدتان بضم عین است یا بواو بدل شود چون نهو ومرمیو وقضوان که در اصل نهی ومرمی وقضیان بود از باب کرم ست مضموم العین است یا ساکن
العین بجهت تخفیف مثل نهوة ونهوان که در اصل نهیة ونهیان ست لیکن لام کلمه الف باشد یا یا یا واو وپیش آمدن کلمه جازم مثل لم ولما وان
ومن شرطیه ولام ولام امر ومانند آن ودر امر حاضر معروف بیفتد از انکه حرف علة مناسب حرکت ست چنانکه سابق
گذشت وجاییکه حرکت نبود بجای آن حرفیکه مناسب آن ست بیفتد چون لم یخش ولم یرم ولم یدع واخش وارم وادع وتعالی
ضمیر فاعل مانند الف و واو و یا و نون جمع مونث وباتصال نون تاکید ثقیله وخفیفه محذوف مذکور باز آید بجهت وقوع آن
در محلی که تحرک آن لازم ست لکن بعد ازان اگر علة سقوط یافته شود باز بیفتد چون ادع امر از یدعو که در اصل ادعو بود واو
از جهت امر افتاد ودر ادعوا باز آمد بجهت لحوق ضمیر فاعل که الف ست وهمچنین در ادعوا که در اصل ادعووا بود جمع ادع
واو باز آمد بجهت لحوق واو ضمیر بعده ضمه بر واو دشوار داشته ساکن کردند واو را از جهت اجتماع ساکنین افگندند
ادعوا شد ودر ادعون واو از جهت لحوق نون تاکید باز آمد واو عین بضم عین وکسره آن بر تقدیر اول اصل آن ادعوون ست
بضم واو صیغه جمع مذکر وبر تقدیر ثانی اصل آن ادعوین بکسر واو صیغه واحده مخاطبه است واو در اول بی نقل حرکة افتاد ودر
ثانی بعد نقل حرکت افتاد ولم یق که در اصل لم یوقی بود وق در اصل اوقی بود چون یا بسبب امر افتاد واو بمتابعت مضارع وبجهت
حرکت قاف احتیاج همزه وصل نماند ق شد بدانکه مصنف در شرح علة عود حرف علة محذوف در وقت لحوق ضمه ...

گفته بوقوعه فی محل یلزمه التحریک پس آن مخالف ست با دعون وارمین وخشین جمع مونث است به سبب آنکه گفته شود
بجهت عدم علت حذف بسبب عدم صلاحیت محل و رسیدن وقت فافهم اثبات حرف علت در حالت جزم و اسکان آن در وقت
نصب نادرست چنانکه تحریک آن در حالت رفع وجر در مانند رام وجوار و در حالت رفع در مانند یدعو و یرمی قال الشاعر ۵ مان رأیت
ولا اری فی مدتی کجواری یلعبن فی الصحراء + یای آخر در جمعیکه بر وزن مفاعل است بوزن صور رفعا وجرا و بدلش تنوین آید
و در حالت نصب ثابت باند و آن یا یا اصلی غیر مبدل بود نحو جواری جمع جاریة بمعنی دختر خورد در حالت نصب جوار در رفع وجر گوی
رأیت جواری و جاءنی جوار و مررت بجوار و یا بدل از واو بود چون دواعی جمع داعیة و عنادی جمع عندوة و یا بدل از الف
چون سعالی جمع سعلاة و یا زائد غیر مبدل نحو عفاری جمع عفرية و در اتیان تنوین در حالت رفع وجر با وجود منع صرف اشکال
ست بعضی گویند که این اسم منصرف ست و تنوین آن تنوین صرف ست از آنکه اعلال متعلق بجوهر کلمه است مقدم ست
بر منع صرف که از احوال کلمه است که بعد تمامی کلمه میشود و اصل در اسم صرف ست چون ما بعد اسکان باجتماع ساکنین افتاد
و کلمه بر وزن سلام ماند نه بر وزن منتهی الجموع تنوین آن این وقت برای صرف بود چنانکه قبل اعلال بود و نزد بعضی
این جمع بعد اعلال غیر منصرف ست بجهت وجود جمعیه با صیغه منتهی الجموع از آنکه محذوف بمنزله مقدر ست و لهذا اعراب
برما قبل یا جاری نشود و تنوین آن تنوین عوض ست چرا که چون تنوین صرف ساقط شد بعوض یای محذوف یا عوض
حرکت آن این تنوین آوردند و التفصیل فی کتب النحو از و یای آخر در جمعیکه بر وزن مفاعیل ست بوزن صور است و ا
نزد بعضی که یکی بیفتد نسیا بجهت تخفیف از سبب طول بنیه و دیگری حکم یای مفاعل یابد در حذف رفعا وجرا و اثبات
نصبا نحو صحاری بتشدید یا جمع صحراء چون میان حا و را الف جمع در آوردند و را را کسره دادند الف صحراء یا گشت
و همزه آن نیز که در اصل الف تانیث ست صحاری شد بعده یکی یا را افگندند صحاری شد بر وزن جوار در وقت
نصب و صحار نحو جوار در حالت رفع وجر بنی طی که قبیله ایست از عرب در یائی که متصرف ست و فتحه غیر اعرابی دارد و ما قبلش
مکسور بود چون لقی ماضی معروف و دعی ماضی مجهول لقا و دعا گویند یعنی بقلب کسره ما قبل بفتحه برای مناسبت فتحه یا و قلب یا
بالف و این جائز ست نزد ایشان نه در رأیت القاضی و قیم و نهی بضم عین بجهت عدم فتحه غیر اعرابی در اول و عدم
تصرف در ثانی و عدم کسره ما قبل در ثالث بخلاف لقیت و دعیت که در اصل لقیت و دعیت بود بجهت عروض تا جاری بود
در تعلیل آن گفته لانهم استثقلوا الکسرة قبل الیاء فقلبوا الیاء الفا و ذلک مختص بالافعال دون الاسماء کالقاضی
انتهی اقول الحکم باختصاص هذه القاعدة بالافعال من قلة تتبعه لانه قال ابو حیان کذا فی بجارية و بادية یقولون
جاراة و باداة و قالوا فی ادویة ادواة و ینبغی ان لا القیاس علیه نظیره ارشیة و اکسیة فی جمع کساء و رشاء بالکسر لانه لم یکن
فیه کما کثر فی فاعلة و هذه الروایة مذکورة فی الشرح و بنو حارث ابن کعب و بعضی دیگر از قبائل عرب مانند خثعم و زبید و قبائل
یمن واو و یای ساکن بعد فتحه را نیز الف خوانند یعنی بالف بدل نمایند از آنکه اخف ست از واو و یا و اوفق ست بحرکت ما قبل

چون تابه در توبه و آلاد و وداد و دواب و ان بذان و ان نخین و ان ضاربان بذان ضاربیّ و من حب کرغیناه در کریته و ما زورت
و رموزویات و ایراد و مثال از یک جنس بجهت تمیم ست و در آیه ان بذان لساحران جز این وجوه دیگر نیز اهل تفسیر ذکر کرده اند
و قاب و اوکه درجح بر وزن افعال ست در لغت بنی تمیم کسر ست بخوانان در او نتان مرام در ادهام کذا فی الشرح اصول صناعت
یعنی بیان قوانین ادغام و آن در لغت در آوردن چیزی در چیزی ست یقال ادغمت الثیاب فی الوعاء اذا ادخلتها فیه
و ادغمت اللجام فی الفرس اذا ادخلته فی فیه و ادغام بتشدید دال که در اصل ادتغام ست بهمین معنی ست و در اصطلاح
در آوردن حرفی بود از دو حرف متجانس در حرف دیگر از آن بحیثیکه اول ساکن ست مدغم در ثانی گردد نه بطریق تداخل حقیقی بلکه بطریق
که هر دو مانند حرفی گردد که آن از هیئت مغایر آن دو حرف بود و آن حرف مشدد ست که زمان تلفظ آن اطول از زمان تلفظ
یک حرف ست و اقصر از زمان تلفظ دو حرف و ناگزیر ست درین در آوردن از سکون اول و رنه استهلاک در ثانی ممکن نبود
بلکه حاصل نشود بر قول کسیکه میگوید که حرکه بعد حرف ست و تحریک ثانی حقیقة یا حکماً ضروری ست و رنه بیان حرف مدغم
نشود و ساکن گنجایش ساکن ندارد از انکه شئ مانند خود را گنجایش نکند بخلاف حرف متحرک که آن بجهت استمداد بسبب
حرکة خود دارد گنجایش حرفیکه استمداد ندارد و نیز ساکن بمنزله میت ست و از میت بیان خود نشود چه جای بیان دیگری
و غرض از ادغام تخفیف ست از انکه اجتماع متجانسین ثقیل ست بسبب بودن عود بر حرفیکه آنرا یکبار تلفظ کرده است
بمنزله نهادن قدم بر جائیکه از آن بر داشته است یا بمنزله اعادهٔ حدیث ست و آن هر دو بر نفس شاق بود و ادغام
بتخفیف دال از عبارات کوفیین ست و تشدید از عبارات بصریین ست پس حاصل تعریف ادغام اصطلاحی آوردن دو حرف
از یک مخرج یکبار ست از یک مخرج احتراز ست از مانند فلس که دران انتقال از مخرجی بسوی مخرجی دیگر ست و از یکبار
احتراز شد از مانند ریا و قتیا که همزه اش را یا بدل نمایند از انکه دران انتقال از مخرج بسوی آن مخرج دوبارست گفتیم
دو حرف مگر از جهت آنکه ادغام در کمتر از دو حرف متصور نبود و در ادغام تصرف از سه نوع خالی نبود اسکان و ابدال
و تحریک و ادغام بر سه قسم ست واجب و جائز و ممتنع چون این همه دانستی بدانکه هر جا که دو حرف از یک جنس در یک کلمه
حقیقة نحو مد و شد یا حکماً چون مسلّمی و بیدی بهم آیند و اول این هر دو ساکن ست چون مد مسعد مد که در اصل مدد ست
و درین هنگام حرف دوم یا متحرک خواهد بود یا ساکن بسکون وقف بمنزله حرکت ست ادغام آن ساکن در دوم واجب
ست اگر مانع نبود بسبب حصول شرط ادغام بغیر تصرف و عمل و اگر حرف اول متحرک ست و حرف دوم ساکن بسکون وقف و
یا متحرک بحرکه لازم باشد نه بحرکت عارض که بسبب اتصال کلمه منفصل حقیقة و حکماً حادث شده باشد چون امدوا لقوم
نیز ادغام لازم ست بجهت بودن حرکت حرف ثانی معتد بها چون فر که در اصل فرر بود نحو ضرب و نصر و سمع ست و دوا
که در اصل دوابب ست جمع دابه در حاشیه گفته حرف اول متحرک ست و دوم ساکن بسکون وقف که بمنزله حرکت ست
انتهی و انیوقت لف و نشر غیر مرتب بود و نحو مدا مدد امدی که دال ثانی در اینها اگر چه در امد و ساکن بود لکن

درانیها بسبب اتصال بضمیر فاعل که کالجزء ست متحرک شده و این حرکت بجهت کلمهٔ منفصل حقیقةً و حکماً نیست و همچنین
در ردان بیمزن تاکیدیه که تحریک ثانی دران از جهت نون تاکیدیست که کلمهٔ منفصل ست حقیقةً نه حکماً اما در لفظ خصوصیت
حرکت عارضی ست نه مطلق حرکت و بجهت ضمیر و قطع النظر و الحاق السکت و حکایت الدابة شاذ ست و بهر تقدیر وقت
تحرک حرف ثانی بحرکت لازم ادغام لازم ست مگر در جاییکه بعد تای افتعال تای دیگر آید نحو اقتتل و یا همزه و یا بود نحو حیی
ماضی معلوم یا مجهول از حیی و احیی و حیی و تحییه و احییه و احییاء بر وزن افعل و استفعل و فعل و تفعله و افعال و افعال
یا همزه و بود در باب افعال نحو احوی و یحوی و احوواء که در اینها ادغام جایز ست نه واجب اما جواز فک
در قسم اول بسبب بجهت آنکه اجتماع تای اولی با تای اصلی بجهت عروض است لا اجتماع مثلین از دو کلمه است یا بجهت عدم
التباس بماضی باب تفعیل اگرچه التباس در قتّل فی نفسه مانع ادغام نیست و نیز برای دفع لبس گاهی فاء را کسره
میدهند و گاهی تاء را و گاهی همزه در اینجا [illegible] انشاء الله تعالی و در قسم ثانی بسبب بجهت تحرز از تعلیل عین ناقص ست
در تزد لعینه در مانند حیی و احیی جوازش بجهت آنست که اکثر ست از لزوم ثم یا در مضارع وی و این ضعیف ست
از آنکه اعلال هم متقدم ست بر ادغام در قسم ثالث نیز برای تحرز از تعلیل عین ناقص ست اما جواز ادغام
در هر سه قسم پس بنظر اجتماع مثلین ست با قطع نظر از وجوه دیگر و ادغام در حیی اکثر ست از اظهار و در حییت ما
تحرک حرف اول حرف دوم اگر چنان نشود یعنی نه ساکن بسکون وقف بود و نه متحرک بحرکت لازم بلکه متحرک بحرکت
عارض یا ساکن بسکون لازم یا بسکون عارض بود پس برین تقادیر اگر دوم حرکت عارض دارد که بسبب امر
منفصل حاصل شده ادغام اول در ثانی جایز ست بنظر تحرک اگرچه عارضی ست و فک نیز جایز بنظر عروض حرکت
نحو امدد القوم که کسرهٔ دال ثانی دران عارضی ست که بجهت التقاء ساکنین حادث شده و کلمهٔ القوم منفصل ست
حقیقةً و حکماً و اگر حرف دوم سکون لازم دارد بحیثیکه گاهی بجای آن حرکت نیاید ادغام ممتنع ست در لغت
اکثرین نحو مددن جمع مؤنث غائب از ماضی و مانند آن و نحو احبب بزید صیغهٔ تعجب از آنکه ما قبل ضمیر مرفوع متحرک
گاهی متحرک نشود بجهت احتراز از توالی اربع حرکات در کلمه که در حکم یک کلمه است همچنین بای ثانی در احبب بزید
گاهی متحرک نشود بجهت لزوم اتصال آن بباء جاره و اگر درین هر دو نوع ادغام میشد تحریک ثانی لازم میگشت
تحریک ما لا یتحرک و بی تحریک ثانی اجتماع ساکنین بغیر جایز حاصل میشد و همچنین ممتنع ست ادغام در محییة و
محییات اسم فاعل از احیاء و در تثنیه جمع از آنکه تحرک ثانی در اینها عارضی ست که بجهت اتصال امر عارض غیر لازم
که آن تاء تانیث و زیاده تثنیه و حرف ناصب ست حاصل شده و اگر گفته میشود که چگونه ادغام در نحو حایی فار و راءت با
و مرت ایفار جایز نبود حالانکه حرکت ثانی بسبب امر عارض ست گوییم که مطلق حرکت دران لازمی ست و همون مصحح ادغام ست
و عارض خصوصیت حرکت ست و آن را دخل در تصحیح ادغام نیست بخلاف مصحح ادغام در محییا و نحو یحیی خصوصیت فتحه است

وآن عارضی ست از آنکه کسرهٔ ضمه مقتضی تعلیل باسکان ست کذا فی الشرح و در لغت بکر بن وائل گاهی ادغام کنند
در امثال مددن بتحریک دال ثانی بفتحه نحو مدّن و ردّن و مدّت و ردّت و ردّنا و ردّتما و مددت و گاهی حرکت دهند حرف
ثانی را مثل حرکت حرف اول پس در مددن بضم میم مدّن گویند بضم دال ثانی و در فررن بکسر عین فرّن گویند بکسر راء ثانی و گاهی
حرف ثانی را کسره دهند در همه صور نظر بآنکه کسره اصل ست در تحریک ساکن و بعضی از آن قبیله می افزایند الف بعد حرف
ثانی که مفتوح شده تا ما قبل ضمیر ساکن ماند پس در مددت مدّات و در ردّدن ردّان گویند و بعضی از ایشان در جمع مؤنث
نون را بعد حرف ثانی زیاده کنند تا ما قبل ضمیر ساکن ماند پس در مددن ردّدن مدّنن ردّنن بتشدید دال و نون گویند و در امثال
اجبب نیز بهم کسائی ادغام جائز داشته بتحریک باء ثانی از اجبب بکسره یا فتحه و اگر حرف دوم سکون عارض و از جهت وقف گاهی
بجای آن حرکت آید ادغام جائز ست در لغت غیر اهل حجاز لکن اینجا احتیاج تحریک ثانی شود برای دفع التقاء ساکنین پس
اصل تحریک آن کسره است که اصل است در تحریک ساکن و فتحه که اخف الحرکات است و ضمه نیز روا بود اگر حرف اول از مثلین
ضمه دارد برای موافقت و ساقط شده در حالت وقف احتیاج تحریک نبود بلکه ادغام بلا تحریک بود در حالی که ساکن
در حالت وقف بمنزلهٔ حرکت ست و لهذا در وقت اجتماع سه ساکن هم روا بود چون دوابّ نحو مدّ که در اصل امدد ست
ولا تمدّ که در اصل لا تمدد ست و سکون دوم عارضی ست که در وقت اتصال کلمهٔ دیگر بجای آن سکون حرکت آید گویی
امدد القوم ولا تمدد الثوب چون ادغام خواستند دال دوم را کسره دادند یا فتحه و ضمه نیز برای موافقت دال اول لما
وچون ضمه دال اول در مدّ بمیم رفت همزهٔ وصل از جهت استغنا حذف نموده شد بخلاف فرّ که در اصل افرر ست که در آن کسره
و فتحه بود فقط و در حالت وقف در هیچ کدام احتیاج تحریک نبود چنانکه دانستی و چون مصنف از بیان علت ادغام فارغ شد
خواست که طریق ادغام بیان کند اگر چه مناسب آن بود که بعد بیان علت ادغام ذکر شرائط نمود پس گفت طریق
ادغام حرف اول از متجانسین که متحرک بود در دوم باسکان اول بلا نقل حرکهٔ آن بما قبل ست اگر ما قبل او متحرک ست
چون فرّ بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده یا ما قبل آن مدهٔ زائده نحو مادّ و تمودّ و دویبّه بجهت امتناع تحریک
مده زائده و یاء تصغیر و جواز این اجتماع ساکنین علی حده هست و مناسب آن بود که بجای مده لین زائده بگفت تا یاء
تصغیر داخل مینماید مگر آنکه مراد از مده لین بود لکن این وقت قید زائد ضروریست فافهم و آمده است رد مکسره را در
ماضی مجهول بنقل کسرهٔ دال اول بداء با وجود تحرک آن و اگر ما قبل حرف اول که متحرک ست متحرک و لین زائده نبود بلکه
ساکن غیر لین زائده ادغام کنند باسکان یا نقل حرکهٔ آن بما قبل تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو یمدّ که در اصل
یمدد بود مضارع مدّ و یودّ که در اصل یودد ست مضارع ودّ در اول ساکن غیر لین ست و در ثانی ساکن غیر لین زائد که
لین اصلی ست حرکت دال را بمیم و واو دادند یمدّ و یودّ شد چون مصنف از ادغام متجانسین در یک کلمه فارغ شد شروع در بیان
ادغام متجانسین در دو کلمه نمود پس گفت در دو حرف از یک جنس در دو کلمه ادغام حرف ساکن از آن هر دو بشرطی که

غیر مده نبود و در دوم که متحرک ست واجب ست نحو لا تضر به بکرا بجهت وجود علت ادغام بغیر فصل

در حرکة یا اگر حرف اول ساکن مده بود ادغام نکنند چون فی یوم و قالوا و ما با فضلیت بجهت اجتماع

نشود و بخلاف نحو مغزو و مرمی که در اینجا برای ادغام قبل اجتماع وی با حرف دیگر مده شود که با لیجا اجتماع و رعایت نشده آن

کرده شود و ادغام حرف متحرک در متحرک جائز ست نه واجب اول بجهت اجتماع مثلین و ثانی بجهت عدم سکون آن یا وجود زیادة ثقل

که اسکان ست اگر ما قبل او یعنی ما قبل متحرک که متحرک ست نحو ضرب بکر او مکنا و فرض کما یعنی و مکنی که در اصل امکن ما و مکنی

مکنت ای و مکنی ای بود تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود یا ما قبل متحرک مده یعنی لین باشد بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین

علی غیر حده نحو خاصت بشیر و تمود دار و این ما لیجا لا در مانند ثوب بکر و عین نصر اگرچه مده نیست لکن خالی از مدیت نیست چنانکه

در وقت ادغام ظاهر گردد کذا فی الشرح و در صور مذکوره ادغام وقتی ست که دوم از متجانسین متحرک بود چنانکه گفتیم

اگر دوم متحرک نشود نحو یکیه امر ادغام جائز نشود بجهت لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده و الا یعنی اگر چنین نبود ادغام

نکنند بجهت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر و این دو قسم ست یا آنکه ما قبل حرف اول نه متحرک بود و نه لین چون قرم مالک

یا حرف دوم ساکن بود نحو قال الحسن و اگر ادغام بنقل الحرکة در بین سو بکر دند بغیر بینه بجهت امر غیر ظاهر نشود

حاصل تغییر یعنی که فرق نکنند در قوم مالک با قوم مالک پس اینجا تمثیل باول باشد کذا فی الشرح و گویم این اشارت ست

بکلام ابن حاجب که نزد او برای ادغام متحرک بودن مده قبل متحرک شرط ست نه لین و این اولی ست بجهت عدم لزوم

التقاء ساکنین غیر مغتفر بلا شبهه و بسبب استغناء از تکلفی که در مانند ثوب بکر از شرح نقل کردیم و نیز برین تقدیر مده

محتاج تفسیر بلین نشود پس همه بردن عبارت اصول که بجای مده لین گفته فافهم و مضطر شده اند محققین قرا و مشهور

در توفیق میان فریقین از آنکه نحویین متفق اند بر عدم جواز ادغام و قرا بر جواز آن و شاطبی جمع کرده میان قولین

و گفته قرا از ادغام درین موضع اخفا قصد کرده اند یعنی تکلم بحرکة خفیفه ضعیفه و اطلاق ادغام بر آن بطریق مجاز ست

بجهت قرب اخفا با ادغام و نحویین از نفی ادغام نفی ادغام محض کرده اند و شیخ آنکه بعضی از قرا نحوی اند اجتماع

نحویین بر منع ادغام لازم نیاید و اگر گفته شود که هیچ یکی از قرا نحوی نیست و برین تقدیر اجتماع نحویین بر عدم ادغام

حجت بود گویم قرا ناقل اند از کسانیکه عصمت ایشان از غلط مسلم ست و نیز منقول ایشان متواتر ست بخلاف

منقول نحویین پس رجوع بقول قرا اولی بود و لهذا اخفا نزد کوفیین در مثلین از دو کلمه که ما قبل حرف اول آن حرف صحیح

ساکن بود جائز بود بنقل حرکت آن با قبل و بدون نقل آن نیز اگرچه اجتماع ساکنین شود و همچنین جائز داشته اند در متقاربین

در مخرج با صفت نحو خذ شمس با ادغام دال در شین چون مسئله از بیان علة ادغام و طریق ادغام فارغ شد شروع در بیان

شرط کرد و گفت شرط ادغام ست آن که اعلال مزاحم نشود یعنی جائیکه اعلال در وی مانع ادغام ست و ادغام

مزاحم اعلال اعلال را تقدیم ست از جهت ثقل حرف علة نحو ارعوی و احووی که در اصل ارعوو و احووو بود و نفی

از باب افعلال در افعوال واو اخیر را بقاعده یدعی یا بدل کردند و یا را با الف ادغام نمودند معنی ارعوا بازایستادن
از بدی ست و معنی اسوداد سیاه رنگ شدن و شرط دوم آنست که بر تقدیر ادغام لبس وزنی بوزنی دیگر نشود کما و در اسم
در صورت ادغام التباس وزن آن اسمی بوزن اسمی دیگر نشود که آن مخل معنی مرادست و رعایت معنی اهم ست از رعایت لفظ
اما در فعل و شبه آن لبس مانع ادغام نیست چرا که فعل ثقیل ست بحسب المعنی و بسبب اجتماع متماثلین ثقل آن زیاده تر
شود پس بجهت حصول ثقل لفظی و معنوی در صورت فک رعایت لبس نکنند و نیز لبس فعل وقتی مرتفع گردد در بعض صیغ
که دران فک واجب بود مثلا التباس فرّ که از علم ست بفرّ که از ضرب و نصر ست در صیغه جمع مؤنث رفع گردد و شبه
فعل محمول بر فعل ست و اعتبار لبس در اسم وقتی ست که با تحرک حرف اول بود نحو سبب و عدد و قصص و شرر و طلل
که ادغام دراینها بسبب التباس بسبّ و عدّ و قصّ و شرّ و طلّ گردد نه در صورت سکون حرف اول که آن وقت ناگزیر
ست کذا فی الشرح قال فی الکافی ان الاصل فی الادغام هو الفعل لانه ثقیل لا یتحمل ثقل التضعیف والاسم فی الکل محمول علیه
فما خالف بناءه بناء الفعل لا یدغم کما لا یعل انتهی و شرط سوم آنست که حرف اول از متجانسین های سکته نبود و آن
های ست که در آخر کلمه در ماهْ وقف برای بیان حال آخر آید و گاهی در وصل نیز آرند بر قیاس وقف و این شرط در دو
متحقق گردد چون عددیه مالک بی ادغام ها در ها از انکه های سکته مقتضی انفصال کلمه از مابعد ست و ادغام طالب
اتصال بما بعد و در میان این هر دو منافات ست و شرط چهارم آنست که حرف اول بدل از همزه و یا الف نبود چون
اودی از ادی و ریا و قوول مجهول قاول بجهت عروض حرف اول و عدم اعتداد آن با وجود التباس نیز مانند قوول
بماضی باب تفعیل که بمنزله اجتماع مثلین نیست و خوانده شده است در قوله تعالی کم اهلکنا قبلهم من قرن هم احسن
اثاثا و رئیا بادغام در ریا نیز بنظر ظاهر اجتماع و نزد بعضی اگر ابدال از همزه واجب بود ادغام نیز واجب بود چون
اودی و نزد بعضی جائیکه ابدال واجب ست یا جائز ادغام جائز بود و در اصول گفته که حرف اول بدل از لین برای
غیر ادغام نبود نحو قوول بخلاف مرمی که یاء اول دران اگرچه بدل از واو ست لکن غرض ازین ابدال ادغام ست پس
عروض این یا مانع آن نبود و نزد بعضی اگر حرف اول مده بود بدل از حرفی وجوبا و ادغام آن سبب لبس وزنی قیاسی
بوزن قیاسی دیگر نشود ادغام واجب بود و رنه ممتنع و شرط پنجم آنست که حرف اول ما ادغم فیه نباشد نحو مدّد و ورنه لازم آید
ادغام دو حرف در یک حرف در صورت عدم ازاله ادغام اول و یا لازم آید ازاله ادغام اول و این ممنوع ست و شرط
ششم آنکه حرف دوم برای الحاق نبود و رنه ملحق بر صورت ملحق به نماند و آن جائز نیست بسبب فوت غرض الحاق نحو
جلبب و فردد که ملحق به تغییر و جعفر ست و این بر تقدیریست که ملحق با تحرک حرف اول بود چنانکه دیدی و اگر اول با سکون بود
ادغام واجب بود چون جلبّ وقتیکه از جلبب مانند قمطر سازند و ممتنع ست ادغام در کلمه که دران حرف اول از متجانسین
مبتدا بود خواه جزو کلمه بود یا کلمه علیحده و بجهت لزوم ابتدا بساکن اول نحو ددن بمعنی لهو و ثانی نحو سید ربیار جاده بر بدر

تا آنکه حرف اول تاء علامت مضارع بود و تاء دیگر تاء تفعل و تفاعل چون تتنزل و تتباعد لکن بشرط آنکه بعد حرف متحرک باشد نحو فتنزل
و فتباعد یا بعد ساکن که مده بود مثل قالوا تنزل و قالوا تباعد و ازین باب است قرار انتاد بادغام و اثبات مده تا اجتماع
ساکنین غیر مغتفر نشود و احتیاج همزه وصل در مضارع نگردد بجهت امتناع ابتدا بالساکن چرا که ایراد همزه وصل در مضارع خلاف
لغت عرب است و نیز چون مضارع مشابه اسم فاعل است و همزه وصل در اسم فاعل نیاید در مضارع نیز در نیاید و قیاس آن
بود که در صورتی که بعد متحرک یا مده باشد نیز ادغام کنند از آنکه حرف اول از مثلین که تاء مضارع است در صدر کلمه است و
امکان آن در معتد ساختن آن بر حرفی که از کلمه علیحده است خلاف اصل است و لهذا در مانند دون ادغام نکردند لکن چون
فعل ثقیل است و تکرار حرف در آن موجب زیادة ثقل خصوصا در وقت طول بنیه و نیز چون فاء کلمه ازین هر دو باب تا بود ثقل
زیاده تر شود نحو تترس و تتارک لضرورة جائز داشتند در آن آنچه در غیر آن جائز نبود و در مضارع مجهول اینها هم ادغام
نکنند برای فرق مجهول و معروف و جائز است ادغام تاء تفعل و تفاعل در فاء کلمه با ایراد همزه وصل در مصدر و ماضی و امر و
بغیر آن در غیر اینها لکن قیاس درین هر سه جواز بود بجهت وقوع تاء اولی در صدر کلمه و در غیر اینها وجوب بسبب توسط آن چون
اتترس و اتارک در تترس و تتارک چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و ممتنع است ادغام در دو همزه نزد جمهور بجهت حصول زیادة
ثقل خواه در دو کلمه باشند نحو ایلاء و رءاء و نحو احد یا در یک کلمه نحو قرئی و قتیلکه از قرء مانند قمطر سازی مگر در محلی که مشدد
الوضع بود و آن همین تفعیل و تفعل و فعال است که ادغام در آن موضع واجب است ضرورة نحو سآل و رءاس و لآل و کسانیکه در
دو همزه از دو کلمه تخفیف کنند ادغام جائز دارند چون یقرء اخوه و ابو زید ادغام همزه ساکنه در متحرک که فقط جائز دارند
اقرء آیه بجهت قیاس بر آنچه از عرب حکایت کرده اند و ابو سعید گفته که چون دو همزه جمع شوند و اول ساکن بود ادغام
واجب بود نزد کسی که تقریر ست و سیبویه ادغام همزه را مطلقا نا روا انداز د بلکه بر مذهب کسیکه تخفیف میکنند همچنین ممتنع
ست ادغام در دو الف بجهت تعذر تحرک آن نحو صحراء که در اصل صحری با قصر بود الف برای مد افزودند و دو الف جمع شدند و
ادغام ممکن نشود ثانی را بهمزه بدل نمودند و همچنین کساء و رداء و قائل و بائع که حرف علة اینها چون با الف بدل شدند و دو الف
مجتمع گشتند ادغام و حذف ممکن نشود ثانی را بهمزه بدل نمودند چنانکه سابق گفته شد بدانکه فک ادغام در محلی که ادغام
واجب است جائز بود در وقت ضرورة و هرگاه که ادغام در غیر مثلین در وقت اتحاد مخرج و یا صفت هم جائز بود چنانکه در مثلین از یک
جنس جائز است عمل بر آن موقوف بود بر معرفت مخارج و صفات خواست که اولا مخارج حروف و صفات آنها بیان کند بعد از آن
طریق ادغام شروع کند پس گفت بیان مخارج و صفات حروف بدانکه مخرج ای محلی که از آن حروف پیدا شود و شانزده است تقریبا
نظر بتحقیق بسا که هر حرف مخرجی جداگانه است ورنه باهم امتیاز نمی بود و طریق معرفت مخرج آنست که حرف را ساکن گردانی و اول آن
همزه وصل در آری و بشنوی که آواز کجا منتهی میشود و هر جا که منتهی شود همان مخرج آن حرف است مثلا اگر گوئی اب و ساکت شوی
یابی هر دو لب را که یکی بر دیگری چسپیده پس معلوم کنی که مخرج حرف با لب است اما جهات مخارج پس چهار است حلق و لسان

وشفتین والخیشوم از انجمله حلق مخرج هفت حرف ست باین طور که اقصاش یعنی آنچه متصل ست بسینه نه بطرف دهن مخرج همزه
وها والف راست بترتیب تهجی که همزه مقدم ست برها وها برالف پس مخرج همزه اسفل مخارج باشد واقرب بسینه پس ازان مخرج ها
پس ازان مخرج الف وبهمین طریق تا آخر این بحث هرچه در ذکر مقدم ست در مخرج هم مقدم ست یعنی آنچه ذکر آن از همه سابق ست
مخرج آن اقرب ست بسوی سینه وابعد ست از مقدم فم بنسبت حروفیکه ذکر آن لاحق ست و هر حرف که ذکر آن مقدم ست
بر حرف دیگر وحالانکه هر دو از یک مخرج اند سابق آن اقرب ست بسوی حلق وابعد از مقدم فم از نسبت دیگر واین ترتیب
منقول از سیبویه است در بیان مخارج ونزد بعضی همزه بعد ها ست ونزد بعضی ها بعد الف واز شریح ست که الف هوای ست
که هیچ مخرج آن نیست وهمین مرویست از خلیل در الف ویا و واو واخفش گوید که مخرج الف مخرج ها ست نه قبل آن نه بعد آن
ولهذا سیبویه گفته که اصل حروف عربیه بست ونه حرف ست وآن همزه والف وها الی آخرها ست وهمه را بترتیب مخارج ذکر نمود
والف را برها مقدم کرد بعد ازان گفت که برای حروف عربیه شانزده مخرج ست اقصای آن ها از روی مخرج همزه وها والف ست
اینجا ها را بر الف مقدم نمود پس تقدیم سیبویه الف را برها گاهی وتاخیر آن از ها گاهی دلیل ست بر آنکه الف وها از یک مخرج ست
انتهی وجواب داده اند از استدلال اخفش بآنکه الف در وقت تحریک همزه بدل شود واگر ها از مخرج الف میبود الف بها
بدل میشد از جهت قرب مخرج نه بهمزه واین جواب مردود ست بآنکه ها اقرب از الف ست بزعم شما از نسبت همزه پس اگر
انقلاب بجهت قرب میبود بها بدل میشد وهرگاه که قلب آن جز از همزه نبود معلوم شد که همزه اقرب ست از الف به نسبت ها
ودرمیان هر دو حرفی فاصل نیست وبها بدل نشد از آنکه ها در موضع خود ست واین جواب نیز ضعیف ست از آنکه عدم ابدال
الف بها منافی اقربیت نیست روا باشد که خفاء ها مانع ابدال بود ونیز بودن ها در موضع خود از موانع انقلاب نیست ونیز
اگر الف وها از یک مخرج می بود تمیز میان اینها محال میبود کذا فی الجاربردی ومیانش مخرج حرف عین مهمله وحرف حای مهمله
ست لکن مخرج عین اسفل ست از حا وهمچنین ادناش یعنی راس حلق وآنچه اقرب بسوی دهن ست مخرج حرف غین معجمه
وحرف خای معجمه راست بترتیب مذکور لکن نزد شریح تقدیم حای مهمله است بر عین مهمله واین هفت حرف را حرف حلقیه
گویند ومخرج حرف قاف اقصای زبان ست ای اصل زبان که متصل بحلق ست وجزوی که محاذی آن ست در جانب فوق
از اجزاء حنک اعلی ومخرج حرف کاف مقارن آن یعنی مجموع دو محل که متصل اصل زبان ومحاذی آن از حنک اعلی ست
واین دو حرف را لهویه گویند ومخرج جیم وشین معجمه ویای تحتانیه وسط زبان وما فوق آن که محاذی آنست از اجزاء
حنک اعلی بترتیب مذکور قال سیبویه بین وسط اللسان وبین وسط الحنک الاعلی مخرج الجیم والشین والیاء ومخرج ضاد
معجمه یعنی اول ذنب یکی از دو حافه ای کرانه زبان تا قریب راس زبان یا اضراس های که متصل ذنب ست حافه آن ست
وذنب حافه آنچه متصل بیخ زبان ست وراس آن آنچه که متصل نوک زبان ست لکن نزد بعضی هر دو کرانه زبان از ایمن
وایسر برابر ست ونزد اکثرین از جانب الیسر آسانتر ست ونزد بعضی اکثر اخراج ضاد از جانب الیمن ست

از کلام سیبویه بتصریح کرده بیان سیرافی کذا فی الشرح وغیره و اضراس جمع ضرس ست یعنی دندان و این هر چهار را شجریه گویند
نزد خلیل لکن نزد جمهور حرف ضاد شجریه است نه شجریه و مخرج لام اسفل آن یعنی اسفل اول یکی از دو حافه زبان تا آخر آن
و آنچه محاذی آن اجزاست از اجزای حنک اعلی که فویق ضواحک و ناب و رباعیه و ثنیه است و چون دانستی که مخرج ضاد اول
یکی از دو حافه زبان تا قریب آخر زبان ست و مخرج لام اسفل اول یکی از دو حافه زبان تا آخر زبان و محاذی آن که ضاحک
و ناب و رباعیه و ثنیه است معلوم کردی که مخرج ضاد محل ممتد ست و لهذا آنرا حرف مستطیل و طویل گویند و مخرج لام اوسع از
مخارج سائر حروف ست بدانکه اسنان چهار قسم اند یکی ثنایا و آن چهار دندان پیشین ست دو اعلی و دو اسفل دوم رباعیات
بفتح را و تخفیف یا و آن چهار دندانست دو در دو پهلوی ثنایا علیا و دو در سر دو پهلوی ثنایا سفلی و این هشت را قواطع
گویند سوم انیاب و آن چهار دندان پهلوی رباعیات ست بطوریکه دانستی و اینهارا کواسر گویند و باقی که بست اند لهذا آنرا
اضراس گویند ده فوق اند ده تحت بترتیب معلوم از انجمله چهار را ضواحک گویند و دوازده را طواحن و چهار را نواجذ
بترتیب مذکور و نواجذ را ضرس حلم و عقل نیز گویند و نواجذ گاهی در بعض مردم نمیشوند پس مجموع دندانهای مردم بست
و هشت بود و بعضی گویند که اسنان سی و دو اند چهار ثنایا و چهار رباعیات و چهار انیاب و چهار ضواحک و شانزده
اضراس و بعضی را چهار نواجذ میرویند پس مجموع دندانهای وی سی و شش بود و مخرج رای مهمله محل متقارن آن یعنی متقارن
لام یعنی مخرج را از حافه و حنک آنچه اسفل ست از سینه لام تا سر زبان و مخرج نون مجموع محل متقارن مخرج را و خیشوم ای
بن بینی ست پس در اسفل حافه و آنچه فویق آنست مخرج لام و را و نون ست لکن مخرج نون اخرج از مخرج لام ست و مخرج
را ادخل از مخرج نون و اخرج از مخرج لام ست و سیبویه گفته مخرج نون میان طرف زبان تا سر زبان و فویق ثنایا
علیاست و همین مخرج راست جز آنکه ادخل ست در ظهر لسان اندکی و قطرب و جرمی و فراء و ابن درید گفته اند که مخرج
لام و نون و را یکیست ابوحیان گفته همین ست ظاهر از کلام خلیل پس جمله مخارج نزد اوشان چهارده باشد کذا فی الاصول
و شرحه و این هر سه حرف را ذلقیه گویند و مخرج طای مهمله و دال مهمله و تای مثناة فوقانیه مجموع طرف ای سر زبان و اصل
دو ثنیه علیا بترتیب معلوم و این حروف را نطعیه نامند و بعضی ذولقیه گویند از آنکه فوق لسان طرف لسان ست و
خلیل لام و را و نون را ذولقیه میگفت چنانکه بعضی اینهارا ذلقیه میگفتند و ثلیه بثاء مثلثه بروزن عطیه دندان پیشین
ست و مخرج صاد مهمله و زای معجمه و سین مهمله مجموع طرف زبان و فویق دو ثنیه سفلی بترتیب مذکور ست و زمخشری
زای را بر سین مقدم کرده و لائق آن بود که مع سین را مقدم می نمود بر زا از آن که زای اقرب ست بسوی مقدم فم از
نسبت سین کذا فی الجاربردی و الشرح و رضی گفته که مخرج این هر سه مابین طرف زبان و ثنایا ست بغیر آنکه زبان
به ثنایا بپیوندد کذا فی الاصول و این حرف را اسلیه نامند و مخرج ظا و ذال معجمتین و ثای مثلثه مجموع طرف زبان و
طرف دو ثنیه علیا بترتیب مسطور و این حروف را لثویه گویند و در اصول گفته للظاء والذال والثاء طرف الثنایا

وقبیل العلیا جمع این حروف نوزده لسانی اند از انکه مخرج اینها لسان ست اگرچه غیر لسان را هم دخل ست و مخرج فا
مجموع باطن لب زیرین و طرف دو ثنیه بالا و مخرج با موحده و میم و واو ما بین دو لب بانطباق آنها در اولین و مر خیشوم را
دخل ست در میم بجهت غنه و این هر چهار را شفهیه و شفویه گویند بحسب اختلاف در لفظ شفه از اصالة ها و واو و مخرج نون خفی
که دران جز غنه نمانده چون عنک خیشوم ست و این مخرج شانزدهم از مخارج ست و نون خفی اگرچه از حروف متفرعه است
همچو همزه بین بین و الف اماله لکن چون مخرج آن از مخارج اصول بود جداگانه شمرده شد بخلاف حروف متفرعه دیگر که مخرج
آنها سوای مخارج مذکوره نیست نهایت آن که آنها بر مخارج اصلی خود نیستند بدانکه اصول حروف عربیه نزد جمهور بست و نه اند
اول آنها همزه است که در ابتدا اوگاه نوشته شود بصورت الف و آنرا الف گویند و آنچه که در آخر حروف هجا از صورت لا نوشته
شود الف ست لام را بجهت حصول نطق افزوده اند و کتابت همزه بعد لا خطاست و نزد مبرد بست و هشت حروف ست
و گفت همزه را نشمردم از جهت آنکه گاهی بصورت واو نوشته شود و گاهی بصورت یا و گاهی بصورت الف پس چون خط آن
همچو سائر حروف محفوظ نبود احتیاج شمردن آن نیست و عدد حروف جز در لغت عرب کامل نشده و همزه در کلام عجم جز در اول
یافته نشده و ضاد جز در لغت عرب نیست لهذا فرمود علیه السلام انا افصح من نطق بالضاد و لام الف را حرف مستقل شمردن
غلط العوام ست و حریری آنرا حرف واحد شمرده و حروف یکه ازین حروف اصول متفرع شده اند بسبب آمیزش صوت
آنها با صوت دیگری یا بجهت قصر آنها بر بعض اجزاء مخرج خود و یا از جهت وجه دیگر بست و سه اند از آن جمله دوازده فصیح اند
همزه بین بین و این سه حرف ست همزه متقربه بالف و واو و یا و این همزه فرع از همزه خالص و حرف علة ست و الف اماله
که فرع از الف خالص و یا ست و این الف را سیبویه الف ترخیم گوید بجهت تلیین صوت لام تفخیم چون لام الله که بعد فتحه یا ضمه بود
و لامیکه بعد صاد یا ضاد یا طا مهمله بود مفتوح باشد یا ساکن نحو صلوة و یصلون و این لام فرع لامی ست که متوسط ست
میان ترقیق و تفخیم و الف تفخیم که مائل بواو خوانند چون الف صلوة و زکوة و حیوة در لغت اهل حجاز و لهذا بواو نویسند
این الف را سیبویه در حروف متفرعه افزوده است و این الف فرع الف خالص و واو ست و شین معجمه ساکن قبل دال که
میان شین و جیم خالص خوانند نحو جل اشدق از انکه شین مهموسه رخوه است و دال مجهوره شدیده پس بجهت تنافر اینها شین
را بجیم قریب کردند بجهت قرب مخرج و موافقت دال در شدت و جهر و این شین فرع شین خالص و جیم خالص ست و جیم
و شین معجمه و صاد مهمله وقتیکه قبل دال و طا مهمله باشند و همچو زا معجمه خوانند نحو اجدر و اشدق و اشهد و یصدق و صراط که
صاد مهموسه است و دال و طا مجهوره پس بجهت تنافر اینها را مائل بزا معجمه خوانند بسبب قرب مخرج و صفیر و موافقت
در جهر و حمزه و کسائی در آیة و من اصدق من الله قیلا زا می خوانده اند و این حروف فرع جیم و شین و صاد و زا خالص اند و
نون خفیفه و آن نون نیست ساکن مخفی بحدیکه جز غنه دران نمانده و این اخفا قبل پانزده حروف بود چنانکه گفته شود ان شاء الله
تعالی نحو عنک و این نون فرع نون غیر خفی ست و یائیکه مائل بواو خوانند در مانند قیل و بیع در حالت اشمام و این فرع یا و واو

ویا و خالص ست و بعضی از فروع فصیحه سین مهمله را که مانند زای معجمه خوانند شمرده اند نحو سقر و ابن حاجب اقتصار بر هشت
کرده گفت والفصیح ثمانیة همزة بین بین وهی ثلثة والنون الخفیة نحو عنک والف الامالة ولام التفخیم والصاد کالزای والشین
کالجیم انتهی و غیر فصیح از فروع که مستهجن و متروک اند در قرآن و غیر آن از کلام فصحا در هیچ جا از نظم و نثر واقع نشده بلکه
از مخالطت اعاجم در وقت ظهور اسلام و اتحاد و جواری از عجم و حصول اولاد از ایشان و خلط ایشان حروف لغت خود را
بالغت عرب پیدا شده اند یازده حرف اند بای موحده که مانند فا خوانند چون بور و فا همچو با نحو فور و در شافیه در بعضی نسخه الفاء
کالباء ست و در بعضی الباء کالفاء و هر دو صحیح ست و ذکر یکی با ترک دیگری بجهت عدم اختلاف در نطق ست چنانکه در قول
الجیم کالشین و کالکاف کرده و جیم که همچو شین معجمه خوانند و این در جیم ساکنه که قبل دال یا تا بود اکثر ست نحو اجدر و اشدر و
اجتمع و اشتمع و سبب قبح اینها ظاهر ست و آن لزوم تنافر ست که از آن گریخته اند و صاد مهمله که همچو سین مهمله خوانند
نحو سبغ و صبغ و تقریب صاد بسین بجهت صعوبت نطق بصاد ست و ضاد معجمه ضعیفه که میان صاد و ظای معجمه خوانده شود بعضی
گویند ضاد ضعیفه حرفیست که پیدا شود از تقریب تای مثلثه بضاد معجمه چون اضرد در اثرد که در اصل اثترد بود بر وزن افتعل و
اینجا مناسب ست که ثای ضعیفه گویند نه ضاد ضعیفه و نزد بعضی ضاد ضعیفه ضادیست که قریب بثای مثلثه بود چون اضرب
کاثرب و طای مهمله که همچو تای فوقانیه خوانند نحو سلطان و سلتان و این در زبان اهل عراق بسیار ست از آنکه طای در لغت
ایشان نیست و نطق طای بر ایشان دشوار ست و ظای معجمه که همچو ثای مثلثه خوانند نحو ظالم ثالم و کاف همچو جیم نحو جافر و کافر
و جیم همچو کاف نحو رکل در رجل و کمل در جمل و این لغت اهل یمن ست و در عوام بغداد شایع و سیبویه این هر دو حرف را یک
حرف شمرده از آنکه این هر دو حرفیست میان کاف و جیم و اختلاف میان آنها در نطق نیست اگرچه اصل یکی کاف ست و
اصل دیگری جیم و ابن جنی رعایت اصل کرده و هر دو را دو حرف شمرده و ابن عصفور و ابن مالک متابعت آن نموده اند و
این ظاهر ست چرا که عدم اختلاف فرعین در نطق ست و صاحب شافیه گفته الجیم کالکاف والجیم کالشین فلا یتحقق
انتهی نفی اختلاف باعتبار اصل نیست نه بینی که شین مانند جیم فصیح ست و عکس آن قبیح و قاف همچو کاف چون کران در
قران و این در زبان بادیه نشینان اکثر ست و واو همچو یا و فتحه ضمه را مایل بکسره خوانند نحو مدعو بیس مجموع حروف اصول
و فروع پنجاه و دو بود و حرفیکه از مخرج اصلی خود تجاوز نکرده است و حرفیکه از مخرج اصلی خود انحراف یافته فرع ست و مخرج
آن مستفاد از مخرج اصل بود و چون شرح احوال مخارج حروف بتفصیل دانسته شد وقت آن رسید که شروع در شرح صفات حروف
کنیم بدانکه اقسام حروف باعتبار صفات بسیار اند بعضی چهل و چهار نوع بیان کرده اند و بعضی زیاده از آن و بعضی کم از آن
ذکر نموده اند و مصنف آنچه مشهور ست بیان کرده و از این صفات امتیاز حروف در صوت حاصل میشود چنانکه متجانس تواند
باهم و ردوات مجهوره حرفیست که دم از جریان ببندد و اگرچه متحرک باشد چرا که این حروف بسبب قوت ذاتی خود و قوت
و اعتماد بر مخرج خود بیرون نمی آیند مگر بصوت قوی و شدید [illegible] ببندد جریان دم را با خود و در تمثیل به نحو تقق انی معنی

اوضح میشود از آنکه دم وقت نطق بحرفی بعد نطق بیک حرف مجهوره جاری میشود و آن سبب توهم جریان دم با مجهوره میگردد
و درین حروف مجهوره مکرر بود دوم جاری نشود معلوم کنند که موجب انحصار دم ذات این حروف ست و گفتیم اگر چه متحرک
باشد مگر از جهت آنکه حرکت سبب جریان دم ست و هر گاه که با حرکت هم دم جاری نشد معلوم شد که ذات این حروف
موجب حبس نفس ست و برین تقدیر یعنی جهر رفع صوت بود از آنکه در تصویت قوی رفع صوت ضرورست و حروف مجهوره
عند الاکثرین حروف ظل قو ربض اذ غزا جند مطیع ست که نوزده است و حروف مهموسه ضد آن ست یعنی حرفیکه دم
از جریان نه بندد و اگر چه ساکن باشد از آنکه اینها بجهت ضعف آنها و ضعف اعتماد بر مخرج آنها قوت ندارند که منع کنند
دم را از جریان باز و چون در وقت سکون هم دم حبس نکردند معلوم شد که سبب عدم انحصار دم ذوات این
حروف ست و این معنی از کاف ظاهر تر میشود از جهت عدم ترکیب با غیر که سبب توهم حبس گردد و اختیار قاف و
کاف در تمثیل بجهت آنست که چون تباین هر دو قسم در حرفین متقاربین ظاهر شد تباین آنها در متباعدین ظاهر
باشد و بعضی در وجه تسمیه مجهوره و مهموسه گویند که در اخراج مجهوره ناگزیرست از جهر زیرا که در نطق آنها بدون جهر بیان
نشود بخلاف مهموسه که نطق آنها خفیا ممکن ست چنانکه بجهر و برتقدیر وجه اول نیز همس یعنی اخفاء صوت نتوان
از آنکه اینها بسبب ضعف خود محتاج تصویت قوی که سبب جهرست نیستند و حروف مهموسه ده اند که درین قول مجموع
اند ستحثک خصفه یعنی آن قریب ست که الحاح کند ترا خصفه و آن نام زنی ست استحث بشین معجمه و حاء مهمله و ثاء مثلثه
بمعنی الحاح و مسئله ست و خصفه بخاء معجمه و صاد مهمله و فا و هاست و در قاموس باین عبارت گفته حثه شخص فسکت
و همو در اصول همین را قلب کرده گفت سکت فحثه شخص و بعضی متاخرین ضاد و ذال و زا و غین که معجمه اند و عین
مهمله و یاء تحتانیه را از مجهوره برآورده در مهموسه داخل کرده اند بجهت بودن اینها از رخوه و تا فوقانیه و کاف و عین را
از مهموسه برآورده در مجهوره داخل نمودند بسبب بودن آنها از شدیده گویا این شخص در رخاوه و جهر منافاة دانسته است
و همچنین در شدیده و همس و در واقع هیچ منافاة نیست از آنکه رخاوه جریان صوت عند النطق ست و شده عدم آن
و جهر رفع صوت ست و همس اخفاء آن برابرست که صوت جاری شود یا نشود نه مبنی که راء مجهوره و متوسطه است
چون گویی اش آواز زبان بخوبی جاری میشود و دم بند گردد و کاف مهموس و شدیده ست و چون گویی اک آواز بند
و دم جاری شود کما فی الشرح و جاربردی از شرح ابن حاجب نقل کرده که اگر اینها یعنی ضاد و دال تا آخر اینها
مجهوره و مهموسه میگفت قریب بقیاس میبود اگرچه ضاد بعید از همس ست اما گردانیدن کاف و تا از مجهوره بسیار
بعید ست و حاصل باقی کلام همانست که از شرح نقل کردیم شدیده حرفی ست که صوتش در مخرج او بسته شود اگر ساکن
خوانی و در رانگذرد اگر چه امتداد آن خرابی بجهت شده لزوم مخرج خود و آن هشت حرفست که جمع کرده است آن را در لفظ
اجدک قطبت یعنی یافتم ترا که ترش روی شدی یا آمیختی شراب را از قشبون بمعنی خوس و یا قطبت بمعنی فرجت الشراب

و رخوه مخفف رخاوت است یعنی حرفیکه صوتش در مخرج آن بسته نشود اگر ساکن خوانی بلکه جاری ماند و اگر خواهی ممتد و دراز شود و
این را مستفیضه نیز گویند بجهت نرمی اینها بسبب عدم لزوم مخرج خود و حروف متوسطه حرفی که مابین هر دو بود یعنی نه با انحصار
تام بود و نه جری تام و آن هشت حروف است که درین قول یافته میشود لم یرو عنا چرا که نرسد مرا از روع برای مهمله
و واو و عین مهمله یعنی نرسیدن و نرسانیدن پس معلوم شد که ماسوای شدیده و متوسطه که سیزده حرف اند رخوه اند
و امتیاز سکون در تعریف شدیده و رخوه برای تخبر ست چرا که حرکات العابس واو و یا و الف اند که در اینها فی الجمله رخاوت
ست پس در وقت تحریک بیان شده و رخاوة امتیاز تام نشود و هر سه نوع را تمثیل داده اند بحج و الطش و العل
چون در لفظ اول وقف کنی یابی آواز خود را بسته در مخرج تا اگر امتداد خواهی ممتد نشود و ازینجهت این حرف را
شدیده گویند و اگر بر طش وقف کنی یابی آواز را جاری تا آنکه اگر امتداد خواهی ممتد شود بسبب لینت در رخوة و از
ره این را رخوة نامند و اگر بر عل وقف کنی یابی حصر ناقص و هم جری غیر تام در حاشیه که بر سم منهیه بود نوشته است
رخوة نزدیک بعضی شانزده اند و نزدیک بعضی سیزده لهذا متوسطه را هشت گفته اند و در حروف لن عمر الفاظ سبعه
انتهی و این اختلاف در جاربردی و نظامی و شرح اصول و قاموس و دیگر کتب لغة دیده ام مگر در بعضی رساله قرائة حروف
مطبقه آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بحنک اعلی منطبق گرداند و حنک اعلی مانند طبق گردد بر زبان و آن چهار حرف
ست که در صطظض مطوی ست و در حاشیه گفته مطبقه اسم مفعول ست و این بر سبیل حقیقه بر زبان صادق می آید
و همچنین منفتحه و مستعلیه و منخفضه پس اطلاق اسماء مذکوره بر حرف بر طریق مجاز باشد انتهی گوییم مراد از مجاز بالحذف باشد
و معنی مطبقه مطبقه عندها ست و معنی منفتحه منفتحه عندها و علی هذا القیاس چنانکه گویند مشترک و متفرع و مراد مشترک فیه
و متفرع له باشد میتوان گفت که از قبیل اطلاق مسبب بر سبب باشد زانکه اینحروف سبب اطباق زبان و استعلا
و جز آن ست و سوای لفظ مطبقه همه صیغه اسم فاعل ست و حروف منفتحه غیر آن یعنی حروفیکه زبان را بحنک اعلی منطبق
نگرداند بلکه مابین حنک و زبان مفتوح باشد و چیزی از ما بین آنها وقت تلفظ آنها بر آید و آن بست و پنج حروف باشد
و حروف مستعلیه آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بحنک بر دارد خواه اطباق زبان بحنک شود خواه نشود پس مستعلیه
اعم ست از مطبقه و آن هفت حروف ست مع مطبقه صطظض خغق سخا و قیل مجتمعین و قاف و حروف منخفضه غیر آن
یعنی آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بحنک بر ندارد بلکه زبان پست بدارد و این را مستفله نیز گویند و آن بست و دو حرف باشد
و حروف الذلاقة بذال معجمه و قاف ای السرعة فی النطق و الفصاحة و الخفة فی الکلام حروفی که هر رباعی و خماسی از آن
حرفی دارد بجهت طول این ابنیه و خفت این حروف در تلفظ بجهت بودن سه از آن ذولقی و سه شفوی و این حروف را ذولقیه نیز
گویند و آنرا جمع کرده است لفظ مر بنفل و معنی آن حکم کن بنفل یعنی غنیمت و رباعی و خماسی که حرفی ازین ندارد یا عربی نبود
یا شاذ و غریب بود چون عسجد و دهقه و زهرقه و حروف مصمته بصیغه اسم مفعول مقابل آن یعنی مقابل ذلاقیه مصمته غیر

گویند که جوف ندارد وانچه جوف ندارد ثقیل بود وچون این حروف ثقیل بودند مصمته نامیده شدند ونیز مصمت بمعنی
ممنوع ست واین حروف ممنوع اند ازانکه رباعی وخماسی ازانها یا تنها مرکب شود بلی حروف ذلاقه بسبب ثقل اینها و
آن شش حرف بود وحروف القلقلة والقلقلة آنکه درینها باوجود شدت آواز متصعد از صد ضغطه لسان بود وآن
پنج حرف ست که درقول قد طبج یافته میشود واز طبج طای مهمله وبای موحده وجیم بمعنی زدن بر شی مجوف یعنی حماقه وسبب
شدت وضغطه یعنی تنگی ومشقت درین حروف آنست که اینها مجهوره اند وهم شدیده جهر دم را از جریان منع میکند وشدت
خروج آواز را منع مینماید واز اجتماع این هر دو صفت متکلم در وقت تلفظ محتاج باشد بقلقله لسان یعنی تحریک زبان از
موضع آن تا آواز این حروف برآید ومخاطب شنود ولهذا یعنی متکلم را جز شدت وضغطه زبان حاصل نشود خصوصا در وقت
سکون اینها وقلقله آواز قلق را گویند وآن طائریست ونیز هر آوازی را که با حرکت واضطراب شدت بود نیز نامند وخلیل
گفته قلقله شدت صوت ست والقلقلة شدة صیاح واین را متقلقله ومحقوره نیز گویند چنانکه صاحب قاموس گفته الحروف
المحقورة جد قطب حروف الصفیر ما یشبه الصغیر ای صوت الشائران فیها صوتا کصوته وهی ض ز المعجمتین وس المهملة
اذ هی تخرج من بین الثنایا وطرف اللسان فینحصر الصوت هناک ویاتی کالصفیر ورا حرف مکرر ست ازانکه زبان در وقت
وقت بران میشکو حسد میلرزد ولام منحرف ست ازانکه زبان در وقت تلفظ آن بسوی داخل حنک منحرف میشود وتا زودتا
مهتوت ست ازانکه هت بمعنی شتابی کردن در کلام ست واین حروف خفیف ست پس تکلم بدان بسرعة بود ودر کافی ست
که مهتوت هاست بجهة ضعف وخفای آن وسرعة آن بر زبان ازجهت که بمعنی اسرع در کلام ست وانچه که در مفصل واقع شده
که مهتوت تا ست گویا از غلط ناسخ ست ودلیل ما قول خلیل ست لولا هتة فی الهاء لاشبهت الحاء واز هتة عسرتی قصد کرده
که در هاست نه در تا وابوالفتح گفته از حروف مهتوت هاست بسبب چیزی که در وی ست از ضعف وخفای کذا فی الشرح ونزد
ابن ماشاد وابوحیان مهتوت همزه ست ازانکه هت بمعنی عصر صوت وکسرست وهمزه منعوت ومهتوت ست در اصل
حلق لهذا لاحق میشود بدان ترقیق وتلیین وقلب یعنی گویند اسم همزه مهتوت لیفاست از جهت که بمعنی صوت تو
ودر همزه شده صوت بود وحروف علت را حروف لینه گویند ازجهت آنکه قبول مد میکنند یا آنکه خارج میشوند در نرمی
بی کلفت لسانی بسبب اتساع مخرج ایشان واینها را معوفه نیز گویند ازانکه در اینها صوت اکثر ست از نسبت
غیر اینها وواو را متصل نیز نامند بجهت آنکه فرو دمی افتد در دهن تا آنکه متصل میشود بمخرج الف والف را هاوی گویند
یعنی صاحب هوا ازانکه ممتد میشود در هوا وهیچ عضو تعلق ندارد ومخرج آن اوسع بود از مخرج واو ویا بسبب آنکه در واو ضم
شفتین بود ودر یا ارتفاع لسان سوی حنک واین سبب کمی ست در مخرج بخلاف الف که در ان احتیاج این هر دو نبود
بلکه دهن وحلق در ان منفتح باشد کذا نقل عن سیبویه ودر شرح گفته درین دو حرف یا ارتفاع بود مناسب آن بود
که یا از حروف مستعلیه باشد انتهی ترجمه گویم در حروف مستعلیه استعلا ضعیف نشود بلکه قوی ونمایان تا آنکه در سبب بعضی

حروف مستعلیه القدر مستعلاست که زبان بحنک منطبق میگردد بخلاف یا که دران نسبتا واو حرکتی خفیف مائل بعلو بود
واحتیاج عضو فی الجمله میشود پس غرض سیبویه ازین کلام که بیان احتیاج عضو در نطق واو یاست نه در نطق الف
حاصل شد واز کلام سیبویه استعلاء یا همچو استعلاء حروف مستعلیه کما مفهوم شد فافهم و نزد بعضی یا دمی از هوه بالضم بمعنی
صعود وارتفاع است والف را نیز هوی و جرس نیز گویند از انکه آن را صوتی است که آنرا معتمدی در حلق نیست و جرس
آواز خفی را گویند و شین معجمه حرف تفشی است از انکه در مخرج خود منتشر میگردد تا آنکه قریب جا میشود و نزد بعضی فا و ضاد
نیز متفشی است و میم و نون را اغن گویند از جهت وجود غنه در تلفظ آنها و میم را راجع نیز گویند بسبب رجوع آن بسوی
خیشوم و نون متحرک را مشرب گویند بجهت بودن آن قریب از لام و شرب غنه وی و ضاد معجمه را مستطیل نامند و وجهش
گذشت کذا فی الشرح چون از دانستن مخارج و صفات حروف که سبب ادغام متقاربین در مخرج و صفت بود فارغ
شدی بدانکه طریق ادغام متقاربین در مخرج یا صفت تقلیب حرف اول ازان و ثانی است تا هر دو یک جنس
گردند و معنی ادغام متحقق گردد ازان جهت که ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوی ثانی
وگردانیدن آن با ثانی همچو یک حرف و قلب اول بثانی اقیس بود زیرا که تغییر مواخی تغییر است و تغییر در یک حرف بود نه در
دو حرف مگر بعارض که مانع اقیس بود مثل بودن حرف اول اخف از ثانی چون [illegible] یا بودن آن صاحب
صفتی که حفظ آن نزد عرب ضروری بود مثل [illegible] که در اصل [illegible] بود تا از زائده افتعال را بسین
و [illegible] نمودند با وجود آنکه انتقال [illegible] سنت و عکس نکردند ازان که [illegible] صفیر [illegible]
[illegible] ضعیف است ازانکه باعتبار قیاس متقاربین [illegible] که آن بودن [illegible]
اخف [illegible] است [illegible] ادغام است لکن بعضی بنی تمیم بدل میکنند
و عین [illegible] و ادغام میکنند و این قلیل است و اول [illegible] و فصیح است که در اصل [illegible] بود شاذ است و
لبس حرفی [illegible] یا ترکیبی [illegible] در یک کلمه مانع ادغام متقاربین است نحو وطد بالتحریک بمعنی استوار کردن [illegible]
بمعنی میخ زدن که در وقت ادغام التباس بود و معلوم نشود که ترکیب آن از ذو وال است یا از طا و دال
و یا از تا و دال مگر جاییکه اول ساکن بود و تقارب شدید ادغام جائز بود نحو [illegible] با وجود لبس [illegible]
نه در مانند بنیه و [illegible] و میم شده تقارب نیست با لزوم التباس و بنی تمیم بجهت [illegible]
تقارب میان تا و دال و سکون اول [illegible] ادغام واجب دانند [illegible] با وجود این [illegible]
رعایت حروف مطبقه و در ادغام در [illegible] التباس نیست بجهت عدم وجود [illegible]
الفا و در کلام عرب و همچنین در آخر [illegible] در [illegible] که اصل [illegible] و در دو کلمه لبس مانع ادغام نیست

ارفع ست ولهذا حرف حلقی که ارفع ست در حروف حلقی که ازان ادخل وانزل ست در حلق در جانب سینه مدغم نشود در
وی ورنه استثقال لازم آید حالانکه از ادغام تخفیف مطلوب میباشد و در همه حروف حلقی همزه اثقل وارفع ست بعده ها بعده عین بعده حا
بعده غین معجمه و بعده خا منقوطه مگر ادغام غین در حا مهمله بآنکه ارفع ست از عین مهمله وها در عین وها روا ست لکن نه بطریق
قیاس که قلب اول بثانی ست بلکه بقلب هر دو که ثانی را نیز بجای اول ست تا نوعی تخفیف حاصل شود و نه ثقل نحو اجبهو
وراجع عنهو ومعنیهم بمعنی برنگاله یکساله است وتجانزه وانجح هذه ومگر ادغام خا در حا جایز گرچه اعلی ست در غین منقوطه
گردانیدن خا غین چراکه مخرج این هر دو مائل بسوی دهن است پس گویا اینها بمنزله حروف دهن اند از جهت
ادغام هر یکی در دیگری روا بود نحو ابلغ خاییلی ورابلغ غنمک که بر حسب قیاس و غیر قیاس هر دو روا بود وابو عمرو ادغام این
در مخرج عین اینها نیز بر حسب قیاس خوانده و ادغام حرف ضوی مشتقر در حرفیکه متقارب آنهاست در مخرج ممنوع ست
نه در متماثل زیرا که هر یکی ازین هفت حرف صفتی و فضیلتی ست که آن در وقت ادغام که قلب اول بثانی ست فوت شود
وابقا آنها امر اهم ست نزد ایشان و آن فضیلت در ضاد معجمه استطالت است و در را تکریر و در واو ویا لینت و در میم غنه و در شین معجمه تفشی و در فا
تفشی و تانیث که خروج صوت از دهن ست و در را مهمله تکریر و لهذا ادغام شین در جیم نشود با وجود شدت تقارب نحو
بمعنی هزال ست از علم و مشقر بکسر میم لب زیرین شتر و ادغام در میان واو و یا رسیده و مرمی اگر چه از حروف ضوی
مستقر ست غیر متقارب در مخرج از جهت اعلالست که از قبیل تلیین کرده با بقا صفت لینه و تقارب در صفت جهر و توسط
مدغم شده در خاصة و ادغام نون در لام و را مهمله با وجود فضیلت غنه نون که از غنه میم زایده است از جهت که اسمیت بیوت غنه
آن بی اخفا رویت اندکی و ادغام نون در میم بجهت تماثل در غنه است و مروی است از ابی عمرو ادغام میم در با وقتیکه ما قبل
میم متحرک بود نحو علیم بما و اعلم بالشاکرین و صحیح آنست که این ادغام نیست از آنکه اصحاب ابی عمرو بنای شدد
نیارند بلکه اخفا و اختلاس حرکت و تضعیف صوتست و همچنین هر جا که از قرا ادغام مروی شود و خلاف قیاس بود چنانکه
در شهر رمضان و مانند آن که ذانی الشرح گویم مراد از مانند آن باشد لبعض شانهم واغفرلی و نخسف بهم ست که ذبعض قرا از ادغام
ضاد در شین و ادغام را در لام و فا در یا مروی ست حالانکه این حروف ضوی مشتقر اند که در متقارب مدغم نشوند پس اینجا
غرض قرا اخفا است نه ادغام خصوصا در لبعض شانهم که در صورت ادغام اجتماع ساکنین غیر مستقر لازم آید و بعضی گویند
که شین افضل ست از ضاد در تفشی و استطاله و ادغام مفضول در افضل جایز بود و نیز هرگاه که ادغام ضاد در طا روا بود در شین
اولی باشد اما ادغام غیر حروف ضوی مشتقر در اینها روا بود بجهت عدم قوت فضیلت صفت اینها و جایز داشته است کسائی
و قرا ادغام را مهمله در لام نحو غفر لهم با وجود آنکه از حروف ضوی مشتقر ست و ممتنع ست ادغام حروف صفیریه در غیرش که متقارب
باشد در مخرج چون تا و ثا و دال و ذال و طا و ظا و در اسطاعو با ادغام مع جمع ساکنین و در استطاعوا که بقراة حمزه آمده است نادر
نه بحیث ادغام تا در طا با بقاء صفت سین تا فضیلت صفیر باقی ماند و همچنین تا در استفعال در متقارب و مثل ادغام الف و همزه در حروف

ممتنع ست از آنکه ادغام تاء استفعال موجب تحرک سین و یا اجتماع ساکنین غیر مغتفر ست و هر دو ممنوع و چون ادغام
الف در مثل بجهت امتناع تحرک آن نا روا است در متقاربین هم نا روا بود بجهت رجوع بسوی متماثلین با زوال فضیلة
نادر استطالة و همچنین ادغام همزه در متقارب و لهذا نزد اکثرین ادغام واو و یائیکه بدل از همزه است جائز نبود و نیز نظر
آنکه اصل همزه است و هر که تجویز کرده نظر بظاهر کرده چون رویا و روئیه در ریا بدانکه در حاشیه گفته سوای حروف
ضوی مشفر و صفیریه حرف را و لام و بعض حروف دیگر با صفات خمسه یا صفت دیگر نیز دارند لکن پیش صرفیان
چندان معتبر نیست که در شمار ضوی مشفر و صفیریه آید انتهی چون مصنف از بیان تقارب حروف در مخرج و صفة
و ما یتعلق بها از بیان صحة ادغام و عدم آن فارغ شد شروع در تفصیل آن کرد و گفت صحیح ست ادغام ها و عین
مهمله در حاء مهمله بر حسب قیاس از جهة ادغام حلقی اسفل در حلقی اعلی و قلب اعلی بثانی بجهت خفة نحو اجبه سرا ابیا
وارفع حاتما لکن اظهار احسن ست از آنکه حرف حلقی اثقل ست لیس در وقلة تضعیف اصل بود و بار ادر عین ادغام
نکنند با وجودیکه مخرج آن اقرب بها ست از نسبت حاء مهمله زیرا که حالی مهموسه و رخوه است و عین مجهوره متوسطه
و صحیح ست ادغام حای مهمله در هر دو یعنی ها و عین اگرچه خلاف قیاس ست بسبب سفالتیه ها و عین و ارفعیته ها و لهذا ادغام قلب
اول بثانی نبود بلکه بقلب آن هر دو بحا چنانکه سابق گذشت و در آیه فمن زحزح عن النار در قراة ابو عمرو من وجه
قیاس ست و من وجه غیر قیاس و صحیح ست ادغام جیم در شین معجمه بقلب اول بثانی نحو اخرج شطاه و محکی ست ادغام
شین معجمه در جیم بجهت شدة تقارب شان اگرچه از ضوی متفشی ست صحیح ست ادغام باء موحده در میم و فا بر قیاس
نحو اضرب فاسقا و یعذب من یشاء و صحیح ست ادغام میان غین معجمه و خاء منقوطه خواه غین مدغم بود چون ادمغ
خواه خاء نحو اسلخ غنمک اگرچه خاء اعلی ست و اخف از غین لکن هر گاه که مخرج اینها قریب بدهن بود
از حروف دهن شمار کرده شد در جواز ادغام و لهذا بعضے عرب متحمل باخفاء نون در خا گردید چنانکه اخفاء میکردند
در حروف لسان و فم و ذکر این هر دو ثانیا بعد ذکر حروف حلق بجهت جواز ادغام هر یک با دیگری ست همچو
قاف و کاف چنانچه از لفظ میان ظاهر میشود بخلاف ادغام ها و عین در حا که در صورت عکس بر حسب قیاس
نیست بلکه قلب ثانی باول ست و صحیح ست ادغام میان حرف کاف و قاف بجهت تقارب برابر ست که اول مدغم بود
نحو خلقکم یا مدغم فیه چون لک قال لکن ادغام قاف در کاف اقیس ست از عکس از آنکه قاف اقرب بحلق ست
از نسبت کاف کذا فی الشرح گویم هر گاه که ادغام خاء معجمه در غین منقوطه که از آن ادخل ست در حلق روا باشد لکراهیة
بجهت اجرای آن مجری حروف لسان در قاف و کاف بعده از حلق هیچ سببی که منع نبود فافهم و صحیح ست ادغام میان
طاء مهمله و ظاء منقوطه و میان دال مهمله و ذال معجمه و میان تاء فوقانیه غیر تاء افتعال و تفعل و تفاعل و از ثاء مثلثه بجهت تقارب
در مخرج هر یکی را که خواهند از این شش حروف در غیر متماثل ادغام کنند نحو کدت و صحیح ست ادغام شش حروف

دیگر آنکه در صفیریه که صاد و زا و سین مهمله است و در شین و فا مع تبیین نزد بعضی و همچنین جیم نیز بجهة تقارب مخرج را با میم در مثل
و سائر مشکت صالح و شهر رضی رخشه جیمه و ذات تعبث جملا و ادغام صفیریه در اینها جائز نبود بجهة فوت فضیلهٔ صفیریه چنانکه
گذشت و صحیح است ادغام میان این سه صفیریه بجهة اشتراک در فضیلهٔ و تقارب در مخرج نحو رکز سنانه و برنه صاد ق ...
گفته که ادغام حروف مطبقه در غیر آنها با ابقاء صفة اطباق و ترک آن هر دو جائز و ابقاء آن اصح است چرا که اطباق فضیلهٔ
است که محافظت آن نزد عرب مطلوب است و همین است نزد بعضی علما لکن ابن حاجب گفته که حروف مطبقه در غیر خود مدغم
نشود بجهة محافظة صفة اطباق و ابقاء اطباق وقت ادغام مطبقه نهایت مستبعد است مثلا ادغام طا در تا در احطت و بسطت و
فرطت جز بگردانیدن طا بدل از تا ممکن نیست و در صورت ابدال ابقاء اطباق جز باتیان حرف مفخمه که اطباق صفة
آنست متعذر است و در صورت اتیان مطبقه ساکنه اجتماع ساکنین شود و بسر و بعضی اتیان تا دیگر درینجا مثلا و جمع
ساکنین فاسد است و قیاس بر ابقاء غنه در صورت ادغام نون در غیر آن قیاس مع الفارق است از آنکه نطق بحرف
بدون غنه متصور نشود لکن غنه بدون نون متصور است بجهة تفارق مخرج غنه و نون بخلاف اطباق که التصاق با
حنک اعلی است جز در وقت تلفظ بحرف مطبقه غیر متصور پس حق آنست که در صورت ابقاء اطباق حقیقت ادغام نیست
بلکه اخفا است شبیه با ادغام چنانکه در ادغامیکه مروی از بعض قراء است در روایت لبعض شانهم و اغفر لی و نخسف بهم
و ذی العرش سبیلا و الراس شیبا در حروف ضاد و شین معجمه در لام و فا و با و شین و سین و سین و شین در شاد ادغام
صوری مشعر در متقارب و ادغام صغیریه در غیر لازم آید با وجود لزوم اجتماع ساکنین در لبعض شانهم و ذی العرش
سبیلا بر غیر حد خود انتهی تقریر کلامه و آمده است ادغام جیم در تاء فوقانیه نحو ذی المعارج تعرج و عکس آن نیز در
و جبت جنوبها و واجب است ادغام متقاربین وقتیکه اول ساکن بود و دوم ضمیر مرفوع متصل و در میان هر دو تقارب
بود نحو زدت بخلاف امدتم که چون تا در کلم ضمیر مرفوع متصل نیست ادغام واجب نیست و در که فیت با یخود که واجب
ادغام در متقاربین وقتیکه اول ساکن بود نحو قالت طائفة کذا فی الشرح و تاء باب افتعال وقتیکه بعد حروف مطبقه بود بطا
مهمله بدل گردد وجوبا و حروف مطبقه تا را نکردند اگرچه قیاس است برای رعایت فضیلهٔ اطباق و بودن تا ز انکاحی تغییر
از تغیر حرف اصلی تا را بحال هم نداشتند از آنکه در اینوقت اگر مطبقه را ادغام میکردند فضیلهٔ اطباق فوت میشد و اگر
نطق بدان متعسر میشد بجهة تقارب در مخرج و منافات در صفت چرا که حرف تا شدیده است و حروف مطبقه رخوه و تا مهموس
است و ضاد معجمه و طا و ظا مجهوره و تا مستفله منفتحه است و حروف مطبقه مستعلیه غیر منفتحه پس تا را بحرفی بدل نمودند که موافق تا
در مخرج است و موافق ماقبل در صفت و چون اینهمه در استی پس اگر تاء افتعال بعد صاد مهمله یا ضاد معجمه افتد ادغام صاد و ضاد
در طا جائز است لکن بر خلاف قیاس که تقلب ثانی باول است و آن اینجا ادغام بقلب ماقبل بجنس ماقبل است نحو اصطبر و
اضطرب و اصبر و اضرب گویم مناسب آن بود که سکینت آمده است ادغام در آن بر سبیل شذوذ چنانکه ابن حاجب گفته

شاذ علی الشاذ فی اصطبر واضطرب وفی الشرح النظامی فوجه شذوذه ادغام الصغیر وهو الصاد المهملة فی غیره وادغام حرف
ضوی مستقر وهو الضاد المعجمة فیما یقاربها ووجه کونها شاذا علی الشاذ قلب الثانی الی الاول وذلک لامتناع اطبر واطرب لقلب
اول الی الثانی حیث یفوته فضیلة صفیر الصاد واستطالة الضاد انتهی وجاربردی گفته فالبیان اظهر نحو اضطرب واصطبر و
جاز الادغام فیه شاذا علی الشاذ الی آخره وسیبویه در اطجع اطجع حکایت کرده وانیجا یک وجه شذوذ دست که ادغام ضوی
مستقر در متقارب ست ویک وجه موافق قیاس که رد اول بسوی ثانی ست واگر بعد طاء مهمله بود ادغام طاء در طاء واجب گردد
بجهت تماثل در ذات چنانکه در اطّرد واطّر که تاء افتعال بعد طاء ست نحو اطّلب در اطتلب واگر بعد ظاء معجمه بود ادغام ظاء در طاء
جائز ست مطلقا خواه بقلب طاء مهمله بآن که خلاف قیاس ست واین اکثر و احسن ست بجهت ظهور آنکه فاء کلمه ظاء ست خواه
بعکس که قیاس ست وآن تبدل ظاء معجمه بطاء مهمله است نحو اظطلم واظّلم واطّلم واظهار هم حسن و کثیر ست و خوانده شده است
بهر سه وجه قول زهیر هو الجواد الذی یعطیک نائله عفوا ویظلم احیانا فیظطلم وتاء افتعال بعد دال و ذال معجمه و زای منقوطه
و زاء مهمله بدل شود وجوبا از آنکه در میان تاء و این حرف منافات ست در صفت بجهت بودن حرف تاء از شدیده و مهموسه و بودن
ذال بوزای معجمتین رخوه ومجهوره و بودن دال مجهوره پس تاء را ابدال بدال نمودند بجهت بودن آن موافق تاء در مخرج و موافق
ذال و زای در صفت جهر پس بر تقدیر مذکور اگر تاء افتعال بعد دال مهمله بود ادغام دال در دال واجب ست بجهت اجتماع
مثلین نحو ادّان در ادتان از دهن واگر بعد ذال معجمه بود ادغام ذال در دال جائز ست بجهت تقارب در مخرج و تشارک
در صفت لکن ابقای آن بدال مهمله احسن و اقوی ست بجهت موافقت قیاس و بعکس این نیز جائز نحو اذّکر و ادّکر در اذتکر واگر
بعد زای معجمه بود ادغام زای هم در دال جائز نیست بجهت تقارب در مخرج و جهر اما بقلب دال بآن که خلاف قیاس ست نحو ازّان
و ازدان در ازتان لکن اظهار فصیح ست و در ادغام دو شذوذ ست ادغام صفیریه در غیر و قلب ثانی باول لکن بجهت
قلب ثانی شذوذ اول کم شد از آنکه بجهت ظاهر ادغام صفریه در غیر صفریه تشدد و تاء افتعال بعد تاء مثلثه روا ست که تاء شود
بجهت تقارب در مخرج و صفت یا عکس بود که قلب تاء فوقانیه بثاء مثلثه است فالادغام واجب فی الصورتین نحو اتّار و اثّار در
اثتار یعنی اخذ القصاص مع جواز ادغام در مانند این صورت منصوص از سیبویه است لکن ادغام احسن ست و نزد زمخشری
و ابن حاجب واجب ست و قلب اول بثانی افصح ست و عکس آن فصیح و ادغام سینی که فاء افتعال بود در تاء و همچنین ادغام
شین معجمه در آن نحو اسّمع در استمع و اشّبه در اشتبه شاذ اند بجهت ادغام صفیریه در غیر و قلب ثانی باول اگر چه در تاء و سین مهمله
قرب در مخرج و شرکت در همس ست و نیز اتّمع در استمع نگویند اگر چه در آن من وجه موافقت قیاس ست و همچنین در
ادغام ضوی مستقر در غیر ست در رد ثانی باول و آن هر دو خلاف قیاس ست و استمع و اشتبه باظهار تاء افصح ست و گاهی
تاء ضمیر را حکم تاء افتعال دهند بجهت تشابه در شدة اتصال بکلمه لکن این شاذ و نادر ست پس تاء ضمیر را که بعد مطبقه
بود بطا بدل نمایند و بعد دال و ذال در ابدال نحو خبطّ در خبطت بطاء مهمله و حفظّ در حفظت بطاء معجمه و فزدّ در فزت و ادغام

حص وحصّ گوئید و در اینها و شد و دست و حبط در حبطت و اینجا ادغام واجب است بجهت اجتماع مثلین فی لفظ و در حصت
و اینجا ادغام جائز است بر داول مثالی که قیاس ست و بر عکس آن که خلاف قیاس ست و لهذا ابطای و اظهار در دو خوانده شود
و فزو و عدد در فزت و عدت از فوز و عود و در ثانی ادغام واجب ست بجهت اجتماع مثلین فی فزو حص با ادغام اشد ست بجهت
ادغام صفیریه در غیر و در ثانی با ول و بر ادغام حسب قیاس جائز بود بجهت زوال صفیریه و چونکه این قلب امری ست مختص
و سیبویه را در ذال معجمه بروایت نیست نحو نحذت و تاء افتعال وقتیکه قبل تاء ثلثه و زای معجمه و دال و ذال منقوطه و سین و
شین معجمه و صاد و ضاد منقوطه و طا و ظاء معجمه افتد روا است که یا بعد بدل شود بجهت شرکت در بودن اینها از حروف اللثة فیدغم
التاء المبدلة من العین فی العین فیقال فی نحو اختصم و اهتدی خصم و هدی با تقلب للادغام و نقل الحرکة الی الخاء و الهاء
و حذف همزة الوصل للاستغناء و بکسر الفاء ایضاً فیقال خصم و هدی او العین فیقال خصم و هدی او بکسر الفاء و العین
باتباع العین الفاء او بالعکس فیقال خصم و هدی و ذلک للتمییز عن ماضی باب التفعیل و مضارعهما ای یخصم نحو خصّم الغیر
عن ماضی التفعیل و خصّم المیم عن ماضی التفعیل مضارعهما المعلوم فی الفتح و الکسر فیقال فی نحو یختصم و یهتدی یخصّم و یهدّی فتحاً
و کسراً ای حال کونهما مفتوحاً فاؤه و مکسوراً و بکسر الیاء ایضاً للاتباع الفاء و لیس من قبیل تعلم فانه لا یکسر الیاء و هنا کسر
و اجیز فی نحو یهدی جمع الساکنین بان تقلب التاء و الا فیدغم بحذف الحرکة فی الدال اول و قد نقل العرب انکم قری
قوله تعالی لا یهدی و الاولی حمل المنقول و المتفرد علی اختلاس حرکت الفاء دون سکونه و الا لزم جمع الساکنین
غیر مده کذا فی الاصول نقلاً عن الرضی و الکافی و جاز ایضاً فی اسم الفاعل منه مع اتباع المضارع او الماضی فی الفتح
و الکسر مخصم و مهدی بضم الخاء و الهاء اتباعاً لضم المیم فعلیه وجه زائد لما جاء فی قراءة اهل مکه مردفین بضم الراء اتباعاً للمیم
و لا یجوز کسر المیم اتباعاً للفاء کما جاء فی المضارع لان حرف المضارعة متعود للکسر فی غیر هذه و کذلک اسم مفعول بالا فتح
الفاء و کسره فیقال مخصم و مهدی و مثله المصدر فیقال خصام و هداء و خصام و هذا فی اختصام و اهتداء و یقال ایضاً فیه خصام
و اختصام با بقاء همزة الوصل مع التحرک للفاء و لکن اثبات الهمزة طریق ضعیف شاذ لا القیاس علیه او ترک کرد
ذکر تائیکه بعد تاء افتعال باشد و حال آنکه جواز ادغام تاء افتعال در ان همه این حروف یازده مذکور ست از آنکه
در اول بحث ادغام گفته مگر در حیی و اقتتل و سبب جواز ادغام در ان با وجود اجتماع مثلین آنجا مذکور شد فقط ذکر
و صورت ادغام حال ماضی و مضارع و امر و اسم فاعل آن هم مانند خصم ست از آن اینجا ذکرش نکرد و حال آنکه در حکم اینها
و چنانکه تاء افتعال بجای این حروف مذکوره جائز الادغام ست همچنین تاء باب تفعل و باب تفاعل وقتیکه قبل این حروف
یازده مذکوره نشسته باشد بعد بدل شود و مدغم لیکن اینجا احتیاج شود باجتلاب همزه وصل در مصدر و ماضی و امر تا ابتدا به
سکون لازم نیاید نحو اطّهر و اطّاهر و اظّلم و اثّاقل و اصّبر و اصّابر و اضّرع و اضّارع و اسّمع و اسّاقط و اشّجع و اشّاجر و اجّ...
و ازّاجر و ادّثر و ادّارک و اشّرد و اثّاقل و اذّکر و اذّاکر و اجّمع و اجّامع و آینها را ماضی و امر و مصدر توان خواند ادغام

لام تعریف که آل است در لام و در حروف عشره مذکوره و در تای فوقانیه و نون و رای مهمله واجب است بجهت تقارب در مخرج
کردن طرف لسان با وجود سکون لام و کثرت دخول آنها برا اینها و بودن آن مثل جزء کلمه تا آنکه وقف بران جایز نبود و ضاد
معجمه و شین منقوطه اگر چه از طرف لسان نیست لکن در ضاد استطالت است بسبب رخاوت آن تا آنکه متصل بمخرج لام شده
و همچنین شین نیز تفشی است که بسبب آن استطالت است و لهذا متصل بمخرج تا شده گوئی التاء والثاء والدال والذال والراء
والزای والسین والشین والصاد والضاد والطاء والظاء واللام والنون ... دل غیاث که مقتضی قیاس است و رد ... ست
کرده است کسائی جواز ذکر لام تعریف را از جمیع لغات در رای مهمله و ادغام لام ساکن غیر لام تعریف در رای مهمله از عدم نبود ...
شده تقارب نحو بل ران و قل رب بحسب قیاس ادغام آن در حروف نوافقی که دوازده اند جایز است نحو بل تأتی و بل
وعیت رضی گفته که واجب است ادغام لام بل و هل و قل ... در رای مهمله در قرآن مجید و لطامی در ینجا ادغام ... گفته
از اظهار ... شرح ... قول رضی گفته و در غیر قرآن ادغام لام ساکن غیر تعریف در رای مهمله حسن است جهت شدت تقارب ... است
در طا و دال و تا و صاد و زا و سین و ثا نیست ... اینها ... سوی لام چنانکه در حروف رای است و بعد از آن نیک است
ادغام در ظا معجمه و ثا مثلثه و ذال منقوطه از آنکه لام ... مذکوره متعلق بطرف ثنایا اند ... سه حرف
بدان متعلق شده اند و بعد از آن نیک است ادغام در ضاد معجمه و شین منقوطه چرا که این هر دو از تعلق بطرف لسان است
بخلاف لام و حروف سابقه و ادغام لام مذکوره در نون قبیح است ... گفته از جهت آنکه نون در واو و یا و در میم مدغم
شود چنانکه در لام مدغم میشود و این چهار حروف بسبب بودن اینها از حروف ... در نون مدغم نشود و لیس ... نسبت
... لام هم در آن مدغم نشود انتهی آنچه ... ذکر کرده و بعضیه در لطامی مذکور است ... تقیید در غیر قرآن ... آنرا
باختصار اینجا ذکر کرده و نون ساکن را خواه نون تنوین بود خواه غیر آن در ادغام پنج احوال است یکی ادغام در حروف
لم یرو آن واجب است بجهت قرب مخرج در لام و رای مهمله و در میم بجهت اشتراک در غنه و در واو بسبب بودن واو و میم از یک
مخرج و بودن مد واو بمنزله غنه نون و در یا بجهت بودن آن اخت واو و بودن مد آن بمنزله غنه نحو من ولی و من یوم و من
من ربک و من نون و سبب عدم ادغام در ... در اول فصل گذشته ... اینجا ... مذکور
است مع نون ساکنه از جهت بودن ادغام نون در نون از قبیل ادغام مثلین ... از قبیل متقاربین ... اتفاق غنه
در واو و یا که افصح است بجهت ضعف قرب واو و یا از نون چنانکه ... سوم عدم اتفاق غنه در لام و رای که افصح است بجهت شدت
تقارب در آنها و لهذا ذهاب غنه با وجود بودن ... آمده است و چهارم القاء غنه میم در ادغام میم ... نون در این سبب
... ستعید است از آنکه نون بمیم بدل شود و نیز در این کیسان غنه نون است نه غنه میم از آنکه ادغام نون ... بجهت غنه نون
... روا نیست که ادغام زایل شود و پنجم اخفای نون و قلب ... با نزده حرف بود و آن جز حروف حلق و حروف یرملون
... از آنکه این پانزده حروف ... حروف ... از ... اند ... نون بجهت بودن آن از خیشوم ...

پس بیان اینها د حرف نون فی الجمله اختلاطی باشد نه قربی که با حرف یرملون بود تا ادغام شود ورنه بعدیکه با حرف حلق ست
تا اظهار با اینها واجب بود پس درینوقت نون را بین بین کردند میان ادغام و اظهار و همین ست معنی اخفا مازنی بغیر آن
گفته اند که اخفا بمقدار قرب و بعد این حروف از نون بود و حرف فا شفویست لکن متصل و قریب ست از ثنایا مثلثه در نفخ
پس آنرا حکم تا داده شد و مازنی گفته که بیان نون با حروف دهن لحن ست و بعضی اخفا میکنند قبل خا و غین معجمتین بجهت قرب
اینها از حروف فم و اعطاء حکم آنها و اظهار نون پیش از حروف حلق نحو من خند کی واجب ست چنانکه در اثنای دلیل و نسبتی و در نون
حالت ششم بود و ادغام نون متحرک در حروف لم یرد جائز ست تفصیلی که گذشت در ابقاء غنه و ترک آن نحو زین للناس و نحو هم
و وجوب ادغام ساکن و جواز ادغام متحرک بسبب سکون و حرکت ست بجهت احتیاج عمل در ثانی نه در اول بدانکه ابدال نون
ساکن بمیم وقتیکه قبل با موجود بود واجب ست نحو عنبر و شنبا و من باق و در خط باقی ماند چرا که نون حرف ضعیف ست که خود
که ممتد میشود بسوی خیشوم بغنه و با حرف شدیده مجهوره است و از شنتد و در خروج از ضعیف بسوی قوی که ضد آنست اشکال ست
و ادغام جائز نبود بجهت بعد در مخرج پس نون را بمیم بدل نمودند از آنکه میم در غنه شرکت دارد و موافق باست در مخرج اگر
نون متحرک بود بسبب حرکت قوی گردد و مخرج آن از دهن شود و از میم دور افتد پس بمیم بدل نشود در جمع ساکنین
و آنرا از تصرفات لفظیه از آنجهت شمردند که دران هم لفظ را تغیر و تصرف حاصل میشود مثل حذف چون قل و ادعوا الله و تحریک
چون اخشوا الله و مد و ذکر آن بعد بحث تخفیف همزه و اعلال و ادغام بجهت ترتیب آن غالبا بر ابدال و اسکان و حذف و زیادة
ست نحو قالون و بعض و ادعوا الله و دل یعجن ورمت لعدمی و لهذا التصریح نکرد با آنکه از جمله تصرفات جمع ساکنین ست چنانکه
گفت از جمله تصرفات وقف ست صحیح ست جمع و تقریر دو ساکن در حالت وقف مطلقا برابرست که ساکن اول لین بود یا نبود و ثانی
مدغم بود یا نبود از آنکه سکون وقف بمنزله حرکت ست چون زید و عمرو یا سه ساکن در حالت وقف زیرا که درینوقت آواز حرف و توفر آواز
بر حرف متصور ست پس سکون آن بمنزله حرکت بود بلکه حرف درینوقت اتم و اقوی بود از روی آواز بنسبت وصل که دران خلط
صوت حرف دیگرست کما لا یخفی چون دواب لکن این اجتماع سه ساکن جز در وقتیکه اول لین بود و ثانی مدغم متصور نبود چنانکه
در دواب که جمع دابه است ساکن اول لین ست و ثانی با مدغم ست و ثالث با مدغم فیه است و همچنین صحیح ست جمع دو ساکن
یا سه ساکن در وقت تعداد کلمه ها بر سبیل توالی و اتصال بغیر ترکیب کلمه بکلمه که آن بمنزله وقف ست زیرا که در وقف قطع و وصل لفظی
بود و در تعداد قطع و وصل معنوی که ربط با یکدیگرست پس تعداد را حکم وقف دادند در جواز جمع ساکنین نحو میم عین قاف و دواب
طیور جبال مطلقا ای هم در وقف و هم در وصل و نیز ساکن اول لین و ساکن ثانی مدغم بود یا نبود مع آنکه اجتماع سه ساکن در کلام
عجم نیز بود چون گوشت و راست و نیست و اجتماع چهار ساکن در همه لغت و در هر حال ممتنع ست و بعضی گفته اند که اجتماع ساکنین
در کلمات معدوده نیز بجهت وقف ست و درین ست اختلاف در الم الله پس هر که جمع ساکنین بجهت وقف زعم کرده حرکت میم را
منقول از همزه الله گفته از آنکه همزه در صورت وقف نه افتد بلکه در صورت وصل و هر که گفته که این اجتماع ساکنین بجهت وقف نیست با

گوییم که همزه در درج بیفتاده و حرکت میم برای رفع التقاء ساکنین ست چنانکه بیاید ان شاء الله تعالی و جمع ساکنین در غیر
صورت وقف و تعداد وقتی رواست که در کلمه که دران دو ساکن جمع شده ساکن اولش مده یا یاء تصغیر ست یا ساکن دوم
مدغم بود و حرفی که در کلمه مدغم ست یا در غیر آن از آنکه مد که در لین ست بمنزله حرکت ست بجهت حصول توصل بوی در نطق
ساکنی که بعد وی ست و حرف مدغم یا مدغم فیه بجهت استهلاک اول در ثانی و حصول تلفظ هر دو دفعة بمنزله حرف واحد ست در حکم
ثانی بمنزله حرکت اول پس اینجا گویا دو ساکن محض که تلفظ آن محال بود جمع نشدند چون خاصه که در اصل خاصصة بود و چو
که در اصل خویصصة بود تصغیر خاصة اول مثال مده است و ثانی مثال یاء تصغیر و همچنین تمود الثوب مبادیت ناس مناسب آن بود
که میگفت که اولش لین بود و ثانی مدغم تا اختصار هم میشود و شامل میشود و جیب یاء و فوم تمر را و اگر مراد از مده لین بود تردید
لغو میشود فافهم و صحیح ست جمع ساکنین در جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید چون همزه لام تعریف و ایمن الله
وایم الله تا التباس استفهام بخبر نشود نحو الحسن عندک و ایمن الله یمینک و سبب جمع ساکنین آنست که عرب را درین هر دو وجه
است یکی قلب همزه وصل مفتوح بالف و این اکثر ست و درین وقت یکی الف ساکن بود و دیگر لام تعریف در مانند الحسن
و یا در ایمن الله و ایم الله دوم تسهیل کردن و وجه اول اولی ست از آنکه قلب اقرب ست باصل همزه که حذف ست در درج و از
قراء هر دو وجه منقول ست در آیة الآن و آلذکرین و مشهور اول ست کذا فی البحار بردی و اینجا مصنف مثال ایمن الله ذکر نکرده
بجهت اکتفا بر ذکر ما تقدم و صحیح ست جمع ساکنین جائیکه ساکن اول الف بود و ثانی نون ثقیله بجهت تنزیل آن بمنزله جزو فعل
بسبب شدت اتصال درمیان هر دو و نبودن الف قابل حرکت چون اضربان تثنیه و اضربنان جمع مؤنث میگویم که جواز آن
مبنی بر عدم امکان اسباب رفع التقاء ساکنین ست از حذف و حرکت یکی زیرا که عدم امکان تحریک خود ظاهر ست و حذف
آن موجب التباس مفرد ست در تثنیه و مفقود غرض ست در جمع مؤنث بخلاف اضربنا و اضربن جمع مذکر و واحده مخاطبه
که در صورت حذف التباس نیست بجهت قیام ضمه و کسره بر بنیه که در تضربون و تضربین واو و یاء را حرکت دادند با وجود شدة
اتصال نون تاکید چرا که تحریک واو و یا غیر مده ممنوع نیست فافهم و صحیح ست در جائیکه هاء تنبیه بر لفظ الله عوض حرف قسم
محذوف در آید نحو لاها الله از آنکه ها بمنزله جزو ست از ما بعد خود بجهت بودن آن عوض حرف حرکت بمنزله جزو مجرور بود
و لهذا نصب الله جائز شود پس گویا هر دو ساکن در یک کلمه بهم آمدند و اول لین ست و ثانی مدغم و همچنین صحیح ست
در جائیکه کلمه ای بکسر همزه و سکون یا که حرف ایجاب ست بر لفظ الله در آید و حرف قسم محذوف بود چون ای الله
از آنکه حذف یا موهم میشود باینکه کسره همزه کسره یا بالله کذا فی الشرح میگویم که بهتر آنست که گفته شود که ای را که مراد از قسم
لازم ست شدة اتصال ست بلفظ مقسم به خصوصا در وقت حذف حرف قسم پس گویا مجموع یک کلمه اند و اول مده است
و ثانی ساکن فافهم بدانکه افصح در ای الله نصب الله است از آنکه اصلش ای والله است و چون حرف جر محذوف بود در مجرور
نصب دهند چنانکه در آیه و اختار موسی قومه ای من قومه بخلاف لاها الله که دران جر جائز شود بجهت بودن ها عوض حرف

از واو قسم بسبب تناسب درمیان ہا و واو در ظرفیت در مخرج پس گویا حرف قسم باقیست و لهذا جمع حذف نشود بخلاف آنکه
ان عوض حرف قسم نیست کذا فی الجاربردی و لهذا اختیار فتحه جواز جر هم مفهوم میشود و لهذا مصدر رجاشته گفته نصب و جر هر دو رواست
و نصب افصح ست انتهی و با وجود جواز اجتماع ساکنین در لا ها الله و ای الله نیز ربع احتمل ساکنین اینها به حذف الف لا ها الله
و یا ای الله و به تحریک بحرکت که آن فتح باشد نیز رواست و حلقتا البطان شاذ عند البصریه باثبات الف التثنیة من حلقتا
الذی و هما ملتقیان فحذف منه نون التثنیة للاضافة یقال التقت حلقتا البطان و هذا مثل یضرب فی تناهی الامر و تفاقمه
البطان بالکسر الحزام ای تنگ ستور و نیز یکون فیه حلقتان فالتقائهما یدل علی نهایة الهزال و قیل لان الانسان اذا امعن
هم کبه فی الحرب فیضطرب البطان رحله و نیست اخر نیست قد الحرکة حتی یلتقی حلقتاه و لا اللیل رشد تو الخوف ان ینزل فیشده و ثم
قیاس عند الکوفیه و در غیر صور مذکور اجتماع ساکنین روا نبود بلکه قطع کنند آنرا اما بحذف اول و اما بتحریک اول و اما
تحریک ثانی یعنی ساکن اول اگر مده است یعنی الفی که قبل وی حرکت مناسب برابر است که در یک کلمه بود یا در دو کلمه یا نون
خفیفه است بیفگنند آنرا وقتیکه فتح اول واجب نبود چون یدعوان و یرمیان و اختیار حذف بر تحریک بجهة تخفیف است و ثقال
ست مدبره حرکه نحو خف و قل و بع وادعی و ارمی و اخشی و اعزن یا رجال و ارمن یا امراة و تخشی القوم و غیره و اخشین و بدی
الغرض و لا تهین الفقیر که در اصل لا تهینن الفقیر بود و دلیل بر بودن ساکن اول نون خفیفه تقابل است و سبب معین شدن
اول برای حذف آنست که اول یا حرف علة است یا نون خفیفه و اینها اکثر متغیر میشوند بحذف و غیر حذف پس حذف آن
قیاس بود و حرف ثانی یا کلمه بود یا حرف دیگر و حذف آن هیچگونه جائز بود و نیز حرف اول اگر متغیر باسکان یا قلب است
بحذف نیز مختص میشود تا تغیر در یک شی بود از آنکه تغیر بیرا در تغیر ست و اگر ساکن اول چنین نیست پس یا آخر کلمه است حقیقة
یا حکما و ساکن دوم کلمه ایست یا صدر کلمه و بهر تقدیر لاحق بالحذف آخر کلمه بود نه کلمه صدر آن و نزد کوفیین اثبات مده درینجا
هم جائز ست قیاسا مطرد او نزد بصریین شاذ ست موقوف بر سماع و درین اختلاف ست حلقتا البطان فی الجر
و یدعو الرجل خوانده شده و لا تناصرون که در اصل لا تتناصرون ست با دغام و اجتماع ساکنین میان الف لا و تاء مدغم
و همچنین ایته و تهی که در اصل حتی تتی بود بادغام و التقاء ساکنین میان واو هو و تاء مدغم و نزد بعضی واو و یائیکه
بدل از همزه بود حذف نشود بلکه مکسور گردد نحو لم یقرا الرجل و لم یرد الامام و اگر ساکن اول مده یا نون خفیفه نبود حرکت دهند
آنی ساکن اول را هر جا که سکون اول مطلوب بغرض نبود که بسبب تحریک آن غرض فوت شود و چرا که اصل التقاء حرف است
و تحریک حرف صحیح موجب ثقل نیست و همچنین تحریک حرف علت غیر مده اما آنکه ما قبل آن در حرف چه بفتحه نبود پس تحریک آن
بضم و کسر ثقیل نبود چنانکه در صورت مده ثقیل بود و اختیار حرف اول بجهة آنکه اول آخر کلمه بود حقیقة یا حکما و آن چون در صورت
حذف اصل بود در صورت تحریک نیز اصل باشد و نیز در صورت سکون او وصل بکلمه ثانی متعذر گردد نحو لم ابال که در اصل ابالی بود
صیغه متکلم از مبالاة و چون لم در آمد ابال شد و در استعمال شائع شد باز خواستند که در و تخفیف دیگر کنند یاء محذوف را بمنزله

روف اختیار کردند وحکم لم را بر لام جاری کردند. دو ساکن جمع شدند لام و الف را افگندند لم ابل شد حیوان تا حرکة
لاحق کردند. باز دو ساکن بهم آمدند لام و های ساکته و مقصود از تمثیل التقاء ساکنین همین التقاء ساکنین است پس لام را که بدو نون
نسبت حرکة دادند بکسره که اصل ست درین باب و نحو تحمیت الاسم و اضرب الیکرو اخشوا القوم و اخشی الله و نحو
الطالی و باب المالی بحذف تنوین شاذ ست و قرائه شده و تجمیع ساکنین بغیر حده انه فما استطاعوا و اهل تربصون
اصل استطاعوا و هل تتربصون بود و اگر سکون اول بجهت غرضی بود مثل ادغام و تخفیف برای تشبیه بوزنی ساکن دوم را
دهند تا بتحریک اول غرض فوت نشود چنانکه در نحو انطلق بسکون لام و فتح قاف و لم یلده بسکون لام و فتح دال که
ل انطلق بکسر لام و سکون قاف و لم یلد بکسر لام و سکون دال است انطلق و یلده را بجهت تشبیه داده لام آنها را که
ن بود بجهة تخفیف ساکن کردند. دو ساکن بهم آمدند ثانی را حرکة دادند فتحه برای متابعت فتحه ماقبل که فتحه طا و یاست
ت الحرکات است بالزوم عود بسوی چیزیکه ازان فرار نموده اند در صورت کسره و رجوع باثقل در صورت ضمه و قرائة
ن در آیه ومن یطع الله ورسوله ویخش الله ویتقه فاولئک هم الفائزون باسکان قاف وکسره ها در یتقه ازین باب نیست
سبب آنست که مذهب امام عبدالقاهر ست یا آنکه ها آن های ضمیر است و اصل آن یتقیه است یا از جهت جزم افتاد یتقه شد
بجهة تشبیه بکتف ساکن کردند و بر مذهب غیر صحیح که از قبیل تحریک ثانی است و اصلش یتقی است یا را بجهت جزم
انداختند و آخرش های سکته لاحق کردند بعده بمشابهت کتف قاف را ساکن نمودند و های ساکته را برای رفع اجتماع
ساکنین کسره دادند لازم می آید اثبات های ساکته در وصل و تحریک آن و این ناروا است و اگر بالفرض حرکت برهاء
بایستی فتحه میبود نه کسره و نحو رد و لم یرد که در اصل ارددو لم یردد بود بجهت تمیم دال اول را بنقل حرکتش بماقبل برای ادغام
ساکن نمودند بعده دو ساکن جمع آمدند دال ثانی را کسره دادند و ضمه و فتحه نیز چنانکه خواهی دانست و همزه وصل را حذف
نمودند بجهة استغنا رد و لم یرد شد و اگر حرف اول را حرکت میدادند غرض مطلوب که آن اسکان اول بجهة تخفیف ادغام
فوت میشد اما اهل حجاز پس ارددو لم یردد گویند بفک ادغام بجهة فقد شرط ادغام که تحرک ثانی است کسره درین باب
باب تحریک حرف ساکن است ازانکه هر یک از جر و جزم بکلمه مختص شده اند بدل دیگری اول
اسم و ثانی در فعل و اول در جر کسره است و در جزم سکون پس وقتیکه ازاله سکون مطلوب بود بدل آن آورده شود
گفته چونکه اول از دو ساکن حرف صحیح بود در حالة وقف نحو عمرو بشر ممکن نیست تلفظ آن مگر بکسره خفیفه اگرچه ساکن است
و نیز یا و متکلم را قبل تا اعلوم نمیشود و لهذا کسره اصل بود در تحریک ساکن کذا فی الشرح پس بعد حل ازان نشود مگر بوجهی
عدول از وی ست و ان ضرورت تغییر کسره یا واجب بود یا مختار یا جائز قسم اول در ضمی گفته که ضمه نه اکثر از کسره است
کافی گفته جائز است مذ الیوم با کسره بر اصل کذا فی الشرح چنانکه وجوب ضمه در جائیکه ساکن اول ذال مذ بود
رعایة ضمه اصلی ازانکه اصل مذ منذ است بضم ذال نون و ضمه را حذف کردند بجهة تخفیف و نیز باوجود رعایة اصل مطابقت

میم جمع مقصود ست نحو علیهم الیوم و مثل وجوب ضمه در جائیکه ساکن اول میم جمع باشد لیکن جائیکه بعد ها مکسوره و یا بعد یا واقع شود
نزد بعضی مانند علیهم [illegible] از آنکه اصل آن ضمه است بدلیل قراة اهل مکه که در بهما بعد ضمه واو خوانند گویند از ترجمه [illegible] بسبب
اصل تا ء ام وهم ها تم و کم و هو باشد واو ضمیر را بجهت تخفیف حذف نمودند و وقت اجتماع ساکنین برای رعایت اصل
ضمه دهند نحو علیهم القوم و بهم الخافون و نیز بکم الاریب و اگر بعد ها و یا بعد یا و یا بود روا ست نزد بعضی ضمه نظر باصل
و کسره برای مناسبت ها و این اشهرست نحو علیهم القتال و غدم العداوة [illegible] الواو و اختیار ضمه است با جواز کسره و فتحه
ساکن اول واو ضمیر یا واو جمع بود برای مناسبت واو و اشعار بر [illegible] ضمه که از ما قبل آن محذوف شده
و کسره بنظر آنکه اصل ست درین باب مثال واو ضمیر نحو اخشوا الله در اخشوا [illegible] که در اصل اخشیوا یا بالف بدل شد
و از جهت اجتماع ساکنین افتاد و مثال واو جمع نحو مصطفوا الله که در اصل مصطفیون بود یا بالف شد و از التقای
ساکنین افتاد مصطفون شد بعده نون بجهت اضافه افتاد بخلاف واو غیر مذکور چون لو استطعنا که دران فتح و کسره جایز
و ضمه قلیل ست بجهت تشبیه بواو ضمیر و جمع در بودن آن بعد فتحه و خوانده شده در آیه و اشتروا الضلالة بفتح واو و با و جزم
واو غیرست و مختار دران ضمه است با جواز کسره و جواز فتح ای جواز ضمه در جائیکه بعد ساکن دوم ضمه اصلی ست ملفوظ
بود یا مقدر لیکن آنکه آن ضمه در کلمه بود که دران ساکن دوم ست نه در کلمه دیگر کسره بنظر اصالة و ضمه بنظر تبعیت
و موافقت نحو قالت اخرج بکسر تا و ضم آن بسبب وجود ضمه الشرط تخمین قالت اغزی و اینجا بعد ساکن دوم ضمه اصلی تقدیری ست
از آنکه اصل اغزی اغزوی ست بر وزن انصری کسره واو نقل کرده بزا دادند بعد ازاله حرکت آن واو از جهت التقای ساکنین
افتاد اغزی شد و علی هذا القیاس [illegible] و لقد استهزئ و او اقتبس بجهت وجود شرط مذکور ضمه در مانند قالت
ارموا که در اصل ارمیوا بود ضمه یا بمیم رفت بعد ازاله حرکت آن و یا از جهت التقای ساکنین افتاد از آنکه بعد ساکن دوم ضمه
اصلی نیست بلکه عارضی ست که از میم آورده اند پس اینجا کسره واجب بود و ضمه غیر جائز و تخمین و آن امرؤ چرا که حرکت
را امرؤ تابع حرکت همزه است در ضم و کسر و فتح گویی جاءنی امرؤ و رایت امرأ و مررت بامرئ بکسر را پس ضمه آن
نیز اصلی نبود بلکه عارضی و لهذا کسره واجب بود و ضمه غیر جائز و علی هذا القیاس نحو ان الحکم الا لله از آنکه بعد ساکن
دوم اگر چه ضمه اصلی ست لکن در کلمه که ساکن دوم ست نیست بلکه در کلمه دیگرست چرا که لام تعریف کلمه علحده ست
و حکم کلمه علحده پس اینجا هم بجهت متابعت ضمه جائز نبود بلکه کسره واجب باشد بنظر اصالة مثل وجوب فتحه در جائیکه
ساکن اول نون من بود و اجتماع ساکنین بسبب مقارنه من با لام تعریف حاصل شده باشد من الرجل بجهت
تخفیف و تحرز از اجتماع کسرتین از آنکه استعمال من با لام تعریف کثیرست و آن موجب تخفیف ست و کسر نون من
آن ضعیف ست بجهت توالی کسرتین در چنین جایی که استعمال آن من کثیرست و بسبب لزوم حذف حرف صحیح باعتبار کلمه [illegible]
حرف بی معنی مگر در جائیکه من با غیر لام تعریف بود چون انبک که آنجا کسره واجب بود بجهت عدم کثرة استعمال که موجب [illegible]

از اصل بود و اینجا فتح نون من ضعیف بود کذا فی النظامی و در کافیه است که سیبویه نقل کرده از فصحا من ابنک و من
امر بفتح نون کذا فی الشرح و نون عن با لام تعریف مکسور بود بجهت عدم کثرت استعمال آن با لام تعریف نحو عن الرجل
و حذف نون و ضم آن ضعیف است بجهت عدول از اصل بی موجب با لزوم استثقال از حذف حرف صحیح و القاء آن بر یک
حرف و ثقل وجوب فتحه در ساکن دوم از مضاعف که بعد آن لفظ ها بود برای مطابقت فتحه کلمه ها در رعایت الف از آنکه
ها حرف خفی است و فصل کردن میان الف و ساکن دوم است نیز که عدم [illegible] است نحو ردها و لم یردها که در اصل اردد بها و لم یردد بها
بود چون ادغام کردند دو ساکن بهم آمدند دال دوم را فتحه دادند [illegible] و دراینجا ضم و کسر هم حکایت است کذا فی الاصول
و این لغت ضعیف است بجهت استثقال و ثقل وجوب ضمه در ساکن دوم که در مضاعف بود در بعد آن های مضموم ضمیر [illegible]
نحو رده برای مطابقت ضمه ها در رعایت واو بجهت بودن ها حرف خفی نیز که غیر فاصل و کسره ساکن ثانی دراینجا لغت ضعیفه
است که آنرا اخفش از بنی عقیل شنیده اگرچه مستکره [illegible] بجهت قلب واو بیا در صورت کسره و تغلیط کرده اند ثعلب را
در تجویز فتحه دراینجا بر قیاس بر الفاظیکه بعد آن های مضموم نبود نحو ردها ازانکه [illegible] و با [illegible] قیاس
قیاس بدان قیاس مع الفارق است و ذکر کرده اینجا بجهت مناسبت ردها است ورنه [illegible] میم
جمع باید چنانکه در غیر این کتاب است و ثقل اختیار فتحه در الم الله در قرائت کسی که الم را با الله وصل کرده بود دو ساکن بهم
آمدند میم و لام تعریف ازانکه در صورت کسره دو کسره [illegible] میان آن یا بود [illegible] که در لفظ الله [illegible] زایل شود
و نگفت اختیار فتحه مگر از جهت آنکه اخفش کسره هم تجویز کرده و مجرد این [illegible] کسره خوانده اگرچه قراء آنرا قبول
نکرده اند و ثقل جواز فتحه و ضمه با جواز کسره که اصل دراینجا باید در ساکن دوم از مضاعف مضموم العین که دران ضمیر ها
ساکن دیگر پیوسته باشد فتحه از جهت خفت و ضمه از جهت مطابقت عین نحو رد و لم یرد که در اصل اردد و لم یردد
و اگر عین مضاعف مکسور یا مفتوح بود کسره و فتحه جائز بود فقط نحو فر و [illegible] و اگر مضاعف مضموم العین ساکن
دیگر جز لام تعریف پیوسته باشد کسره بود فقط [illegible] بروایتی و اگر لام تعریف بود [illegible] کسره باشد [illegible]
آن در صورت فک نحو [illegible] و [illegible] آمد و چنانکه در قول شاعر [illegible] المنازل [illegible] اللوی
والعیش بعد اولئک الایام [illegible] بالکسر نیز مرویست و بعضی ضمه هم دهند و این قلیل است کذا فی الشرح و بنابراین
که در شافیه و جاربردی و نظامی مذکور است در مضاعف مضموم العین که بعد آن ساکن دیگر پیوسته باشد اختیار
کسره است [illegible] ساکن بلام تعریف و غیر آن لکن در کلام [illegible] تقیید [illegible] ذکر کردیم فافهم بدانکه گاهی ساکن اول
را ضمه دهند بجهت متابعت ما قبل اگرچه مضاعف نشود چون قل انظر و اقعد الیوم و ازین قبیل است در قرائت شاذه
قم اللیل الضم میم بجهت متابعت ضمه قاف و واجب است فتحه در ساکن دوم وقتیکه سکون اول بجهت عرضی بود نحو انطلق
و لم یلده چنانکه گذشت و قلیل است فتحه ساکن اول با لام تعریف وقتیکه مضاعف نشود چون ادخل الدار و اضرب الرجل

بفتح لام و یا بر یکدیگر بیشتر ساکن بهم آیند و ساکن اول افتاده باشد چون ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل و یا نون تاکید بکلمه که
ازان ساکن اول افتاده است نه بکلمه گر آن ساکن اول باز آید چرا که ضمیر فاعل و نون تاکید بمنزله جزء ملحق است
پس حرکت ساکن ثانی بمنزله حرکت اصلی بود نه عارضی چنانکه در قل الحق مثال تحرک ثانی بجهت اتصال ضمیر فاعل نحو قولا
و بسبب نون تاکید ثقیله نحو قولن و خفیفه چون قولن واو یکه در قل از جهت اجتماع ساکنین افتاده بود اینجا بسبب
تحرک ساکن دوم بجهت اتصال ضمیر و نون تاکید باز آید بجهت عدم التقاء ساکنین نه لفظاً و نه تقدیراً و نه در رمتا تثنیه
رمت که در اصل رمیت بود یا بالف بدل شده و از جهت اجتماع ساکنین افتاد چون ساکن دوم یعنی تاء تانیث بسبب اتصال
ضمیر تثنیه متحرک شد الف باز نیاید زیرا که الف ضمیر بتاء تانیث متصل شده نه بکلمه که ازان ساکن اول یعنی الف
افتاده بود پس حرکت تاء عارض غیر معتد به بود و التقاء ساکنین باقی باشد تقدیراً و همچنین در اخشون و اخشین
باز نیاید ازانکه تحرک واو و یاء اخشون و اخشین بسبب اتصال نون تاکید بکلمه واو و یاء است نه بکلمه که ازان الف
افتاده است و عروض حرکت لام قل الحق اظهر است ازانکه حدوث آن بسبب کلمه منفصل است حقیقة و حکما پس اعتداد بحرکت
آن نشود تا محذوف باز آید چنانکه در اخشوا القوم و اخشی القوم اعلم انه اذا اتصل ما فی آخره مدة کفی و دو باللام التعریف
الداخل علی کلمة اولها همزة قطعیة کالاحمر حذفت المدة لالتقاء الساکنین و اذا تحرکت اللام بنقل حرکة همزة القطع جاز
اعادة المدة لالتقاء الساکنین و جاز ابقاؤها علی الحذف نظرا الی ان حرکة اللام عارضة جاءت من کلمة اخری
فکان اللام ساکنة تقدیرا فیقال فی الاحمر و ذوالاحمر فی لحمر و ذو لحمر و فلحمر و ذلحمر و اذا اتصل ما فی آخره ساکن غیر مدة
کامن و اخشوا باللام المذکورة حرک الساکن الاول و یقال من الاحمر و اخشوا الاحمر بضم الواو و فتح النون و اذا تحرکت
اللام بحرکة الهمزة جاز ان یعاد سکونه لعدم التقاء ساکنین و جاز ابقاؤه علی الحرکة لعروض حرکة اللام فیقال من لحمر بفتح
النون و سکونها و اخشو لحمر بضم الواو و سکونها و لکن فلحمر و من لحمر بابقاء المدة علی الحذف و تحریک المدة علی الحرکت اکثر
من فی لحمر من لحمر باعادة المدة و سکون غیر المدة و قری بناء علی الاعتداد بحرکة اللام عادا لولی بادغام التنوین و
فی اللام و بناء علی الوجه الاکثر الذی هو عدم الاعتداد بحرکة اللام عادا لولی بکسر التنوین و تفکیکه فی الشافیه
وجار فی التفسیر بهذا التقریر من التقرد اضرحوا ای بتحریک الساکن الاول بحرکت الموقوف علیه لا مطلقا بل اذا کانت
الحرکت ضما و کسرا جاز روایة و شاذ و جاز ای تقلب الالف همزة لاهرب عن اجتماع الساکنین بحث وقف بدانکه
از جمله تصریفات وقف است و آن در لغت مصدر است بمعنی حبس گویند وقفت الدابة وقفا ای حبستها و در اصطلاح حبس
آخر کلمه است از وصل بکلمه دیگر اگرچه کلمه دیگر فرضا بود ای کلمه را با ما بعد آن اگرچه بر تقدیر فرض بود نه پیوستن پس
وقف ضد ابتدا بود ازانکه ابتدا جز بمتحرک نباشد و وقف که بخلاف درین حال آخرش جز ساکن ای جزء غیر متحرک بحرکة
ظاهر نشود و اول ضروریست و ثانی استحسانی تا آنکه اگر کسی وقف بر متحرک کند خطا بود و ابتدا بساکن متعذر بود و نزد

بعضی وقف قطع از حرکت است و برین تعریف ایراد کرده اند بکلمه که متحرک شود و جوابش ظاهرست از انکه حرکت عام ست
از حقیقی و فرضی و تعریفی که مصنف آورده نیز جامع و مانع نیست اما اول پس از جهت آنکه وقتیکه کلمه را حرکت و همچنین
و سکته یا بعدش بپیوندد وقف گویند نسبت بخطا کنند بجهت ترک حکم آن پس این قسم خارج از تعریف بود اما ثانی پس بجهت
آنکه اگر آخر کلمه را ساکن خوانند و یا بعد بپیوندند بدون سکته وقف نباشد و حال آنکه در تعریف وقف داخل ست
و در شرح ست که ابو حیان گفته الوقف قطع النطق عند آخر الکلمة انتهی و مراد ازین وقف وقفی ست که در استعمال
الفاظ و محاورات واقع شود نه آنکه برای تعلیم و تعلم و توضیح و تذکیر و مانند آن بود انتهی همیگوییم اگر قول مصنف درینجا لکن
آخرش جز ساکن نبود از تتمه تعریف گفته شود هیچ اشکال وارد نشود و نیز تعریف بالاعم هم جائز ست نزد قدما
متقدمین و نزد اهل عربیت و یا تعریف لفظی بود که آن بالاتفاق بالاعم جائز ست فافهم و وقف متضمن ابدال و اسکان
و بین بین در اسکان و تحریک و تحریک و حذف در دو زیاده ست چنانکه در اثنای بحث معلوم شود ان شاء الله تعالی
وفیه ای فی الوقف وجوه وهی ستة عشر مختلفة فی الحسن والمحل فبعضها احسن من بعض وبعضها لمحل مختص لیس لغیره
کالاسکان المجرد والروم مثلاً کما سنذکر لک فی اثناء البیان اول ازین وجوه شانزده گانه آنست که تنوین و حرکت
آخر کلمه را بیفگنند بی روم و اشمام وقتیکه مجرد از تاء بود که در وقف ها شود برابر ست که ماقبل آخر آن ساکن بود یا متحرک
و برابر ست که اسم منون بود یا نه بود و معرب بود یا مبنی و این را اسکان مجرد گویند و همین اکثر و اغلب افصح ست از راه اصالة از انکه سلب حرکت
ابلغ ست در تحصیل استراحت و تنوین تابع حرکت ست که برای اعتماد بر حرکت آورده بودند چون متبوع ساقط شد تابع
نیز ساقط شود دوم آنکه تنوین و حرکت آخر را بیفگنند با تیان حرکت خفی بر وجهی که سامع آگاه شود بر حرکت آخر و این را
در اصطلاح روم گویند بجهت روم ای قصد متکلم بحرکت و بنا در ان آن تمام و کمال و جواز روم حرکت در هر سه حرکت ست اما
در فتحه قلیل ست از انکه فتحه بجهت خفت آن و سرعة نطق آن قریب ست که خارج نشود مگر بطوریکه در وصل خارج میشد
و نیز وقت اخراج آن تشویه صورت دهن بود بخلاف صاحب فائزه و لهذا هیچ قاری در مفتوح روم نکرده است لکن
سیبویه آنرا از عرب حکایت کرده و ابو حیان گفته مذهب جمهور جواز ست و گفته در روم فتحه احتیاج ریاضت
بجهت خفت آن و سرعة نطق آن و در اصول ست که روم فتحه نزد قراء و قرای جائز نیست سوم آنکه در کلمه مضموم اشمام
حرکت ضمه نمایند و معنی اشمام اینجا بنابر انچه در جاربردی ست آنست که بعد حذف ضمه آخر هر دو لب را باهم بپیوندند
با ابقای پاره از فرجه برای خروج دم تا بیننده آگاه شود که قصد متکلم بضم شفتین اعلام ضمه آخر ست و این را اعمی درک
نکند بجهت بودن الحرکة بدون آواز بخلاف روم که آن حرکت و آواز ست اعمی و بصیر دران برابر اند و این وجه مختص
بمضموم ست و در مفتوح و مکسور نباید وجهه الظاهر لانه لاعمل للشفتین فی الیاء والالف اللتین تختار الکسرة والفتحة
والکوفیة یجوزنه فی الکسرة لانها تکسرهما کما ان الضمة تضمهما و نزد بعضی اشمام ضم هر دو لب ست بعد حذف ضمه و همین را

در اصول اختیار کرده واینجا این فقیر از جاربردی نقل کرده در شرح آنرا بلفظ قیل آورده گفت قیل الاشمام آن یضم شفتیه
مع ابقاء شی بین الانفراج بینهما ونیز اشمام در مقصود ومنقوص نیاید بجهة عدم ضمه در لو وظبی حکم صحیح دارد واکثر برانند که
روم واشمام در یائیکه بدل از تاء تانیث ست ودر میم جمع وحرکت عارضه نبود در اول از جهة آنکه مقصود از روم واشمام
تنبیه بر حرکت حرف موقوف علیه ست که در حالت وصل بود وآن حرکت بر تا بود نه بر ها وبعضی جائز داشته اند بنظر آنکه
ها واقع ست در محل تا پس تنبیه حرکت وصلی آن جائز بود ودر ثانی از جهة آنکه میم جمع را یا ساکن خوانند نحو لکم ولهم یا ضم
یا واو نحو لهمو ولکمو بر تقدیر اول چون میم حرکت ندارد تنبیه بر حرکت در حالت وقف چگونه بود وبر تقدیر ثانی ایشان هم
موافقت اصحاب اسکان کرده اند بحذف واو وضم میم در حالت وقف بی روم واشمام واز بعضی هر یک از فریقین تجویز
روم واشمام هم کرده اند بنظر حرکة اصلی میم که ضمه است ودر ثالث چون قل ادعوا الله از جهة آنکه در اصل ساکن ست
وحرکت آن عارضی ست که برای رفع اجتماع ساکنین داده اند وحرکت عارض غیر معتد بها ست پس تنبیه بر ان
مناسب نبود وعلامت روم در کتابت خطی ست که بعد حرف موقوف علیه نویسند وعلامت اشمام نقطه که بعد آن نهند
وعلامت سکون خا ست وعلامت تضعیف شین فوق حروف مذکوره کذا فی الاصول یا حرکت را با شدای بدارند
وحذف نکنند وتنوین را با ختش یعنی اخت حرکة بدل کنند مطلقا یعنی در مرفوع بواو بدل نمایند ودر منصوب بالف
ودر مجرور بیا بشرطیکه اسم مجرور نبود از تاء تانیث که در وقف ها شود چون جاء زید در جاءیت زیدا ومررت بزید واین وجه
چهارم ست ودر لغت قومی از عرب ست ابو حیان گفته که ابو عثمان گفته که این لغت قومی از یمن ست که آنها نمی خوانند
با حرکت را بدارند وتنوینش باخت بدل نمایند ودر منصوب بفتحه فقط که مجرور باشد از تاء تانیث که در وقف ها بدل میگردد
نه در مرفوع ومجرور واین لغت افصح ست ووجه پنجم ست نحو رایت زیدا بخلاف نحو رایت مسلمات که منصوب بفتحه نیست
وحکم رایت نیا واختا حکم زید ست بسبب عدم قلب یا در وقف بجهة بودن آن عوض لام محذوف بخلاف نحو رایت مناة
که تنوین آن بالف بدل نشود بلکه محذوف گردد وتا بها بدل گردد ودر جمیع این صور وقف بر تنوین نکردند تا تسویه میان
وصل ووقف لازم نیاید واینجا تنوین را بالف بدل نمودند از جهة آنکه میان الف وتنوین مناسبت ست در همس وخفا
ودر رفع وجر بعد فتحه ودر جاربردی ست که تنوین زائد ست وجاری مجری حرکت اعرابی ست بسبب تبعیت آن وچنانکه
بر حرکت اعرابی وقف نکنند بر تنوین هم وقف نکنند ونیز بجهة تحصیل فرق در تنوین ونون اصلی وملحق بان نحو حسن ورعشن
بر تنوین وقف نکردند انتهی وابدال تنوین بواو در مرفوع وبیا در مجرور غیر فصیح ست وقلب آن بالف درین صور غیر جائز
وحذف آن با حرکت در مرفوع ومجرور فصیح ووجه ششم ست اگر وقف کنی که در آخر آن الف بود ملفوظ باشد یا مقدر ومحذوف بجهة التقاء
ساکنین اسم باشد یا فعل یا حرف چون عصا وحبلی ورمی ومرمی وکلا وبلی بر الف آید اتفاقا لیکن اختلاف کرده اند در الف مقصور
منون وقتیکه وقف آن بر الف آید سیبویه گفته که الف آن در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف کلمه چرا که منقلب از ست

اشکال امران محمول بر ترجیح بود معلوم هست که در غیر مقصور تنوین در حالت نصب بالف بدل میشود و در رفع و جر محذوف میگشت
و مبرد گفته که الف کلمه الیست در هر سه حال بجهة اماله مانند عصی و رحی در وقف در هر سه حال و اگر الف تنوین میبود اماله نمیکردند و نیز
این الف را بیا نویسند در هر سه حال و اگر الف تنوین میبود بالف مینوشتند و نیز این الف روی واقع میشود و الف تنوین را
باتفاق اهل قوافی روی واقع نشود و بعضی گویند که این مذهب قلیل از سیبویه است و ابوسعید گفته که همین مفهوم از کلام سیبویه است
جائیکه گفت الفهائی که در وصل بیفتند در وقف ملحق اند و بعضی جواب داده اند از اماله و کتابت بیا بآنکه این هر دو برای کسی است
که مذهب سیبویه است پس این دلیل بر غیر الثبات حجت نبود و مازنی و فراء و ابوعلی گفتند که این الف تنوین است در هر سه
حال از آنکه قلب تنوین بالف در حالت نصب بجهة وقوع آن بعد فتحه است و تنوین مقصور در هر سه حال بعد فتحه است و
جواب داده اند ازین معنی بآنکه تنوین مقصور در رفع و جر بعد فتحه نیست بلکه بعد ضمه و کسره است اگرچه تقدیریست و مقدر
مانند ملفوظ است پس معلوم شد که مذهب اول که مذهب سیبویه است اصح است و ابدال الف آخر کلمه از هر جنس که باشد
در حالت وقف بهمزه ضعیف است نحو رحا و رحی و قلسی و قبعثری و ضربا و هنا و هیا و الا و حبلی و قلب الف تنوین بهمزه اضعف
است از جهة بودن آن بدل از تنوین و درین صورت بدل از بدل بود در یک وقت و این مستبعد است و همچنین قلب الف
تانیث بواو و یا اضعف است و وجه قلب آنست که همزه و واو و یا ظاهر است از نسبت الف که خفی است بر سامع نه ظاهر بجهة
هر سه مذکور پس چون وقف بر الف نمودند خفاء آن زائد شد و بمنزله معدوم گردید پس حرفیکه اظهر ازو بود بدل نمودند
در رواسی و جاربردی تصریح است بآنکه الف تانیث را بدل از واو و یا کنند نه الف مطلق را چنانکه از اصول معلوم میشود
گفته است کل الف حتی المبدلة من التنوین ضعیف کالقلب بالواو والیاء فی نحو حبلی وارطی و مثنی و رحا و رمی انتهی و بجهة
ضعف این قلب این را از احکام وجوه وقف نشمردند و وجه هفتم نون خفیفه بعد ضمه و کسره بیفتد بجهت مشابهة تنوین
در سکون و بودن کلمه یکحرفی و آنچه که محذوف شد از جهة نون خفیفه بود از واو و یا باز آید بجهت زوال علت حذف چون اضربن و اضربن بود اضربوا
واضربی و هل تضربن و تضربون و هل تضربن و تضربین پس اینجا موکد بر صورت غیر موکد گردد و لکن بهیچ باک نکردند با
التباس و یونس بعد ضمه بواو بدل کند و بعد کسره بیا و سیبویه این را تجویز نکند گویم در مذهب یونس و سیبویه تغایر
اعتباری و تقدیریست نه صوری کما لا یخفی و وجه هشتم نون خفیفه بعد فتحه به الف بدل گردد چنانکه نون کلمه اذن بجهت
مشابهة تنوین نحو اضربن و اضربا و اذن و اذا و نزد مازنی وقف اذن بر نون بود بجهة بودن آن جزو کلمه مانند نون من و
عن و هر دو را جائز دانسته یعنی قلب به الف و وقف بر نون جاربردی گفته ازین باب است آیه والقیا فی جهنم بر یکوجه که در حالت
وصل حکم وقف بر وجاری کرده اند از آنکه خطاب بخازن نار است گویم مراد آنست که القیا تثنیه نیست بلکه الف آن بدل
از نون خفیفه است که بعد فتحه بود از آن که مخاطب واحد است و این وجه بظاهر احسن است از وجهی که صاحب نسفو درین آیه نوشته
و وجه نهم تاء تانیث اسمیه نه تائیکه عوض لام است یا تاء جمع مونث است اول چنانکه در نحو اخت و بنت و تفصیلش در بحث نسبت

بباید ان شاء الله تعالی وثانی نحو مسلمات جمع مسلمة بها بدل شود نزد اکثرین بدون طلحة وثمرة وضاربة بجهة تشارک ضمیر
همس وصفه با وتاء تانیث فعلیه نحو ضربت بها بدل نشود بجهت فرق در اسمیت وفعلیه وعدم تجویز عکس بجهت التباس
بضربت در فعل ونیز اسمیه چون متحرک بود پس بضرورة ساکن میگردد در وقف وقلب هم تغییر است همچو اسکان پس تغییر
وتغییر مناسبت واخوة دارد واثبات تاء جمع مؤنث از جهة آنکه مقابل نون جمع مذکر است وچنانکه وقف آن بر نون بود
وقف این بر تاء بود وتاء بنات مانند بنت از سبب آنکه مانند اصل شده بخلاف تاء ضاربة که تاء فی است وجائز الحذف
پس قلب در جائز الحذف مناسب بود از جهت سبب در حذف وقلب که اسقاط بعوض است قلب بها بجهت تشارک
در همس هذا ما سنح لی ولم ار فی کتبهم ورحمه قلب تلک التاء ها وفی لغة بقی التاء الاسمیة ولا تقلب منها جاء الرحمة فی اللغات
بالتاء فی الوقف وقیل فی هذه اللغة قلب تنوینها بالالف فی النصب نحو رایت ثمرتا اما قلب تاء الجمع بالهاء فضعیف
رذی تحرز بها عن علی کیف البنون والبنات کیف الاخوة والاخوات تشبیها لها بتاء التانیث ولا شاء التقوی الوقف علیها لدلالتها
علی الجمعیة والتانیث جمیعا وعرفات ان نونت تارة فی النصب یوقف بالهاء لکونها مسلاة وان لم تنون کما فی قولهم استاصل الله
عرفاتهم ای استاصلهم فبالتاء لکونها نحو کسرات ح والآن من عرفات فیسکن وتکسر قیل ان فتح اوله یکون نصبه بالفتح لانه جمع
مفرد وان کسر اوله یکون نصبه بالکسرة لانه جمع عرقة بالکسرة وقد یشبه تاء هیهات التی هو اسم الفعل بمعنی بعد بتاء التانیث
فیقلب ها کذا قال ابن الحاجب وقال الرضی یلیق باسم الفعل ان لا یوقف علیه ولو وقف فبالتاء او الهاء انه یجوز ان یکون جمعا
واصله هیهیات فحذفت الیاء الثانیة وان یکون مفردا اصله هیهیة فقلبت الثانیة الفا قال سیبویه من فتح التاء وقف
بالهاء ومن کسرها وقف بالتاء وقال الاخفش یجوز فی هیهات ان یکون التاء التی فیها تاء الجمع التی للتانیث ولا یجوز
ذلک فی اللات والات لان الجمع علی حرف واحد وقال ابو حیان قرئ هیهات بالوجهین فی السبع وکذا اللات ویا ابت ولات وذات
ومرضات فیجوز قیاسها علیها وان حسن عندی الوقف علیها بالتاء کما وصل کذا فی الشرح وفی الخفاجی عدم جواز الوقف بالهاء
فی نحو ثمت وربت ما تعلقت التاء فی الحرف وفی الاصل وعدم الوصل بین الکلمات فی الوقف وقفا وفی العد فی الخطی
ای العدد کما ای حکم الوقف فیقال فی العد علی الوصل اربع اربعة واحد اثنان بالهمزة واسکان آخره وقلب التاء هاء
ویقال ثلثه بعد وثمانیة ربعه بالقاء حرکة الهمزة علی الهاء وحذف الهمزة ووجه دوم همو است نزد قوی از غیرها نقل حرکت
مشافها برای مانع اجتماع ساکنین اگر چه سکون وقف مانند حرکت است از همزه پس ساکن صحیح نه حرف علت بجهت استثقال
وقف بر همزه یا سکون ما قبل وحصول زیادة ثقل در صورت نقل حرکت بحرف علت ودر صورت حصول حذف وبدل درینک
فی نقل نیست نزد اکثرین بجهت استثقال وقف بر همزه یا سکون ما قبل غرض این هر دو وزن نحو هذا الرد ومن الرد ای
خبأ وبنی تمیم اجتماع این هر دو وزن رانمانند بلکه عین را تابع فا سازند در حرکت پس بیا شند ورد بطور نقل حرکت نکنند
نحو هذا الردی والبطو بکسرتین وضمتین اسمع رفع ونصب وجر در صورت غیر مرفوض ابر مرفوض عمل کنند ودر الهاب ابو حیان گفته

در مفتوح الفاء چون خبا نیز اتباع کنند بجهت حمل بر اخوین اگرچه وزن مرفوض لازم نمی آید کذا فی الشرح و روا است
نقل حرکت بساکن صحیح از غیر همزه که حرف صحیح باشند نه حرف علت چون دلو و ظبی جز حرکت فتحه بجهت رفع التقاء
ساکنین و استکراه حذف حرکت قوی که ضمه و کسره است بخلاف فتحه که حرکت ضعیف ست و حذف آن جائز با آنکه فتحه
اخت سکون ست و القاء آن در مقام آن انسب لکن درین صورت حصول وزن دئل و حبک مانع نقل ست بجهت عدم
استثقال وقف بر حرف صحیح که ماقبلش ساکن بود نحو هذا بکر و مررت ببکر و تواصوا بالصبر بکسر با بروایت ابی عمرو و نه در نحو هذا
جبر و من نقل بسبب حصول هر دو وزن و در دو کلمه مضائقه نیست نحو اضربه و منه جائز ست در مانند جبر و قفل اتباع عین فا را
در هر سه حال نزد کسیکه اتباع میکند غیر سیبویه نقل فتحه نیز جائز داشته لکن در غیر منون نحو رایت الفلس و لا افقر و بعضی گویند
قیاس کسیکه در منصوب منون وقف بر سکون کند جواز نقل ست بدانکه ابو البقا گفته که نیست مراد از نقل حرکت درین مواضع
آنکه حرکت اعرابی بر ماقبل طرف گشته از آنکه اعراب قبل طرف نبود بلکه مراد از آن حرکتی ست که آن مثل حرکت اعرابی ست
و این قول خلاف ظاهر ست بجهت ظهور نقل حرکت آخر از کلام ایشان و هیچ بعدی نیست در نقل آن و وجه یازدهم نزد
بعض عرب قلب همزه باخت حرکتش ست بنقل آن حرکت بماقبلش اگر ساکن ست و بلا نقل اگر ماقبلش مفتوح ست اول چون
هذا الکمو و رایت الخبا و مررت بالخبی و ثانی نحو هذا الکلو و رایت الکلا و مررت بالکلی و در لغت قومی از عرب قلب همزه
باخت حرکت ماقبل بود اگر ماقبل آن مضموم ست یا مکسور چون المار بر وزن افلس جمع کمار و اهنی بر وزن اضرب مضارع
هنا از آنکه اینجا قلب همزه باخت حرکت آن ممکن نیست بجهت عدم وقوع الف بعد ضمه و کسره و وقوع یا ساکن بعد ضمه
و واو ساکن بعد کسره و در مضموم الفا و مکسور الفا چون بطو و ردو قلب کنند بجنس حرکت آن بعد نقل حرکت آن بماقبل
که ساکن ست اگرچه وزن مرفوض لازم آید بجهت استثقال و عروض بنا مرفوض و هر که از بنا مرفوض میگریزد
نقل حرکت نکند بلکه عین را تابع فا گرداند در حرکت در لغت بعضی از عرب روا ست قلب همزه بجنس حرکت آن
بی نقل حرکت آن بماقبل که ساکن ست در حالت رفع و جر نحو هذا الخبو و البطو و مررت بالخبی و البطی و ردی و همچنین در
نصب لکن اینجا ماقبل الف فتحه دهند بجهت لزوم فتحه قبل الف نحو رایت البطا و الخبا و الردا و این همه که مذکور شد نزد کسیست
که در حالت وصل در همزه تخفیف نکند اما نزد کسیکه تخفیف کند مثل اهل حجاز خصوصا قریش درین صور مذکوره اولا
تخفیف ست بقواعد مذکوره بعده بران وقف ست پس در همزه که ماقبل آن حرف صحیح ساکن ست نحو خبء و ردء
و بطء بعد نقل حرکت همزه و حذف آن وقف کنند باسکان و روم و اشمام و تضعیف و قلب تنوین بالف در نصب و
در غیر منون بالف بدل نشود و باقی وجوه نقل آید و در همزه که بعد واو و یا زائده نه برای الحاق ست نحو مقروء و بریء
بعد تخفیف بقلب و ادغام وقف بر وجوه مذکوره غیر تضعیف باشد زیرا که آن جز در حرف صحیح نبود و همچنین در مانند سوء و شیء
بعد تخفیف آن بنقل یا ادغام چنانکه در بحث تخفیف همزه گذشت و در همزه که ماقبلش متحرک ست نحو خطا و اکمو و نبی وقف

براخت ماقبل بود واگر ماقبل همزه الف بود نحو قرا تسهیل کنند چنانکه در حالت وصل بود ولکن با روم چرا که اسکان صرف و اتمام
یا تسهیل جمع نشود و همچنین تضعیف با همزه یا ساکن کنند بی تسهیل و همزه را بالف بدل نمایند از آنکه اینجا جز این تخفیف ممکن نیست
بعده والف دوم را حذف کنند و این اولی است بجهت بودن آن در محل تغیر و بهر تقدیر یک الف حذف شود یا همزه را ثابت
دارند تطویل مد و این بر تقدیر یست که همزه منصوب منون نبود ورنه تنوینش بالف بدل شود و پس ما این قلب را دعا گویند
و وجه دوازدهم جواز تشدید حرف اخری که متحرک است و بعد حرف متحرک صحیح است نه همزه نحو جعفر وازینجا شرط اول معلوم شد یکی
بودن حرف موقوف علیه حرف صحیح غیر همزه چرا که همزه حرف ثقیل است و تشدید آن موجب الثقلیة و همچنین حرف علة پس با
ازین قید مانند کلا و القاضی خارج شد دوم بودن آن متحرک از آنکه تضعیف کالعوض است از حرکتی که در وقف حذف
گردیده و ازین قید مانند اضرب و ضربت خارج شد سوم بودن ماقبل آن متحرک تا اجتماع سه ساکن نشود و ازین شرط
مانند بکر خارج شد و این وجه قلیل است بجهت وقوع تشدید در محل تخفیف و لهذا در قرآن شریف نادر است عاصم مستطر
خوانده و تشدید نکنند در لغة مختار منصوب منون را نحو رایت جعفرا بلکه تنوین را بالف بدل نمایند و تحریک حرف موقوف
علیه برای اشباع حرکت جائز نبود مشدد بود یا غیر مشدد مگر در قوافی قال الشاعر مثل الحریق وافق القصبا تحریک با
قصبا بفتحه برای اشباع اما تشدید پس آن شاذ است بجهت اتیان حکم وقف که تضعیف است در غیر وقف و وجه
سیزدهم دران بفتح نون و سکون آن و آن بفتح نون و مد الف که دو لغت انا ضمیر متکلم اند الف افزایند
برای بیان نون ساکنه که حرف خفی است یا برای بیان فتحه آخر چنانکه در حیهل گویی انا و انا و حیهلا
و ازین باب است آیه لکنا هو الله ربی سبب اشباع فتحه نون نزد اکثر قرار از آنکه اصل آن لکن انا است
چرا که وقف است لکن مشدد و با الف نبود و نیز اگر مشدد میبود و اسم آن منصوب میبود نه مرفوع که هو است بعده
قاعده سهل کردند و نون لکن مخفف را در نون انا ادغام کردند و خوانده شده است این آیه در قراءة ابن عامر با الف
در حال وصل نیز برای مطابقة قراءة وقف و دلالة بر آنکه اصل آن لکن انا است نه لکن مشدد و برای موافقة انا که
بالف در حال وصل آید بدانکه انا که برای متکلم است جز در ذی العلم مستعمل نشود مذکر باشد یا مؤنث مشابهة انتم لکن
در بودن مبتدا و خبر مبنی بر حرکت شد و فتحه بجهت حصول فرق دران نامیست و آمده است در لغات آن
و انا بالف و آن کثیر است تا آنکه کوفیین آنرا از کلمه شمارند و زائد نگویند و آنچه مذکور شد حال وصل بود در وقف
الف برای بیان حرکت آید و وقف بر سکون نکنند پس در جواب من فعل آن نگویند چنانچه جوهری میگفتند
از آنکه نون اخفی از حروف لین است و لهذا در الف لازم گردید و عرب در هیچ کلمه وقف بالف برای بیان حرکت
جز دران و حیهل نکرده اند بلکه بهای سکته چنان بیاید انشاء الله تعالی کذا فی الجاربردی و مصنف در اصول گفته که در حالت
وقف انْ بسکون قلیل است و مخالفت این با کلام جاربردی ظاهر است و نیز از کلام جاربردی معلوم شد که انا بالف

اصل نیست و از کلام متن برعکس معلوم میشود و میگوید از کلام جاربردی است الخ که در صراح و نظامی و قاموس واقع

که اثبات الف انا در حالت وصل لغت ردی است نحو انا سیف العشیرة فاعرفونی و هم در صراح است و الالف الاخیرة

انما هی لبیان الحرکة فی الوقف و فی القاموس ان المفتوحة یکون اسما و حرفا و الاسم نوعان ضمیر متکلم فی قول بعضهم ان

فعلت بسکون النون و الاکثرون علی فتحها وصلا و الاتیان بالالف وقفا و ضمیر مخاطب فی قولک انت انتما انتن

عند الجمهور انتهی از آنچه نوشتیم معلوم میشد که الف انا مخصوص از کتابت است نه در تلفظ چرا که اصل و خط کتابت [illegible]

او نیز در وقف است چنانکه [illegible] خواهی دانست و آن بفتح نون و مد الالف که در شرح نوشته لغت ثالث معلوم میشود

و در کتب لغت مشهوره مثل قاموس و صراح وغیره بنظر نیامده و سابق قول مصنف ان دو لغت انا را حمل بر سکون و فتح نون

ساختیم لکن چون شرح [illegible] در آنجا گفت [illegible] الالف فی ان بفتح النون و سکونه و ان بفتح النون و مد الالف

دانستیم که محل [illegible] اینجا دیگر است اگرچه [illegible] سابق نزد فقیر ارجح است بجهت عدم وجدان لغت ثالث و برین تقدیر

دو لغت [illegible] تا آنکه [illegible] قبل ابدال الالف بالاستفهامیة بالهاء و الحاق هاء السکتة فی ان

نحو [illegible] و منه قول حاتم هکذا [illegible] انه اذا الاکثر الوقف علی الالف و الابدال لقرب المخرج و یجوز ان یکون ها انه بدلا من الالف

انا لا هاء السکتة و کذا [illegible] لازم است هاء سکته و آن هائیست که در آخر کلمه در حالت وقف پیوندد و برای

بیان حرکت و ابقای آن یا برای بیان الف و اظهار آن یا برای تقدیر وقف یا بجهت عدم صحت وقف بدون آن چنانکه

همزه وصل برای ابقای ابتدای بسکون در اول پیوندد و لکن لازم است در جائیکه کلمه بر یک حرف بود که الجزء از ما قبل نبود برابر است

[illegible] حرف [illegible] در [illegible] الف استفهامیه در وقف [illegible]

[illegible] لکن جائیکه ما قبلش مضاف بود جزء ما قبل نگردد بجهت بودن

[illegible] بجهت عدم

[illegible] از جهت آنکه وقف بران موجب ابتدا

[illegible] و مثل [illegible] سوال از

[illegible] جائیکه یک حرف اصلی بود و یکی علامت مضارع نیز هاء سکته واجب بود

[illegible] حرف زائد را اعتبار نکرده و جائز است الحاق هاء سکته در کلمه که بر یک حرف نباشد [illegible]

[illegible] الف استفهامیه بسبب دخول حرف جر [illegible] و سابق [illegible] که اتصال [illegible]

[illegible] است پس [illegible] بر یک حرف نباشد [illegible] ضمیر

[illegible] بجهت [illegible] اتصال [illegible] عدم استقلال در تلفظ [illegible]

[illegible] یک حرفی نباشد [illegible] هاء سکته [illegible]

قوت آن در وقت تحرک و بودن آن بمنزلهٔ یا در قاضی در حالت نصب در کسیکه ساکن کند وقتیکه حذف کنند یا با ثبات بر سکون
و نحو سوده ی بفتح واو و یاء و لم یخش که کلمه بر یک حرف نیست در حقیقه و درین صورتها مذکوره اگر ها لاحق نکنند ابتدا بسکون حقیقة و حکماً
لازم نیاید و چون الحاق آن برای محافظت و اظهار حرکت و سکون آخر ست گوئی الامه و علامه و غلامیه و هیه و هوه و سیه و لم یخشه و اتبعه
و لم یرمه و در مانند الی مه و علی مه الحاق ها واجب ست کذا فی الشرح و هرکه هوه و هیه را در حالت وصل ساکن خواند و وقف بسکون کند
نیز ها از انکه ها در آخر ساکن لاحق نشود مگر در جائیکه الف باشد و جائز ست الحاق هاء سکته در هر کلمه که حرکت آخر وی نه اعراب
ست چون جاء فی زید و نه شبیه باعراب یعنی حرکت آخر ماضی نحو ضرب و آخر منادی مفرد معرفه نحو یا زید و آخر اسم لا که مبنی علی الفتح
ست نحو لا رجل و همچنین حرکت آخر مبنی عارض نحو قبل و بعد و خمسة عشر از انکه اصل در ماضی بنا بر سکون ست و بنا بر حرکت
بجهت مشابهه بمضارع ست که آن معرب ست پس حرکت آن بمنزلهٔ حرکت اعرابیه بود و همچنین بنا در یا زید و لا رجل بجهت دخول
یا و لا ست و بنا قبل و بعد بجهت تضمن معنی اضافه است که معنی حرفی ست و بنا خمسة عشر بجهت تضمن حرف عطف ست پس
هر جا که حرکت اعرابی یا شبیه آن باشد الحاق ها جائز نبود بجهة بودن آخر از مظان تغیر و الحاق ها برای محافظت حرکت آخر
که بوجود آن اهتمام آن بود و اینجا اهتمام بوجود حرکت آخر نیست بسبب بود تغیر حقیقی و یا حکمی و نیز کلمه بر یک حرف نیست حقیقة
یا حکماً تا وقف بران موجب ابتدا بسکون حقیقة یا حکماً شود و هر جا که حرکت آخر به اعرابی بود و نه شبیه باعراب الحاق ها جائز
بود برای بیان حرکت و عدم الحاق آن نیز جائز بجهت عدم لزوم ابتدا بساکن نحو لعل و لعله و اکرمتک و اکرمتیه بفتح کاف در مذکر و
کسر آن در مؤنث و بعضی از عرب در مذکر اکرمتکاه گویند بزیادهٔ الف و ها و در مؤنث اکرمتکیه بزیادهٔ یا و ها و این شاذ ست در
نون تقیله گوئی لیفعلن و لیفعلنه و در جلان و زیدون باسکان و با الحاق ها نحو رجلانه و زیدونه و همچنین در ضمیر متکلم و مخاطب
و مخاطبه نحو اکرمت بر نه هست اصح نه در ها ضمیر غائب نحو ضربه و منه و هر که در وصل این ها را مضموم خواند با واو و وقف بر سکون کند
بی الحاق ها سکته برای اظهار ضمه بنائی تا استثقال باجتماع دو ها نشود و هر که اینها را مضموم با واو خواند وقف بحذف
واو و اسکان ها کند و صیر دگفته که عدم الحاق ها در ماضی بجهت مشابهه بضمیر مفعول ست و لهذا ضربته نگویند اگرچه حرکت تا بنائی
ست نگویند بجهت التباس بضمیر متکلم و ظرف و نه گویند ضربکه بدلیل مع کو را انچه صیر دگفته منتقض ست بمانند لم یخشه و ارمه کذا فی الشرح
نقلاً عن الکافی و بعضی جائز دارند الحاق ها در ماضی برای بیان حرکت بنائی لازمی بود یا متعدی چون قعده و ضربه و بعضی بلازم
فقط نحو قعده تا التباس بضمیر مفعول نشود بخلاف ضربه و جائز ست الحاق ها در کلمه که آخر آن الف ست برای اظهار الف
که حرف خفی ست بشرطیکه التباس بمضاف نشود نحو هناه در هنا اسم اشاره برای مکان و هؤلاه در هؤلا بالقصر جمع اسم اشاره
و یا ربا ه در یا ربا بالفتح بدل از یاء متکلم ست و هؤلا بمد داخل در کلمه الیست که حرکت آخر وی نه اعرابی ست و نه شبیه باعراب و حبلی و حبلاه
نگویند بجهت التباس بمضاف و وقف این کلمات بر الف نیز جائز بود بلکه از الحاق ها اجود ست و در مثنی لحوق ها التباس بمضاف نشود بجهت علم
حیانانشنا انها بدانکه ها سکته مخصوص ست برای لحوق بمتحرک بجهت بیان حرکتش و مبنی بر سکون ست و منه الیس ما نع لحوق نبود نحو و قتان الساکن خلاف

اصل یا مشبع شوند الباساکن غیر یرد لاحق شود و آنجا التباس مانع لحوق بود و مرویست از عرب لحوق یا با تضعیف اجرا نحو اعطنی التعمه
تشدید یا بعد از یا ساکنه و اثبات آن در نظم مع تحریک آن جائز بنود و در قول شعر عروه یارب یا رب یا د ایاک مسلمی عقرا
یا رباه من قبل الاجل ضرورتست جهت دفع اجتماع ساکنین ست که بجهت وصل پیدا شده بود و مرویست کسره در آن بنظر اصل و فتحه بجهت
تشبیه بیای ضمیر مانند عصاه کذا فی الشرح و رجه یاء ضمیر هم واو و یا که از ضربه و منه و ضربهم و به و فیه و بهم خوانده میشود در وصل و در
وقت بحذف چنانکه یاد رفته و واو و ها یعنی واو و یائیکه خوانده میشود بالاتفاق در حالت وصل بعد های ضمیر مفرد مذکر که ما قبلش
لین نبود و نه متصل بحرف ثانی اگرچه در کتابت نیاید چون له و ضربه و به در وقت بیفتد و ها ساکن شود از آنکه صله
ست و گاهی در وصل هم حذف می شد پس یا در وقف حذف آن لازم شد و واو و یائیکه بعد های ضمیر مفرد مذکر که متصل بحرف
ثانی ست نحو عنه و منه یا متصل بحرف لین نحو الیه و لدیه و ابیه و فیه و نزلناه و نصروه و شروه و ناصریه و یا در آخر میم ضمیر جمع نحو
انتم و هم و ضربهم و ضربکم و بهم خوانده میشود نزد بعضی در حالت وصل نیز در حالت وقف بیفتد پس در مانحن فیه و ضربه و لدیه و له و ضربه
و به بسکون یا و حذف واو و یا مانند منه و علیه و بحذف واو و یا و اسکان ها و در مانند هم و ضربهم که هو و ضربهو ست نزد بعضی
و همچنین در مانند بهم و علیهم که بهی و علیهی ست نزد بعضی گوئی هم و ضربهم و بهم و علیهم بحذف واو و یا و سکون میم و این واو و یا
محذوفه نزد بعضی از تتمه ضمیر ست لکن ظاهر از کلام سیبویه آنست که اینها زائد اند مانند الف که در ضمیر مؤنث ست چون ضربها
و بها و منها نزد جمهور از تتمه ضمیر ست و ابو حیان گفته که نزد بعضی اینهم زائد ست برای تقویه حرکت ها و در حالت وصل حذف
واو و یا از ضمیر به و له و منه و علیه و ضربهم و بهم جائز ست نه واجب چنانکه در وقت وقف بود و ضابطه درین باب آنست که اثبات
واو و یا بعد های ضمیر مفرد مذکر وقتیکه متصل بلین و حرف ثانی نبود بالاتفاق ست و هم احسن و اکثر نحو فالتقطه آل فرعون
و حذف آنها نیز جائز و اگر این ها متصل بلین بود چون علیه و لدیه و نزلناه و نصروه و شروه و ناصریه اثبات آن ها جائز ست
لکن حذف اکثر و احسن ست بجهت فرار از اجتماع متشابهات و همچنین اگر متصل بحرف ثانی بود چون منه و عنه و اثبات
واو و یا بعد میم جمع نحو ضربهم و هم و بهم و علیهم نزد بعضی روا ست و نزد اکثرین نه فاحفظه فصیح ست وصلا و وقفا در فواصل
و قوافی و حذف واو و یای ساکن که غیر ضمیر نیست و اثباتش واجب در غیر فواصل و قوافی چون لنغیر و یسرم و در لنغیر و یرمی
و همچنین ثبات واو و یای غیر که حذفش واجب است در غیر فواصل و قوافی نحو لم نغیر و لم یرمی در لم نغیر و لم یرم از آنکه فواصل و قوافی
محال تغییر و تخفیف اند و جائز ست درین ها و آنچه در غیر اینها جائز ست برای غرض تناسب و الف را حذف نکنند بجهت
خفت آن و اگر واو و یا متحرک ست تغییر آنها باسکان بود نه بحذف چون لن یدعو و لن یرمی و در وقف واو و یای ساکن
و الف در غیر فواصل و قوافی باثبات بود گوئی یدعو و یرمی و یخشی و اینجا اختلاف در وصل و وقف در تقدیر بود نه در لفظ و
ست حذف واو و یای ضمیر از مانند لم تعثر و یا رجال و لم ترمی یا مرئه وقفا و وصلا در فواصل و قوافی از آنکه این واو و یا اسم
برأسه است و حذف آنها مخل معنی مقصود بود بخلاف واو و یای ضمیر که آن جزو کلمه است و بعد حذف اینها باقی دال ست بر محذوف

فواصل جمع فاصله است وآن آخر آیه ومقطع کلام را گویند ودر رسائل است آخر فقره کلام را سجع گویند وبعدم اطلاق سجع بر قرآن
با وجود صدق معنی سجع بران بجهت احتراز ست از توهم معنی لغوی سجع که آواز کبوتر وفاخته وهمانا آن ست وقوافی جمع قافیه
است وآن در اصطلاح عروضیان حروف اخیره از بیت ست وآمده است حذف واو ضمیر در قول شاعر چنانکه سیبویه خوانده
ست لا یبعد الله اقواما ترکتهم لم ادر بعد غداة البین ما صنع ۰ گویا شاعر اگر ما صنعوا میگفت معلوم نمیشد که در اصل ست یا نه
ونیز چون واو ویا را در وصل ساکن میبافت آنها را شبیه بحرکت داد وهر دو را بینداخت چنانکه حرکه را می انداخت
وجه شانزدهم هر اسمی که آخر آن یا بود وبعد کسره وآن یا بجهت اجتماع ساکنین در حالت رفع وجر افتاده خواه بر یک یا حرف
اصلی مانده باشد چون مر اسم فاعل از اری یری خواه بر زیاده از یک حرف اصلی چون قاض در حالت وقف نزد اکثر این
آن یاء محذوفه را باز نیارند از انکه وقف محل تغییر ست وتنوین که سبب حذف یا بود مقدر ست وحتی مثل نحو جیش گویی
قاض ومر ومررت بقاض ومر باسکان ضاد ورا ودر مانند مر ایجاف کلمه بحذف عین ولام لازم نیاید ازانکه حذف یاء در
بجهت وقف نیست بلکه بسبب تعلیل که بمنزله ثابت ست لکن ابو حیان گفته که وقف مانند ابن مالک ومر سبالوی اختلاف
کذا فی الشرح وبعضی یا را مانند مری وقاضی را باز آرند گویند جاءنی قاضی ومری بجهت فرق در وصل ووقف وعدم ابقاء تنوین در
لفظ که موجب حذف بود ودر حالت نصب چون رایت قاضیا ومریا در وصل ووقف گاهی حذف نشود بلکه تنوینش الف بدل
شود چنانکه در صحیح اللام ودر مانند عصا ورحی اختلاف نکردند بلکه الف آن ثابت داشته‌اند نزد همه از انکه الف حرف خفی ست اگر
یاء آخر که بعد کسره است محذوف نشده وکلمه بر تقدیر حذف حرف یا بر یک حرف نمی ماند چون یاء غلامی منتج باشد یا ساکن
ویاء ساکن مثل القاضی ویا قاضی بحکمند نزد بعضی بجهت فرق در وقف ووصل واکثرین ثابت دارند از انکه در حالت وصل ثابت
بود واین وقت موجب حذف پیدا نشده ومراد از یاء غلامی یاء متکلم ست که ما قبلش مکسور بود ومضاف غیر منادی نیز چه
یاء این اسم موجب التباس مضاف بغیر مضاف ست نحو غلام وسیبویه آنرا تجویز کرده ودر بعض کتب معتبره مرقوم ست که هر که
یاء متکلم را در وصل متحرک خواند در وقف حذف نکند بلکه ساکن کند چون غلامی وضربنی وغلامیه وضربنیه بالحاق هاء سکت وهر که ساکن
خواند در وقف حذف کند نحو غلام وضربن وحق آنست که این حکم علی الاطلاق نیست بلکه در یاء متحرک با سکان اکثر ست بجهة
لم لنذر فما آتانی الله یاء در وصل مفتوح آمده ودر وقف محذوف در قراءة ابی عمرو وقالون وحفص بخلاف دو قراء در
سا اختلاف در وقف یاء ساکن باثبات آن نیز فصیح چنانکه بحذف آن کذا فی الجاربردی وانچه در نسخه که حذف یاء ساکن وقف
حسن ست چون نصرن ویا غلام بحذف یا واسکان نون وقاف ومیم واثبات آن جایز وحسن حذف بجهت حصول فرق با وصل
ووقف آنست تا آنکه فعل ومنادی محل تخفیف ست خصوصا در وقت وقف وعدم القول بلحوق بجهت بودن یا خارج کلمه
بر اسم اگر در وصل متحرک بود حذف نکنند بجهت حصول تخفیف بفرق با سکان کتب معتبره است فافهم ومراد از القاضی
اسم معرف باللام ست که آخرش یا بعد کسره بود وحذف یا در آن قلیل ست بجهت عدم وجه حسن جز فرق مذکور ومراد از یا قاضی

منادی است که آخرش یا بعد کسره بود و درینجا نزد سیبویه و یونس حذف یا دران مختار است از آنکه ندا باب تخفیف و تغییر است
و لهذا دران ترخیم واقع میشود و در غیر ندا در وقف آمده پس در وقف ندا اولی بود و خلیل اثبات را اختیار کرده از آنکه سقوط یا بجهت
تنوین بود و تنوین در منادی مفرد معرفه روا نیست و نیز حذف یا در وقف سبب التباس تا بضمیر است در علم بخلاف لفظی که آخرش
یا بود و غیر منون و حذف یای آن موجب اجحاف کلمه نباشد مثل لام گردد چون المری و یا مری که حذف یا دران بالاتفاق
ممنوع است تا اختلال کلمه بحذف یا پدید نیاید و اعلال لازم نیاید و در حذف اعلال است و هر که حذف یای منادی کند در وصل نیز جائز داشته
برای تخفیف چون الکبیر المتعال و یوم یدع الداع در وقف واجب داند. اما اهل لغت یمن در مائل الحاق سین مهمله بکاف خطاب
مؤنث در وقف برای محافظت کسره جائز است تا اشتباه در کاف خطاب مذکر نشود چون اکرمتکس و این را سین کسکسه
خوانند و در لغت بنی اسد و تمیم شین معجمه لاحق کنند بجهت فرق چون اکرمتکش و این را شین کشکشه گویند و در مانند علیک و
منک ها و بک برای مؤنث است علیکش و منکش و بکش بشین معجمه گویند و گاهی وصل را حکم وقف دهند نحو یا حالش یا شهد و منکش
اخذت مجنون گفته شعر وعیناکش عیناها وجیدکش جیدها سوی ان عظم الساق منکش دقیق و خوانده شده در بعض قرائت ها
آیة قد جعل ربکش تحتکش سریا و آمده است سماعا وقف و وصل حذف یا در لا ادری و ما کنا نبغی و یوم یأتی و گاهی وقف
بر یک حرف کنند و برای احتراز از ابتدا بساکن آن حرف را فتحه دهند و بعد آن الف افزایند تا بران وقف کنند و گاهی بعد آن
همزه آرند و بعده الف مثال اول شاعری گوید شعر جاریة قد وعدتنی ان تا ... ان تدهن و ان تسمی او تقلی او تا و در آخر مصراع اول
تا تأنیث را گرفته و بران وقف کرده و در آخر مصرع دوم تا تمسح را و مثال دوم نیز شاعری گفته شعر بالخیر خیرات و ان شرا فا
و لا ارید الشر الا ان تا در آخر مصراع اول فا شرط گرفته و در ثانی تا تشا و در مصرع اول قابل همزه و در دوم ثانی همزه نیز
مروی است و گاهی در حالت وصل حکم وقف جاری کنند چون القیا فی جهنم لکن این معنی در نثر کم است و در نظم بسیار کذا فی الاصول
و از جمله تصریفات بحث اماله است و آن در لغت مصدر است از املت الشیء اماله اذا عدلت به الی غیر الجهة التی هو فیها من مال
یمیل میلا اذا انحرف عن القصد و در اصطلاح عدول فتحه از استوا و رجاع بسوی کسره است بحیثیکه فتحه میان فتحه و کسره گردد نه کسره
خالص گردد و نه فتحه خالص ماند و حاصل تعریف اماله فتحه را مائل بکسره خواندن است و این تعریف اولی است از تعریف کسیکه
گفت فتحه را مائل بکسره کردن و الف را مائل بیا از آنکه گاهی فتحه را تنها اماله کنند بی اماله الف چنانکه در مع النشر کذا فی الجاربردی
و لهذا مصنف اماله را تفسیر کرد بقول خود ای فتحه را مائل بکسره ساختن پس الف را مائل بیا یعنی اگر بعد فتحه الف بود آنرا مائل بیا خوانند
گوییم که آنچه در تعریف بعضی واقع است مبنی بر تقدیر داعیه است چنانکه در وقف گویند وقف کاریا بعد نه بعید سین است و تفصیل
آن گذشت فافهم و اگر فتحه را مائل بکسره اندکی کنند بحیثیتی که بفتحه خالص قریب بود آنرا ترقیق گویند و اگر اماله و ترقیق نبود تفخیم
نامند پس مخرج الف ممال میان الف مفخم و یا بود چنانکه مخرج فتحه ممال میان فتحه صرف و کسره صرف است و اگر مخرج این الف
اقرب بمخرج الف مفخم یا یا بود اماله بحسب آن مختلف شود و در خفت و شدت اماله فتحه فقط اماله مختصه است و اماله فتحه و الف اماله

غیر محضه و اکثر اهل حجاز اماله نکنند بلکه اماله لغت غیر اهل حجاز ست یعنی تمیم بران حریص اند و باعث بران ای بر اماله یعنی سبب
مجوز اماله قصد مناسبت بیکی از هفت چیز ست کسره و یا و بودن الف منقلب از واو مکسور یا از یا و بودن الف یا از مفتوح
در وقت فاصله و اماله سابق نزد بعضی و منه انّهم یقولون تریدیها ذکر کرده چنانکه در اثنای بیان خواهی دانست و نگفتیم
سبب مجوز مگر از جهت آنکه هیچ سبب واجب نیست و لهذا جائز ست تفخیم هر مثال بسبب بودن آن اصل از آنکه الف در وقتها
اماله میان الف و یا گردد و اصل در حروف آنست که آواز آن مخلوط بآواز دیگر نشود و اماله هر مفخم روا نشود و بسبب احتیاج
سبب پس باعث بر اماله بودن الف قبل کسره لازم بلا فصل است کسره یعنی باشد یا بنائی اول نحو عالم و ثانی نحو نزال
و نزد بعضی کسره منفصل همچو متصل ست نحو غلاما بشر و ظاهر آنست که این کسره ضعیف ست بسبب بودن
کسره غیر لازم بالف کذا فی النظامی و اگر کسره غیر لازم بر راء مهمله بود اماله جائز بود نحو من دار و بسبب بودن کسره
حرف مکرر و کسره آن بمنزله دو کسره است قال سیبویه الراء اذا تکلمت بها خرجت کانها مضاعفة انتهی بخلاف
ما نحن من کلام که اماله آن قلیل ست و ضعیف بجهة عروض کسره و کسره مقدره در وقت همچو ملفوظ ست بجهة بودن سکون
وقف بمنزله حرکت و وجود کسره در حالت وصل چون من حار بخلاف کسره مقدره برای ادغام چون مادّ و موادّ بجهة زوال
و عدم عود وی و قومی از عرب آن را اعتبار کنند و اماله نمایند بجهة اصاله چنانکه در مانند جادّ با وجود مانع لکن افصح و اکثر اول
ست و نزد بعضی عدم تاثیر کسره مقدره خواه بجهة ادغام بود خواه بجهة وقف اکثر ست و ضعف این قول ظاهر ست یا بودن
الف بعد کسره در امثال وقت وصل ممکن نبود بجهة وجوب فتحه قبل الف پس فصل ناگزیر ست لکن مجوز اماله فصل بیک حرف مفتوح
یا دو حرف با سکون اول بود نحو کتاب و جلباب و حیدان [illegible] چون [illegible] از آنکه ساکن فاصل غیر حصین ست و گویا فاصل
دو حرف بمنزله یک حرف ست و اگر هر دو متحرک بود اماله جائز نبود چون اکلت عنبا بالف و قیل و بعضی اینجا هم تجویز کرده اند
و این بعید ست و اماله در جائیکه کسره قریب الف ست چون عماد اقوی از آنچه کسره در ان بعید ست نحو شملال و آنچه
در ان دو کسره بعید ست اقوی ست از آنچه در ان یک کسره بعیده است چون جلباب و اگر فصل به دو حرف متحرک بود و یا بسبب
حرف و یکی از یک حرف [illegible] بود اماله جائز بود چون لن ترفعنا و لن نکرمها و درهمان بجهة بودن ها کالعدم بسبب خفا لکن
در مانند درهمان ضعیف ست و در مانند یضربها که ها در ان بعد ضمه است غیر جائز بجهة حیلوله حرکت قوی منافی اماله
و بسبب اعتبار فصل بها تا قبل الف ضمه لازم نیاید بخلاف ضمه یا در مانند ترفیها که آن بسبب عدم اعتداد بها غیر معتد بها
و بعضی در مانند لن ترفیها و ترفیها و لن نکرمها که اول یکی از دو حرف فاصله حرف هاست یا دوم حرف ها نیز حکم فصل بدان
اماله کرده اند و اگر کسره که ما قبل الف ست در کلمه دیگر بود و هر دو نیز مستقل یا یکی غیر مستقل اماله آن احسن ست از بیت
دو کلمه مستقل چون بیار و بنا و بجاسوس بخلاف لزید مال اگر هر دو کلمه مستقل بود لکن اول ضمیر ست نیز جائز بود و لهذا
لعبها بنا اکثر اماله کنند بسبب شدة اتصال مضاف بمضاف الیه و اگر سبب اماله ضعیف بود مثل بودن کسره بعید یا در کلمه دیگر

والف موقوف علیه باشد اماله احسن بود چون آن نیز عمها واناو مناجهة بودن الف ظاهر در صورة وصل وخفی در صورت وقف
پس قلب الف بظاهر که یاست احسن بود تا ظاهر شود واینهمه که مذکور شد بر تقدیر یست که الف بدل از واو غیر مکسور نبود
چون الف از واو غیر مکسور وکسره غیر را مهمله اثر نکند برابر ست که قبل الف بود یا بعد آن از انکه را حرف مکررست و
آن بمنزله دو کسره چون رایت الدار بخلاف من بابه ومن ماله اما ورخاف کسره در واو متمکن ست وگاه با کسر شاذ
چنانکه عشا ومکا وباب وثار والحجاج والناس بسبب عدم علة وسیبویه گفته وممّا یمیلونه شذوذ مررت ببابه واخذت من ماله
وهذا ضعیف لان الکسرة لا تلزم انتهی پس ازین قول معلوم شد که اماله درینها جائز ست وضعیف ست بجهة عروض کسره
نه بسبب انقلاب الف از واو وچون از باعث اول فارغ شد شروع در باعث دوم کرد وگفت یا بودن الف بعد یا نه قبل
تا و باصل میان الف ویا تا فصل مر او بیک حرف نه زاید از ان باسکون یا نحو سیال بفتح سین معنی درخت خاردار وشیبان
نام قبیله از بکر بجهة قلت حاجز ولین یا و مناسبة آن با کسره ونحو رایت زیدا با اماله فتحه دال والف وقفی سیبویه گفته
اماله کنند در رایت زیدا چنانکه اماله کنند در شیبان لکن اماله در رایت زیدا ضعیف ست بجهة عدم لزوم الف چنانکه
در شیبان لازم ست وسهیل این اماله بودن الف موقوف علیه است پس قصد کردند بیان الف را باین طور که
مائل جانب یا ساختند چنانکه در حبلی ودر رایت عبدا اماله نشود مگر نزد بعضی بجهة تشبیه بنحو حبلی کذا فی الشروح وبعضی در جائیکه
فصل بدو حرف بود ودوم ها بعد فتحه نیز اماله جائز دارند چون منها ورایت یدها بخلاف جائیکه بعد ضمه بود چون یدها
مقطوعه ودلیلش گذشت وهمچنین جائیکه فصل بیک حرف بود وبا متحرک نیز بعضی اماله جائز دارند چنانچه حیوان نزد بعضی
مثل ابن الدهان وبعض اصحاب بسبب بودن الف قبل یا مفتوح نیز سبب اماله است چون آیه وبایع بخلاف یاء مضموم
نحو تبایع واز اصول چنان مفهوم میشود که آنچه این فقیر مواز وران از بعضی نقل کردم از قسم ما علیه الاکثرون ست واز
شرح شافیه خلاف این ظاهر میشود وگفت من او بعد الیاء بوصل او فصل بحرف نحو سیال وشیبان وحیوان ورایت
زیدا او بحرفین ثانیهما ها بعد فتحه نحو بینها ورایت یدها انتهی بدانکه وصل در اقتضاء اماله کسره ویاست وغیر این دو همه
راجع باین هر دوست وابن السراج گفته اقوی درین هر دو یاست بجهة بودن آن حرف قائم بنفسه بخلاف کسره که صفت
حرفست ونزد بعضی اقوی درین هر دو کسره است وهمین ظاهر از کلام سیبویه است از انکه کسره سببست بهر تقدیر ظاهر باشد
یا مقدر لازم باشد یا عارض قبل الف باشد یا بعد الف وتنقل لسان بکسره بیشتر ست از تنقل که از یا میشود وبیشتر بدانکه کسره
متقدمه اقوی ست از متاخره بسبب تقدم از کسره متاخره وبجهة حصول تعلی از تحت بسوی فوق در صورت ترک اماله وآن عسیر ست
بخلاف ترک اماله با کسره متاخره که آن هین ست از جهة انحدار از اعلی بسوی اسفل وکسره چون در غیر کلمه الف باشد
وهر دو کلمه غیر مستقل بود نحو بنا ومنا اماله بسبب آن احسن بود از اماله نحو لجاسوس ونماره مها ودران حسن ست از نحو
بعبد الله ودران از نحو از مدیال سیبویه گفته که این اماله اقل ست از مررت بماله از انکه کسره منفصل ست ودر اماله در الف موقوف علیه

حسن ست اما الف غیر موقوف علیه بجهت خفا الف و ظهور آن بسبب اماله و نیز سیبویه در کتاب گفته که اکثر از عرب اهل حجاز
الف را بجهت یا اماله نکنند و اهل حجاز بجهت کثرة یا بودن الف بدل از یا و در رسم باشد یا در فعل مع یا بدل از واو مکسور در فعل بجهت
نقل کسره بسکون ما قبل الف در بعض مواضع نحو خفن و آن سبب اماله است بخلاف الفیکه بدل از واو مکسور نیست در رسم نحو حال
مال ای کثیر المال که در اصل مول ست از آنکه کسره اینجا گاهی عود نکند کذا فی النظامی و این سبب ثالث و رابع ست از
اسباب اماله اول نحو سال ماضی از سیلان و ثانی رحی و علی و عیسی و ثانی نحو کاد که در اصل کود بکسر واو بر مذهب صحیح و سیبویه
گفته که اماله در مانند سال و کاد لغت بعض اهل حجاز ست و بیشتر نکنند و یا گشتن موقع الف یا مفتوح در وقتی اگرچه الف
بدل از واو غیر مکسور بود و این سبب خامس ست یعنی در کلمه دیگر الف یا مفتوح گردد برابر ست که این کلمه اصل کلمه الف بود
نحو علی جمع علیا یا فرع آن نحو ان نحو دعا و اصل آن بدل از واو ست که در اصل دعو بود ماضی معروف و نحو حبلی و الف
آن برای تانیث ست و هر دو در وقتی از اوقات یا مفتوح گردد الف دعا در ماضی مجهول که دعی ست و الف حبلی در تثنیه
و جمع نحو حبلیان و حبلیات بخلاف نحو حال و جال که الف اینها اگرچه یا گردد در صیغه مجهول نحو حیل و جیل لکن نه یا
مفتوح بلکه یا ساکن و ساکن بمنزله میت ست خصوصاً حرف لین با جواز اشمام ضمه ماقبل و او پس یا تاثیر در اماله
نکند کذا فی شروح الشافیه و سیبویه گفته که مردمان بسیار در مانند حبلی و معزی و سکاری اماله نکنند همچنین جماعه کثیر از بنی تمیم
و غیر ایشان، در مانند رمی و دعا نکنند کذا فی الشرح و نزد بعضی در مانند عصا اماله نکنند از آنکه الف آن یا مفتوح در کلمه
دیگر نگردد بلکه در همین کلمه در وقت تصغیر گویند عصیه پس فرق در میان عصا و حبلی آنست که چون یا بجای الف در کلمه
دیگر باشند ملازم بود و لزوم سبب قوت و اعتداد ست و در همان کلمه عارض غیر معتد به بود و سیبویه تصریح کرده بجواز اماله
در مانند عصا و تعلیل کرده و بانقلاب آن بیا وقتیکه زیاده بر سه حرف بود و گفت که گاهی ترک میکنند در کلمه که بر سه حرف بود
از ذوات الواو نحو عصا و قفا و غضا و قنا و مانند آن و این قلیل ست یا وقوع اماله سابق اگرچه موافق و موافق الیه دو
کلمه حقیقیه نه حکمی بود نحو رایت عمادا پس در الف عمادا که بدل از تنوین ست اماله کنند برای موافقت اماله الف اول اینجا
هر دو اماله در یک کلمه است حقیقة و همچنین در نصاری و یتامی جائز ست اماله الف اول بجهت موافقت اماله الف دوم
و برین تقدیر مناسب آن بود که لفظ سابق در متن الحق بود و بجای آن لفظ دیگری می بود فافهم و مثال یک کلمه حکماً رضانا
و معنانا ست و الف معنی منقلب از یا ست و ضمیر متصل بمنزله جز ملحق به میباشد و در امثله مذکوره جز موافقت اماله دیگر
هیچ سبب یافته نمیشود و اماله بموافقت اماله دیگر که سابق ست ضعیف ست چنانکه اعتداد آن جز بعضی نکرده اند
بجهت موافقت اماله لاحق ضعف ست در قراءت شاذه آمده است در لفظ یتامی و نصاری باماله الف اولی برای موافقت
ثانی که سبب آن گشتن الف یا مفتوح ست در وقت تثنیه و اماله بوقوع اماله دیگر سبب ششم ست یا وقوع اماله لاحق در مواصل
و در حکم وی ست اسجاع و قوافی نحو والضحی واللیل اذا سجی بجهت موافقة اماله ما قبلی که الف آن بدل از یا ست کذا فی الشرح در حاشیه ست

پس در الف دعا و الضحى که بدل از واو است اماله کنند که در والليل اذا سجى واقع است انتهى گويم فرق همان است که از شرح نقل
کرديم از آنکه الف سجى بدل از واو غير مکسوره است نه از يا و اين سبب هفتم است و بعضى اماله بجهت مطابقة جايز
نداشته اند و در بعضى اعلام بى وجود سبب نيز اماله کرده اند چون ناس و حجاج بجهت کثرة علم و کثرة اماله بى سبب را
بر دو سبب حمل نموده اند و لهذا ناس و حجاج صفتى را اماله نکنند و شاذ است اماله در طلبنا و عشنا و مکا و باب و مال سيبويه
گفته که بعضى از عرب غير معتمد بعربيتهم در نحو مال و باب و در ايست مالا و بابا اماله کنند با وجود يکه الف اينها از واو بدل
از واو است و گاهى يا نشود و اين شاذ است و آنکه اماله نکنند بيشتر اند و اماله اينها در حالت جر جايز بود چنانکه گذشت
و چون منع از بيان اسباب اماله که هفت است بنا بر کسره و يا است در حقيقة فارغ شد شروع در موانع آن کرد و آن
هشت حرف است حروف مستعليه که زبان را بجانب اعلى بر دارد و از آن هفت است و هشتم را لهما غير مکسوره پس حرف
مستعلى وقتيکه بعد الف بود در کلمه الف با وصل نحو ناحل و عاصم و عاصف و ناظر و شاغل و نافذ و عاقل يا فصل تا بدو حرف
بيک حرف چون سالخ و فاحص و نافض و باسط و لاخط و بازغ و لاحق و بدو حرف نحو مناشيخ و منافيض و ما فيض
و ما شيط و ما فيظ و مباليغ و مساعيق مانع اماله است لکن در صورت وصل و فصل بيک حرف بالاتفاق است و در صورت
فصل بدو حرف نزد اکثرين و سيبويه گفته که قومى اماله ميکنند در وقت فصل بدو حرف و اين قليل است و وقتيکه حرف
مستعلى بعد الف بود در کلمه ديگر متصل بود يا فصل تا بدو حرف مانع نيست بجهة عدم اعتداد مجاوره نامنحى و نزد بعضى
مانع است [illegible] و در ابيات حبلى [illegible] و ترکيب اسما [illegible] در مرتبه [illegible] و همچنين بمال ملق و بمال فريق اماله
نکنند با وجود فصل بسه حرف و چهار حرف کذا فى الشرح و در نظامى است و گاهى با وجود بعد سه حرف و چهار حرف اماله کنند چنانکه در مثال اخير و
سيبويه گفته که بعضى از عرب [illegible] مفتوح خوانند چنانکه در بمال و [illegible] مگر آنکه اماله در [illegible] بيشتر است باعتبار آنکه گويا ميان الف و قاف
دو حرف مکسور [illegible] و از ين جهة اماله در آن بيشتر است از نحو بال و حرف مستعلى قبل الف در کلمه الف با وصل نحو خالد و صالح
و ضامن و طالب و ظالم و غالب و قاسم مانع اماله است و سبب منع مستعلى آنست که چون اينها قبل الف باشند و
اماله کنند لازم آيد انحدار از اعلى بسوى اسفل و اگر بعد الف باشند لازم آيد از پايين ببالا رفتن و هر دو صعب است لکن
ثانى اشق است و لهذا در صورت تاخر با وجود فصل دو حرف در کلمه ديگر منع کنند بخلاف صورت تقدم که در آن وقت
اماله [illegible] سبب [illegible] پس [illegible] الف [illegible] منع بالاتفاق است و منع مستعلى در صورت تقدم
وقتى است که الف بدل از واو مکسوره يا از يا و يا مشوبه نه باشد چنانکه در باب خاف که در اصل خوف است بکسر واو و از طلم
و طاب که در اصل طيب بود بفتح يا از ضرب و ضغا که در اصل ضغو بود چون دعا و در مجهول يا شود نحو صغى بسبب وجود
سبب اماله در ذات حرف ممال و در غير صورت اتصال الف اگر فصل بيک حرف است و حرف مستعلى نه ساکن است بعد
است و نه مکسور اختلافى است نزد اکثرين اماله ممتنع نيست و نزد بعضى ممتنع نحو غوالد و [illegible] و ضعامن و طوالب

وظلم وعواشم ونحو هذا اگر کسره است چون طلاب وصحاب ونضاب وطلاب وضباب وغلاب ، وقتیکه یاء ساکن بعد کسره نیز
اجناب وصباح وضحاک ومشام ومظلام واغلال واقبال نیز منع کند اگر نزد بعضی اما در صورت اول پس بجهت
بودن آن مکسور گفت سیبویه اماله کرده اند در ان لیکن بجهت کسره قاف و در صورت ثانی از انکه سیبویه گفته که
حرف مستعلی درین وقت ضعیف است از دو وجه یکی از جهت بعد از الف و دیگر از جهت بودن آن بعد مکسور که سبب
اماله بود انتهی و فصل حرف نمی شد و بچه حرف واحد مختلف است چون صباح وضحاک ومصلاح ومطلام ومغانز و اما نزد
بعضی فصل بدو حرف که هیچ یکی مکسور نبود چون حرف نطلحات درایت طیبات بر جهت اختلاف است کذا فی الشرح
وعدم منع مستعلی در غیر کلمه الف نحو زید سالم از جاربردی بالاتفاق مفهوم میشود و از نظامی با اختلاف عبارت ز کتابه
لکنه وان کانت فی غیر تلک الکلمة فلا یمنع الامالة انتهی وعبارة النظامی لکنه المستعلی ان کان فی کلمة اخری قیل لم یکن له
اثر انتهی و چنانکه حرف مستعلی بعد الف ما قبل الف در باب خاف ضعفا مانع اماله است همچنین رای مهمله غیر مکسور که متصل
الف بود خواه قبل الف خواه بعد آن مانع اماله است چون راشد و کرام و درایت حمارک و هذا حمارک از انکه ضمه حرف
را بمنزله دو ضمه است از یک مقام و ازین جهت مقتضی ثقالی بود و ... از سیفل بر سبیل قوة و همچنین فتحه آن
بمنزله دو فتحه بود از یک موضع و این فتحه اقوی ست از دو فتحه از دو موضع از انکه دو فتحه چون متفرق باشند
اضعف باشند از دو فتحه مجتمع پس این فتحه مقوی الف بود و مقتضی فخامت آن نزوم اماله دو فتحه در صورت تقدیم
را بر الف در صورت اماله بخلاف رای مکسور که آن داعی اماله است ولهذا گفت رای غیر مکسور و نگفتیم راء باب فاحت
وطاب وضعا مگر از جهت آنکه رای غیر مکسور در الفیکه بدل از واو مکسور یا از یا بود یا یاء مفتوح شده باشد
منع نکند بجهت قوت سبب در ذات حرف ممال نحو راح که در اصل روح بود چون علم و ران که در اصل رین بود و ذکری ک
النفس در تثنیه وجمع یاء مفتوح شود و کسیکه کسره محذوف بجهت ادغام را اعتبار کند بعدا در هذا حاذ اماله نماید در یا
هذا حار اماله نکند از انکه رای غیر مکسوره را در دوم ست مانع اماله است اگرچه کسره رای اول که مقدم ست مجوز اماله بود نزد
ورای مکسور در حالیکه متصل الف ست و بعد مانع که حرف مستعلی ورای غیر مکسور ست مانع مانع ست بشرطیکه بعد الف باشد
از انکه کسره حرف را بمنزله دو کسره است و آن سبب اقتضای اماله و استیلا بر مانع ست نحو صارف وضارب
وطارد وغارم وخارج وقاری ومن قرارک پس در امثال اینها اماله جائز بود اگرچه انحدار از اعلی بسوی اسفل
ست که آن سهل ست و اگر قبل مانع بود چون فارق بر مانع غالب نیاید بجهت بودن آن اقوی بر منع از جهت صعود
صعود از اسفل بسوی اعلی که آن دشوارتر ست و اختلاف کرده اند در رای مهمله که بعید از الف ست در منع و غلبه
بر مانع پس رای غیر مکسور را مانند هذا کافر نزد بعضی مانع اماله نیست بسبب بعد آن و ضعف اثر آن و نزد بعضی
مانع ست بجهت قوت آن اگرچه بعید ست و رای غیر مکسور چون بعید از الف و بعد مانع باشد نحو مررت بقادر نزد بعض

غالب بر مانع نبود و نزد بعضی غالب بود و وجه اول در بر دو حرف را اکثر ست و نزد بعضی اکثر وجه ثانی ست در بر دو حرف
را بود و چون مصنف از اماله غیر مخففه فارغ شد شروع در اماله مخففه که اماله فتحه است نقط کرد و گفت و در است اماله فتح منفرد
که بعد آن الف نیست بشرطیکه آن فتحه قبل هاء تانیث که بدل از تاء تانیث ست در وقف یا قبل راء مکسور باشد چرا که هاء
مشابه الف ست لفظا در خفا و معنی در بودن آن برای تانیث بخلاف تاء فعلی که آن مشابهت لفظی ندارد و هاء سکته و تا و هم
و جز آن که مشابهت معنوی ندارد و ثعلب و ابن الانباری اماله قبل هاء سکته نیز جائز داشته اند و قبیح ست اماله فتحه
از آنکه فتحه آن بمنزله دو فتحه است پس اماله آن عمل کثیر بود و جز بسبب قوی رجوع بوی نتوان کرد و متوسط ست در فتحه
و حسن اماله فتحه حرف مستعلی از آنکه فتحه آن بمنزله دو فتحه نیست لکن استعلاء آن منافی حسن است و حسن ست در غیر راء و
حرف مستعلی بجهة عدم مقتضی قبح و مانع حسن بشرطیکه قبل هاء تانیث و یا راء مکسور بود از آنکه اماله در فتحه که لی الف و
هاء تانیث ست دشوار ست پس سبب داعی آن جز در راء مکسوره نبود بجهة بودن کسره آن بمنزله دو کسره و مثال
حسن نحو رحمة و مثال قبیح نحو کدرة و مثال متوسط نحو حقة و اینجا فتحه قبل هاء تانیث ست و مثال فتحه قبل راء مکسور
نحو من الکبر پس حرف مستعلی مانع ضعیف ست در راء غیر مکسور مانع قوی و در راء مکسوره غالب است بر بن هاء دو
و من الصغر و من البقر اماله جائز بود و از اینجاست که اماله فتحه بر غیر یاست و قبل راء مکسوره جائز ست علی الاطلاق
نحو من المحاذر و بالصغر و بالبقر و بالغیر اگر چه در میان هر دو غیر یاء ساکن یا حرف مکسور فاصل بود و یا در کلمه
بود یا وصل یا فصل حرف مکسور نحو من عمرو بالفور و حبط بریح چرا که فصل بساکن غیر معتد به است و فصل
بحرف مکسور ممد اماله است و در نحو من المحاذر الف را اماله نکنند بجهة موافقت اماله ذال از آنکه اماله حرف و حرکة
تابع اماله حرکة نبود و سیبویه گفت لم یوجب اماله الذال ههنا اماله الالف کما لم یوجب کسر الضاد فی حاضر اماله الف
و تشبیه اماله فتحه ذال بکسره ضاد در عدم اعتداد بسببیه است اما ذال پس حائل داشتی اما کسره پس بجهة بودن
در حرف مستعلی که بعد الف ست و بعضی گویند که تشبیه ذال بضاد از آن ست که فتحه ذال با وجود استعلاء ضاد ست یعنی
فتحه ذال مخلوط بکسره اماله شده چنانکه استعلاء ضاد مخلوط بتسفل کسره شده این حروف گفته هر که در الف دو
عماد اماله کنند در الف محاذر نیز کنند و اگر میان هر دو حرف یا فاصل نبود اماله نکنند چون من غیر و غیر بجهة احتراز
از توالی کسرات و لهذا فتحه یاء را نیز اماله نکنند و جائز ست اماله فتحه غیر یا و غیر علامت مضارع بجهة کسره غیر راء که بعد وی بست
بوصل نحو آنا و فانهم یا بفصل بساکن غیر یاء نحو بعلبک در نزد و تعد و تعتینی و اگر کسره مقدر بود چون کتف با سکان
عین اماله نکنند و نزد بعضی کنند و نزد بعضی اماله فتحه بجهة موافقت اماله همزه که بعد وی ست نیز جائز ست نحو رأی و نای
و ابو حیان گفته که جائز ست این اماله بجهة موافقة اماله جمیع حرف حلق که بعد وی ست و محال است این از اسباب نحو
رعی و اینجا هم اگر الف بالتقاء ساکنین بیفتد نحو رای القمر بعضی اماله کنند و بعضی نه و در اسم که مبنی و لازم ست و حرف کلمة

اماله کنند در وقت غیر ملتبه بجهت عدم تعرف ندا نها از وجود دیگر و اماله از جمله تعرفات ست و نیز الف آنها اصلی از منقلب
از واو مکسور نیز از یا و نه یا مفتوح شنیده، مگر وقتیکه علم شوند که در آن وقت مجوز ست تمکن بگردد پس اگر در وقت تسمیه
اماله نمایند سعادا بند چون لا الا و ما از آنکه الف اینها را در اسم از یا را اعتبار کنند و نیز در تثنیه و جمع یا مفتوح گردد گفته
الیان هیات الیات و اسیات را اگر موجب اینها بکنیم چون ... و علی والذی از آنکه الف ثالث در وقت تسمیه از واو اعتبار
کرده میشود بجهت بودن آن اکثر از واو ولهذا در تثنیه و جمع علی علوان و علوات گویند و اسماء حروف هجا خواه از اسما
مبنیه متعدد شوند یا از غیر مبنیه اکثر استعمال آنها بطریق وقف و علامت و چون بمقصور باشند نحو یا تا اماله کنند بر بنا
الف که در وقت باخفیف گردد و بعد آنها با وجود مانع اماله در آنها جائز بود نحو حا و طا و علی احکام وقف ست و اگر ممدود باشند
نحو با و تا را اماله کنند بجهت بودن وقف بر همزه نه بر الف و در اسم مبنی غیر متی اسم زمان و انی اسم مبنی بمعنی کیف و
ذا اسم اشاره و نا و ها ضمیر متکلم و غائب و در حروف جر و حرف ایجاب و یا حرف ندا و لا حرف نفی که در قول اما لا واقع ست
اماله روا نبود و کلمه بلی که برای ایجاب نفی ست نزد جمهور اگر چه حرف ست و در حرف اماله نبود لکن چون در جواب مستقل
بود و بی نیاز از ذکر جمله چنانکه در آیه الست بربکم قالوا بلی ای بلی انت ربنا ظاهر ست بمنزله فعل یا فاعل اعتبار کرده
در استقلال و نحوه ای و علی اماله نمودند همچنین یا اگرچه از حروف نداست لکن چون واقع موقع فعل ست بحکم فعل یافت
در اماله و علی هذا القیاس حرف لا در اما لا واقع موقع فعلی ست گوئی کسی را افعل کذا ان فعل را ... بیارد گوئی اما لا
ای ان کنت لا تفعل متکلم پس کان را با میم و خبر بدون لا حذف نمودند و عوض آن کلمه ما آوردند و نون ان را در میم ادغام
نمودند اما لا شد و جزا را نیز حذف نمودند بجهت دلالت شرط پس معلوم شد که کلمه لا اینجا عبارت از جمله مفیده بدین پس در اماله
حکم آن جمله یافت و معنی آن در فارسی ... بود یعنی اگر چنین نکنی باری ... و بعضی گویند اصل محاوره ان افعل
هذا اما لا ست ای افعل هذا ان کنت لا تفعل غیره کذا فی القاموس و غیره و در شرح گفته و یمکن ان یقدر هنا ای
ان کنت لا تفعل هذا المتکلم انتهی گویم این معنی موقوف بر محاوره اهل زبان ست و تقدیر قیاس در لغت جائز نبود زانکه
اگر در مقام آن کنت لا تفعل غیره استعمال کنند و افعل هذا را قرینه جزا محذوف نمایند چگونه تقدیر ان کنت لا تفعل هذا
المتکلم درست شود و نیز ذکر اما لا متصل افعل هذا بی حیلوله فصل عدم امتثال مامور بقرینه تقدیر ان کنت لا تفعل غیره
است چنانکه بر متأمل پوشیده نیست بخلاف صورت اولی که در آن بعد امتناع مامور از امتثال گویند اما لا و آن البته
بتقدیر ان کنت لا تفعل هذا المتکلم ست فافهم و ... تقدیر کسره همزه اما لا ست و بر تقدیر فتحه همزه چنانکه بعضی گفته اند بل
ای ان لا کنت لا تفعل کذا المتکلم ست لام جزا را اینجا مصدریه حذف کردند و حذف ان اینجا قیاس ست بعده کنت را
حذف نمودند و عوض آن کلمه ما افزودند و نون آنرا در میم ادغام نمودند و تشبیه کنند متکلم را نیز حذف نمودند اما لا شد و اماله
در متی و ذا و انی هم بجهت استقلال ست بجواب و استفهام و استغنا آنها از ذکر فعل گوئی اذا در جواب من فعل و متی در جواب

اسیروانی ای سن ایمن اذ جواب اعطیته بابه دینار مثلا و در شرح هادی ست که سیبویه حکایت کرده اماله را بجهة مشابهة
اسم متمکن در وسعت و تثنیه و جمع و تصغیر و بجهة بودن الف آن بدل از یا و اصل آن ذیی بود تا مشابه بدیا یا ثانی را بجهة
تخفیف حذف نمودند و اول را بالف بدل نمودند بجهة فتحه ماقبل اگرچه یا ساکن ست بجهة طلب خفة بعد ازان شارح
مذکور گفته که اماله ذا لحن ست و صاحب کشاف گفته که در آیة انا صببنا الماء صبا حسین ابن علی صلوات الله علیه انا صببنا
الما را باماله انی بمعنی کیف خوانده کذا فی الجاربردی و آمده است اماله در عیسی بجهة بودن آن از ذوات الیاء اگرچه
غیر منصرف ست و در شرح از کافی نقل کرده که بعض اهل عراق اماله میکنند در علی و عجم در لیکن و ازا و انیهم لحن ست
واز کشاف آورده که محکی ست اماله حتی از بعض اهل حجاز اکثر اهل یمن و حمزه و کسائی کسره دو اماله لطیفه دران کرده اند
و سیبویه و ابن الانباری منع میکنند و اماله کرده است فرا در لکن برای تشبیه بالف فاعل و جائز ست در تا و ها ضمیر
متصل بجهة اعطای حکم ملحق به از فعل و اسم غیر مبنی بدانکه جائز ست اماله الضمه غیر یا که قبل را مکسور بود بوصل یا فصل
حرف ساکن یا مکسور بسوی کسره بیس و او ر السوی یا نحو من المنقر و فی السمر و هذا خبط ریح و بالعمر یا لبر و در هذا الخبط
سریح سیبویه گفته تمثیل الضمة و تشمها شیئا من الکسرة فیصیر الواو و شمه شیئا من الیاء فیتبع الواو حرکة ماقبلها فی الاشمام
کما تبعت الالف ما قبلها فی الاماله فان هذا الاشمام هو الاماله و قال الاخفش لا بد للالف ان تتبع ما قبلها و لا کذا
الواو فان ما قبلها قد لا یکون مضموما و حرف مستعلی که بعد را مکسور بود مانع اماله فتحه و ضمه است بجهة عسر صعود از اسفل
بسوی اعلی نحو الشرق و الضرط و من ضرر قاعد و بعمر خالد کذا فی الشرح و از جمله تصریفات تثنیه است و آن در لغت دو کردن
و بدو نسبت کردن و دوم گردانیدن ست و در اصطلاح آنچه مصنف بیان کرد یعنی الحاق الف و نون مکسور یا یا و نون
مکسور بر بقیة مشهور بعد فتحه بکلمه تا دلالة کند بر دو شیء از یک معنی حقیقی یا مجازی پس مثنی لفظی باشد که از زیاده الف
و نون یا یا و نون در آخر مفردش برای دلالة بر دو شیء از یک معنی حاصل شده باشد نحو رجل و رجلان و عین و عینان و در جانبین
و عینین و شیئین را باین طور نساختند مگر برای مطابقة لفظی که موضوع برای دو ست یعنی اثنان و بجهة امتیاز از
جمع و اختصاص تثنیه بالف در حالة رفع و جمع بواو بجهة خفة عدد تثنیه و ثقل عدد جمع و کثرة تثنیه و قلت جمع ست
و تخصیص نون مکسور به تثنیه و مفتوح بجمع بجهة تعادل ست و در حالة نصب جر چون جر حرف بجهة علامت یا نمایم
یا را مشترک ساختند لکن بجهة فرق در تثنیه و جمع ما قبلش در تثنیه مفتوح ساختند و در جمع مکسور و سبب اختصاص
دانستی و گفتیم حقیقی یا مجازی مگر تا مانند زیدین و قمرین و عمرین و حسنین داخل ماند زانکه تثنیه زید مثلا بلحاظ
معنی علمی آن محال ست بجهة بودن آن شخص معین نه دو شخص و چون زید علم شخص دیگر نیز بود و تثنیه آن قصد کنند
مراد ازان مسمی بزید بود و این مفهوم کلی معنی مجازی ویست که بر هر دو زید صادق می آید و همچنین دو شیء که میان آنها
مناسبت و نسبت از مصاحبت و مشارکت در صفت و اسم هر یک علحده است و تثنیه آنها قصد کنند اسم یکی را ازان دو

تثنیه کنند واز آن اسم معنی اسم شخص دیگر نیز مراد آرند باعتبار فرض صدق آن بر معنی اسم دیگر بجهة مناسبت دیگر
واین اسم را باعتبار این مناسبت گویا اسم شخص دیگر هست واین را تغلیب گویند چون قمرین وعمرین وحسنین که قمر و
شمس آمد … باعتبار اسم مختلف اند چنانکه باعتبار ذوات لیکن چون میان ایشان مناسبت قویست آن هر دو را بیکی تعبیه
واشاره عالم اشاره الیه ست … هستند که تثنیه کنند شمس را نیز قمر اعتبار کرده باعتبار صدق معنی بجای قمر که کوکب روشنی
عالم ست واین اسم را اسم شمس نیز اعتبار کردند باعتبار شبه صدق آن و همچنین در عمرین وحسنین واصل در تغلیب
کرانید اخف ست باعتبار لفظ آن را غالب اعتبار کنند تا عوض از تغلیب … اعتبارست فوت نشود وآن از
حسنین وعمرین ظاهرست واگر لفظ یکی مؤنث باشد نظر بر خیر آن کنند ومذکر را غالب اعتبار کنند چنانکه در قمرین و
گفته اند صاحب … از نحویین مثل جزولی واندلسی و … تثنیه وجمع مشترک و لفظ
لفظ … معنی پس برین تقدیر عینان بمعنی شمس و … و بل بالفعل مراد از عینین معنی عین باصره باشد که آن معنی
مجازی ست و همچنین عینین بمعنی شمس و ذهب … یا اراده دو فرد از دو معنی در تثنیه و
اراده افراد از معانی در جمع دو وجه است … بعده تثنیه یا جمع کنند دیگر آنکه لفظ
مفرد را تثنیه کنند واز معنی دو فرد از دو معنی … تثنیه واز جمع افراد معانی آن خواهند و
برین تقدیر لازم آید اراده دو معنی یا زیاده … تثنیه وجمع … کذا فی الشرح وفتح نون تثنیه لغت ست
شاعری گفته ع … الاعناق واعینا … شاعری گوید ع یا رب خال لک من عرینه
… بالحاق … الاول … الآخرست وگاهی در نون تثنیه
ضمه نیز آمده … قرات شاذه … نون تثنیه است در سوره … فانه بضم نون
… فتحه وضمه در نون تثنیه … ودر بعض قبایل عرب مثل …
وبنو العنبر … وهمدان وکنانه الف در تثنیه لازم است … چون جاءنی الرجلان ورأیت الرجلان و
مررت بالرجلان وازین قسم است من احب … واحب … الاذن واعینا کذا فی الشرح وچون تعریف تثنیه و
ما یتعلق به دانستی پس بدانکه تثنیه مشتمل ست بر زیادة … وابدال وحذف چنانکه در اثنای بحث خواهی دانست
پس الف مقصوره در مفرد اگر در مرتبه ثالث وبدل از واو بود نحو عصا بواو بدل شود نحو عصوان وعصوین که ثالث
اصلی غیر مبدله من شی او ثالث مجهول الاصل لم یمل کلما … منها نحو الی اسما و … فیقال فی تثنیتهما الوان …
وهر سه الف را در تثنیه بواو بدل کردند از آنکه ثلاثی خفیف ست وابنیه او بسیار ونیز در قسم اول واو اصل الف ست والف
مقصوره را در … از جهة اجتماع ساکنین حذف نمودند از آنکه تثنیه در وقت اضافه وحذف نون … بعضی … شده
بعضی ودر دو قسم اخیر … اولی ست از جهة خفت آن بر نسبت واو وکسائی گفته که قسم اول وثانی مضموم الفا یا مکسور الفا …

چون ضحی و رحی و لوی جست قلب الف و می بیا تا ثقل کامه بجهت واو و بجهت ضمه ما قبل یا بکسره الف حاصل شود و تشدید الی با قیاس اذ جبه

آنست که الی و علی واذا و مانند آن وقتیکه حرف باشند تثنیه و جمع آن نیاید بجهت عدم تصرف در اینها و اگر الف مفرد ... بود بلکه ثالث بود چون یا وقتیکه علم شخص بود با ثالث بدل از یا چون ... یا مجهول الاصل و ممال چون بلی و متی وقتیکه علم با یا رابع نحو معلی و مدارسطی و یا زیاده ازین چون مصطفی و مستشفی و کمثری اگر چه درینها بدل از واو بود به یا بر گردد گویند بیان در حبیان و حلبیان و معایان و مصطفیان بجهت ... یا از جهت یا و یا بودن یا اصل الف حقیقة یا حکما و گاهی الف ... از رابع است در تثنیه و جمع با الف و یا حذف شود چون زلابران و حبشران در تثنیه زبعری و قبعثری بجهت ...

الشیا و لکن این حذف سماعی است نه قیاسی مگر نزد کوفیین ... و مفرد اگر الف ممدوده در وقت تثنیه ... و استعمال اشهر بجهت ... القران نحو حمراوان در تثنیه حمرا ... تطلب آن یواو نیز حکایت ...

و اگر همزه ممدوده اصلی نباشد واو نشود و جواز استعمال اشهر اگر الف تانیث است نحو حمراوان ... فرق در همزه اصلی و همزه تانیث که بدل است از الف مقصوره ... است تغییر همزه و تقدیر ... برای ... جمع است ... و همزه ... گاهی آنرا ثابت دارند گویند حمراان ... کرده اثبات همزه تانیث ... گفته ... لاآن و عشواران ...

بجهت ... احتیاج وارد است ... و بودن الف حرف خفی و عدم اعتبار فصل ان ... نه اصلی است و نه همزه تانیث ... نحو کسا و رداء یا زائد برای الحاق نحو علبا ملحق ...

شود نزد اکثرین جواز آ بجهت تشابه همزه حمراء در عدم اصالة و اثبات آن نیز جائز است بجهت مشابهة همزه اصلی بسبب بودن آن بدل از حروف اصلی ... لکن ابدال همزه الحاق اولی است از اثبات بجهت عدم ... و نبودن آن عوض از اصلی ... الحاق یا بدل از واو و یا که زائد برای الحاق ... آن همزه اصلی ... بخلاف همزه که بدل از اصلی است که ... اولی بود گویا کساوان و کساءان ... و رداوان و رداءان علباوان و علباءان و همزه که بدل از حرف اصلی است قلب آن ... نیز حکی است نحو عطایان و ردایان لکن ... نیست مگر نزد کسائی و متابعت کرده آنرا شارح رضی و مولوی جامی در شرح کافیه گفته که مشهور در همزه که بدل از یا است چون رداء ردایان است بیا بدانکه اسم مقصور اسمیست که در آخر آن الف بود و ممدود اسمیست که در آخر آن همزه بود بعد الف زائده لکن هر اسمی که آخر آن حرف علت بود و ما قبل آخر صحیح و مفتوح بود آنرا مقصور قیاسی گویند چون معطی و مکرم و مهوی و فرح و ... افعل نحو قصاء ... و فعلی فعلان نحو سکری سکران و همچنین فعلی جمع نحو جبرى ... و ... فعلاء ... احوی حواء و مری ... مفتعل و جمع که بر وزن فعل بالضم یا بالکسر بود چون عری بالضم و جبر بالکسر چون ... و مانند آن از ... غیر ثلاثی مجرد و اسمای زمان و مکان و مصدر و اسم تفضیل و جمع که ... الاسم باشند ...

که آخر آن حرف علّه بود و ما قبل آخر نظیر صحیح آن الف ست ممدود قیاسی ست چون اشتداد و اعتصار و مداد و مهدار
و جمع فعلاء مؤنث افعل صفت چون حمراء احمر و فعلاء جمع فعیل چون علماء جمع عالم و اسماء اصوات نحو عواء و ثغاء و اما نحو عشراء
و خفاء و اباء مقصور و ممدود سماعی ست بجهت عدم نظیر صحیح و هر یک از ممدود و مقصور منون بود و غیر منون مقصور غیر منون نحو
علقی و شعری و قصری و بردی و خیمی و ارلی و اجفلی و ایجلی و سعی و کوکبی و لبتبی و حبلندی و بلندی و سیفتی و تعولی
و حسولی و کثیری و حادی و لغیزی و رمیضی و هبرنوی و مرحزی و جبارنیه و کنری و هجیری و هیتی و بیتی و ولی
و باقلی و باقلی تاقلی و قوقیری و تیجی و شفاری و حرلایا و برحایا و برویا و ضی و قنیفسی و حدید بی ارنبادی
و سندی و قرطی و حقی و سطیری و حجوکری و حیاری و کمتری و تنفصا و بردرایا و حندقوق حیا رفته و خندقوق و خرای
رجی گفته که تمیز در الف تانیث و الف الحاق آنست که مقصور را وزن کنند و مقابل الفش لام سازند پس اگر بران
وزن اسمی بیامده باشد دانند که الفش برای تانیث ست و از ممدود غیر منون خبرباء و حرباء و قیراء و خنفساء و طرباء
و جباء و برحاء و اربعاء و ترکصاء و مرغزاء و عنصلاء و قاصعاء و حوصلاء و دیکاء و کمهاء و جلنداء و برساء و برنساء و براساء
و قصاصاء و کثیراء و قطوراء و عشوراء و عاشوراء و زقحاء و مرداء و قیماء و جربیاء و دلوبیاء و زرماراء و سیوفاء و خنباتاء و ظواء
و قافاء و قرنقیاء و حیلاء و قیصوصاء و قیصفاء و اربعاوراء و ازربابی نحو عقرباء و جلبطاء و هیدباء و شلیخفاء و طلیقاء و رجاء
و بریساء و جنیتری از مقصور و ممدود غیر منون در بحث مصدر و صفت گذشت چون این کتاب از بحث ممدود و مقصور
خالی بود تقریباً این بحث را در شرح داخل کردم تا طالب را در احتیاج الیه احتیاج بکتاب دیگر نشود و لهذا در فصل
که در متن چیزها از مسائل متروک شده بود در شرح استیفاء آن کردم بحسب الامکان بدانکه گاهی در تثنیه
همزه تانیث را با الف حذف کنند وقتیکه کلمه زیاده بر چهار حرف بود چون قاصعان و خنفسان در تثنیه قاصعاء
و خنفساء لکن این حذف نزد بصریین قیاسی نیست و نزد کوفیین قیاسی ست و هر اسمی که آخر آن محذوف نسیا
بود و اعراب بر ما قبل آن جاری شده اگر آخر آن را در وقت اضافه باز آرند در وقت تثنیه نیز باز آرند چون ابوان
و اخوان و حموان و هنوان از آنکه رد با دو حرف تثنیه اولی بود از رد با کلمه مستقل که مضاف الیه است و عدم رد یا
متکلم بجهت حصول ثقل ست بسبب ادغام و اگر آخر آنرا در وقت اضافت رد نکنند در تثنیه هم نکنند چون کمان و کام
و ابان و اخان قلیل ست چنانچه در جهار رسته در اضافه و فموان شاذ ست بجهت جمع در عوض و معوض عنه یا بسبب
رد محذوف زیرا که احتمال دارد که کلمه فم واو ما ها بود بجهت آنکه در اصل سنوة و سنهة است و فمیان اسد ست بجهت قلب
واو بیا باشد و مذکور و بر قیاس مذکور تثنیه ید و دم یدان و دمان اولی بود محذوف بجهت عدم رد آن در اضافه
و یدیان تثنیه یدی ست که چون رحی ست و آن لغت ست در ید نه تثنیه ید ست بر رد محذوف را مره هست و میان
و دموان تثنیه دم ست سیبویه گفته و دم در اصل ساکن العین ست بدلیل دما و دمی ... نحو ظباء و ظبی و دلاء و دلو و اگر

مفتوح العین مثیود جمع آن بر این وزن نمی آید و تثنیه آن دمان ست فقط و در دموان و دمیان تثنیه دمی ست که
چون عصا و رحی ست و آن لغت ست در دم و مبرّد گفته که در اصل بفتح میم ست و لام آن یا ست و دموان شاذ ست و
اگر ساکن العین مثیود تثنیه آن دمیان نمی آید بلکه دمان چون ید و یدان و نزد سیبویه و جوهری لام آن واو ست بجهة
بودن ذوات الواو اکثر از ذوات الیاء و دمیان نزد ایشان شاذ ست و باز آرند لام کلمه لفظ ذات را که مؤنث ذوا
و اصلش نزد سیبویه ذویة بالتحریک ست و ذوة نزد خلیل لام را حذف کردند و عین را بالف بدل نمودند
بخلاف قیاس و در ذو باز نیارند بجهة فرق میان مذکر و مؤنث گوئی ذوا مال و ذواتا مال و ذواتا فی ز قلیل ست اگر
در مذکر رد سازند ذویای شد بی تعلیل بجهة بودن یا قبل الف تثنیه و اگر تعلیل کنند ذوا شد و اشتباه هیچ نماند
رو مثیود بخلاف ذواتا مال بر رد لام و قلب آن بالف که فرق در آن ظاهر ست و یاء مفرد و تاء آن در تثنیه ثابت
ماند برابر ست یا در مفرد مقدر بود یا ملفوظ چون قاضیان و القاضیان و خصیتان و الیتان اما خصیان و الیان
تثنیه خصی و الی ست که هر دو لغت اند در خصیة و الیة لکن استعمال آنها قلیل ست و ابو عمرو گفته که خصیتان بیضتین را
گویند و خصیان بدون تا پوستی که در آن بیضتین باشند و همچنین الیان و الیتان و تثنیه مائة و الف بالاتفاق ست
و تثنیه غیر اینها نزد ابی الحسن ست فقط و اسم جمع چون رکب و جامل و جمع مکسر غیر اقصی را نیز تثنیه سازند باراده فرقه یا جماعة
و مانند آن نحو ابلان رجالان یعنی جماعتان من الابل و الجمل و جمع صحیح چون مسلمات و مسلمین و جمع اقصی چون مساجد
تثنیه نسازند بخلاف اسم جنس مصدر باشد یا غیر مصدر که تثنیه آن باراده فرد یا نوع جائز بود گوئی ضربان ضربان
ای فردان و نوعان از من تمر و ضرب و رضی گفته که وصفی که در اصل مصدر ست چون صوم و غور و عدل جائز ست
که آنرا تثنیه و جمع و مؤنث نکنند بلحاظ اصل و جائز ست که تثنیه و جمع آن کنند بلحاظ حال لکن مؤنث نکنند و جائز
ست تثنیه و جمع علمیکه مرکب ست جزء اولش فقط مبنی ست نحو بعلبکان و بعلبکون بلحاظ بودن جزء اول بمنزله وسط
کلمه و بودن جزء دوم معرب مانند دیگر معربات و اگر هر دو جزء آن مبنی ست چون سیبویه و خمسة عشر لفظش را تثنیه
و جمع نکنند بلکه در اول آن لفظ ذوا و ذوات و ذوو و ذواتا و ذوو ذوات در آرند بر حسب احتیاج تذکیر و تانیث
باعتبار مضاف الیه اینها مثلاً اگر مراد از خمسة عشر مؤنث باشد در تثنیه و جمع گویند جاءنی ذواتا خمسة عشر و ذوات
خمسة عشر ای اند صاحبان این اسم و ذوا سیبویه و ذوو سیبویه ای صاحبان این اسم و همچنین ست حال
جمله که علم شخصی شده باشد یا مثنی و مجموع که علم گردیده بود و نون آنها محل اعراب بحرکة نگشته تا جمله بحال خود ماند
و تغیر بالحاق علامة تثنیه و جمع نشود و در تثنیه و جمع اجتماع دو اعراب بالحرف نشود گوئی ذوا تابط شرا
و ذوو تابط شرا و ذوا مسلمین و ذوو مسلمین در مذکر و ذواتا تابط شرا و ذوات تابط شرا و ذواتا مسلمین و ذوات
مسلمین در مؤنث و همچنین مسلمون جمع مذکر عدم الحاق علامت تثنیه و جمع در جمله و مثنی و مجموع مذکور باتفاق

نحویین ست بخلاف نحو سیبویه خمسة عشر که تثنیه و جمع آن نزد مبرد بالحاق علامت جائز بود و اگر علم مرکب در اصل مضاف بود و کنیت نبود چون عبد مناف جزو اولش را تثنیه و جمع کنند گویند عبدا مناف و عبید و عباد مناف و اگر کنیت بود هر دو جزو را تثنیه و جمع کنند یا جزو اول را فقط چون ابوا زیدین و آبا زیدین و ابوا زید و آبا زید در تثنیه و جمع ابو زید و در مرکب اضافی که مضافش لفظ ابن و اب یا ذو و نحو بود علم باشد یا غیر علم و هنگامیکه مراد ازان مذکر عاقل باشد جائز ست که مضافش را جمع بواو و نون کنند گویند بنو زید و ابو زید و اخو زید و ذو زید یا جمع مکسر گویند ابناء زید و آباء زید و اخوة زید و اذواء زید بشرطیکه مضافش را هر دو جمع آید و اگر مذکر غیر عاقل مراد باشد مضافش را جمع بالف و تا کنند برابر ست که در مونث وی مانند بنت و یا ذات مستعمل شود یا نشود اول چون ابن لبون و ذو عشون که مونث اینها بنت لبون و ذات عشون آید و ثانی نحو ابن عرس و ذو الحجه که در مونث اینها بنت عرس و ذات الحجه نیاید گوئی در جمع اینها بنات لبون و بنات عرس و ذوات عشون و ذوات الحجه اخفش در ابن عرس و ابن نعش بنو عرس و بنو نعش روایت کرده ازانکه لفظ ابن برای مذکر عاقل ست و جمعش بواو و نون آید اگرچه اینجا مراد ازین غیر عاقل ست و از جمله تصریفات **بحث جمع** ست و آن در اصطلاح کلمه ایست که در مفردش تغیری شده باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفی یا به حذف آن یا تقلیب آن یا بزیادة حرکتی یا به حذف آن یا تقلیب آن تا دلالت کند این تغیر بصیغه بر افرادی که زیاده بر دو بود از یک معنی مفرد خود چون رجال و کتب و اسد و سقف و موازینا و مسلمون و مسلمات از قید تقدیرا مانند فلک و هجان در حد جمع داخل باشند ازانکه حرکات و سکنات اینها در وقت افراد مثل حرکات و سکنات کتاب و قفل اعتبار کنند و در وقت جمع مثل حرکات و سکنات رجال و اسد و از اعتبار حصول تغیر مانند ابل و غنم و از اسماء اجناس خارج شد بجهت عدم تغیر در مفردش که بغیر خاص ست و از اعتبار دلالت بصیغه مانند رکب و خدم و تمر و روم از اسماء جموع و اجناس خارج شد ازانکه دلالت اینها بر افراد بجواهرها و صورها ست نه بصیغتها بسبب بودن صیغه اینها صیغه مفرد و لهذا ارجاع بسوی اینها ضمیر مفرد بود و در وقت تصغیر اینها را بسوی واحد اینها نکنند و صفة مذکر واقع شوند نه صفة مونث گوئی هذا الرکب و نگوئی هذه الرکب و تصرفات در جمع جز زیادة و حذف و رد و ابدال و تحریک و اسکان نبود بدانکه مراد از جمع مجموع ست و از قبیل مسامحات مشهور ست چنانکه از تثنیه و تصغیر و نسبت مثنی و مصغر و منسوب قصد کنند لیکن مصنف در اینجا هیچ جا مسامحه نکرده که در تثنیه گفت تثنیه یعنی الحاق الف و نون یا یا و نون الی آخره و در تصغیر گفت تغییر لفظ الخ و علی هذا القیاس پس جمع دو نوع ست یکی جمع صحیح که آنرا سالم نیز گویند بجهة صحت و سالم ماندن بنای مفرد دران و حصول آن بزیادت واو و نون مفتوح ست چون مسلمون و مصطفون یا بیا که ما قبلش مکسور ست و نون مفتوح چون مسلمین و مصطفین و این جمع صحیح برای مذکر عاقل بود غالبا یا بزیادة ا

دنا چون ہندات ومسلمات واین برای مؤنث ست غالبا ودر بعضی لغت نون جمع مذکر مکسور آمده وجمع صحیح مذکر خواه مؤنث
ہر دو موضوع ست بر مذہب اصح مر قلت را وآن از سه تا ده است وہر دو طرف داخل ست ونزد این حروف مشترک ست
در قلت وکثرت ورضی گفته که موضوع برای مطلق جمع ست بی لحاظ قلت وکثرت وقول حسان رضی الله عنه در جواب نابغه
ومبانی که عرب استعمال میکنند جمعیکه موضوع برای قلیل ست در موضع کثیر ودر تنزیل ست ان المسلمین والمسلمات
مانند آن ومراد ازان ده وکمتر ازان نیست مؤید مذہب اوست ولهذا گفته اند اطلاق ہر یکی در مقام دیگری
جائز ست باوجود بودن آن مستعمل از نیجاست که در قرآن شریف ثلثة قروء باوجود اقراء واقع شده ودوم جمع مکسر
که بنای واحد دران سلامت نمانده وآن دو قسم ست یکی قلیل که دلالت کند بر سه فرد تا ده ودر کلیش چهار بناست افعل
وافعال وافعلة وفعلة ورضی گفته چون اسمی را جمع قلت بود فقط نحو ارجل یا جمع کثرت فقط نحو جیل ورجال آن جمع
مشترک بود در قلت وکثرت وهمچنین جمع تکسیر رباعی وجمع اسمیکه جمعش جز جمع مکسر نیاید چون اجادل ومضافع ودر [illegible]
ست که فرق در قلیل وکثیر در ثلاثی ست وبس بجهت خفت وکثرت آن اما در رباعی وخماسی پس برای قلت وکثرت یکی ست
وآن فعالل ست نحو براثن وسفارج کذا فی الشرح باید دانست که جمع تکسیر اگرچه سماعی ست لیکن اکثر ازان در اکثر
صیغها غالب ومطرد ست لهذا ہر جا که او جمع لفظ فلان اسم گفته مراد افراد داشته وجائیکه لفظ در آورده اشاره
بسماع وعدم اطراد کرده وہر جا که تقیید باسم ویا صفت نکرده مراد مطلق داشته چنانچه در اثنای تحقیق خواہی دانست انشاء الله
تعالی پس افعل بفتح ہمزه وضم عین که جمع فعل بالفتح که اسم بود نه صفت وصحیح العین بود نه اجوف [illegible] افعل جمع [illegible]
ست بسبیل اطراد که بر وزن فعل بالفتح بود وصحیح العین واسم باشد نه صفت واجوف نحو فلس افلس وضرب اضرب
وادسق واوطب ودر اسم چهار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تا یعنی مؤنث سماعی وسیومش مده نیز مطرد ست چون
اعنق واذرع واعقب وایمن واعهد در عناق وذراع وعقاب ویمین وعهود ومانند اینها [illegible] گفتیم لفظ نیجا از تعلم
نا نجو ست ودر لفظیکه بر وزن فعل بالکسر ست نحو رجل بمعنی پای وقدح بمعنی تیر تمام نا تراشیده وپیکان نانهاده
وحجر بمعنی کرتاه ویا فعل بالتحریک چون زمن بمعنی مردیکه ازین جانب باز جهت عذر یا وعصا [illegible] ویا فعل [illegible] نحو
بضاد معجمه وبا موحده وعین مهمله بمعنی گفتار ویا فعل [illegible] نحو عنق [illegible] بمعنی کاریکه در روی از همه گذرانیده باشند و
کار گذاشته وبانده گفت سبحانه تعالی کان امره فرطا ونحو حقب بمعنی هشتاد سال ویا فعل [illegible] نحو ضلع بمعنی
استخوان پهلو ویا فعل بالضم نحو [illegible] ویا فعالة بالکسر نحو نعمة بمعنی مال ونیکی وفعالة بالتحریک نحو امانة [illegible] و
ودر غیر اینها نیز بحسب سماع آید چنانکه در مانند تکسیر میم وفتح نون وبانیه بالضم که در اصل البوه بود ودر داره ونهار وغراب
وطحال وغنیف [illegible] وغول [illegible] مانند ایهار الافعل فی الفعل الاجوف نحو اقوس فی قوس واعین [illegible] باقی [illegible]
وناب شاذ لاستثقال الضم علی حرف العلة کذا فی الشافیة وشروحها وقال المصنف وجاز فی ذنب [illegible] کذا [illegible]

وزویں بسبب زوایدو باب الی آخرہ ثم قال رشدنا فی مہمات وانی فیعلم منہ ان الافعل فی الاجوف قلیل لا شاذ و فی مضاعف
شاذ بمافوم و لکن درنیست این جمع در شیئی کہ بروزن فعل بالتحریک بود چون قدم و نار و ساق مگر نزد یونس فراز تخمین
و شیئی کہ بروزن قدر بالکسر فعول بالضم و تبر بفتح العین و ضم الجیم و قنب بکسر قاف و فتح نون و عنق بضمتین ست مگر نزد
فراز کما فی الاصول وافعال بفتح ہمزہ علی سبیل الاطراد جمع لفظ یکون علی وزن فعل بالفتح اجوف سواد کان اسما نحو ثوب
واثواب وبیت وابیات او صفۃ نحو عون واعوان وضیف واضیاف وجمع لفظ یکون علی وزن فعل بالضم اسما نحو
ور بمعنی حیض و صفۃ نحو حر بمعنی آزاد ولفظ علی فعل بالکسر اسما نحو حمل بمعنی بالشت او صفۃ نحو بکر بمعنی دوشیزہ ولفظ
علی فعل بالتحریک اسما نحو جمل بمعنی شتر او صفۃ نحو بطل بمعنی دلیر و بعضے فعل بفتح الفاء و کسر العین اسما نحو فخذ بمعنے ران
او صفۃ نحو نکد بمعنی تنگ عیش ولفظ علی فعل بفتح الفاء و ضم العین اسما نحو عجز بمعنے سرین او صفۃ نحو یقظ بمعنے بیدار و
لفظ فعل بضمتین اسما نحو عنق بمعنے گردن او صفۃ نحو کفو بمعنے ہمتا ولفظ فعول بالفتح ناقص واوی اسما نحو فلو
بمعنے بچہ اسپ و غیرہ و صفۃ نحو عدو بمعنے دشمن و جمع لفظ فعل بکسر الفاء و فتح العین نحو عنب و بمعنی انگور و لفظ علی
فعل بکسرتین نحو ابل بمعنی شتر مال کونہا اسما و جمع فعیل بمعنے فاعل نحو شریف و لفظ علی فعیل بکسر العین نحو میت حال
کونہا صفۃ و قلیل لا یطرد فی فعیل و فعل و در لفظیکہ بروزن فعل بالفتح و صحیح العین ست نحو فرد بمعنے یک یک بسیار آمدہ بسبب
سماع لکن نزد فراز در فعل بالفتح صحیح العین کہ فاء وی ہمزہ یا واو بود نیز مطرد ست نحو الف والاف و وہم و اوہام
و در لفظیکہ بروزن فعل بضم صاد رست نحو رطب بمعنی خرمای تر یا فاعل نحو جاہل بمعنی نادان و فعال بالفتح نحو جبان بمعنی
بیدل و در جز آن بانیز آمدہ بحسب سماع نحو فعیل چون یمین و فعیلۃ چون نمیمۃ و فعالۃ بالفتح چون مدینۃ و فعلۃ بالکسر چون
قلنذۃ و فعالۃ بالضم چون خرنیۃ و فعلۃ بالتحریک چون حدقۃ و فعلۃ بفتح فا و کسر عین چون نمرۃ و فاعلۃ چون کاذبۃ و فعال
بالکسر چون ادام و فعال بالضم چون غشار و فعالۃ چون جیدۃ و افعل چون انزال و فاعول نحو بازوی و احوال بحذف
الف و او و دوم کہ زائد ست و فعول بالضم عین مشدد چون طیب افعلۃ بفتح ہمزہ و کسرۃ عین بر سبیل اطراد جمع آمدہ مذکر
کہ مذکر ست و سوم حرف مدہ چون طعام و حمار و غراب و رغیف و عمود و تجمیع جمع مذکر کہ مضاعف ست و بروزن فعیل ست
رجیب و نزد بعضے در این قسم مطرد نیست و حق اول ست چون اشحۃ و اعزہ و این مالک گفتہ کہ در فعال بالفتح یا بالکسر
کہ ناقص یا مضاعف بود غیر ان لاہ شاذ نبود انتہی کذا فی الشرح و بحسانۃ جمع حسیل بروزن فعیل ست از حسیل از حسیل بضمتین
مثل بضمتین و حسان بالضم و در فعل بالفتح چون نجد نام مکان و فعل بالکسر چون قن بمعنی بندہ و در جز آن بانیز آمدہ لکن
بحسب سماع بسبب فقد شروط مذکورہ نحو فعل بالضم چون قرط و فعل بالتحریک چون دار و باب و فعال و فعل بکسر فا و
فتح عین چون بوسے بالقصر و فعل بضم فا و فتح عین چون خبز و فعالۃ بالفتح چون شیوۃ بمعنی شمال و اشئیۃ و جمع آن

وفاعل چون عواری وفاعلة چون ناحیه وفعیل چون یحی وفعیلة مضاعف چون لخیفة وفیعل چون عیثل بکسر طاء مشدد
وجمع واعولة واعیلة نزد بعضی جمع ان اعیال ست وفعال بالفتح وفعال بالضم که مؤنث باشد چون جناح وعقاب
وافعول بضم همزه وفعیل چون اوحی اوحیة ونزد بعضی واحد شش اوحی ست بر وزن افعل وفعال بتشدید عین و
فتح فا چون خوان واخونة وفعلان بالتحریک چون رمضان وارمضة وفعلة بالکسر نحو نعمة می آید بر حسب سماع وفعل
بالتحریک چون ولد وجار واج وفعل بالفتح چون شیخ بمعنی پیر وثور بمعنی گاو وفعیل چون خلیل بخاء معجمه یا بجیم بمعنی
دوست وبزرگ وصبی بمعنی کودک وفعال بالفتح چون غزال بمعنی آهو بره وفعال بالضم بمعنی غلام بمعنی کودک وشجاع بمعنی
دلیر وفعل بالکسر چون ملح وفعل بالضم چون ثنی وفعیل چون بلبل نیز می آید بدانکه چنانکه بعضی از لفظ اشاره بسوی
سماع کرده ایراد لفظ مانند و مثل ان نیز ابهام بود خصوصیّاد رجائیکه در مقابلش لفظ عام آورده تا وهم خصوصیت در
الفاظ مذکوره نمی باشد و در حقیقت مختص بالفاظ مذکوره نیست چنانکه دانستی قسم دوم از جمع بکسر جمع کثیر ست که دلالة
کند بر زیاده و بیش وازینجا معلوم کردی که در مدلول قلیل داخل ست چنانکه سابق گفتیم وزنش بسیار ست از جمله
فعل بالضم ست نحو فعل وان بر سبیل اطراد جمع صفتی ست که بر وزن افعل و فعلاء بود نحو احمر وحمراء صفتة چون حمر و
بیض جمع ابیض وبیضاء و می آید بحسب سماع در فعلاء اسم نیز نحو عزد عزاء و بیداء و بیداء وفعل بالفتح چون سقف ولیکن
وفاعل چون بازل وحاج وغائط وفعیل وفعیله چون قلیب وعمیمة بمعنی دراز و هودج وفعال وفعالة بالفتح و
تشدید علی چون خوار خواره بمعنی سست ونرم وفعل بالضم چون فلک بمعنی کشتی وجمع ان هم برین صورت است
وتحقیقش گذشت وفعل بالتحریک چون اسد بمعنی شیر وفعلة بالتحریک چون بدنة بمعنی شتر گاو که قربانی بمکه قربان
کنند ودر جزان نیز آید بحسب سماع چون فعل بضمتین نحو غزل وفعل بالفتح فا وکسر عین چون ذرب وفعل بفتح فا
وضم عین چون ضبع وفعلة بالفتح چون نبیة وافعل چون اطل وفعول بالفتح چون خروط وفعولة چون علوقة وفعال بالفتح
چون رباع ومراد از ان گاهی ملفوظ بود در عین و گاهی مقدر بود چنانکه در جوار ولیسار که ضد یمین ست وفعال بالکسر
نحو جراب وفعال بالضم نحو اوراو وفعول بالفتح وتشدید العین چون نیوب وفعلاء بضم اول وفتح ثانی و بالفتح و
بالتحریک چون نفساء وشاذ ست این جمع وفعلول چون رغش جمع رعبوب و ابن مالک گفته که این جمع ومانند
دار وفارة کثیر ست کذا فی الشرح وعلی این جمع را ضمه و هندی را سی ضرورة الا جمع اللازم بود مضاعف و اجوف
بخلاف نحو مثنی و عز و جور و اجوفیاء ضمه فاء را بکسره بدل نمایند تا یا از ابدال سالم باند وازنجمله فعل بضمتین
ست چون عنق وان بر سبیل اطراد جمع لفظی ست که بر وزن فعال بالفتح و یا فعال بالکسر بود واسم باشد
یا صفته نه مضاعف اول نحو اتان بمعنی ماده خر و ضاع بمعنی زن ماهر صفته وثانی نحو حمار بمعنی خر و کنار بمعنی
زن فربه وازلفی مضاعف احتراز شد از مانند جنان و لجام و ذنام وست عنق در عنان و عضاض چنانکه

وطلطاة خواہد ونیز بعضی مفرد این وطاطا ہم آمدہ است وبعضی گویند کہ این جمع در فعال وفعال صفتہ مطرد نیست
قیاس بروزن فعیل وفعول باشد بشرطیکہ این ہردو اگر صفتہ اند بمعنی مفعول نباشد اسم چون رغیف وسریر وعمود وصفتہ
چون نذیر وجدید وصبور وعتوق بخلاف نحو رکوب بمعنی مرکوب وجریح بمعنی مجروح وبعضی گویند کہ این جمع در فعیل
صفتہ مطرد نیست وہمچنین مطرد است در فاعل صفتہ نحو بازل ونزد بعضی مطرد نیست بلکہ کثیر ست ودر فعل بالفتح
چون سقف بمعنی آسمانہ خانہ ورہن و فعل بفتح فا وکسر عین چون خشن بمعنی درشت ونمر وفعل وفعل بالتحریک
چون نصف بمعنی میانہ سال وفلک بمعنی آسمان وفعال بالضم کہ اسم باشد نحو قراد بمعنی کنہ ونزد بعضی این جمع درین
وزن قیاس مطرد ست وفعیلہ اسم خواہ صفتہ چون سفینہ بمعنی کشتی وشجیعہ بمعنی زن دلیر ودر جز آن ہا نیز آید بحسب سماع
چون فعل بالکسر نحو بدیع وفعل بفتح فا وضم عین چون صنع وفعل بضمتین چون اذن وجمعش نیز برین صورت آید وفعلہ بالضم
نحو عرصہ وفعلہ بالتحریک چون خشبہ وفعلہ بفتح فا وکسر عین چون قرعہ وافعل چون احمق وفعولہ بالفتح نحو عدوہ
وفعول بالضم نحو نحوم وفعال بالفتح والتشدید نحو عدام وفعلاء بالفتح نحو خلفاء وفعلاء بالضم حالا فتح عین نحو نفساء واین
جمع در ناقص نیاید بجہت حصول تطرف حرف علۃ بعد ضمہ وآن متروک ست وتن بالضم وکسر نون کہ در اصل تنی
بود جمع تی بروزن فعیل بعدہ قاعدہ تلق کردند نادرست ونی ہمچو ففل نیز آمدہ وجائز ست اسکان عین این
جمع وقتیکہ مضاعف نشود ورنہ ثقل لازم آید اگر ادغام نکنند واگر کنند تغیر فاحش در وزن جمع شود باسکان و
ادغام و برسبیل قلت در مضاعف ہم سکون آمدہ وواجبست تسکین عین این جمع وقتیکہ اجوف واوی بود
بجہت استثقال ضمہ بر واو خصوصا بعد ضمہ چون عون وخون جمع عوان وخوان وسوک وجود وبضمتین جمع
سواک وجواد نادرست واگر عینش را در اجوف یائی ساکن کنند فا را کسرہ دہند تا یا از قلب سالم
ماند چون عین وصید جمع عیان وصیود وازانجملہ فعل بضم فا وفتح عین ست چون صرد وعد با الاطراد
جمع للفظ علی فعلۃ بالفتح اذا کان اجوف او یا نحو نوبہ بمعنی پاس وفعلہ بالضم نحو برقہ بمعنی زمین کہ دران سنگ
وگل ورنگ باشد وفعلہ بضم الفاء وفتح العین نحو تخمۃ بمعنی ناگواری طعام حال کون کل واحد منہا اسماء للفظ
علی فعلی بالضم مونثا ومذکرا افعل التفضیل نحو فضلی افضل وجمعہ فضل ودر فعلی اسم چون رؤیا جمع رؤیا بمعنی آنچہ در خواب
بینند وفعلہ بالکسر نحو حلیہ بمعنی زیور وفعول بالفتح چون عدی جمع عدو وفعالہ بالضم چون نجی جمع عجابہ بمعنی پیوست
ویای وفعلاء چون نفساء بمعنی زن بچہ زادہ نیز آید بحسب سماع ولیکن مالک گفتہ کہ مطرد ست نزد بعضی بنی تمیم
ودر بعض کلمات مضاعفی کہ جمعش فعل بضمتین آید فعل بضم فا وفتح عین کذا فی الشرح بدانکہ مصنف در اصول فتح
گفتہ فعل کصرد لاسم علی رکبۃ ای فعلۃ بالضم وحجۃ ای فعلۃ بضمتین لفعلی افعل وکذا یطرد فی نحو نوبۃ اجوف واوی او یائی
ورؤیا اسمای عند الفراء وکذا اسم یطرد وہذا الجمع عند الفراء فی اسم علی فعلۃ بالفتح اذا کان اجوفا واویا نحو دولۃ وفی اسم

علی فُعلی بالضم وقوله استحالا من نحو نوبة ودولة وجاء فی نحو تهمة علی فُعلة بالضم وقریة علی فعالة بالفتح وبهیمة علی فعلة بالکسر وتخمة
علی فعلة بضم الفاء وفتح العین وذکر علی فعل بالفتح وفقر بالضم ورباع علی فعال بالفتح وبوان علی فعال بالضم والکسر و
غدیر وغدر وعجایة ولفسار انتهی میگویم ازین کلام معلوم شد که در مانند نوبة نزد جمهور مطرد نیست بلکه نزد
فرا ودو باهم چو نوبة ست وتخمة همچو حلیة مندرج در سماع ست ودر غیر الفاظ مذکوره نیز آید در اسم که بر وزن
جبهة بود نیز مطرد ست پس در کلام متن واین کلام بسیار فرق ست بر متامل پوشیده نیست آری نزد صاحب
شافیه در مانند تخمة نیز این جمع مطرد ست شاید که متن درین متن اقتضای ابن حاجب کرده باشد و باقی کلام بحاله ست
فافهم ودر شرح گفته که تخم اسم جنس تخمة نیست همچو رطب ورطبة بلکه جمع ست از انکه گویند هذا تخم وهذا رطب وتصغیران
تخمیات آید بر وزن همچو رطیب تصغیر بدون رود واز انجمله فعل بکسر فا وفتح عین ست همچو عنب وهو بالاطراد جمع لفظ
علی فعلة بالفتح نحو بدرة بمعنی همیان ده هزار درم وفعلة بالکسر نحو فرقة بمعنی گروه حال کون کل واحد منهما اسما وکذا
یطرد فی نحو ضیعة اجوفا یائیا وذکری اسما عند الفرا وبحسب سماع در لفظیکه بر وزن فعول بالفتح ست چون عدو
یا فعلة بالتحریک چون تارة که در اصل تورة بود بمعنی یکبار وقامة وعادة ویا فعلة بالکسر که صفة بود چون علجة زن
کبر که هیچ دین ندارد ولقحة وقرنة ودر جز آن ها نیز آمد چون فعل بالفتح نحو حرف وفعل بالکسر نحو ریح وهدم و
فعل بالتحریک چون ناب بمعنی ناقه مسنه وفعالة بالضم نحو صورة وفعلة بفتح فا وکسر عین چون معدة وانچه
که لامش محذوف بود وعوضش تا آمده باشد نحو غرة ولثة وفعال بالفتح نحو خراب وابن مالک گفته که این جمع
می آید سماعا بالاتفاق در لفظیکه میان آن واسم جنس آن تا فارق بود نحو سدرة بدانکه اینجا هم مصنف موافق
ابن حاجب گفته ودر اصول گفته فعل کعنب لاسم تام علی فعلة بکسر گفت وجاء فی حرف وریح وناب وبدرة الخ
ومراد از اسم تام آنست که در وی چیزی از اصول حرفی حذف نشده باشد ولفظیکه فا آن یا بود جمعش برین وزن
نیاید بجهة استثقال کسره بر یا در ابتدا جمع واز انجمله فعلة بالتحریک همچو رقبة ست وان بالاطراد جمع لفظیکه
بر وزن فاعل بود نه اسم بلکه صفت مذکر عاقل بود وناقص بود نحو حافظ وحفظة وبار وبررة وخائن وخانة وبائع
ومانند خونة بالتصحیح شاذ ست نه در کاهل بمعنی میان دو کتف ورامی زیرا که اول اسم ست وثانی ناقص ست و
در غیر عاقل بر سبیل قلت آمده چون لعتة فناعق وبحسب سماع در صفتی که بر وزن فعیل بود چون سید وعیل و
خیر ویا فعل بالفتح چون بر بمعنی راست گو وبسیار نیک وهک بمعنی فاسد العقل وفعیل چون خبیث وسری تیز آید
ودر فعل بالکسر چون حب بمعنی محبوب وفعل بالضم چون صلب بمعنی سخت وفعل بالضمتین چون طنب بمعنی
طناب خیمه وجز آن وفعل بالتحریک چون راز بمعنی نباذ ومالة بمعنی زن بسیار مالدار واصلش مولة است مفرد و
مع ان بریک صورت بود وفعال بالضم شجاع وفعال بالتشدید علی جرا کا د فعل چون اجوق جمع ان جوقة بالتصحیح مده از انجمله فعلة بالضم و

و فتح عین ست چون رطبة و ان سبیل اطراد جمع لفظی که بر وزن فاعل ست بشرطیکه صفت مذکر عاقل بود و ناقص باشد نحو
قضاة و غزاة جمع قاضی و غاز و در غیر عاقل کم ست لیکن چون بزاة جمع بازی بمعنی باز و بحسب سماع در فعیل چون غوی
بمعنی گمراه و فعلان بالضم چون عریان بمعنی برهنه و فعول چون عدو و فاعل غیر ناقص چون نادر بمعنی ساقط نیز آید و تحریر
گفت ظاهر آنست که عداة و عراة جمع عادی و عاری ست نه جمع عدو و عریان پس داخل در بحث قاعدهٔ اطراد بود
نه در سماع و اما دو است بحسب سماع در فعل بالضم چون کورخ و فعال بالفتح چون جواد و فعیلة چون ... و منه ازاجرا
فعلة بکسر فا و فتح عین ست نحو عنبة و این جمع می آید بحسب سماع در فعل بالفتح چون غرد و ظل بمعنی فاره و شیخ و طود و در فعل
بالکسر نحو قرد و فیل و هر د فعل بالضم چون قرط و حب و کوخ و فعل بالتحریک چون جار بمعنی همسایه و فیارو از جمع
اسما آمی و بتیکه اینها اسم بود نه صفت و در باب مذ علج که صفت ست بر وزن فعل بالکسر نادر که صفت ست بر وزن
فاعل و جز آن نحو کفت در رجل و طب و سخلة و هدیة و امثال اینها نادر ست و از انجمله فعل بالضم با تشدید عین مفتوح ست
چون سکر و هو بحسب الاطراد جمع لفظ فاعل مذکرا و مؤنث و فاعلة صفة نحو رکع و نوع جمع راکع و راکعة و
نائم و نائمة و حیض جمع حائض و قل فی الناقص نحو غزی و عفی فی عار و عاف و بحسب سماع در فعیل چون الخزل
بمعنی مرد بی سلاح و فعل بالفتح چون سخل بمعنی مرد ضعیف و کهل بمعنی پیر و فعلاء بالضم فا و فتح عین چون
نفساء بمعنی زن بچه زاده که انرا زچه گویند نیز آید و در فعل بکسر عین چون هشل و فعیل و فعیلة چون خریدة و خریج
و فعول بالفتح چون الوق و فعال بالکسر چون غلاف و فعلی مؤنث افعل التفضیل چون اولی نیز آید و گاهی
در اجوف واوی فا و فا دش ضمه باید چون صیم و نیم که در اصل صوم و نوم ست و از انجمله فعال بالضم فا و تشدید عین
ست چون قراء و هو بالاطراد جمع لفظ علی فاعل حال کونه صفة صحیحة اللام نحو جاهل و جهال و فاسق و فساق و
قل فی الناقص نحو غزاء و سراء فی الغازی و الساری و بحسب سماع در لفظی که بر وزن فاعلة بود چون ... و با
بالفتح چون سخل و یا فعلاء بالضم چون نفساء نیز آید و در غرب بالتحریک و لقرة بالتحریک نیز آید مدانکه مع از فعلة
تا اینجا لفظ جز آن نگفته اگر چون نحو غیر مذکور نیز آمده چنانکه توهم از جهت قلت وقوع این جموع و از انجمله فعال
بالکسر ست چون کتاب و ان بحسب نظر و جمع لفظی ست که بر وزن فعل بالفتح بود بشرطیکه اجوف یائی و
مثال یائی نباشد اسم باشد چون عبد و ثوب و ولد و ظبی یا صفت چون صعب و ضخم جمع باشد پس
اجوف یائی ست و لیعیر که مثال یائی ست و دوم بحسب قیاس جمع اسمی که بر وزن فعل بالتحریک بود چون جبل بشرط
عدم مضاعف و اجوف و ما قبل بود و اگر بحسب سماع بود چون و باره و نیار و قشاطه و ردار و ناره و قطط و یا بر وزن
فعلة بالفتح چون قصعة بمعنی کاسه و فعلة بالتحریک چون ثمرة بمعنی کردن و اصول و فعلة بالفتح و یا بالتحریک تعمیم کرده مجموع
باسم نگردانیده و لهذا گفت علی قصعة و ضخمة و جفنة و جسمة باسم چار حرفی که رابع او الف تانیث ست بشرطیکه مؤنث

افعل التفضیل نباشد چون حبلی و استثنی و جمع شطبکه بر وزن فعل و بکسر عین بود چون حذر بمعنی ترسنده و یا فعال
بالفتح چون جواد و یا فعال بالکسر چون سجان یکناز و یا فاعل چون تاجر و قائم و یا فعیل چون جدید و خیر و یا فعیل و
فعیله لشبیکه ناقص و بمعنی مفعول نبود چون کریم و کریمه و و زنا قص چون تقی و تقیه و بمعنی مفعول چون جریح و ذبیحه
بحسب سماع بود و یا فعلی بالفتح که مونث فعلان است چون عطشی و عطشان و یا فعلان بالفتح که مذکر فعلانه بود چون
ندمان و ندمانه و یا فعلان بالضم که مذکر فعلانه است چون خمصان و خمصانه و یا فعیل یا او بالفتح چون قطیعا بمعنی زمینی که
دران سنگ ریزه بود و سیل آب باشد و یا فعلاء بالضم فا و فتح عین چون عشراء بمعنی ناقه که بر حمل آن ده ماه گذشته باشد
یا هشت ماه در حالیکه اینهمه صفت باشند نزد ابن مالک این جمع در فاعل و فعیل و فعال بالفتح و فعلی بالضم و
فعال بالکسر و فعلان بالفتح که صفت اند سماعی ست و تفتین درا سمیکه بر وزن فعالة بالضم ست کذا فی الشرح و در
اصول اطراد در فعل بالکسر چون ذیب و فعل بالضم چون قسیح و فعالة بالضم چون تکیة و قتیکه مانند سبیح و تکیه چوف
واوی سے نا قص یائی نبود نیز بیان کرده و در میان مذکر و مونث فعلی فعلان و فعلان فعلانه واو عاطفه
آورده گفت و علی حلید و جبید و کنایز و غزیان و غزلی و ندمان و ندمانه و خمصان خمصانه الی آخره و در شرح
گفته ای صفت علی فعلان و فعلی بالفتح و فعلان فعلانة بالفتح و فعلان فعلانة بالضم پس معلوم شد که اطراد در
فعیل فعلان بالضم و بالفتح مقید نیست حیثیت نباشد در سیفها صحیح نیست و بحسب سماع و فعل بالکسر نحو قدح بمعنی تیر ناتمام
و فعل بالضم نحو غنث بمعنی سوزه و فعل بالضم عین نا چون سبع بمعنی درنده و فعل بالضم فا و فتح عین نحو ربع بمعنی بچه شتر
که در فصل بهار زاید و او این نتاج باشد و فعل بضمتین چون جبر بمعنی زمین بلند و فعالة بالکسر چون لقحه بمعنی
ناقه شیر دار و فعالة بالضم نحو برمه بمعنی دیگ سنگین و فعیل چون فصیل بمعنی شتر بچه از مادر جدا شده و فعلان
بالکسر چون سرحان بمعنی گرگ اسمای و قتیکه اینهمه اسم باشند نه صفت و در فعل بالفتح یا چون حسن بمعنی
نیاسه و فعالة بالفتح چون شبابة بمعنی زن فربه و افعل چون الد و احمق و فاعلة چون صائمة در حالیکه اینهمه صفت
باشند نیز آید بحسب سماع لاکن ابن حاجب در مانند حسن اطراد بیان کرده و در جز آن ها نیز آید بحسب سماع
چون فعل فعلة بکسر عین چون نمر و نمرة و نجد و نجدة و فعلة بکسر فا و فتحه عین چون عنبة و فعلة بضم فا و فتح
عین چون رتبة بمعنی ربع و فاعل اسم چون حائط و فعال بالکسر چون شمال و فعال بالضم چون عراق و فعالة
بالفتح چون حجارة و فعول بالفتح چون ذنوب و فعیلة یعنی مفعول چون حقیقة و فاعیة بر وزن سکینة بالتشدید
و فعل بالفتح که اجوف واوی یائی چون ثنین و ضیف و غیب و یا مثال یائی چون یعیر و گاهی در آخر این جمع تا برای
تاکید معنی جمع لاحق کنند چون حجارة و جمالة و مانند آن و از انجمله فعول بالضم چون دخول ست و آن بحسب
اطراد جمع اسمی صحیح العین یا اجوف یائی نه اجوف واوی که بر وزن فعل بالفتح چون فلس و فاس و قید و

ودلو ودلی ویا فعل بالکسر نحو حمل وطل وجید در یج کہ اجوف واوے ست وقیاس در جمع آن فعال بالکسر ست
یا فعل بالضم چون قرط بشرطیکہ مضاعف نبود ونہ ناقص یائی چون خف ودمی ویا فعل بالتحریک چون ذکر بمعنی نر
یا فعلة بالفتح چون بیرة بود وابن حاجب درمانند فرس بحسب سماع گفتہ ویا صفتے کہ بروزن فاعل چون قاعد بمعنے
نشستہ ویا فعیل بمعنی فاعل چون ظریف بمعنی زیرک بود وبحسب سماع در فعل بکسر عین چون نمر بمعنے پلنگ وفعل
بکسر فا وفتح عین چون ضلع وفعلة بالضم چون حجزة بزای معجمہ وجیم بعد حا بمعنے نیفہ ازار وفعال بالضم چون عناق
اسما ودر فعل بالفتح چون کہل بمعنے پیر صفت ودر جز آن ہا نیز آید چون فعل بالضم مضاعف نحو خص جمع خصاص
نی جمع نی وفعل بالکسر صفت چون حب وفعل بالضم فا وفتح عین چون نوی وفعل بضمتین چون ... وفعالة بالکسر
چون حقیقة وفعلة بالتحریک چون شفقة وفعیل چون الیم وفعال بالکسر چون حمار وفعال بالضم چون سوار وفعول
بالفتح چون سجود وفعول بالضم چون نجوم وجمع ومفرد این بر یک صورت بود وفعول بفتح فا وتشدید عین چون سموم
نیوب وفعالة بالفتح چون ملاتة بیای تحتانیہ وفعالة بالکسر چون برادة وفعالة بالضم چون عجایة بیای تحتیة وفعیلة
غیر صفت چون استیتا وفاعلة صفت چو انستہ در اصول گفتہ وقیل لایطرد فی اسم علے فعل ومعتہ شئے قاعدہ
بعد ازان گفتہ وجا فی کہل وکذا کذا وظریف انتہی وترجیح کتاب آخر است فافہم وفود ع وسوق شاذ ست
بجہت بودن آنہا جمع اجوف واوے فوج وساق ست وامتناع دران بجہت استثقال ضمہ بر واو کہ اخت ضمہ
است خصوصًا بعد ضمہ ولہذا در اجوف یائی گاہی ضمہ فا را بکسرہ بدل نمایند چون شیوخ جمع شیخ ودرین جمع
ہم گاہے تا برائے تاکید معنے جمع لاحق کنند چون بعولة وحجورة وخؤولة وذکورة واسودة
وازانجملہ فعلان بالضم ست چون عفران وہو بالاطراد جمع لنفذ علے فعل اسما نحو عیف او صفت نحو ثنی وجمع
لنفذ علی فاعل نحو حاجب وعلی افعل صفت نحو احمر لا افعل التفضیل وقیل لا یطرد فی نحو احمر وفعال بالضم نحو شجاع
حال کونہا صفة ولم تقل وفعال بالضم للاختصار وکذا افعل کان کذا وبحسب سماع در لفظی کہ بروزن فعل بالفتح ست
چون بطن بمعنی جانب پیرآری یا فعل بالتحریک چون حمل ویا فعل بالکسر چون ذیب فاعل اسم چون حاجر بمعنے
تالاب وفعال بالضم چون زقاق بزاے معجمہ بمعنے کوچہ ودر جز آن ہا نیز آید چون فعل بالضم نحو جحر وفعل بکسر تین
چون ابل وفعلة بالفتح چون نخلة وفعالة بالکسر چون ساقة وفعلة بالضم چون برکة وفعلة بالتحریک چون قصعة و
فعال بالکسر چون دراع وفعیلة چون غدیرة وفعیلة بضم فا وفتح عین چون تمیلة وفعلان بالفتح چون ضعیان
وفعال بکسر فا وتشدید عین چون حنا وجمعش حنان ودر اصول گفتہ فعلان لاسم علی رغیف وصفة کاحمر وقیل
لاسم علی ذکر صحیح العین وعلی ظہر وذیب وقیل لصفة علی ظریف وصاحب وشجاع انتہی فرق میان عبارت
اینجا وعبارت متن را دریاب وازانجملہ فعلان بالکسر ست بروزن رضوان وآن برحسب اطراد جمع لفظے ست

کسر بندرت فعال بود اسم باشد نحو غراب کذا فی الاصول یا صفت نحو شجاع و نزد بعضی در فعال صفت مفرد ست
و جمع اسمی که بر وزن فعل بالضم فا و فتح عین بود نحو صرد و اسمی که بر وزن فعل بالتحریک یا فعل بالضم باشد در شبه فعیله
اجوف باشند نحو تاج که در اصل توج ست بمعنی کلاه و نحو عود که بمعنی چوب است و ابن مالک گفته که مطرد ست در فعل
بالتحریک مثلثا نحو دار و تاب و حال بمعنی که بر وزن فعیل بود نحو سریع و بعضی بحسب سماع در افعلیا بر وزن فعل بمعنی
ضعیف بمعنی دیان و جیب دفار و فعل بکسر عین چون ضرب و علی و فعل بکسر عین چون قیود و قصود بمعنی فتا و فاعل نحو
حائک و جان و فعول بالفتح نحو قعود بمعنی شتر یکساله سوار که دهد در هر کار سه و عشتر بچه یکساله نره فعال بالفتح نحو غزال
بمعنی آهو بره و فعال بالکسر چون صوار بمعنی گله گاو و فعیل اسم نحو ظلیم بمعنی شتر مرغ و در جزان باشکل فعل بالفتح
غیر اجوف نحو لقح و برج و فعله بالفتح نحو دوحة و فعلة بالکسر نحو سلقة و فعالة بالضم نحو ودوة و فعالة بالتحریک چون
قارة و امة و جمع آنها قیران و اموان و افعل صفت نحو اعور و فعیاة نحو غدیرة و فعیل و فعیلة بصورت تصغیر نحو
کعیت و ثمیاة و فعالة بالضم نحو صوابة و فعل بکسر فا و فتح عین و تشدید لام نحو صفنن و فعلان بالتحریک نحو سقدان
نیز آید و گاهی عین این جمع را کسره دهند برای متابعت فا چون فقران جمع فقیر و در اصول باین طور ست
فعلان کصنوان لفعال کغراب و قبل لا بلزم فیه صفة والاسم علی صرد نحو نار و نور و جار فی ضیفان و حیطان الی آخره
و از انجمله فعلی بالفتح بر وزن سکری ست و آن بالاطراد جمع لفظیکه بر وزن فعیل بمعنی مفعول و موصوف بود نحو جریح
و قتیل و اسیر و ربانند کریم و حمید که بمعنی محمود ست نه موصوف و بحسب سماع در فعیل بمعنی فاعل چون مریض و فاعل
چون هالک و فعیل چون میت و افعل صفت نحو احمق را جرب و فعلان بالفتح نحو سکران و در جزان ها نحو فعل و فعل
بکسر عین چون زمن هرم و هرمة و فعلی بالفتح نحو سکری و اینجا جمع بر صورت مفرد بود نیز آید و نادرست در فعل بالفتح چون
جاید و از انجمله فعلی بالکسر بر وزن ذکری ست و آن بحسب سماع جز در حجل بالتحریک بمعنی کبک نزد ظربان بفتح
ظا معجمه و کسر را مهمله بمعنی جانوریست که چون گربه بوی بد گند دارد و فقط بیامده ابن سراج گفته که فعلی اسم جمع
حجل و ظربان ست و از انجمله فعلاء بالمد بضم فا و فتح عین چون عشراء ست و آن بحسب سماع جمع لفظی بر وزن
فاعل چون شاعر و فعیل بمعنی فاعل نحو کریم و فعال بالفتح چون جبان بمعنی بد دل و فعال بالضم نحو شجاع بشرطیکه
اینها که صفت مذکر عاقل اند و نه ناقص و مضاعف و اجوف و در اینها بحسب سماع بود چون جوداء و تقواء
و سرواء و نقواء در جواد و تقی و سری و نقی و بحسب سماع در لفظیکه بر وزن فعل بود چون سمح بمعنی کریم و فعیل
غیر مختص بعاقل و بمعنی مفعول نحو اسیر بمعنی مقید و قتیل و فعول بالفتح بمعنی مفعول نحو ودود در ودود و فعیله
صفت بمعنی فاعل نحو خلیفه برای مذکر و گاهی بر مؤنث نیز اطلاق کنند و ابو علی فارسی گفته که خلفاء جمع خلیف
ست و ابن حاجب گفته که گردانیدن آن جمع خلیف اولی ست و در جاربردی ست که واحدی گفته که اصل خلیفه

غلبت ست نیز او اداکه فعیلان بمعنی فاعل ست چون علیم و سمیع و یا برای مبالغه اینجا صفت در آمده چنانکه
در علامت نیز چنین کرده جمع آن علاما آید چنانکه فعیل هرگاه باعتبار لفظ تانیث کرده جمع آن فعائل گشته [illegible]
منزل هر چند وقع ست خلفاء من بعد قوم نوح و جعلکم خلائف فی الارض و در جز الثانی نحو فعل بالکسر چون طلب
و فعل بکسر چون صلت و فعیل نحو جنین نیز جمع [illegible] آید یکی افعلا بالمد و فتح همزه و کسر عین [illegible] ست [illegible]
بالد حرا و [illegible] لفظی بر وزن فعیل بمعنی فاعل که صفت مذکر عاقل ست بشرطیکه ناقص یا مضاعف بود چون اغنیا
و اشدا [illegible] و بحسب سماع در اینکه بر وزن فعیل ست نیز ناقص و مضاعف صفت چون [illegible] بمعنی
دوست و اسم چون نبی [illegible] و یا فعیل چون [illegible] ظاهر و هین بمعنی آسان و در جز الثانی نحو فعلان [illegible]
نحو [illegible] و فعیلة نحو صدیقة و فعال بالفتح نحو تمام نیز آید و از آنجا فعالی بالفتح و القصر ست و آن یجب اطراد
جمع اسمی که بر وزن فعلا بالفتح و المد فعلی بالفتح و القصر و فعلی بالکسر و القصر بود نحو صحراء و فتوی و ذفری [illegible]
[illegible] صحاری جمع صحرا [illegible] گفته اند [illegible] الف تانیث مقصوره [illegible] چنانکه
[illegible] الف الحاق حذف کنند جمع [illegible] الف تانیث [illegible] حذف کنند [illegible]
بر قواعد نامیده [illegible] هر چند [illegible] جمع [illegible] نامیده [illegible] الجمع [illegible] بکسر را و یا مشدد
که بدل از الف و همزه است نامیده [illegible] یک یا را [illegible] با الف [illegible]
فعلی بالضم نیز گفته چون [illegible] جمع [illegible] که بر وزن فعلی بالفتح و القصر بود بشرطیکه آن مذکر [illegible] چون [illegible] و یا فعلی بالضم
که آن انثی افعل التفضیل باشد چون انثی و [illegible] و خنثی و یا فعلان بالفتح که مونثش فعلی آید چون سکران
بخلاف فعلا و سکری و بحسب سماع در [illegible] بر وزن فعل بکسر عین ست چون [illegible] و یا فعیل
چون یتیم [illegible] که [illegible] و یا فعیل
چون [illegible] بکسر یا مشدد [illegible] بمعنی [illegible] یا فاعل چون طاهر بمعنی پاک [illegible]
صفت چون [illegible] بر مذهب ابن مالک ست و در اصول [illegible] گشته [illegible]
فعلا [illegible] و فعلان [illegible] بالفتح [illegible] باشد چون مهری [illegible]
[illegible] مهریه [illegible] منسوب الی مهرة بن حیدان [illegible] جمع آن [illegible] یا مشدد [illegible] الف تانیث
مقصوره و در جز الثانی نیز آید چون فعل بالکسر نحو [illegible] و فعل بالتحریک نحو [illegible] و فعل بالضم [illegible]
و فعلة بالکسر نحو [illegible] و فعلة بالتحریک نحو شاة که [illegible] شوهة [illegible] آید و فعالة بکسر عین
[illegible] و فعل [illegible] و فعالة بالکسر [illegible] و فعالة بالضم نحو [illegible] و فعالیة بکسر فا و لام [illegible]
بالفتح و القصر [illegible] جمع و مفرد [illegible] مونث [illegible] و فعالی بالضم نحو حباری و فعالا بالفتح [illegible]

ودر اصول در مانند سکران وسکری وندمان وندمانة وفعلان فعلاء نحو حیران حیرا ازین بسبب قیاس گفته لیس جمع سکران
ونیز شش سکاری آید وندامی آید حیران حیاری ست. بدانکه این جمع تا آخر جمع تکسیر بیان جمع منتهی الجموع
ست و آن آنست که بعد الف جمع آن دو حرف بود یا سه حرف و اوسط ساکن و منتهی الجموع ازان گویند این را باز جمع
تکسیر نسازند چنانکه دیگر جموع را نحو اکالب جمع اکلب که جمع کلب ست و ازانجمله فعالی بالضم والقصر ست چون حباری
و آن بحسب سماع در لفظی ست که بر وزن فعیل بمعنی مفعول ست چون اسیر یا بمعنی فاعل چون قدیم و فعلان بالفتح که مونث
بر وزن فعلی بالفتح بود چون سکران و یا بر وزن فعلان نحو ندامی جمع ندمان که بمعنی نادم ست و ندامی بالفتح جمع ندمان
بمعنی ندیم ست و فعلی بالفتح چون سکری و فعل بالفتح نحو فرد و افعل نحو احمق و ابن مالک گفته که فعالی بالضم راجح
ست بر فعالی بالفتح در لفظی که بر وزن فعلان یا فعلی بود و متعین ست در غیر یتیم از مانند قدیم و اسیر کذا فی الشرح و می آید
در لفظیکه بر وزن فاعلة است چون ناوشه و فعلان بالضم نحو سعفان و فعالی بالضم نحو علاوی و حباری و اینجا جمع بر صورت
مفرد ست و ازانجمله فعالی ست بالفتح و اثبات یا ساکنه در رفع و جر و این جمع مطرد ست در فعلاء بالفتح و المد اسم
باشد چون صحراء و یا صفت نحو عذراء چون صحاری و عذاری و طریق این جمع آنست که همزه را حذف کنند و الف را بسبب
کسره جمع ماقبل یا سازند یا آنکه اولا بر صحاری عذاری بیارو شد و که بسبب قلب الف و همزه بیا ما حصل شده و ادغام
سازند بعده یک یا را بجهت تخفیف حذف نمایند بسبب لفظی ست که بر وزن فعلی بالفتح چون دعوی و ارطی و فتوی بود و ندکا فی
گفته که قول ایشان فتاوی و دعاوی بهامر فوده ست و یا فعلی بالکسر چون ذفری و یا فعلی بالضم نحو سعدی اسما لیعنی
لشیء ملکیه اسما ضم باشند و بجمع صفتی ست که بر وزن فعلی بالفتح بود و بشرطیکه مذکرش فعلان بود نحو عطشی و رب جمع فعلی بالضم
نیز چون حبلی و جمع اسم ثلاثی بالفتح که آخرش یا نسبت بود چون مهری و مهریة جمع آن مهاری بود بتخفیف یا و لفظیکه
بر وزن فعلیة بضم فا و کسر لام و تشدید یا چون سریة بمعنی کنیز موطوءه و ذریة بمعنی فرزندان بکسر ذال نیز آمده جمع آنها
سراری و ذراری و فعلاة بالکسر چون سعلاة بمعنی غول و فعللی بالتحریک و سکون نون و قصر نحو حبنطی بمعنی کوتاه و بزرگ شکم
و فعولی بفتحتین نحو عدولی بمعنی قریه و درخت کنم و بهار و فعلوة بفتح فا و عین و ضم لام چون قلنسوة بمعنی کلاه و فعولاة
نحو قهوباة بمعنی پیکان سه شاخ دارد و فعلیة بکسر فا و لام نحو حذریة و فعلوة بفتح و او و ضم لام نحو عرقوة و فعلاة بالفتح نحو لیلاة
که لغت ست در لیل و فعلنیة بضم فا و فتح عین و کسر نون نحو بلهنیة و فعالی بالضم نحو عجاری پس درین الفاظ اگر زائد
اول حذف کنند که آن نون و واو و الف ست فعالی شود و اگر دوم را حذف کنند قلانس و حبانط بر وزن فعائل گویند
و بلاهن بر فعالن و صحائر بر فعائل و قهاوب و عداول بر فعاول و نزد بعضی قهاب و عدال بر فعال بود و ابن مالک
گفته که جایز نیست در مانند حذریة و سعلاة و عرقوة و باقی بفتح میم و کسر قاف بر وزن فعلی و در مانند حبنطی و عفرنی و
عدولی و قهوباة و بلهنیة و قلنسوة و حبارت ست فعالی بفتح فا و لام بلکه فعالی بکسر لام کذا فی الشرح و بحسب سماع در فعلی بالفتح

چون ارض و ابل و فعلیة بالفتح نحو لیلیة و کملة و فعالین بالکسر نحو عشرین فلان بالفتح نحو کسلان و عجلان نیز آید کوی ارضی
واهالی و لیالی و کسالی و عجالی و عشاری و میتوان گفت که لیالی جمع لیلاة ست نه لیل و جمع لیل از غیر لفظ وی بود و
از انجمله فعالی ست بفتح فا و کسر لام و قف. بدیا و آن بحسب اطراد جمع اسم ثلاثی که ساکن العین بود و آخرش یا ازاید مشدد
نه برای نسبت چون کرسی و کرسی و در متحرک العین نیز آمده چون عاریة بالتشدید که در اصل عوریة بالتحریک بود فی الصحاح
و یا رهیا لیست للنسبة الی اعار کما یتوهم فی بادی النظر کیف وقد طلب العاریة نبینا علیه الصلوة والسلام بل هی کما
کما فی الالوهیة والعبودیة بالضم و کالیاد الحفنة فی العاریة بالتخفیف و هما بمعنی العارة و هی ماتیعا در و تیداول بین الناس و
جمع الاول عواری بالتشدید و جمع الثانی عواری بالتخفیف و جاری المنسوب الیها کمهری و مهریة انتهی اقول طلب النبی
صلی الله علیه وآله وسلم العاریة لیس بدال علی کونه غیر منسوب فی اصل اللغة لانه جاز ان یکون العار فی العاریة ابتداء ثم صار
الامر علی الناس لو قوعه کثیرا فیما بینهم والبلیة اذا عمت طابت وایضا یجوز ان یکون طلب العاریة غیر عار له صلی الله علیه وآله
وسلم وان کان عارا لغیره لان المستعار منهم یجعلون طلبه فخرا لهم و کثیرا من الافعال تکون شانا کذوات الکبر والعزة نعیرا
علیه لکمال مکارم الاخلاق کما لا یخفی علی من تتبع خصاله صلی الله علیه وآله وسلم وایضا تحتمل ان یکون طلبه لبیان الجواز
و هو ان کان یمکن بالقول الا ان یکون الفعل الصعب علی المامورین جهة طبیعة قد یومر بالقول و الفعل من الامر لئلا یکون
للمامور عذر کما فی انتشاره لو قوعه من الامر مع علو شانه فعلی هذا یکون التا فیه للنقل او لانه فی الاصل صفة لمونث کما فی لفظ
الحقیقة فافهم و جمع فعلاء بالکسر نحو غلباء بمعنی غضب کردن و خرباوة بمعنی زمین درشت و فعلاء بالضم و فتح عین نیز آید
چون قوباء بمعنی داد و فعلایا بالفتح چون حولایا نام قریه از نهروان و جمع اینها علالی و خرابی و قوابی و حوالی بود و الف آخر
حولایا بیفگنند و بحسب سماع در فعلاء بالمد و الفتح آید اسم چون صحراء و صفت نحو عذراء و در لفظ انسان و ظربان بمعنی کیک
نیز آید چون صحاری و عذاری و اناسی و ظرابی و این نزد ابن مالک ست و نزد بعضی در مانند صحراء و عذراء قیاس ست
و این اظهر ست کما لا یخفی و از انجمله فعائل ست بفتح فا و کسر همزه بعد الف و هو بحسب الاطراد جمع لفظ علی فعیلة لا بمعنی
مفعول صفت نحو صحیفة و شریفة و لفظ علی فعول بالفتح مونثا صفة نحو عجوز بمعنی کننده پیر و اسما نحو قدوم و جمع لفظ علی
وزن فعالة بالفتح و الکسر و الضم نحو حمامة بمعنی کبوتر و رسالة بمعنی پیغام بر و ذؤابة بمعنی گیسو و لفظ علی فعیلة نحو سفینة
بمعنی کشتی و لفظ علی فعولة نحو حمولة بمعنی بارکش و لفظ علی فعال بفتح الفاء و الهمزة نحو شمال بمعنی باد شمال و لفظ علی فعائل
بضم الفاء و کسر الهمزة نحو جرائض بمعنی فربه و شتر بسیار خورده و بسیار برنده درخت بدندانها و لفظ علی فعیلاء بکسر العین نحو
قریثاء نوع من اطیب التمر بسرا و کذا قرثاء و لفظ علی فعالی بالضم نحو حباری طائر و لفظ علی فعالیة نحو خرابیة بکسر یا
مشددة للتعبیر والتغلیظ حال کون کل ذلک اسما و بحسب سماع در لفظیکه بر وزن فعیل بود چون افیل بمعنی شتر کوتاه و دو قامت
گفته حواین بمخانش نمانوتیه و الفصل و فعول بالفتح که صفت مذکر بود چون ذنوب بمعنی دلو پر آب و اسما در از دم و فعال

بالفتح چون ضمرة بیضا د تجمه یعنی سنان تیغ و فعله بالضم نحو حمرة بحا مهمله معنی زمین آزاد و در جز آن چون فعالل بالفتح نحو شمال بادشمال
و فعان بالکسر نحو تجان و شمال ضد یمین و فعال بالضم نحو عقاب و فعیل و فعیلة بمعنی مفعول رهین و ذبیحة نیز آید و در اصول زر نحو
براکار و جلولاذ نیز حسب قیاس گفته و در مؤنث که بروزن فعول بود حسب سماع چون عجوز و در مانند سیل بالفتح و حقد بالکسر
و جمل بالتحریک و ضمره و حجره و جابیه و حضرمة بفتح خا معجمه و کسر را مهمله و شجعا شاذ گفته حاصل آنست که این جمع در لفظیکه ثالث
آن مده زائده ست می آید خواه بحسب قیاس خواه بسبب سماع و تخمین جائیکه ثالث آن همزه است و زوائد آخر کلمه حذف شوند
چنانکه از امثله آن ظاهر ست و در جز آنکه جز فتح فا هیچ تغیر نشده بسبب عدم جواز حذف حرف صحیح بی ضرورت لیس برین
مثال البته لیایل و ضرائر و حرائر و جفائر و حمائل و حوائج و خرائب و تجائع البته شاذ بود کما لا یخفی و از انجمله فواعل بالفتح فا و کسر
عین بصفت و آن بسبب اطراد جمع لفظیکه بروزن فاعل که اسم ست علم چون حاتم و خالد یا غیر علم چون کاهل بمعنی میان دو شانه
یا صفت مؤنث نحو حائض و طالق یا صفت مذکر غیر عاقل چون بازل و صاهل و ناهق و جمع لفظیکه بروزن فاعلاء
بالمد و کسر عین بود و بشرطیکه اسم باشد چون قاصعاء و داماء و نافقاء و سابیاء و جمع اینها قواصع و دوام و نوافق و سوابی آید
بحذف همزه و الف و لفظیکه بروزن فاعلة بود اسم چون کاثبة و صفة نحو ضاربة و یا فوعل و فوعلة بفتح فا و عین چون
جوهر و صومعة و یا فاعل بفتح عین چون خاتم و قالب و آمده است فواعیل باشباع کسره در مانند قالب نحو قوالیب
و خواتیم و بعضی گویند خواتیم جمع خاتام ست که لغت ست در خاتم و فواعل در صفت مذکر عاقل که بروزن فاعل بود شاذ
ست نحو فوارس و هوالک و نواکس و شواهد و غوائب و در غیر آن چنانکه در فقره و دخان و نفساء و طاخونة نیز آید بحسب
سماع لکن شاذ ست از آنکه قیاس فواعل آنست که در لفظی بود که بعد فا آن مده زائده بود یا واو زائده و در طاحونة اگرچه
بعد فا مده زائده است لیکن قیاس طواحین ست از آنکه مده رابعه در مفرد ست حذف آن در جمع اقصی جائز نبود
مصنف در بعض کتاب ذکر فواعیل نکرد اگر بلحاظ قلت وقوع ست بعضی بالکسر را هم ذکر نمیکرد و آن مطرد و در لفظیکه بعد فا آن
مده زائده یا واو زائده بود و بعد عین آن لین زائد چون ساباط و قانون و قارورة و ضیراب در دخان شاذ ست
بجهت عدم مده زائده یا واو زائده بعد فا و از انجمله افاعل ست بفتح همزه و کسر عین و آن بسبب اطراد جمع لفظی ست که بر شکل
صورت افعل بود بشرطیکه اسم باشد و همزه اش مفتوح بود چون اجدل بمعنی جذع و یا مکسور و یا مضموم نحو اصبع بمعنی
انگشت و درین ده لغت ست تثلیث همزه با تثلیث با و احوص وقتیکه علم بود جمعش احاوص آید و جمع وی خوص بلحاظ صفت
اصلی ست و افعل التفضیل حکم افعل اسم دارد چنانکه سابق گذشت و لهذا اصاغر و اکابر در جمع اصغر و اکبر آید و اراهط در رهط
بمعنی گروه شاذ ده و اصارم در صرم بالکسر و اباحر در بحر بالضم و اجامل در جمل بالتحریک و اراجل در رجل بفتح جیم و راجل بر وزن
فاعل و اشاده بر دو او دو یا در شاة که در اصل شوهة است شاذ ست بسبب عدم صورت افعل و اجاود جمع جواد بالفتح
و اکارع در کراع بالضم و ایامن در یمین و اباهم در ابهام بالکسر بمعنی نر انگشت شاذ ست بجهت حذف مده که بعد عین ست

وعدم همزه براول اینها پس عبارت اصول رجا فی رهط و صرم و بحر و کل و رجل بود اجل و شاة فی اشاة و رشد فی نحو تراد در
کراع و مین و ابهام قاصرست چنانکه فی التی فافهم و رهط بمعنی گوسپند آمده است ارهط بمعنی رهط و نیز و بمعنی ارهط جمع رهط است
و بر این هر دو تقدیر ارهط قیاس بود و از انجمله افاعیل است بفتح همزه و یا مده و آن بحسب اطراد جمع لفظی ست که در آن حرف
اصلی بود و اولش همزه زائده و بعد عین آن لین زائد چون اراکیم و اقنوم و اقوال جمع قول و در اثفیة بضم همزه و کسر فا و تشدید
یا ثانی آید بتشدید یا بر وزن افاعیل و گاهی یکی را بجهت تخفیف حذف نمایند و در مانند اباطیل حدیث و عروض و بلال شاذ ست
و اواخانین در لفن و اراحیل در راحیل و اتاویة در تنیة و امانات اتاب باشند ستلو خاتیر السنت که اخادیه و اناعیب جمع انواه و انابیب
بود و در اصول ست و جاری نحو باطل و حدیث و عروض و رشد فی نحو لحن و راجل و ینه و انا سبابی اتا دیه انابیب که فاعین
فی ارشان ای یوم الاثنین انتهی و اینجا هم در مقام جار و رشد می بایست در مقام شد اشد چنانکه سابق گفتم و رشد در نابیر
قالب که بجهت عدم ردیف بسوی اصل بود و از انجمله تفاعیل است بفتح تا فوقانیه و کسر عین و آن بحسب اطراد جمع چهار حرفیه
اولش تا زائد بود مثل تغضب ای درختیکه از ان نیزه سازند و تجربة بمعنی آزمایش و همچنین تماثیل و تفاصیل و تماثیل
و مفاعل و فعائل جمع الفاظی ست که موافق اینهاست در عدد حروف و مقابله زائد و اصلی نحو براجس و دیالح و صیاقل
و خرانق و فرانب جمع برجس و نیل و صیقل و حرق و فرند و لهذا تراغیب در جمع رغیب شاذ بود بجهت عدم مناسبة در
ترغیب قیاس بجهت مناسبة و از انجمله تفاعیل بفتح تا فوقانیه و مد یا جمع مطرد ست در لفظ پنج حرفیکه اولش تا زائد بود
و پنجمش مد مثل تمثال بمعنی مانند نحو درکتب و از انجمله مفاعل بفتح میم و کسر عین بحسب اطراد جمع لفظی ست که سه حرف اصلی
دارد و اولش میم زائد بود مثل مسجد و محمدة و مخل و معونة و قراوة و بحسب سماع در لفظیکه بر وزن مفعل بضم میم و کسر عین بود
بشرطیکه صفت مؤنث باشد چون مشفل و مرضع و مشدن نیز آید کثیرا و در مفعل بضم میم و فتح عین نیز آمده چون مسانید در
مسند و شاذ ست در لفظیکه اولش میم زائد نبود چون معابد و مشابه و محاسن و ملامح در تجید و شبه و حسن و لمحه و از انجمله فعاییل
بفتح میم زائده و مد یاست و آن مطرد ست در لفظیکه سه حرف اصلی دارد و اولش میم زائد بود و بعد عین او مد زائده مثل
میعاد و مواعید و بحسب سماع در اسم مفعول مثلا سه شی چون ملاعون و ملاعین و مشؤوم و مکسور و میمون و مکفوف و ملوح
و جز آن نیز آید با آنکه جمع تکسیر در اسم فاعل که برای مبالغه است از ثلاثی مجرد و اسم مفعول از آن و اسم فاعل و مفعول
از غیر ثلاثی مجرد سماعیست و قیاس در اینها جمع صحیح ست و لهذا اگفت در مثل و ملاعون نیز آید بحسب سماع و میان سیر
در موسر و معاسیر در موسر که بصیغه اسم فاعل اند و در مسند و منکر که بصیغه اسم مفعول اند مسانید و مناکیر شاذ ست بجهت عدم
مد در مرتبه رابع و همچنین مناکیر و مساعیر و مجامیع در ذکر و ساعرة و جمیع و از انجمله فعالین بکسر لام و زیادة نون ست و
آن مطرد ست در چهار حرفیکه رابع آن نون زائد بود مثل بلغن بمعنی بلاغت و قرسن بمعنی اسم بعیر که بر وزن فعلن بکسر فا و فتح
عین اند و از انجمله فعالین ست [illegible]

مثل سلطان بالضم و سبعان بالکسر و میدان و شیطان بالفتح بر تقدیریکه از شیطط بود و همچنین افاعیل برای تحتیه و فعاعیل
و فعاویل و مانند آن مطرد ست در اسمیکه مناسب اینهاست بعد کسره عین آن که بعد الف جمع ست مده بود چون یرابیع
در یربوع و خفافیش در خفاش و فراریج در فروج و از انجمله فعالل بکسر لام اول ست و آن بحسب اطراد جمع رباعی مجرد
اسم باشد یا صفت یا علم نحو جعفر و سجل و دمشق و جمع لفظیکه ملحق باسم ست ای ملحق برباعی مجرد وقتیکه الحاق بتکریر
لام بود نحو قفرد و کذا لفظیکه ملحق بسبب آن ست و الفاظیکه ملحق برباعی مجرد بدون تکریر لام بود چون کوکب و جدول و جفیش و عثیر و مانند
آن جمع آن بر صورت فعالل نبود بلکه بر وزن آن بود چون فواعل و فعاول و فیاعل و فعایل و مانند آن چنانکه بر بر آن
تنبیه کردیم و مطرد ست در رباعی مزید که بعد سه حرف اصلی آن مده زائده نبود چون علابط بضم عین و کسر با و زعفران
و خنفسا و عنکبوت و جحجبی و جمع اینها علابط بفتح عین و کسر با و زعافر و خنافس و عناکب و جحاجب آید و همچنین آنچه که ملحق
باینهاست بتکریر لام و در خماسی بر سبیل ضعف و کراهت نیز آید لکن چون در خماسی با وجود بقای جمیع حروف متعذر
ست بحذف حرف خامس آید که آن آخر ست و محل تغییر و نقل از و بیان شده و تفصیل آن در بحث تصغیر آید انشاء الله تعالی
پس در فرزدق و سفرجل و قذعمل و جحمرش فرازد و سفارج و قذاعم و جحامر گویند و ابن مالک گفته که حرف خامس از
خماسی مطلقاً محذوف شود و حذف رابع نیز جائز بود وقتیکه موافق بعض زوائد بود لفظاً یا مخرجاً و ما قبل رابع را
گاهی حذف نکنند مگر نزد کوفیین و اخفش کذا فی الشرح و بهمین معنی اشاره است در جاربردی چنانکه گفت و بعضهم
یحذف ما اشبه الزائد اذا کان قریباً من الطرف فیقول الفرازق ولا یقول جحارش فی جحمرش لبعد المیم عن الطرف
قال ابو سعید یعنی استاد ابن الخیم لا یکسرونه الا اذا استکرهوا فیقال لهم کیف تجمعونه انتهی و جائزست در خماسی آوردن یاء مده
قبل آخر عوض محذوف چون فرازید در فرزدق و همچنین جائزست در رباعی که زوائدش محذوف شده چون تفاخیر
در تفاخر جمع تفخر و همچنین علابیط و زعافیر و خنافیس و عناکیب و جحاجیب و مانند آن و از انجمله فعالیل بدیاست
و آن مطرد ست در رباعی مزید که رابع آن مده زائد بود و اسم باشد مثل قرطاس بالکسر و قندیل و عصفور یا صفت نحو
سرواح و غرنیق و در اسمیکه ملحق باین ست بتکریر لام چون قطواط و جلباب و جائزست در ثلاثی مزید و رباعی
وقت جمع تکسیر حذف زوائدیکه مخل وزن مفاعل و مفاعیل باشد و غیر مده چنانکه در تصغیر پس در محرم مثلاً که میم
و یکی را دران زائدست و جمع با بقای هر دو زائد ممکن نیست یکی را حذف نمایند و محارم گویند و میم را حذف
نکنند بجهت بودن آن افضل از راو همچنین در مقعنسس و منطلق و استخراج مقاعس و مطالق و مخارج و تخاریج گویند
و مده حذف نکنند چنانکه در تصغیر نکنند و در نحو حبنطی حبانط یا حباطی و در نحو حرنجم حراجم گویند بحذف میم
که زائدست و در نحو محرنجم حراجم و در نحو احرنجام حراجیم گویند و جائزست که عوض محذوف یاء مده بعد کسره مفاعل
افزایند وقتیکه مده در مفرد نبود چون محاریم و مقاعیس و مطالیق و در جمع حراجیم و حبانیط و حباطی بالتشدید یا و نیز در تخاریج

و در خیر الکلام و ابن مالک گفته که گاهی تاء تانیث عوض محذوف آید وقتی که محذوف الف خامس بود نحو حبالطة در جمع حبنطی
و مانند آن و از او نیان جمع کثیر فعاللة و افاعلة بکسر لام و عین و زیادهٔ تاست و مانند آن از آنچه بر وزن جمع اقصی بود
خالی از مد و بسبب لحوق تا از اوزان آنها بر آمده باشد چون فعاللة و فواعلة و آن بسبب اطراد جمع اسم منسوب یا عجمی
بشبه مناسبة و بودن اینها بر وزنی که در آن جمع اقصی مطرد بود و تردید بجهت منع خلوست چون کشامرة در کشمیری
و اشاعرة در اشعری و فراعنة در فرعون بالکسر و فراغنة در فرغون و جواربة در جورب و الحاق تا در جمع عجمی برای دلالت
بر فرعنه است بجهت بودن تا فرع چنانکه عجمی فرع عربی ست و در منسوب همچنین بجهت بودن یا در نسبت فرع نحو تا و گاهی
نیاید چون کیالج در کیلج و گاهی تا در جمع اقصی نیز برای تاکید افزایند چنانکه در غیر اقصی می افزودند نحو ملائکة جمع
ملک که در اصل ملاک ست و صیاقلة در جمع صیقل و گاه هست که جمع بر لفظ واحد نیاید چون نسار بالکسر جمع امراة و
مناجذ جمع جلذ بضم جیم و متاخذ جمع خلد بضم خاء معجمه والو جمع ذو از همین قبیل ست و گاهی جمع مانند مفاعل را بسوی
مفاعیل کنند چون دراهیم و صیاریف در دراهم و صیارف جمع درهم و صیرف و گاهی عکس این کنند نحو سرائل و عصافر
در سراییل و عصافیر جمع سربال و عصفور و ابن مالک گفته که جائز ست رد نحو مفاعل غیر فواعل وقتیکه در آخر آن حرف
علت بود بسوی فعالی بفتح فا و لام چون حباطی بفتح طا در حباطی بکسر طا نه جواری در جوار کذا فی الشرح و گاهی
جمع را باز جمع بکنند جمع تکسیر و یا جمع صحیح بالف و تا لکن وقتیکه جمع را مفرد باعتبار کنند در معنی جماعت و جمع الجمع قیاسی
ست در جمع قلت نزد اکثرین و مبرد و رمانی از ایشان ست و در جمع کثرت نزد بعضی و در تسهیل هست که جمع تکسیر را
تکسیر کنند مگر در نحو مفاعل و مفاعیل و فعلة بر وزن رطبة و عقبة چون اکالب جمع اکلب که جمع قلت کلب ست
و جمال جمع جمائل بالکسر که جمع کثرت جمل ست و بیوتات جمع بیوت که جمع کثرت بیت ست از کلام جاربردی
و نظام الدین مراد از جمع صحیح اینجا جمع بالف و تاست فقط لکن مصر در اصول بواو و نون هم نظیر آورده چون صیرن
جمع صیر که جمع صیورست و اطلاق جمع الجمع بر کمتر از نه نیاید چنانکه اطلاق مفرد بر کمتر از سه نیاید کذا فی الاحمد
والجاربردی میگویم عبارت حسنه آنست که در شرح نظامی واقع ست لا یطلق علی اقل من تسعة او اربعة کما ان الجمع
الاول لا یصح الا لثلثة او اثنین علی اختلاف الرایین فی اقل الجمع فیقدر الجمع مفردا و یجمع علی ما یقتضیه الاصل
انتهی و در شرح از کافی آورده که اگر کسی گوید بخدا اناعیم لازم شود بر وی بیست و هفت چهار پایه از آن که اقل نعم
سه است و اقل انعام نه پس اقل اناعیم بیست و هفت باشد و نیز در وی هست که نزد ابن سراج ساختن جمع
که سوای مفاعل و مفاعیل ست جائز بود و مذهب سیبویه و معظم نحویین آنست که جمع الجمع مقصور بر سماع ست
و قول زمخشری یقال فی کل افعل و افعلة و افعال فی کل افعال افاعیل تسامح ست و کثیر ست نحو جمالات و کلابات
و بیوتات و حمرات و سوحبات و جزرات و اگر نامند مساجد و مصابیح را نام کسی نهند جمع آن مساجدون و مساجدات

گویند و مصابیحون و مصابیحات بجهت عدم قبول تکسیر چون اوزان جمع تکسیر تفعیل والتی وقت آن رسید که جمع
تصحیح بیان کنیم پس جمع تصحیح بواو و نون یا بیا و نون مطرد است برای لفظیکه کاف بیانیه در اینجا زائد است مجرد از تای ملفوظ غیر معوض
است مشروطیکه علم است که مذکر عالم ای عاقل را نحو زیدون جمع زید از مثال مجرد از تا نحو طلحة علم رجل علامت صفت خارج شد بخلاف
لفظی که دران الف تانیث است چون سلمی و حبلی و حمراء در خارج و وقتیکه نام مذکر عاقل بود جمعش بواو و نون آید اتفاقا
و از قید ملفوظ مانند هند و سعاد خارج شد و چون اینها را نام مذکر عاقل نهند جمعش بواو و نون آید نحو زینبون که در وقت
تسمیه مؤنث با تا جمعش بالف و تا آید و از غیر معوضه تای ملفوظه معوض خارج شد که آنرا در وقت تسمیه مذکر عاقل
بواو و نون جمع کنند یا مجرد از این یا صفت است مر مذکر عاقل را علم آن چون ضاربون در ضارب و از این قول مانند
حائض و طالق و مرضع خارج شد بجهة بودن اینها صفت مؤنث اگرچه مجرد از تاست و همچنین نحو بازل و صاهل که صفت
مذکر غیر عاقل است و سبب اختصاص این جمع بمذکر عاقل آنست که عاقل افضل است از غیر عاقل چنانکه تصحیح افضل است
از تکسیر و اختصاص آن باعلام و صفات نه بغیر اینها از آنکه عادت عرب در علم محافظه است از تغیر و تصرف و در تصحیح
تغیر و تصرف نیست و نیز در وقت جمع تعریف علمی ضعیف میشود پس جبران تصحیح کردند چنانکه جبر نقصان در مانند قلت
و کثرت بنا نمودند و صفات هرگاه که با فعل مشابهت لفظی و معنوی میداشتند جمع آنها نیز بهیچ جمع آنها آوردند چون نصرون
و ضاربون لکن بشرط در جمع همچنین صفت آنست که نه بر وزن افعل بود که مؤنثش فعلاء است چون احمر و حمراء و نه بر وزن
فعلان که مؤنثش فعلی آید چون سکران سکری و نه صفت مشترک میان مذکر و مؤنث نحو فعیل بمعنی مفعول چون رجل قتیل
وامرأة قتیل و فعول بمعنی فاعل نحو امرأة صبور و رجل صبور مگر آنکه مشترک صفت خماسی بود نحو سهصاق پس نگویند
احمرون و سکرانون و قتیلون و صبورون مگر وقتیکه اینها مصغر یا منسوب باشند نحو حمیلون و احمیرون و سکیرانون
و قتیلون و صبیرون و بصریون و سبب عدم جواز در اینها آنست که صفات هرگاه که مشابه افعال بودند و اصل در فعل فرق
است میان مذکر و مؤنث آنها بتا چون زید قائم و یقوم و هند قائمة و تقوم اصل در صفات هم فرق شد میان مذکر و مؤنث آنها بتا چون قائم
و قائمة و حسن و حسنة و هرگاه که اصل در اسماء آن بود که میان مذکر و مؤنث آنها فرق بالصیغه بود چون رجل امرأة و جمل ناقة و مانند آن نحو احمر و احمراء
قلیل است پس هر صفتیکه مؤنث آن با تا نیاید مشابه اسماء شود و لهذا این جمع در افعل فعلاء و فعلان فعلی و صفت مشترک غیر خماسی نبود
و جائز داشته سیبویه ندمانون و سیفانون بجهت قبول ندمانة و سیفانة پس گفته که عرب ندمانون و سیفانون
نگویند بسبب حمل بر احمر و اغلب که آن در فعلان بالفتح صفت عدم قبول تاست پس ندمانة و سیفانة بمنزله شاذ است
بخلاف فعلان صفت بالضم که اصل در آن عدم قبول تانیث گویند رجل خمصان و امرأة خمصانة و افعل التفضیل اگرچه
قابل تانیث است لکن جواز این جمع در وی بجهت فرق در افعل صفت است و در صفت خماسی که آن نیز قابل تانیث بجهت
استکراه تکسیر است پس نماند برای وی مگر جمع صحیح و جواز این جمع در مصغر و منسوب اگرچه از قسم مذکور باشند بجهت بودن اینها

نیز صفت در معنی ازانکه معنی رجیل مثلاً رجل حقیر ست و معنی بصری منسوب الی البصره لکن مصغر بر موصوف جاری نشود و عمل
نکند بجهت بودن آن دال بر وصف و شی بخصوص موصوف پس چگونه برای وی فاعل بعد وی مذکور شود و یا موصوف
قبل وی و معه در اصول گفته و لا مشترکة غیر افعل منه و بغیر زات خمسة اصلیة اقول افعل التفضیل لیس من الصفات المشترکة
فی اصطلاحهم وان کان مع من مشترکا بین المذکر والمؤنث یقول زید افضل من عمرو وهند افضل منه لان ذلک عارض لا یجعله
من الصفات المشترکة الاتری انک تقول هند قائم ابوها و زید قائمة امرأته و جائز ست این جمع نزد کوفیین و ابن
کیسان در علمیکه تاء تانیث دارد چون طلحة و طلحون لکن کوفیین عینش در ینوقت هم ساکن دارند چنانکه در حالت
افراد بود و قیاس بر جمع الف و تا نکنند و ابن کیسان عینش را فتحه داد چنانکه در ثمرات و طلحات و این جمع نیاما
و استعمال ست ازانکه با وجود تا اگر جمع کنند لازم آید جمع در علامت تانیث و تذکیر و اگر حذف کنند حذف
بی دلیل بود یا غلبه ظن بسوی جمع مجرد از تا بجهت علمیه وقوع این جمع در وی و نیز وقتیکه در علم ذی التا جائز شد
در صفت ذی التا نیز جائز بود چون علامون در علامة و ربعون در ربعة و آن بالاتفاق جائز نیست و اگر قیاس
بر علم ممدود یا مقصور بود نیز جائز نبود ازانکه همزه ممدود در ینوقت بواو بدل شود و الف مقصور رد شود بجهت
دلالت فتحه بران پس صورت علامت تانیث نماند و جائز داشته اند کوفیین و ابن کیسان در فعلی فعلاء و فعلان و فعلی
نیز بدلیل قول شاعر ع فما وجدت بنات بنی نزار * حلائل احمرین واسودینا * و نزد غیر ایشان شاذ ست از جمله
تغیراتی که درین جمع واقع میشود دانست که بیفتد در الف مقصوره بجهت اجتماع ساکنین و ما قبلش مفتوح ماند برای
دلالت بران چون مصطفون و مصطفین در مصطفی و نزد کوفیین جائز ست در مقصور که الفش زائد ست حذف الف
نسیا و ضم ماقبل واو و کسر ماقبل یا چون موسون و موسین و عیسون و عیسین در موسی و عیسی کسائی فتحه دهد ما قبل واو
و یا هرگاه الف اصلی بود چون عصون و ضمه بدهد در غیر الف اصلی چون حبلون و همزه تانیث واو شود نحو حمراون در حمراء
وقتیکه علم شخصی بود و باقی احوال ممدود از بحث مثنی یاد کن اما سنون و سنین بالکسر یا بالضم نیز بر سبیل قلت در جمع سنة
بالفتح که در اصل سنوة و سنهة ست بمعنی سال و تغیر حرکت فا در جمع برای دلالت بر تغیر و نقل از اصل ست که آن علم عاقل
و یا صفت عاقل ست و قلون و قلین بالضم و الکسر در جمع قلة بالضم که در اصل قلو ست و آن دو چوب ست که
طفلان بوی بازی کنند یکی دراز که آنرا مقلاء گویند و دیگر خورد که آنرا قلة نامند و آنرا بفارسی غوک چوب نامند
و ثبون و ثبین بالضم در جمع ثبة بالضم بمعنی گروه که در اصل ثبوة یا ثبیة ست و جمعش اثابی بیای مشدد و مخفف نیز آید
و اهلون و اهلین در جمع اهل بمعنی کسان و کسان سرا و مانند آن چون فئون بالکسر در فئة بالکسر که در اصل فئیة
ست و عضون بالکسر در عضة بالکسر که در اصل عضوة ست و مئین بالکسر و قیل بالضم در مئة بالکسر که در اصل
مئیة ست و جمعش مائی بر وزن جنب نیز آید و برون بالکسر و الضم در برة بضم باء موحده که در اصل بروة ست

عش بری نحو ذلی نیز آید وطبون بالکسر والضم در طبة بالضم که در اصل طبوة است وجمعش طبی نحو ذلی نیز آید وکرون بالضم
والکسر در کرة بالضم که در اصل کروة است وجمعش کری نیز آید ورقون بالکسر در رقة بالکسر که در اصل ورقة است ولدون بالکسر
در لدة بالکسر که در اصل ولدة است واضون بضم ضاد معجمه در اضاة که در اصل اضوة یا اضیة است وقنون بضم نون در قناة که در
اصل قنوة است وحذف الف مقصوره درین هر دو لفظ تسهیلا ست ولهذا ما قبلش مضموم بود ورنه قیاس فتح ما قبل بود چنانکه
در جمع مانند مصطفی واوزون در اوز بکسر همزه وفتح واو وتشدید زا معجمه وحرون در حرة بالفتح وتشدید ویونس در حرة احرون
بفتح همزه وکسر آن حکایت کرده وارضون در ارض وهنون در هن که در اصل هنو است وعالمون در عالم بفتح لام وابون و
اخون وبنون در اب واخ وابن که در اصل ابو واخو وبنو است همه مخالف قیاس است بجهت فقد شرط جمع اسم وصفه لکن
در لفظی که محذوف اللام است اگر عوضش تا است ما قبلش مفتوح کثیر است تا آنکه نزد بعضی مطرد است در وی ودر محذوف الفاء
که عوضش تا آمده ودر مضاعف وجز آن قلیل است بر حسب سماع وگاهی نون این جمع که مخالف قیاس اند محل اعراب
بالحرکت گردد برای تنبیه بر مخالفت قیاس واین وقت یا بجهت خفت آن از واو وتنوین لازم گردد ونونش باضافت
نه افتد نحو سنین ۵ وان لنا ابا حسن علیا ۵ اشاب بر وجن له بنین ۵ ونحو بلغ البرحین والبلغین والذرحین والفتکرین یا لام
والافورین اسمای دواهی اند نه جمع اگرچه بر صورت جمع اند واین جمع برای مرکب علم نیز آید چنانکه در بحث تثنیه گذشته
واما جمع تصحیح بالف وتا پس برای علم مؤنث است قیاسا برابر است که علامتش تا بود ظاهر یا مقدر یا الف مقصوره وممدوده
چون سلمة وهند واسماء وسلمی وهمچنین جمع لفظی که در وی تانیث است ملفوظ یا مقدر اسم بود چون ارض وظلمة وعقرب
وصحراء ودلتبرسه یا صفت بشرطیکه نه بر وزن فعلاء بود که مذکرش افعل است نحو حمراء ونه بر وزن فعلی که مؤنث فعلان است
نحو سکری از آنکه جمع بالف وتا فرع جمع بواو ونون است هرگاه که جمع احمر وسکران بواو ونون نیاید جمع مؤنث ایشان بالف وتا نیز
نیاید مگر نزد ابن کیسان که سکریات وحمراوات جائز است چنانکه احمرون وسکرانون نزد وی جائز بود واگر بر مانند
سکری وحمراء اسمیته غالب آید جمع آنها بالف وتا باتفاق جائز بود چون قول علیه السلام لیس فی الخضراوات صدقة وحمراوات
غلبه اسمیته استعمال آن در بعض افراد وی است فقط وبعضی اطراد این جمع در لفظی کرده اند که علم مؤنث عاقل بود چون سلمی
واسمیکه مؤنث بالف بود وعلم مذکر عاقل نشده باشد چون بشری وذفرای یا تای آن ظاهر بود اگرچه مسمی مذکر عاقل بود چون
طلحة وحمزه وتکریة دواخیة واسمی که هم مذکر اعتبار کرده شود وهم مؤنث وجمعش بواو ونون وجمع تکسیرش نشده باشد چون الف وتا وجیم ومانند
آن وجمع لفظی مذکر که صفت غیر عاقل بود برابر است که مذکر حقیقی باشد یا نه نحو صافن وصافنات وسجل وسجلات اگرچه مصغر باشد چون جمیلات
از آنکه اسم اگرچه بسبب تصغیر موصوف میگردد در معنی لکن برای حصول فرق در عاقل وغیر عاقل تجویز کرده اند ذو غیر عاقل جمع عاقل چنانکه مؤنث
فرع مذکر است پس غیر عاقل را حکم مؤنث داده اند در جمع بالف وتا یا لفظی مذکر که مر او را جمع مکسر نیامده باشد وهم غیر مذکر عاقل بود چون سرادقات وایوانات
اطراد نزد فراء است ونزد غیر وی باعتبار غلبیت مطرد است وصفت خماسی مجرد که مؤنث باشد چون صهصلق وجمعش بسبب استکراه تکسیر آن

چنانکه در اسم خماسی مجرد نزد فراء و نزد غیر وی بر سبیل غلبه چون سفرجلات و همچنین غالب ... جمع تکسیر که باز دیگر تکسیری کنند چنانکه
در بال و بیوت و صواحب گویی رجالات و بیوتات و صواحبات بدانکه هم که شرح گفته که ازین جا دو صفت ظاهر شود جمعش با الف
و تا نیاید برابرست که از قبیل صفات مشترکه بود یا نه چون جریح و صبور و حائض مرضع بجهت فرق در ذی التاء و غیر وی
و آمده است در مؤنث معنوی که علامتش ظاهر نیست و مؤنث غیر حقیقی ست بحسب سماع چون ارض و عرش و سماء و کائن در
شمال و در لفظی که علامت تانیث در وی نه لفظی بود نه معنوی و جمع تکسیری آمده باشد چون حوانات و زخوان و جمع تکسیر
اخونة و خون ست و از جمله تغیرات این جمع آنست که تاء تانیث در و بلفظی تا بود علامت تانیث جمع نشود نحو مسلمة مسلمات
و حکم الف و همزه از بحث مثنی بدانی یعنی جایی ثابت مانند و جایی واو شود و جایی یا و همچنین حال مرکب هم ازانجا معلوم شد
و مؤنث ثلاثی که محذوف اللام بود و عوضش تا در آخر در آید سه نوع است یکی مفتوح الفاء و حکمش بوقت این جمع آنکه
ست بجهت خفت فتح چون اموات جمع امة که در اصل اموة ست و بعضی گفته که امة ازان قبیل ست که جمع سلامت در وی
نیامده بلکه اکتفا بتکسیری شده و آن اماست است و همچنین ضعوات و هنوات در ضعة و هنة که در اصل ضعوة و هنوة بوده
ولی رد هم آمده چون هنات و ذوات در هنوة و ذوة و در بعضی ازین مفتوح الفاء هیچ جمع صحیح نیامده بالاتفاق
بجهت اکتفا بر تکسیر چون شاة و شفة که جمع اینها بواو و نون و الف و تا نیامده بلکه شیاه و شفاه دوم مکسور الفاء و تغیر
زیاده درین جمع اکثر ست بجهت تخفیف و ثقل کسره چون سیات و زیات در رایة و زریة و برد نیز آمده چون ضفوات
در ضفة سوم مضموم الفا و درین قسم عدم رد هست فقط بجهت ثقل ضمه چون ثبات و کرات در ثبة و کرة و اخوات در جمع
اخت بردلام از جهت بودن آن مفتوح الفاء ست نه مضموم الفاء چراکه اصل اخت اخوة ست بالتحریک و اخوات بسکون
عین نیز آمده و در جمع بنت و ابنة بنات گویند بفتح با با وجودیکه ظاهر بنات بکسر باست در جمع بنت و ابنات جاثبات
همزه در ابنة ازانکه همزه در را اولا بر بنوات بالتحریک جمع کرده اند باعتبار اصل و بعد آن بعد ازان واو را از جمع اینها حذف
کردند نسیا چنانکه از اینها حذف کرده اند و عین هر لفظی که بر وزن فعلة بالفتح بود چون تمرة و رکوة بمعنی خرما و ظبیة
نه اجوف و صفت و مضاعف در وقت این جمع فتحه یابد نحو تمرات و رکوات و ظبیات بجهت فرق میان اسم و صفت
و بودن اسم اولی بتغیر از راه خفت آن و اختیار فتحه بجهت خفت است و سکون اگرچه اخف ست لکن بسبب فرق اسم
و صفت نیست بجهت بودن این صفت ساکن در وقت جمع ماندن و عین اجوف نحو جوزة و بیضة بر سکون اصلی خود
تا بالف بدل نشود و زیاده تغیر تحریکی غالب عود نشود چیزی که ازان فرار شده و لازم نیاید و هذیل در اجوف نیز
فتحه دهد بجهت قیاس بر صحیح العین و فرق در اسم و صفت و عدم التفات بسوی ثقل که از حرکت پیدا شود بجهت عروض حرکت
و ایراد نمایند ضاعة و با همه جمع ضائع و بائع مندفع ست و گاهی عین ناقص هم ساکن داشته میشود و نزد بعضی قیاس ست
بجهت ثقل که از اعتبار ... حاصل است و علت ... بر وزن فعلة ... [illegible]

یعنی یاء از جنس بست و لحیة فتحه یا با از جهت فرق و تخفیف و کسره از جهت متابعت فا نحو کسرات و کسرت و لحیات لحیات و
بنی تمیم با تجویز فتحه و کسره سکون نیز خوانند از جهت رعایت اصل و خفت آن و رضی اسکان را نسبت به لغت بنی تمیم نکرده و
ناقص واوی است در جوفش چون رشوة و دمیة و بغیة سکون و فتحه یابد بجهت فرق و خفت نه کسره بجهت ثقل واو بعد کسره و استثقال
کسره بر یا گوئی رشوات و دمیات و بغیات و انده بسی فتحه را تجویز نکنند و بعضی در ناقص یائی هم کسره را منع کنند چنانکه در
ناقص واوی منع کرده است فراکسره در جمیع باب کسره ناقص را جوف بود یا نبود و جروات بکسر جیم در اجمع جروة
بالاتفاق شاذ است و نزد بعضی فتح عین در اجوف یائی چون عیرات جمع عیر بالکسر بالاتفاق شاذ است و رضی گفته
که فتح در اجوف یائی نزد ما مثل کسره بر حسب قیاس جز در لغت هذیل ست پس عیرات نزد او شان شاذ است و عین
آنچه که بر وزن فعلة بالضم بود و صحیح العین نه ناقص یائی و مضاعف چون حجرة و خطوة فتحه یابد بجهت فرق و خفت
و ضمه بجهت اتباع فا نحو حجرات و خطوات و فرا اتباع را منع کند و بنی تمیم با وجود فتحه و ضمه سکون نیز خوانند از جهت
رعایت اصل و خفت آن و در ناقص یائی و اجوفش نحو رفیه و دولة سکون یابد بنظر اصل و خفت و فتحه بجهت فرق و عدم
استثقال آن بر واو و ضمه جائز نبود بجهت استثقال آن بر واو و بر ما قبل یا اما صفت و مضاعف از این هر سه وزن ساکن
ست فوق نحو صعبات و صدرات و صلبات و تارات و عدات و سدرات در صعبة و صغرة و صلبة و مرة و عدة و سدة اما در
صفت پس بجهت فرق میان اسم و صفت و بودن سکون الیق بصفت بجهت بودن آن نحو فعل در ثقلیت از نسبة
اسم و در مضاعف بجهت لزوم فک در صورت تحریک با وجود لزوم ادغام در صورت جمع مثلین متحرکین در یک کلمه بدون
التباس و الحاق والمونث بتقدیر التاء اذا کان علی وزن فعل ثلاثیة الفاء کفعلة بالتاء الملفوظة فی جمیع ما ذکر من التحریک
والاسکان والاختلاف مفتوح الفاء کمفتوح الفاء فنحو ارض بهمزة مکسور الفاء کمکسور الفاء نحو ابل و غیر کسرة و دیمة و
مضموم الفاء کمضموم الفاء نحو عرس بحجرة و الصفة کالصفة و المضاعف کالمضاعف و کهلات بفتح عین جمع کهلة بالفتح
که صفت است شاذ است و قیاس سکون ست چنانکه دانستی و قطرب جائز داشته فتح عین در مانند صعبات و جز آن
از صفات قیاسا و لازم شده فتحه عین لحیات بجهت غلبه فتح و قلت سکون در مفردش که لحیة است بفتح عین صفت ایراد
نشود و رضی گفته که در لحیة دو لغت ست فتح عین و اسکان آن و فتحه اکثر ست و جمع آن بر مفرد مشهور ست و بعضی گویند
که هرگاه که تا در لحیة لازم شده بجهت بودن آن صفت مونث و عدم مذکر آن گوسپند شاة لحیة ای قلیل اللبن شد مانند
اسما در لزوم تا نحو قصعة لکن در قاموس ست شاة لحیة مثلثة الفاء و لحیة کسرقة و عنیة ای قلیل اللبن و غزیرة اللبن ضد
صراح شاة لحیة مثلثة اسے مضی علی نتاجها اربعة اشهر و جف لبنها و لحیات شاذ لان حقه السکون کذا فی الشرح
و غالب است فتح عین ربعات بجهت جواز آن در ربعة و لهذا بفتح عین صفت ایراد نشود و غلبه فتحه در جمع و عدم اعتبار
بر جواز چنانکه در مفرد ست بجهت مطابقه چیزی ست که در جمع فعلة بالفتح غالب ست و آن فتحه است از آنکه فعلة اسم علیست

از فعلة صفت و در قاموس ست جمعها ربعات و بالتحریک شاذ و نزد بعضی فتح عین در لجیات و ربعات بجهت آنکه
وصفت ست و در اصل اینها اسم اند و فتح اینها بلحاظ اصل ست چنانکه لفظ کلیه در اصل اسم ست بمعنی ماده سنگ و در
استعمال وصف واقع میشود گویند نسوة کلبات و امرأة کلبات رضی گفته که جائزست از روی قیاس نسوة کلبات
بسکون عین باعتبار وصفیت عارضی چنانکه در صعبات فتح عین در وقت تسمیه بجیزی جائز از جهت اسمیه عارضی
وچون هم از صیغ جمع فارغ شد خواست که آنچه در معنی جمع اند و در حقیقت صیغه جمع نیستند بیان کند و آن دو
نوع ست اسم جنس و اسم جمع و فرق میان هر دو در آخر فصل بیان کرده خواهد شد ان شاء الله تعالی پس گفت
و در معنی جمع بودن از صیغ جمع آنچه می آید بلحوق تا باخر مفردش برای معنی جمع و بحذف آن برای معنی مفرد
و این قسم قلیل ست چون کماة بر وزن فعلة بالفتح بمعنی سماروغها و احدش کمء و بحذف تا یا یا از آخروی
برای معنی جمع و بتا و یا برای معنی مفرد و این نوع کثیرست نحو تمر بمعنی خرماها و واحدش تمرة بمعنی یک خرما و معد
بفتح فا و کسر عین و بر عکس نیز و آن در انسان بمنزله حوصله است در طائر و واحدش معدة و ارطا و ارطاة و
دغلی و دفلاة و بهمی و بهماة و کمثری و کمثراة و مانند آن در روم و حبش و زنج در رومی و حبشی و زنجی و از این قسم آنچه
که بحذف تاست در غیر مصنوع غالب ست و نحو سفین و سفینه و لبن و لبنة و قلنسوة خلاف قیاس ست بجهت
بودن اینها از مصنوعات و این هر سه قسم مذکور از اسماء اجناس اند و از اسم جمع پس از اوزان وی ست
فعل بالفتح مثل رکب و می آید بحسب سماع در فعل بالتحریک چون جامم و جوم و ولد و ولدة و فعلة بالتحریک چون فاجر
و فوج و فاعل و فاعلة نحو راکب و ناجیة و رکب و نوح و فعال بفتح فا و تشدید عین نحو خوان و خون و فعل بالفتح
نحو شخص جمعش بر صورت مفردست و از انجمله است فعل بالتحریک و آن می آید در فعلة بالفتح چون خیمة و خیم و فاعل
چون خادم و خدم و غائب و غیب و فاعلة نحو ناشئة و نشأ و فعیل نحو شریف و شرف و فعول بالفتح نحو عمود و عمد و
فعال بالکسر نحو اهاب و اهب و فعل بالتحریک نحو خشب و جمع آن بر همین صورت است و از انجمله است فعل بکسر
عین نحو طرب جماعة طربان و از انجمله است فعل بضم عین چون عبد جمع عبید و از انجمله است فعلة بالضم و آن می آید
در فعل بضم عین و فاعل چون رجل جماعة رجل و راجل و در فعال بالضم فا چون شجاع و شجعة و از انجمله است فعالة بالضم
و آن می آید در فعل بالفتح و فعل بالکسر و فعل بالتحریک و فاعل و فعال بالضم و فعیل چون سهم و سهامة و ظئر و ظؤرة
و اخ و اخوة و فارة و فرة و شجاع و شجعة و رفیق و رفقة و از انجمله است فاعل و آن می آید در فعل بالتحریک و فعلة
بالتحریک چون جمل و جامل و بقرة و باقر و در فاعل چون صائم که هم جمع ست و هم واحد و از انجمله فعیل ست و آن
می آید در فعل بالفتح چون عبد و عبید و ید و یدی و معز و معیز و فعل بالتحریک چون رحی و رحی و فعل بالکسر
نحو جرس و جریس و فعلة بالتحریک چون بقرة و بقیر و فاعل و فعال بالکسر چون حاج و حجیج و حمار و حمیر و بهیم و هو جمع بهیمة

وازانجمله است فعال بالضم وآن می آید در نحو فعل چون توام وتوام بمعنی آنکه با طفل دیگر متولد شود از یک بطن نر باشند
یا ماده دو باشند یا زائد ومونث توامه بود وفعل بالفتح نحو عرق وعراق وفعل بالکسر وفعل بکسر عین وفاعل وفعیل وفعال
بضم فا وفتح عین وفعلی بالضم نحو ظئر وظوار ورخل ورخال ورُبّی ورُباب وعار وصدیه وعداد وربیع وبرابر تفسار ونفاس وربّی بالضم زاد تشدید
یا در رباب وگاهی عراق بمعنی مفرد هم آید وازانجمله است فعلاء بالفتح والمد ومی آید در فعل بالفتح وفعلة بالتحریک چون شیئ واشیاء
مقلوب اشیاء وقصبه وقصباء بمعنی نیها وطرفا هم واحد است وهم اسم جمع وازانجمله مفعولاء است بالفتح والمد می آید در فعل بالفتح
وفعل بالکسر وفعیل وفعال بالفتح وفعال بالکسر چون شیخ ومشیخاء وعلج ومعلوجاء وکبیر ومکبوراء واتان واتوناء وحمار ومحموراء
وازانجمله است فعاله بالفتح ومی آید در فعل بالتحریک وفاعل چون حمل وحماله وشاب وشبابه وصحابه وغیر آن نحو فعل بالکسر که می آید در فعل
بالتحریک چون ولد ودوار وشاة که در اصل شوهه بود نحو جمع آن شیه وفعول وفعوله چون لبون ولبونه ولبن وفعال بالفتح
که می آید در فعل بالکسر چون شمل وشمال وفعال بالضم وفعله بالتحریک چون حول وحوال وثمره وثمار ودر کدام بالفتح واحد
وجمع هر یک بصورت است وفعلان بالفتح که می آید در فعل وفعاله بالکسر والضم چون صنوة وصنوان وقنوة وقنوان وقنیان
بیاء شاذ است وفعل بالتحریک چون قناء وقنوان وفعله بالتحریک چون اموات وامنه که در اصل اموه بود وبدان مفرد وجمع
هر یک صورت است وافعول بضم همزه وعین که می آید در فعاله بالتحریک وفاعل چون بقرة والبقور ومالک والموک وفعالاء
بالکسر والمد که می آید در فعل بالفتح چون خط وخطار وفعلان بکسر عین چون ظربان ظربای وفعیل که می آید ورشاة ذربة بفتح وراء
وکسر یاء مشدده وفعله بکسر عین که می آید در فرد بالکسر نحو قرده وفعاله بالضم که می آید در حمل نحو حماله وفاعول وفاعوله وفعول
که می آید در بقر نحو باقور وباقوره وبیقور ومفعل ومفعلة بفتح میم وعین که می آید در نحو رجل ومانند عبد نحو مرجل ومعبدة
ومسبقة وفعلان وفعلی وفعلاء بکسر فاء وعین وتشدید لام که می آید در نحو عبد چون عبدان وعبدی وعبداء وفعلاء بکسر فا
وفتح عین که می آید در بیع بر وزن جمیله نحو بیعاء ومفعلاء بضم عین که می آید در شیخ ومشیخاء کذا فی الاصول فرق میان
اسم جمع واسم جنس آنست که اسم جنس بالوضع اطلاق کرده میشود بر قلیل وکثیر وواحد وما فوق آن چون ماء وزیت
وتمر وروم وعدم اطلاق لفظ کلم بر واحد واثنین بلکه بما فوق باعتبار استعمال است نه باعتبار وضع بخلاف اسم الجمع که هیچ
جمع است در اطلاق اکثر از دو باعتبار وضع نه بر واحد واثنین ولهذا رجل رکب ورجلان رکب نگویند ونیز در اسم جمع وواحد
آن بتاء ویا فرق نکنند چنانکه در روم رومی وتمر وتمرة بخلاف کماة وکمار وفرق میان اسم جمع واسم جنس وجمع تکسیر آنست که اوزان
این هر دو مخالف اوزان جمع است وطریق بنای اینها مخالف طریق بنای انها است مثلاً روم ورومی وتمر وتمرة که تغیر در اینها
در کلمه اخیر است که تاء ویاء باشند نه در صیغ اینها بخلاف جمع تکسیر که تغیر در ذات مفرد می شود از تحریک واسکان وحذف وزیادت
حروف ویا حرکت اگر چه در مانند فلک تغیر تقدیری است وضمیر عود ضمیر واحد بسوی جمع جائز شود بخلاف اسم جمع واسم جنس که
لفظ اینها مفرد است وعود ضمیر واحد بسوی وی جائز وضمیر جمع بتقدیر اسم جمع واسم جنس بر لفظ اینها بود بخلاف جمع تکسیر که

در وقت تصغیر آنرا رد بسوی واحد کنند و از اوزان جمع قلت هم نیست تا التصغیر بر لفظ انها می شد بلی رد بسوی واحد
و جمع تمیز ما فوق عشره واقع نشود و در اسم جمع و اسم جنس تمیز اینها واقع شود و آنچه نوشته شد مذهب جمهور است و نزد ابی الحسن
هر اسم جمع که حروف واحدش از جنس حروف وی باشد جمع بود چون رکب و راکب و جامل و جمل و باقر و بقرة و مانند آن و نزد فرا
اسم جنس چون اسم جمع هم جمع است اگر واحدش از حروف وی بود چون تمر و تمرة و روم و رومی چنانکه رکب و راکب و مانند
آنست پس اسم جمع و اسم جنس که واحد آن از لفظ وی نبود بالاتفاق جمع نیست چون ابل و زرت بدانکه مناسب آن بود
که اینجا هم مصنف اوزان اسم جمع را که کثیر است اولا ذکر میکرد و آنچه که کم است بعد وی چنانکه در اصول کرده و از جمله تصرفات
تصغیر است و آنرا تحقیر نیز گویند و اکثر اطلاق آن مجازا بر مصغر و محقر آید و آنچه که در وی تصغیر رفته آنرا مکبر گویند مصنف
بیان معنی تصغیر حقیقی نمود و گفت ای تغییر لفظ تا دلالت کند بر حقارت یا قلت و این نوع اول در مفرد بود چون جبیل در جبل
و ثانی در جمع چون دریهمات در دراهم پس قول وی تغییر لفظ بمنزله جنس است و باقی قیود بمنزله فصل و نگفت تغییر اسم بلکه لفظ گفت
تا شامل ماند تصغیری که در فعل واقع شده اگرچه شاذ است چون ما احیسنه و نگفت تصغیر زیادت کردن یا و تا شامل
ماند تصغیری را که در آن الف و یا زیاده کنند نحو اللتیا و مانند آن از اسماء مبنی با الف فقط بعد دو حرف بعد ضم اول و فتح
دوم چنانکه نزد صاحب عزی و بعض کوفیین است نحو دوابة و شوابة و روابة و شابة و نزد بعض بصریین اصل این هر دو دویبة
و شویبة است یا ساکن بعد فتحه را با الف بدل نمودند چنانکه در من احب کمیتا و نگفت زیادة شئی در مرتبه سوم تا شامل
نادیا خارج نشود و تعریف تصغیر اینجا اخصر است از تعریف اصول و آن آنست المصغر ما کان بزیادة یاء ساکنة بعد
حرفین او یاء او الف فی کلمة تدل علی تحقیر او تقلیل المسماة انتهی و محل تقلیل و تحقیر در اسما مبهم بود چون رجیل و زبیک معلوم
نمی شود که کدام چیز از ایشان محقر و مقلل نموده و در صفات معلوم باشد نحو عویلم و سوید که محل تحقیر و تقلیل علم
و سواد است و تحقیق بزیر در بزار دلالت کند بر ضعف در حرفه بزازی و در مجموع تقلیل عدد مراد باشد چون دریهمات
و جائز است که در جمع هم تحقیر قصد کنند پس در چیزیکه تعظیم آن متوهم بود تحقیر مراد باشد و در چیزیکه کثرت آن متوهم بود
تقلیل مقصود و این هر دو قسم کثیر است و گاهی بر سبیل قلة برای التقریب چیزی سپس می آید که بعد آن متوهم بود
و غرض ازان بیان قلت تفاوت میان دو شئی باشد چون زید قبیل عمر منک که غرض ازان قربت زید نزد اوست بالبعد
ست و بیان قلت تفاوت میان اینهاست صغر زید از مخاطب که آن از صیغه تفضیل بر وجه اتم مستفاد میشود و این
نوع از تصغیر در ظروف اکثر است بنسبت غیر اینها چو دوین هذا و فویقه و قبیل هذا و بعیده و اگر تامل کرده شود در این قسم
هم تقلیل می باشد لکن آنرا التقریب لازم بود و هم مقصود و تصغیر گاهی برای تعظیم است و ترحم آن نیز بود مجازا نحو کل اناس
سوف تدخل بینهم دویهیة تصفر منها الانامل پس مراد از دویهیة داهیة عظیمة بود که موت است و نحو یا بنی ارکب معنا و اینجا قصد
از تصغیر شفقت و ترحم است و بعضی تکلف کرده اند در ادخال این هر دو قسم اول با بنیانکه داهیة دقیقه عظیم بود سریع الوصول

پس تصغیر آن برای تقلیل مدت بود بانیکه گاهی خردترین اشیا مستند امر بزرگ بود و ازین قبیل ست که موت گاهی
بامر صغیر غیر مستند واقع شود و ثانی بانیکه در تصغیر مترحم تقلیل مراد باشد و شناخته شد آن نیست کذا فی الجاربردی و مصراینا
بر دو تسمیه را ازل مجاز داشته و گفت لان التحقیر یناسب الترحم وللتصغیر الانما یاتی للتعظیم ولیضاده وقد یستعمل ما فی
فی ضده انتهی گوییم دلیل ثانی احسن از انچه در شرح جاربردی و در قسم اول از دال ذکر کرده بود تصغیر اسم معرب نه اسم مبنی که آنرا
طریق علیحده شد و در آخر فصل میاید انشاء الله تعالی پنج وزن است که آید مراد از تصغیر اینجا مصغر ست کما لا یخفی و از
جهت آنکه وزن بر سه قسم ست صوری و عروضی و صرفی لهذا وزن را ابهام پیدا کرد پس تفسیر کرد ای وزن صوری که عبارتست
از مقابله خصوص حرکات بخصوص حرکات و سکنات بسکنات نه مقابله خصوص حروف زوائد بزوائد و مقابله حروف
اصول با اصول چون منقبض که بر وزن فیعال ست نه وزن صرفی که در آن با وجود مقابله خصوص حرکات با خصوص حرکات و
سکنات بسکنات مقابله خصوص حروف زوائد بزوائد و مقابله حروف اصول باصول نیز شرط ست و برین تقدیر وزن
منقبض منفعل بود نه فیعال و نه وزن عروضی که در آن مقابله خصوص حرکات بخصوص حرکات و مقابله خصوص زوائد بزوائد
و اصول باصول هیچ شرط نیست بلکه مقابله مطلق حرکات بمطلق حرکات و سکنات بسکنات و لهذا الطعام و غیبت و ادام
و غلام و عصفور و قندیل بر وزن فعول بود بوزن عروضی چنین وزن صوری اخص بود از عروضی و اعم بود از صرفی چه وزن
صرفی از همه اخص ست و عروضی از همه اعم و وجه تفسیر بآن عروضی آنست که بر تقدیر اشتراک وی در دلیل نفی با وزن صرفی
و بسبب اعتبار وزن صوری از اخیرین آنست که وزن مصغر و ضبط عدد آنست بر تقدیر اعتبار صوری و کثرت اوزان و عدم
ضبط آن بر تقدیر اعتبار اخیرین کما لا یخفی مثلا وزن احیمر و مغیرب و جویریب و قلیلیس بر وزن صوری افیعل بود و
بر وزن صرفی افیعل و تفعیل و فعیعل و فعیعیل و علی هذا القیاس در وزن عروضی بدانکه عبارت مصنف درین مقام باین
ست وزن صوری آنست که حرکات بحرکات و سکنات بسکنات متقابل باشد و مقابله حروف اصول باصول و زوائد
بزوائد شرط نیست و در وزن صرفی این هم شرط ست و در وزن عروضی مقابله ساکنات بسکون و حرکات بحرکات شرط ست حرکات
بعینها شرط نیست پس طعام و غیبت و ادام بر وزن فعولست بوزن عروضی و احیمر و مغیرب بر وزن افیعل ست بر وزن
صوری و بر وزن افیعل و مفیعل بوزن صرفی انتهی میگوییم که عبارت حاشیه در تعریف هر یک از اوزان سه گانه قاصر ست
چنانکه از تامل در عبارت ایشان مؤلف ظاهر خواهد شد و از اوزان پنجگانه مصغر فعیل ست بضم فا و فتح عین و سکون یا
و ضم اول بسبب مشابهت بفعل مجهول ست بجهت بودن مصغر فرع مکبر و دال بر آن چنانکه فعل مجهول فرع معروف و
دال بر آنست و بسبب تحصیل مشاکلة لفظ با معنی ست از آنکه مصغر صغیر میشود بجهت انضمام هر دو لب و فتح دوم و تحرکه اکتفا
بر ضم اول بجهت حصول فرق ست از بعض مکبر که مضموم الفا ست و بودن فتحه اخف الحرکات و احتراز از وزن دئل
در صورت کسره و زیاده یا نیز بجهت حصول فرق از بعض مکبرات مانند صرد و بودن آن اخف از واو و الف اگر چه از

اخف بود لکن برای جمع متبین شد بجهت بودن تحت ثقیل والف اخف بخلاف مصغر زیاده یا در مرتبهٔ ثالث بجهة مشاکل فعیل
مجهول ست و همچنین ثالث آن حرف علت بود نحو دمی واحتراز از التباس بمضارع در صورت زیادتی آن در اول و اما تا
بواو در مرتبهٔ دوم واما التباس بیا را اضافه در مرتبهٔ چهارم و سکون آن بجهة احتراز از قلب آن بالف ست دوم فعیلل
بضم فا و فتح عین و سکون یا و کسر لام اول سوم فعیلیل بزیادة یا مده بعد لام اول در وزن دوم واین هر دو وزن
اول ست از فعیعل و فعیعیل چنانکه بعضی گفته اند چهارم فعیلال بضم فا و فتح عین و سکون یا و زیادت الف بعد لام اول
پنجم فعیلل بضم فا و فتح عین و سکون یا و کسر لام اول و ثانی اما تصغیر اسم متمکن سه حرفی که همه اصول باشند پس بر وزن
فعیل آید چون رجیل در رجل و میت در میت مخفف میت که بر وزن فعیل ست و طلیحه در طلحه و حبیلی در حبلی و رجیلان در رجلان
تثنیهٔ رجل و زییدون در زیدون جمع زید و هنیدات در هندات جمع هند و بصیری در بصری منسوب به بصره و بعیلبک
در بعلبک که مرکب مزجی ست و خمیسة عشر در خمسة عشر مرکب عددی و همچنین ثنیا عشر و ثنینیا عشر در اثنا عشر و اثنتا عشر
و عبید الله در عبد الله مرکب اضافی و همچنین حمیراء در حمراء و جائیکه طلحه و حبلی ذکر کرده ذکر اینهم ضروری بود و وزن اینها مصغرات
مانند طلحه تا آخر فعیل ست از آنکه با رتبه و تا تانیث و همزه و الف آن کلمه علیحده است و اجرا اعراب ماقبل بر اینها
از شدت امتزاج ست و همچنین علامت تثنیه و همزه و جمع و جزء ثانی از مرکب امتزاجی و اضافی که علم باشند کلمه علیحده
است و اجرا اینها در ثلاثی مخل وزن فعیل نبود و در غیر ثلاثی مخل وزن فعیعل و فعیعیل و فعیلل نه گویا اولا تصغیر کردند
بعد و علامت تانیث و جز آن لاحق کردند لکن مراد از الف تانیث مقصوره رابع ست فقط و غیر رابع بیفتد چنانکه
بیاید ان شاء الله تعالی و بعضی وجه فعیل در مانند طلحه آن گفته اند که بناء فعیل در آن از جهة وجوب فتح ماقبل تا تانیث
ست و در مانند حبلی و حمراء بجهة ابقاء الف مقصوره و ممدوده است که محتاج تا تانیث ست در افادهٔ معنی و وجوب فتحه
ماقبل بخلاف الف غیر تانیث نحو معزی و کساء و علباء که تصغیر اینها فعیل نبود بلکه فعیعل و شرح از کافی نقل کرده
که در ثلاثی که عینش یا بود جائز ست که اولش مکسور سازند در وقت تصغیر نحو بییت شییخ و از فراء حکایت ست جواز قلب
آن یا بواو بجهت ضم ماقبل نحو شویخ و بویت چنانکه عوام گویند دویک و فویل و تصغیر اسم ثلاثی مزید و رباعی مجرد و مزید
و خماسی مجرد و مزید که چهار حرفی و زائد اند اگر حرف رابع آنها مده نبود مصغر مبنی از تصغیر و نه بعد آن بر وزن فعیعل آید
لکن در خماسی حرف خامس حذف کنند و تصغیرش نادر و ضعیف ست بجهة ثقل چون مضیرب در مضرب اسم ظرف
ثلاثی یا مفعل از افعال و اخیر اولی ست بجهت بودن اسم ظرف ثلاثی و مانند آن تابع ماضی در الحاق مجرد و مزید چنانکه
در اول کتاب گذشت پس این مثال ثلاثی مزید ست جعیفر تصغیر جعفر و این مثال رباعی مجرد ست و سفیرج در
سفرجل بحذف خامس و امثال خماسی محرم ست و نزد بعضی در خماسی حرفی حذف کنند که مشابه زائد بود چون میم
مجرش و دال فرزدق که از حروف زوائد اند لکن حذف خامس اولی بود بجهت بودن ثقل از وی و مثال رباعی مزید

تصغیر در قنفخر خماسی مزید عفیرف است در تصغیر نوع است بحذف خامس اصلی و واو زائد و در قصاء رباعی مجرد است بجهت بودن همزه
آن برای تانیث چون حمراء لهذا تصغیر آن قصیصاء آید بر فعیلاء و باشند ذفری که هم منون و هم ممنوع آمده اگر منون
اعتبار کنند ملحق برباعی گویند و تصغیرش ذفیر بکسر راء بر وزن فعیلل آید و اگر ممنوع بود ثلاثی بود همچو حبلی و تصغیرش
ذفیری آید و اگر رابع اینها مده بود پیش از تصغیر یا بعد آن بر وزن فعیعیل آید مگر جائیکه مده الف فعلان غیر منصرف
و یا الف افعال جمع بود و وجهش بیاید ان شاء الله تعالی چون مضرب تصغیرش مضیریب ثلاثی مزید در قرطلیس تصغیر قرطاس
رباعی مزید که رابع اینها مده است قبل تصغیر و همچنین قنیدیل و معیلیجا در قندیل و معلوجا و نحو خدیریس در خندریس
بحذف نون که از جنس حروف زوائد است و یا در رو اگر چه بالفعل مده رابع نیست لکن بعد حذف نون رابع میشود
و سین اگر چه آخر است و هم از جنس حروف زوائد لیکن باید که حذفش اولی باشد لکن در القانون و حذف سین
حذف مده نیز لازم می آید پس حذف نون اولی بود از حذف دو حرف و اگر بجای [illegible] زائد میگفت سهل
میبود بجهت دخول نحو سنور و مسرول که واوش بعد فتح نون و راء واقع است باهم گردد اگر چه مده نیست نحو سنینیر و
مسیریل و نحو سکران و احمال اگرچه رابع اینها مده است لکن تصغیر اینها بر فعیلیل نیاید بلکه بر فعیلال که وزن چهارم
است و مراد از سکران اسمیت غیر منصرف که در آخر آن الف و نون مشابه دو الف تانیث بود علم نحو عثمان و صفت
نحو سکران و ندمان و چون این الف و نون مشابه الف تانیث بود در بین زیادت یکبارگی و حذف یکبارگی و عدم
لحوق تا در آخر اینها حکم الف تانیث یافتند در ابقاء بحاله و ندمان منصرف ملحق بندمان غیر منصرف است بجهت اشتراک
در وزن او وصف و اگر الف و نون مذکوره بعد چهار حرف بود نیز باقی ماند بجهت عدم وقوع آنها بعد کسره تصغیر در
وزنش فعیلان بود چون فعیلان و همین قدر است در اکثر کتب تصریف و بعض تحریر اینها هر دو قسم آنهایکه نه بر وزن
فعلال بالفتح و فعلال بالکسر و فعلان بالضم و فعلان بالتحریک بود نیز در بین حکم داخل نموده و لهذا در نحو ظربان و زعفران
و افعوان و عبوثران ظریبان و زعیفران و افیعیان و عبیثران بالقاء الف گفته و در حوذان و سرحان و سرطان و
کروان نحو حویذین و سریحین و سریطین و کریوین گفته که اینها در تصغیر ملحق باسمای اند که آخرش حرف صحیح است و
بر وزن اینها نحو تراب و سربال و طومار گردانند اگرچه در اسما موازن آن نیست یعنی اسمائیکه بعد از زیادت
نون باشد لکن تصغیر آن بر فعیلیل آید بجهت فرق در وسعت و در صفت که برای وزن بود نحو قطبان که تصغیرش
قطیبان آید بر وزن فعیلان و دلیلی که از کافی و تسهیل نقل کرده احسن است در آنکه نیست که آنها در دی الف و
نون زائده است اگر الفش در جمع تکسیر یا گردد در تصغیر نیز یا گردد و لهذا در سلطان و سرحان و شیطان سلیطین
و سریحین و شییطین گویند چنانکه در وقت تکسیر سلاطین و سراحین و شیاطین گویند و اگر چنین نبود الف و نون
بحال ماند نحو غضبان و سکران که جمع تکسیر آن غضاب و سکاری آید بحذف الف و نون و نحو عثمان و عمران و غطفان که

سفیرآن مسموع نشده و نحو زعفران که خمس خماسی ست و تکسیرش بحذف الف آید پس تصغیرآن بر زعیفران آید
و قول عامه زعیفیران خطاست انتهی و نیز در بعضی تصغیر اسپیان اسیسان بود از آنکه تکسیر آن برانا سین شاذ ست
پس موافق اعتبار نبود و ظاهر آنست که انسان همچو سرحان ست بر وزن فعلان بالکسر کذا فی الشرح و در سطوانه اگر
بر وزن فعلوانه است اسیطنه در تصغیر شاذ بود بسبب بودن الف و نون قدر دو نوبه چهار حرف و عدم وقوع آن بعد
کسر در تصغیر همچو افعوان مگر آنکه گفته شود که الف و نون بسبب لحوق تای تانیث از مشابهت الف تانیث خارج
شده و نیز در کسیکه وزنش افعوانه است اسیطیه موافق قیاس بود بجهت عدم الف و نون زائده و تا میکه منقول از اسم جنس
بود و در وی الف و نون مزید بود حکم آن در تصغیر حکم منقول عنه بود پس اگر منقول از صفت بود یا از اسم که برا فعلان ای
مکسر نبود تصغیرش با بقاء الف بود ورنه انقلاب الف بیا و مراد از نحو اجمال جمعی ست که بر وزن افعال بود و
ابقاء لفظش برای محافظت الف جمع ست و نیز برای فرق میان افعالیکه مفرد ست چون اعصار و اعشار و هنا
که تصغیرش اعیصار و اعیشیر و امیشیج آید و در شرح گفته که ظاهر آنست که افعال در مفرد ثابت نیست و اقصیار جمع قصیده
بالکسر بمعنی قطعه و امشاج جمع مشیج یا مشیج بالکسر و اعشار جمع عشر بالضم ست در توصیف مفرد بآن چون برمه اعشار
در تقدیر اعشار و نطفه امشاج باعتبار اجزاست و بعد از آن گفت عدم اختیار فعیلال تبکرار لام در تصغیر این جمع نحو فعیلل
و فعیلیل بلکه اختیار فعیلال که وزن صرفی ست بجهت عدم موجب عدول ست با وجود اطراد این وزن در مصغرات
این جمع انتهی گوئیم که مناسب آن بود که وزن تصغیر انچه که در وی الف و نون مزید است فعیلال گفت از آنکه وزنش
جائیکه الف باقی میماند بفعیلان ست همچو جبیلان و جعیفران و در تثنیه رجل جعفر میه چال این و نون همچو حال الف و نون
تثنیه و علامت تانیث و جمع ست در عدم اعلال وزن جائیکه الفش یا شود وزنش فعیلیل بود چنانکه در تثنی
پس وزن فعیلال جز در فعال نباشد و اختیار فعیلال از فعیال اولی ست از آنکه اوزان تصغیر بسبب وی بر یک نمط
میشوند و عدم اطراد فعیلال و اطراد فعیال ممنوع ست نمی بینی که ابن حاجب و ابن مالک فعیعل و فعیعیل تبکرار عین
گفته نه فعیلل و فعیلیل تبکرار لام والناس فیما یعشقون مذاهب فافهم و نحو آبال و قتیبال مر قتیبه گردد و نیز وزنش
فعیلال ماند و تصغیر اسم خماسی بر روایت اخفش از ضرب فعیلل چون سفیرجل بکسر را و جیم و نزد بعضی فتح جیم ست
و تخصیص بر روایت اخفش اشاره است بعدم جواز تصغیر نزد جمهور چنانکه بر لغت فصیحه تصغیر خماسی بنا یافت نقل
و تصغیرش بر سبیل ضعف سه وجه است یکی بحذف خامس چنانکه جمع تکسیر این ابود ست عامة ما ذکر سیبویه من
ان التحقیر الی سهولته حتی یبلغ الخامس ثم یرتدع فانما حذف الذی ارتدع عنه دوم آنکه حذف کنند حرفی را که مشابهت
حروف زوائد ست در جنس یا صفت و یا مخرج چنانکه میم از جحمرش که از حروف زوائد و دال از فرزدق که شبیه
بحروف زوائد ست که آن تاست سوم آنکه جمیع حروف وی باقی بماند و دو وجه آخرین ردیه در کتاب شرح مذکور ست

کما لا یخفی و در خماسی مزید زائدی حذف نمایند که بعد حذف حرف اصلی مده رابع شود پس در خندریس خنیدر گویند
یا خندیریس بی حذف مده چون مصنف از بیان اوزان تصغیر و مواد و وقوع آن فارغ شد خواست که تغیرات تصغیر را
بیان کند و آن منحصر است در زیادت و ابدال و اسکان و تحریک و حذف و رد اما حذف پس بدانکه از دو زوائد ثلاثی مزید
که جز مده رابع که بعد کسره بود یکی را هر کدام که باشد بشرط آنکه در بین هر دو عمده نشود حذف کنند وقتیکه مخل وزن تصغیر بود و مده
رابع را یا گردانند بجهت عدم اختلاط چون مطیلق بر وزن فعیلل در منطلق که ثلاثی مزید است و میم و نون هر دو زائد اند و میم
عمده است ای کثیر الفائده زیرا که علامت صیغه است در مصدر و دلیل است بر مسمی و نون دلیل است بر انفعال و آن از صفات
و عوارض ذات است پس نون را حذف نمودند نه میم را همچنین در متعلم و مضارب و مقدم معیلم و مضیرب و مقیدم گویند بحذف
تا از افتعال و الف مفاعلت و دال مکرر که علامت ابواب اند و نحو قلینسة بحذف واو و قلیسة بحذف نون بر وزن فعیللة در
قلنسوة که در آن واو و نون زائد است و هیچ کدام عمده نیست و نه مده رابع بلکه هر دو برابر اند و تا از تانیث کلمه علیحده است
چنانکه گذشت پس از قبیل سه زوائد نبود چون واو را حذف کنند قلینسة شود و چون نون را حذف نمایند قلیسة بود بقلب
واو که در حکم طرف است و بعد کسره بیا نحو سلیطین بر وزن فعیلیل در سلطان بر وزن فعلان بالضم که الف و نون در آن
زائد است و الف مده رابع است لهذا بیا بدل نمودند بجهت وقوع آن بعد کسره و درین صورت مذکوره هر دو زائد را حذف
نمودند بجهت عدم اخلال بودن تصغیر در صورت حذف یک حرف و درست در مزید ثلاثی در رباعی نحو مطیلیق در منطلق و قشیعر در مقشعر
و تعویض یا که مده رابع بود از محذوف اگر در آن مده رابع بود تا خیر این قول از بحث حذف حرف زوائد انسب بود
کما لا یخفی و از سه زوائد ثلاثی غیر عمده همه را که مخل وزن بود حذف کنند مگر مده مذکوره که یا گردد چون مقیعیس بر وزن مفیعیل در
مقعنسس که ثلاثی مزید است ملحق با حرنجم و حریجیم در احرنجام رباعی مزید در اول یک سین و نون زوائد را حذف نمودند و میم را
که عمده بود داشتند و در دوم همزه و نون را حذف نمودند و الف که مده رابع بود بحال داشتند و مبرد گوید که در تصغیر مقعنسس
قعیسس آید بحذف میم و نون و ابقاء سین زائد از آنکه سین زائد نگر برای الحاق است و بمنزله اصلی است و ملحق است بحرنجم که تصغیر
حریجم آید بحذف میم و نون و اگر هیچکدام از سه زوائد عمده و مده رابع نبود و بقای هر سه زائد مخل وزن نباشد یکی را هم حذف
نمایند چون افعوال بر وزن افعلال که تصغیرش افیعیال بر وزن فعیلال آید و در رباعی مزید جز مده مذکور زیادتی نماند
اگرچه بعضی عمده بود بجهت اخلال بوزن و مده اگر یا شد یا شود بجهت کسره ماقبل چون [illegible] بر وزن فعیلل در [illegible] بدانکه حریجم
در احرنجام اینجا باید بوقوع آن سابقاً از قلم ناسخ است و آنجا مثل قعیس و حمیر بر در اقعنساس و احمیرار باید کما لا یخفی
مگر در نحو سکران و احمال جمع جمل و حمرا که مده رابع دارد و قریضار بضم قاف و فتح فا که رباعی مزید است مده را یا نکنند و
زائد رباعی را حذف نمایند بلکه سکیران بر وزن فعیلان و احیمال بر وزن افیعال و حمیرا بر وزن فعیلا و قریضار بر وزن
فعیلال گویند زیرا که همان الف و نون مزید مشابه به الف تانیث و حال الف جمع و الف تانیث سابق معلوم گردید که تصغیر

ورانیما تغییر نشود و این کلام استثنا است از تقدم و فائش آنست که اگر در رباعی مزید رفاقی مزید زوائد محل وزن تصغیر
نباشد حذف نکنند مثل زیادت تثنیه و جمع و تاء تانیث و یاء نسبت و الف و نون مزیده و مانند آن و الف تانیث مقصوره
که غیر رابع بود خامس باشد یا زیاده بر آن حذف نمایند زیرا که الف تانیث مقصوره بسبب بودن آن یکی حرفی از اجزای قبل هم در حکم
در جهت خامس تاء زیاده از آن شد بجهت طول بنا ثقیل شد مطلقا حذف کردند بخلاف رابع و الف تانیث ممدوده که بسبب تم بنا
بنا در رابع و عدم اعتبار جزئیت در ممدوده ثابت ماند مثل که تاء تانیث و کلمه جل در بعلبک چون حبحب بر وزن فعیلل و حویلی تشدیده
یا بر وزن فعیلیل در جمجی بفتح هر دو جیم و یاء مشدده مانند حبلی و حولایا در جمجی الف خامس بود انگشتند و در حولایا سادس بود
لکن اینجا مده و رابع که الف است باشد و یاء دیگر ادغام شود حریلی شد و نحو بریدر در بردرایا بر وزن فعللایا بود بعد حذف
الفش که سابع بود الف و یاء که قبل الف تانیث بود نیز حذف شود بجهت اختلال آنها در وزن بخلاف الف تانیث
ممدوده که مطلقا ثابت ماند رابع بود یا زیاده از آن چنانکه در خنفساء و در الف مقصوره که برای تانیث نیست رابع بود یا
ثانی مانند حبنطی که بر وزن فعنلی است بزیادت نون و الف برای الحاق بسفرجل از اجل حبنطی بالتنوین آید حبینط
بر وزن فعیلل بحذف الف خامس گویند و حبیط بحذف نون لکن چون نون را حذف نمایند الفش بیا بدل شود بجهت
وقوع آن بعد کسره تصغیر بعد از آن با علال قاض حذف شود و اگر نون را بدارند الف را بیفگنند مثل آن ساقط
خواهد بود ای نیا چنانکه در جمجی و حولایا و اعراب ثلاث بر یا جاری شوند و اول چنانکه در مانند اعلی بر وزن افعل اسم تفضیل
از علو گوئی اعیلی بقلب الف بیا بجهت کسره ما قبل و سکون آن در حالت رفع و جر بر قول بعضی و اعیل تقدیرا که بعد
کسره بود و تعویض تنوین از آن در حالت رفع و جر بر قول بعضی و با ثبات یا و فتح آن بر هر دو قول در حالت نصب
عنقریب است که بیان آن تفصیل بیاید انشاء الله تعالی و اینجا ذکر آن بجهت مناسبت جمجی در قصر الف است و نحو و صل
مانند نحو مرئیه در تصغیر امرأة بر وزن فعیلة چرا که اگر همزه وصل ثابت می ماند در تصغیرش امیرئة بر وزن افعیلة میبود لازم
می آید ابقاء همزه وصل با تحرک ما بعدش و این روا نیست و نیز همزه وصل در کلمه برای آنکه ابتدا از آن ساکن بود پس مجلوب
از ضرورت آن کلمه بنود و اگر با وجود تحرک ابتدا ثابت ماند لازم آید که زائد باجزاء کلمه بود دوگانه و در ثلاثی هر چه زائد
همه حذف کنند و بود یا ملحق نبوده چون ضریب بر وزن فعیل در مضرب اسم فاعل از تفعیل و معروف اسم مفعول از ثلاثی
و اینجا عوض محذوف در همان نیارند بجهت منافاة مخالفت یا معدود که اتیان واجب بود از جهت بودن آن غیر معتد
از بنیه کلمه همچو جزو ثانی از مرکب نحو حبیب صد و این قسم تصغیر را تصغیر ترخیم نامند و بجای نی با کلمه منسوب بود تا ر باشد
هم و اصل یا مانند گوئی در عیسفه صد زعفران فافهم بدانکه تصغیر ترخیم مختص با علام نیست مگر نزد فراء و ثعلب و بوقت وجود قرینه
بسوی لبس التفات نکنند و گاهی در تصغیر حروف اصلی که شبیه زائد است حذف کنند چون بریه و سمیع در ابراهیم و اسمعیل و این را
شخص از عوام حکایت کرده آنرا سیبویه از عرب و اگر تصغیر این هر دو اسم تصغیر ترخیم کنند ابیره آید گویند بحذف یا

وصیر ولام اصلی که محل تشدید نیست نه همزه والف که بدل رابع ست و نزد سیبویه بر بنیم و سمیعیل آید بجهت همزه زائد نزد وی کذا فی الشرح
و چون از بیان مواضع حذف فارغ شد شروع در بیان مواضع رد نمود و گفت و باز آید حرف اصلی محذوف وزنه ثنائی ای کلمه
که بر دو حرف ثنائی آمده باشد و وزن التصغیر دران بر حسب قیاس متصور نبود تا وزن التصغیر دران حاصل شود محذوف را باز
بیارند از انکه بر دو برای تحصیل اقل وزن تصغیر ست در دو یک حرف اصلی کافی ست برای وی چون بنید بر و نون محذوف از عین
و وعید بر و واو محذوف از فاء بنی بر و واو محذوف از لام و همچنین بنیة تصغیر بنه که در اصل منه بود از انکه بدا اصل فی الاسم بودن
کلمه بر سه حرف ست و در وجوب ضمه ذال وقت اجتماع ساکنین و عدة مصدر یعید که در اصل وعد بود واو را حذف کردند تا در آخر عوض
آورده واتیکه در اصل بنو بالتحریک بود و بنیة که در اصل بنوة بالتحریک بود واو را حذف نمودند بر خلاف قیاس بعده باء را ساکن
کرده همزه وصل درآوردند و در تصغیر باز آوردند بنیو و بنیوة شد بعده واو را یا کردند بقاعده سید و چونکه تاء تانیث کلمه
علیحده است و همزه وصل در تصغیر نماند مانند عدة و بنت واین در اصل ثنائی ماند همچنین اخت و بنت و اسم مانند اخت
و بنت که دران تاء تانیث عوض محذوف [illegible] ست بعد تسمیه مذکر و مونث نیز او واجب بود و در مونث بعد تصغیر تاء دیگر برای
فرق آرند گویند اخیت و بنیت بدانکه در ثنائی اقسام ست یکی آنکه فاءش محذوف بود و آن حرف صحیح نخواهد بود دوم
آنکه عینش محذوف بود حرف صحیح یا غیر آن بود سوم آنکه لامش محذوف بود حرف صحیح یا غیر آن واین بر تقدیر عدم عوض
ست و اگر عوض محذوف آرند دو قسم بود یکی صورت حذف فا و دیگر حذف لام معتل پس امثله جمیع این اقسام در متن
مذکور نیست و ما بقی را سن ذکر میکنیم چون قویل در قل وقتیکه اسم شخصی گردد همچنین اکیل در کل و نحو مریع در جرد و بیبی
در دم و نگفتیم در تفسیر ثنائی انچه گفتیم مکبر مانند سیبت و ناس و ما و یضع خارج شود بجهت عدم احتیاج بسوی رد بسبب
استقامت وزن پس تصغیر اینها نویس و میت و شویهیر و یضع آید نه انیبس بتشدید یا در ناس که در اصل اناس ست
و میت بتشدید در میت که در اصل میوت ست و شویهیر بهمزه بعد یا و شویر بتشدید یا در یا که در اصل ها ست بلکه ها در شویه
قابل و یویضع در تصغیر یضع که در اصل یوضع بود و مازنی یویضع گوید و شاذ ست نزد اکثرین رد و کلمه که بر سه حرف مانده
چون شویر بتشدید یاء یا در ها و نزد ابو عمرو و یونس جائز ست و در شرح از کافی آورده که هر که هویر و یویضع بر محذوف
گوید لازم ست بروی که در میت و ناس و خیر و شر رد همزه و واو کند و حالانکه کسی بر نگوید بالاتفاق بعد ازان [illegible]
گفت که از تعبیر کافی ظاهر میشود که اوشان درین الفاظ بر دنمیگویند انتهی میگویم مناسب بود که هم اینجا سواهد ذکر
میکرد و کاهیکه بر یک حرف مانده چون ق در و وقتیکه علم شوند دو حرف اصلی آن باز آرند تا وزن تصغیر حاصل شود و زائد را
رد نکنند چنانکه سابق گفتیم گویی دو دفی وریق و رُءی در ر و کلمه که بر دو حرف بود خواه بالوضع و خواه بالاستعمال حرف
محذوف معلوم نباشد چون علم گردد در تصغیرش تمامید یا در آخران زیاده کنند تا اقل وزن تصغیر متصور شود نحو منی
وانی در من وان و بعضی گویند که حرف آخر را تضعیف کنند پس در عن و بل عنین و بلیل گویند و در شرح گفته لکن الاولی

اولی اقول لا یظهر وجه هذه الاولیة لانه ان کان مناسبة ان التصغیر وکثرة وقوعهما انما فیضعفه تکرار حرف واحد لغرض مع
مع شیوع التکسیر فی الکلام لا غرض بیانه فانهم وبعضی جواب داده فرق در زیادت یا تصغیر نشود نحو موتی ولوتی دربار ولادیا
زائد تا مقدره در موتی که بیش از تصغیر ثلاثی بوده ای بر سه حرف بود باید تصغیر ثلاثی باند از انکه مصغر نیز صفت مکبر بود
وچون گوئی رجیل گویا گفتی رجل حقیر چنانکه در صفت مؤنث صیغه مؤنث آرند در وقت تصغیر که نیز صفت ست نیز
آرند ولهذا جمع وی بواو ونون آید نحو رجیلون ونیز تصغیر فرع مکبرات وتقدیر فرع ملفوظ واجتماع فرعین جائز نبود ونیز
تصغیر اشیا را بسوی اصل بازگرداند نحو هنیده ودر هنگام که مؤنث ثلاثی ست قبل تصغیر وحنیفة در عناق که بر تقدیر حذف الف
در تصغیر بر صیغه ثلاثی ست ونحو عریس وعریب ودریع وقولش تعلیل شاذ ست بخلاف مؤنثی که رباعی ست قبل تصغیر وبعد آن
از انکه حرف رابع آن قائم مقام تاء تانیث ست نحو عقیرب در عقرب ونحو امیمة وقدیدیمة ووریئة بتشدید یا در تصغیر
امام وقدام ووراء شاذ ست وبعضی گفته انکه عرس در اصل مصدر مذکر ست وخلیل گفته که تصغیر حرب حریب بدون تا
روایتی ست از عرب ومازنی گفته از انکه در اصل مصدر ست ومبرد گفته که حرب گاهی مذکر هم آید وبعضی گوینده الحاق تا در تصغیر
قدام ووراء از انست که ظروف همه مذکر اند مگر این هر دو پس اگر تائی آوردندی گمان تذکیر میشد ونیز قدام بمعنی ملک ووراء
بمعنی پیر ونیز هست پس اگر تائی آوردندی التباس با آنها میرفت وبمعنی جهت معین نمیشد وجائز داشته ابن انباری
حذف همزه ممدوده وقتیکه خامس یا سادس بود وتعویض وی بتا نحو قویصعة در قاصعاء وبرینسة در برناساء آری
جائیکه در اتیان تا التباس شود تا نیارند اگرچه مؤنث بود چون خمس وست وسبع ومانند آن از اسماء عدد که بدون تا در مذکر آید
وبتا در مؤنث پس اتیان تا در تصغیر آنها موجب التباس بمذکر شود وهمچنین در شجر وبقر تا التباس تصغیر شجرة وبقرة نشود ودر هر اسم جنس
که در اصل مصدر بود ویا صیغه مذکر وصفت مؤنث نیز واقع شود بدون تا نحو عدل وعاشق وضامر گوی زید عدل وهند عدل ونیز
عاشق وضامر وهند عاشق وضامر وهمچنین لفظیکه مختص بمؤنث بود نحو طالق وخالص تصغیر آنها بدون تا آید بجهت رعایت
اصل ودر تسهیل ست که تصغیر کنند بدون تا هر اسم جنس مؤنث که در اصل مذکر بود نحو بستر وفرس کذا فی الشرح ودر تسهیل گفته که چون
کرده شود مؤنث بلفظی که مذکر ست تصغیرش بتا آید چون منیحة در مدیح واگر تسمیه کنند مذکر را بلفظ در اصل مؤنث بتقدیر تا بود تصغیرش
بدون تا کنند چنانچه در اذن پس اعتبار حالتی ست که بعد نقل پیدا شده از تذکیر وتانیث ودر نزد ابن الانباری
ربیع واذینة بود باعتبار حالت اصلی بنا بر انکه مراد از مؤنث بتقدیر تا مؤنث سماعی ست وآن واقعست در لازم التانیث
ودر جائز التانیث پس قیاس در لازم التانیث وجوب تا است وقتیکه ثلاثی بود پیش از تصغیر ویا بعد از تصغیر
نحو رحیم ودر اسم جنس که در اصل مصدر ویا صفت مذکر ست نبود واز جائز التانیث جواز رواست وابن حاجب در شرح
شافیه جمیع الفاظ مؤنث سماعی را که از نصف ادب ست آورده ست ومناسب آنست که آن الفاظ را اینجا بنویسیم
تا هر که خواهد بسهولت بر همه واقف شود آنا نجمله لازم التانیث شصت ویست عین بمعنی چشم وضبع واذن ونفس

ودار ودلو وبستن بمعنی مقدار عمر وکف وجهنم وسعیر وعقرب وارض واست وعضد ومجیم ونار وعصا وریح ونعلی وید
وغزال وفردوس وفلک بمعنی کشتی وشعر وعرق وذراع وثعلب وبلح وقاس ودرک وقوس ومنجنیق وارنب وخمر
وبئر ونخذ وذهب وتبر وضرب وعین بمعنی چشمه وینبوع ودرع وقط وقدم وکبد وکرس وافعی وشمس وعقب
وفرس وکاس وسقر وحرب ونعل وعنکبوت وسوسی ویمین واصبع ورجل وسراویل وشمال وضبع وکتف وساق
وما بین التانیث نهفته است سلم وقدر وسک ودربعض لغت وخال وبیت وطریق وسری وعنق ولسان وذراع
وسبیل وضحی وسلاح وقفاء ورحم وسکین وسلطان وبازآید حرف مبدل منه بزوال علت ابدال ای وقت زوال
علت ابدال چنانکه در جمع تکسیر نحو موازین بر وزن مفاعیل تصغیر میزان که در اصل موزان بود بمعنی ترازو وموازین جمع
تکسیر آن چون تصغیر ویا تکسیر نمودند سکون واو وکسرهٔ ما قبل که علت ابدال بود زائل شد پس واو مبدل منه
بازآید همچنین بوییب وابواب ونییب وانیاب ودریجه وارواح دربیب وباب وریح ومقیم تشدید یا درمقام که
در اصل مقوم بود وفویه درفم که در اصل فوه بود ها نسیا محذوف شده بود بجهت استثقال اعراب بر واو وواو را بمیم
بدل نموده بودند چون تصغیر نمودند در وی باصل کردند علت ابدال رفت واو باز آمد ونیز دنانیر در دینار که در اصل
دنّار بود بجهت تخفیف احد المثلین را بیا بدل نموده بودند چون بسبب تصغیر وتکسیر میان هر دو مثلین فصل شد
ثقل مرتفع گشت نون باز آمد بخلاف تخیمة واحید در تصغیر تخمة واحد که در اصل وخمة بالضم ووحد بالفتح بود از آنکه
علت قلب که بودن واو مضموم در صدر ویا مفتوح در صدر بسته در تصغیر هم موجود ست وزوال فتح احد مبانی
نیست بجهت اتیان ضم که علت قلب ست قیاسا وبودن فتح علت قلب نشد وذا ونحو قویل وبویع همزه در قائل
وبایع که در اصل قاول وبایع بود از آنکه علت قلب واو ویا جز دو وقوع ان در هیئت اسم فاعل وتعلیل فعل ای هست
آن در تصغیر هم موجود ست ونزد جرمی قویل وجمع تشدید یا بود بجهت اشتراط وقوع واو ویا بعد الف ان
اینجا مفقود ست ونه مبدل منه بوقت زوال علت شرط ست بعدم حصول لبس در صورت رد ولهذا اعیاد وعیید
در تکسیر وتصغیر عید که در اصل عود بسکون واو وکسر ما قبل ست گویند نه اعواد وعوید با وجود زوال علت قلب تا لبس
نشود این تصغیر وتکسیر با اعواد وعوید که در تکسیر وتصغیر عود بالضم آید بمعنی عید بالکسر هرچه باز آمدن اند لیکن
ونحو آن وسلمانان وعود بالضم چوب وهر گاه که واو را در تصغیر وتکسیر عید رد نکردند در فعل که از وی ماخوذ ست
هم رد نکردند گویند عیدنا ای شهدنا العید وسیبویه در تصغیر او اواد جمع واو که همزه اش بدل از واو مضموم ست او یم
بهمزه گوید بے رد از آنکه در اویدیا باعاده واو اویب ترا ویب تشدید یا گفتن فرقی میان تصغیر او وواو نماند ونزد جرمی
ومبرد ومتابعین ایشان او یر برد واو آید بجهت زوال علت قلب که ضم واو ست ونیز سیبویه در تصغیر متعد و
متسر که در اصل موتعد وموتسر ست متیعد ومتیسر گوید بحذف تا ء افتعال که زائد ست والقاء تا تا یا بدل از واو ویا

و سیبویه چون مذهب رفته اند انکه در صورت مد موجود تکسیر گویند و آن التباس تصغیر موجود و تکسیر نیز در نزد
زجاج و متابعین وی و سیبویه نیز مکسر برقرار و یا گویند انکه اقتران بتا از احتمال علت قلب بوده و آن زایل شد
بجهت حذف آن تکسیر این هر دو نیز نزد سیبویه متاهد و متاسر بتا بود و نیز نزد زجاج مواعد متاسر بدانکه تصغیر
مقاوب و تکسیر آن سود نبود بجهت التباس در تصغیر و تکسیر مقاوب و اصل کذا فی الاصول و چون هم از بحث مد فارغ
شده شروع در قلب نمود و گفت الف ثانیه که زائد بود یا مجهول الاصل واو شود کما مر نا مره و ثانیه فی نحو ضیرب نحو ضویرب
و ضمار و ضمیراب زانکه چون در وقت تصغیر بجهت تحرک این الف بیا منحصر شدند بود در انها الف صامت بسوی آن رجوع
کرده شود و الحق قلب بغیر حرف نیافتند پس از جمله حروف علت واو را بجهت ضمه ما قبل انسب دانستند و همچنین
صوت و صاب که الف مجهول الاصل هست از آنکه از وی چیزی نیامده که مظهر اصل وی بود لیکن آنرا بنابر
اولی حمل نمودند بجهت غلبه وقوع وی در باشند آن چون واو در مال و خال و نال مانند آن و الف ثالثه از غیر تصغیر
ترخیم چون مختل وزن تصغیر شود یا گردد کالواو الثالثة ساکنة او متحرکة نحو حمیر بتشدید یا بر وزن فعیل و در تصغیر حمار
جرو ان ترخیم بود در ترخیم ثابت نماند پس نوبت قلب کجا رسد بخلاف نحو مخیطب و مخاطب که حذفش واجب بود بجهت
افعال در وزن و اذا و قیاسا علم شود تصغیر مثش از وی آید نحو دلی و غزیان و غزیته و همچنین معینه را سید در تصغیر واو
و غزوان و غزوته بیاء نسبت و نحو معونه و اسود و سبب قلب درین مواضع آنست که چون یاء تصغیر متصل او و یاء
الف منقلب بیا شده و انچه در صورت واو قائم د سید کنند و همچنین در الفیکه بدل از واو است چون عصا بسبب
اصل و در صورت الف زائد بسبب ضرورت تحریک الف بیاء سازند بجهت ابدل آن اخف از واو و همچنین عجوز و مقام
که بعد الف ثالثه افتد چون عصا و کثیر فی الواو الثالثة المتحرکة ذلک القلب مثل ما سیود و جدیون مصغر اسود و جدول
و عید واقع شده الواو قیاسا للتصغیر علی التکسیر و منه یظهر الواو نحو اساود و جداول و ذلک فی غیر اللغة الفصیحة
و حرف علت ساکن که بعد کسره تصغیر افتد نیز یا شود نحو سریلة و در ترقوة و افعیان در افعوان بر وزن افعلان
و در تصغیر دریتاة و بعد قلب الف و واو ثالث بیا چون جمع شوند دو یا در آخر کلمه بعد یاء تصغیر نزد جمهور یاء
اخیر حذف شود نسیا و نزد ابن مالک یاء اولی ازین هر دو بجهت استثقال سه یا مانند عطی و معیت در تصغیر عطاء
و معاویه اصل عطاء عطاو بود در وقت تصغیر واو ش یا شد و الف ثالث یا گردید بعده بقاعده سید واو را
بیا بدل نمودند عطی شد بیه و یاء اول یاء تصغیر پس یک یاء ثانی حسب الاختلاف حذف نمودند حذف استقالی چنانکه
واو و یا در آخر اعراب بر ما قبل محذوف جاری نمود منهم انها و چون معاویه را تصغیر کنند از دو و زائد بیش
الف که غیر محذوف است حذف نمایند معیویه شود بعده واو یا گردد و یا در یاء ادغام یابد معیت شود پس یا بعد یا
یا از دو کلمه یاریکه بعد یاء تصغیر است حذف کنند معیه مانند بفتح یا مشدد و بواسطه تاء تانیث که ما قبلش حرکت

نبود و نحو احیی بلا تنوین بجهت منع صرف نزد سیبویه در تصغیر احوی بجای مهمله بمعنی جوان سیاه مو و گندم گون لب
اصلش احیوی ست و اصلش احیو و چون اسیود پس هر که اسیود را اعلال کرد احیوی را نیز کند و هر که در اسیود نکند
در احیوی نیز نکند اما بر مذهب اول تصغیرش احیی بسه یا بود از انکه اصل تصغیر احوی احیود ست و او اخیر بعد و اعلی را
بیا بدل نمودند احیوی شد بعده اعلال سید نمودند احیی بسه یا شد بیشتر یای اخیره را حذف نمودند احیی شد بعد از ان
نحویین اختلاف کردند در انکه حذف اعلالی ست یا اعتباطی سیبویه و عیسی بن عمرو و اکثر نحویین بحذف اعتباطی
قائل شدند و ابو عمرو بحذف اعلالی بعد از ان قائلین بحذف اعتباطی در منصرف و غیر منصرف اختلاف کردند پس
سیبویه و بسیاری از نحویین منع صرف اختیار کردند بجهت صفت و وزن فعل از انکه تصغیر مانع اعتبار وزن نیست
نمی بینی که گویند هو افیضل منک و هذا احیی و مررت احی و مررت باحیے و نزد عیسی بن عمرو و تابعین وی منصرف شود
بدو وجه یکی تغیر وزن فعل بعد حذف مثل خیر و شر که در اصل اخیر و اشر بودند بر وزن افعل جواب آنکه وجه سببیه
این نوع از وزن فعل بر زیادتی همزه بر صدر ست و این باقی ست و روی بخلاف خیر و شر دوم قیاس بر اعیل
تصغیر اعلے که بتنوین مستعمل ست جواب اصل اعیل اعیلی بود اعلال القاضی نمودند اعیل با سکان یا گشت پس هر که
عوض اعلال تنوین نیاورد یا را در رفع و جر ساکن خواند بغیر تنوین و هر که عوض آن تنوین آورد در رفع و جر اعیل
گفت تنوین عوض اعلال از انکه اعیل نزد وی غیر منصرف ست بدلیل قول وی افیضل مگشت و این بر مذهب
قائلین بحذف اعتباطی ست و نزد ابو عمرو که قائل بحذف اعلالی ست احیی بود بحذف یای اخیر در حال رفع و جر
و تنوین عوض یا صرف و احیی بدون تنوین و بفتح یای ثالث در نصب بود و مذهبش ضعیف ست از انکه اگر تنوین
عوض گوید باید که در عطے نیز برفع و جر عطے گوید و در نصب اعطیا بجهت عدم تفاوت میان هر دو حال آنکه کسے
باین قائل نیست و اگر تنوین صرف گوید باید که افیضل را منصرف گوید چه تصغیر در هر دو شده است اگر گوید که فرق
آنست که افیضل بر کمال صیغه افعل باقی ست و این بسبب حذف خارج شده گفته شود که اعلال مخل وزن نیست بدلیل
منع صرف اعلے اگر گوید که فرق ست میان اعلے و احی بجهت ثبوت الف در اعلے و عدم ثبوت آن در احی در منع
صرف اعلے بسبب لقاء الف ست و صرف احی بجهت حذف یا گفته شود که ثبوت الف در اعلے متفرع بر منع صرف
ایست از انکه در وقت صرف الف بالتقاء ساکنین مے افتاد چنانچه افتاد در ... یا در احی بر مذهب وی پس اگر منع صرف
آن بجهت ثبوت الف می بود دور لازم مے آید پس معلوم شد که انچه ابو عمرو گفته توهم ست و این هم بر مذهب کسی
که اسیود را تعلیل کند و نزد بعضے که اسیود را تعلیل نکنند و در مذهبش بعوض تنوین از اعلال روا ست احیو بود
بکسر واو و تنوین در رفع و جر عوض اعلال و احیوی بالنصب در حالت نصب با بقاء یا که بدل از واو ست و نزد بعضے
که مذهبش تعویض تنوین از اعلال نیست احیوی با ثبات یای ساکن در حالت رفع و جر بے تنوین بود و چیزے

بیاء منصوب در حالت نصب پس حال مصغر احوی نزد این فریق همچو مصغر اعلی است چنانکه گذشت و ذکر آن همین جا مناسب
بود فافهم و هر یاء مشدد که جز برای نسبت و مصدریت و مبالغه است چون بعد یاء مشدد در طرف افتند نیز بیفتد چون
مریّة بر وزن فعیلة تصغیر مرویة که در اصل مرموية بر وزن مفعولة است پس اصل مریّة مریّیة بر وزن فعیلیلة است چون واو
بقاعده سیبویه یا گشت دو یاء مشدد جمع آمدند یاء مشدد ثانی را حذف نمودند مریّه شد بخلاف یاء مشدد متطرفه که برای
نسبت یا مصدریت یا مبالغه بود که آنرا حذف نکنند نحو عزیریّ بدو یاء مشدد در تصغیر عبروسی و بعضی گویند که تصغیر نحو
حبلوی حبیلی بود که در اصل حبیلوی بکسر ما قبل واو است از آنکه واو بعد یاء تصغیر است و چون الف حبلی بواو بدل شد
در نسبت حکم الف تانیث در فتح ما قبل نماند پس واو بجهت انکسار ما قبل یا شد و حذف کردند از آنکه ما قبل یاء نسبت
و کلام عرب یاء بعد کسره نبود کذا فی الاصول در صیغه جمع کثیر التصغیر نشود مگر وقتیکه علم شود از آنکه تصغیر جمع برای
قلت افراد بود و جمع کثیر برای کثرة افراد پس میان هر دو منافات بود ولکن بجائش واجب است در وقت
تصغیر که یا مفرد آنرا که مستعمل و موجود است اگر جمع بر لفظ وی نبود یا متروک و مفروض است تصغیر کنند پس آنرا جمع
صحیح بواو و نون نمایند اگر شرائطش یافته شود ورنه بالف و تا چون غلیمون بتشدید یا و دویرات و عبیدیدات
اول در تصغیر غلمان جمع کثیر غلام در وقت تصغیر آنرا بسوی واحد کردند و تصغیرش نمودند غلیّم بر وزن فعیل
شد بعده جمع بواو و نون نمودند از آنکه مصغر حکم صفت دارد دوم تصغیر دور بالضم جمع کثیر دار در وقت تصغیر
رد بسوی واحدش نمودند و مصغر کردند دویره شد بعده جمع بالف و تا نمودند بجهت فقدان شرط جمع صحیح مذکر و سوم
تصغیر عبادید بالفتح عین مهمله بمعنی گروهی از مردم روندہ بهر سو پس واحدش که جمع عبادید آن تواند شد عبدود
و عبداد و عبدید بود و تصغیرش عبیدید بود بعده جمع بواو و نون نمایند عبیدیدون شود قال سیبویه ترده الی
ما یکون له واحده فعبادید اما جمع فعلول او فعلال او فعلیل انتهی و همچنین حسینات در تصغیر محاسن که او را واحد
قیاسی محسن است لکن مستعمل نیست پس رد بسوی وی کنند یا به واحد مستعمل که حسن است و تصغیرش حسین بود بعده
جمع بالف و تا نمایند و همچنین مذاکیر و اباطیل و اعاریض که بعد آن بسوی واحد مستعمل بود که ذکر و باطل و عروض است
ز مفرد قیاسی اینها که مهمل است نحو تذکار و ابطیل و اعریض و ابوزید گفته که اینجا هم رد بسوی واحد قیاسی کنند اگرچه
مهمل اند یا تصغیر کنند جمع قلت مفردش ای مفرد جمع کثیر را اگر بود نحو غلیمة بر وزن فعیلة در تصغیر غلمان بالکسر که
جمع کثیر غلام است پس رد کردند بسوی جمع قلت و مفرد وی که غلمة بالکسر است و تصغیرش نمودند غلیمة شد حاصل تمام
آنکه در وقت تصغیر جمع کثیر اگر مفردش را جمع قلیل بود خیار است درمیان تصغیر جمع قلت وی و تصغیر مفرد وی
و اگر نبود رد بسوی مفرد وی واجب بود و اینهمه برای توفیق میان معنی التصغیر و جمع کثیر است و لهذا بوقت رد بسوی
مفرد جمع صحیح نمایند که از جمله جموع قلت است و نزد کوفیین وقتیکه جمع کثیر موازن واحد بود تصغیرش تا به تصغیر واحد

پس تصغیر زعفران بالضم زعیفان بر فعیلان آید چنانکه عثمان در عثیمان و علی هذا اصیلان در اصلان بالضم جمع اصیل شاذ
نبود مگر نیز دلیل بعیر بعین که در وشان بود در اصیلان که سه شد بود دو دار ممکن است که گفته شود که اصیلانا در اصیلال جمع نبود بلکه
تصغیر اصیل نحو عشیشیان در عشیشیه کذا الفهم من کلام سیبویه کذا فی الشرح اما جمع قلیل بسبب مناسبت با تصغیر
و عدم منافات با وی تصغیر کرده شود بر لفظ بدون رد بسوی واحد چون اکلب و اکیلب و اجمال و اجیمال و اگر جمع قلیل
جمع تکسیر است رد و رد وی نیز جائز است بعده جمع کنند جمع صحیح همچو جمع کثیر چون رغیفات در ارغفه جمع رغیف و اگر جمع صحیح
است تصغیر بر وی جائز نبود بجهت لزوم عبث از انکه در مسلمون مسیلمون بود بهر تقدیر کذا فی الشرح و از عبارت جاربردی ترک
اولی ظاهر میشود نه عدم جواز گفته الکان جمع القلة یصغر علی بنائه ویجوز ان ترده الی الواحد و تقول کلیبات و جمیلات و
تقول فی الزیدون والهندات الزییدون والهنیدات لان ترد جمع الکثرة الی الواحد و تجمع جمع السلامة فابقاء جمع السلامة
علی حاله اولی انتهی اگر گویم قول جاربردی اقرب بقیاس است از انکه در نحو معطون و فتون جمع معطی و فتی فرق در رد و عدم رد
ظاهر میشود فافهم اسماء جموع و اسماء اجناس بر لفظ واحد مصغر شود همچو آحاد بسبب بودن آن مفرد در صورت و جمع کثیر
وقتیکه علم شود تصغیرش بر لفظ بود چون دریهم و عفیفان در دراهم و زعفران بحذف الف در اول بجهت اخلال وزن و القاء
الف و نون مزیده در ثانی بجهت اجرای منقول بر سنن منقول عنه و در ان بجهت رعایت علامت جمعیت و نزد اخفش تصغیر
بود چنانکه در وقت جمعیت اگر تصغیر جائز می بود و تصغیر نحو سنین و ارضین برد بسوی واحد و جمع بالف و تا بود که قیاس
است در مثلها نحو سنیات و اریضات از انکه جمع اینها بواو و نون برای جبر نقصانی است که در واحد اینها شده از حذف لام و
تا تانیث و چون در اول که ثنایی ثانی مونث معنوی است رد بسوی واحد لازم شد نقصانی که سبب ساختن جمع مذکر عاقل بود
برطرف شد پس جمع بالف و تا که قیاس بود بعمل آید و اگر سنین معرب بحرکت شود تصغیرش سنین بتشدید یا بر فعیل آید بجهت
گشتن آن بمنزله مفرد و عدم احتیاج بسوی رد و اعاده محذوف و نزد زجاج سنیات بود برد بسوی واحد و اعاده محذوف
و جمع بالف و تا بجهت معنی جمعیت و اگر نحو سنین و ارضین علم شوند و معرب بحرف در اول وقت تصغیر رد بسوی واحد و ا... بجهت بود
بجهت بودن یا و نون بمنزله کلمه علیحده همچو تا و نبودن ما قبل ثنایی محل وزن گویی سنیون بتشدید یا و اریضون بر وزن
فعیلون و اگر معرب بحرکت شوند بمنزله مفرد گردند و تصغیر انها بر لفظ آنها بود گویی سنین بتشدید یا بر وزن فعیل و
اریضین بر وزن فعیلیل و در وقت تسمیه مذکر منصرف باشد و در وقت تسمیه مونث غیر منصرف کذا فی الاصول و در منع بجهت
بودن آن دو حرف در محل وزن و عمب و از ان محمول است بر وی و نیز غرض از تصغیر ظروف مبهم غالبا افاده قرب
است و این هر دو بدون تصغیر مفید این معنی اند و اتی و ایه در عدم تصغیر محمول بر مبنیات دیگر اند از اسم شرط و
استفهام تصغیر غیر نبود و غیر آنچه در معنی وی است از سوی و سوا بجهت عدم اختلاف و مغایرت بخلاف مماثلت
گویی هذا مثیل زید و حسب و آنچه در معنی وی است از شریک و کفیک بجهت بودن آن در معنی فعل یعنی کفی و ... و وقتیکه علم نا بود

ہم فعل در رفع و نصب نحو انا ضارب زیدا و زید حسن ابوہ بخلاف عامل جر چون مضروب زید اگر از انکہ تصغیر منزلہ وصف ست و چنانکہ وصف محل عمل اسم بود بجہت ابعاد مناسبت فعل کہ موصوف واقع نشود تصغیر نیز محل عمل بود پس نگوئی انا ضویرب زیدا چنانکہ نگوئی انا ضارب حقیر زیدا مگر مصدر کہ در وقت تصغیر ہم عمل کند چنانکہ در وقت توصیف از انکہ مصدر قوی العمل ست لہذا معتمد باعتماد و زمان نیست گوئی اعجبنی ضریبک زیدا چنانکہ گوئی اعجبنی ضربہ الشدید عدم التصغیر جائز نبود و دلیل عدم تصغیر اسم فاعل منقول از ابو علی فارسی ست و بہمین طور در شرح مذکورست میگویم کہ ممکن ست کہ گفتہ شود عدم تصغیر اسم فاعل بجہت ابقاء عمل ست از انکہ در وقت تصغیر مشابہت فعل کہ سبب عمل فعل بود کم گردد بجہت تغیر وزن از انکہ عمل اسم فاعل و مفعول بجہت مشابہت فعل در لفظ و معنی و استعمال است و عمل صفت مشبہ بجہت مشابہت اسم فاعل چنانکہ در علم نحو مبین ست بخلاف مصدر کہ عملش بجہت بودن اصل فعل ست و اگر مانع تصغیر ہمین بودن تصغیر بحکم وصف ست باید کہ اسم فاعل کہ برای مبالغہ است نیز عمل نکند بجہت بودن بمعنی ضراب ضارب شدید چنانکہ معنی ضویرب ضارب حقیر ست و اگر گوئی کہ اسم فاعل برای مبالغہ محمول ست بر اسم فاعل کہ برای غیر مبالغہ می گویم مصغر چرا بر مکبر محمول نشود و اگر گوئی کہ عمل اسم فاعل برای مبالغہ با وجود قوت مشابہت لفظے از چہ رواست گویم کہ مبالغہ قائم مقام مشابہت لفظے ست کہ قوت شدہ بجہت زیادت در اصل معنی بخلاف تصغیر کہ دران قلت ست از اصل معنی با وجود قوت مشابہت لفظے فافہم پس در اسما مذکورہ تصغیر جائز نبود چنانکہ در جمیع فعل و اسم فعل و جمیع حرف و اکثر مبنیات بجہت عدم صلاحیت معنی حرفی و فعلی موصوفیت را و تصغیر از قسم وصف ست و ہمچنین برای عدم صلاحیت اکثر مبنیات موصوفیت را و ما امیلح و ما احسنہ شاذ ست و مراد از ان استصغار فعل ست بلکہ استصغار متعلق فعل باعتبار وصف ست نہ باعتبار ذات کہ آن ملیح و حسن ست کذا قال الخلیل و بعضی گویند کہ تصغیر ما احسن زیدا قیاسی ست نزد سیبویہ چنانکہ تصغیر احسن و زید نزد ابن کیسان و نزد سیبویہ اسما شہور و اسما اسبوع و امس و بارحہ و مذ و منذ مصغر نشود و صاحب مراح از اسما شہور و اسبوع جمعہ را استثنا کردہ و نزد کوفیین و جرمی و مازنی تصغیر اینہا جائز ست پس تصغیر اسما شہور برای دلالت بر قصر ایام اینہاست چنانکہ تصغیر یوم و لیلہ برای دلالت بر قصر ساعات آنہاست یا برای دلالت بر قلت وقوع فعل در اینہا و یا برای دلالت بر قلت وصول گوئی در اینہا باعتبار ایام نہ لیالی در تصغیر اسما شہور بجہت اصالت ایام و وقوع کثرت تصرفات در اینہاست و اسما الٰہی و اسما انبیا نیز مصغر نشوند و ابن قتیبہ زعم کردہ کہ مہیمن تصغیر مومن ست و ہمزہ اش بہا بدل گشتہ است پس ابو العباس بوی نوشت کہ پرہیز ازین قول از انکہ اسما الٰہی مصغر نشوند و مصغر را باز مصغر نسازند بجہت اجتماع دو یا تصغیر و انقلاب بمعنی تصغیر بسوی تکبیر و نگفت اکثر مبنیات مگر تا لبعضے از ان خارج نشوند کہ دران تصغیر آمدہ است چنانکہ گفت اما در بعضے اسما اشارہ نہ در ہمہ و ہمچنین در بعضے اسما موصولات می آید بر سبیل شذوذ بجہت مشابہت با اسما متمکنہ در تثنیہ و جمع و وصف و موصوفیت و فاعلیت و مفعولیت و ابتدا و خبریت و مرآن لکن نہ بطریق اسما متمکنہ بلکہ بزیادتی یا بر آخر

قبل آخر و زیادتی الف در آخر و فتح اول تا اختلاف طریق دلالت کند بر عدم قیاس در ان چون ذیا و تیا در تصغیر ذا و تا که اسم اشاره
مذکر و مؤنث است دیگر آنکه ما قبل آخر اینها یاء تصغیر افزودند و الف آخر را بیا بدل نمودند و فتحه دادند و یاء تصغیر در ان
مدغم شد و بعده الف در آخر عوض ضمه صدر و برای دلالت بر سکون که اصل ست در آوردند و تا و تیا شد و همچنین هاذیا و
هاتیا بحروف تنبیه و ذیاک و تیاک بکاف خطاب و ذیالک و تیالک بکاف و لام و همچنین ذیان تثنیه مذکر و تیان تثنیه مؤنث
و اولی بالقصر و اولاء بالمد در جمیع مذکر و مؤنث ذیان و تیان و اولیا و اولیاء شود باعتبار گردانیدن آخر اینها الخ که قبل نون
و الف مقصوره و ممدوده است چرا که نون اینها همچو نون تثنیه کلمه علیحده و همچنین الف تانیث و نحو اللذیا و اللتیا در تصغیر
الذی واحد مذکر موصول و التی واحد مؤنث موصول و چون یاء تصغیر قبل یا افزودند و ما قبل آن را فتحه دادند چنانکه
در اسم متمکن و یا را در یا ادغام نمودند و یاء دوم را فتحه دادند و آخر آن الف افزودند اللذیا و اللتیا شد و محکی ست فیهما
بضم لام ثانی نیز و در تصغیر اللذان تثنیه الذی و اللتان تثنیه التی اللذیان و اللتیان شود اینجا هم نون را کلمه علیحده
اعتبار نموده اند چنانکه در اسم متمکن و اللذیون بضم یاء مشدد و اللتیات در تصغیر الذین جمع الذی و اللاتی جمع التی
از آنکه چون در الذی یاء تصغیر قبل آخر یعنی بعد دال بیفزایند چه نون جمع در حکم کلمه علیحده است چنانکه در معرب الف
در آخر ای قبل نون زیاده کنند و یاء اول را در دوم ادغام نمایند اللذیان شود پس الف را بواو بدل نمایند در حالت
رفع تا ملتبس به تثنیه نشود اللذیون بضم یاء مشدد شود و بیا بدل نمایند ما قبلش کسره دهند در نصب و جر اللذیین
شود و ابو الحسن گفته که واو علامت رفع ست و الف تصغیر بجهت التقاء ساکنین مقدر ست و ما قبلش مفتوح باقی ست
در هر سه حال و سیبویه گفته که لفظ اللاتی را تصغیر نمایند بجهت استغناء بتصغیر واحد وے بعده آنرا بالف و تاء جمع
نمایند و یاء الف باجتماع ساکنین بیفتد اللتیات شود و تخصیص به بعض جهت اخراج بعض ست چون ذی و ذه و ثم
و هنا و من و ما و ذو الطائیة که تصغیر اینها نیاید و لفظ بعضی بیا غلط ست از آنکه یا در آخر موصوف زیاده کنند نه در آخر
مضاف چنانکه در کتب قوانین فارسیه مبین ست و ما جاء فی کلامهم بخلاف القواعد المذکورة نحو انیسیان بکسر السین
فی تصغیر انسان فزید فیه یاء آخری بعد السین علی خلاف القیاس حتی صارت المدة الرابعة خامسة و لذا لم یقلب یاؤه کما
صغروا الشبان و عشیشیة علی فعیلعلة فی تصغیر عشیة بتشدید الیاء علی فعیلة و هی النهار زید الشین الثانیة و حذف الیاء
الزائدة و الجمع عشیشیات و کذا عشیشیان علی فعیلعان فی تصغیر عشی علی فعیل و هو من صلوة المغرب الی العتمة کرر الشین
و حذف الیاء الزائدة و زید الالف و النون و کذا عشیان علی فعیلان بحذف احد الیائین و زیادة الالف و النون
و الجمع عشیشیانات و عشیانات و اغیلمة فی تصغیر غلمة بالکسر جمع غلام و اصیبیة فی تصغیر صبیة بالکسر جمع صبی بزیادة الالف
فیهما کانهم صغروا اغلمة و اصبیة لان افعلة اصل فی جمع فعال و فعیل فهو شاذ اذ القیاس فی الانسان انیسین علی فعیعیل بقلب
المدة یاء بکسر عین فی سرحان فی الشرح و فی الکافی و نحوه نیسان انتهی و فی القیاس عشیشة بحذف الیاء الاخیرة الثالثة

نسیا وفی عشی عشیة بحذف الیاء الثالثة منسیا فی معه وصبیه وعلیمه وصبیة علی فعیلة کذلک وجایز شد و دار دحیل فی رجل
والقیاس رجیل وعریبان فی عرب والقیاس عریب یقال اتیتک مغیربانات الشمس بالجمع باعتبار اجزاء ذلک الوقت
وابیتون فی بنون والقیاس بنیون برد الیاء المحذوفة وادغام یاء التصغیر فیها فکانهم صغروا ابنیون لانه الفظ فی جمع
الابن وان لم یکن مستعملا ولییلیة علی فعیلیة فی لیلة والظاهر انها تصغیر لیلاة بمعنی لیلة وبریه وسمیع فی ابراهیم واسمعیل
لعوام الناس والقیاس ابیریه وسمیمیع کاسرافیل واسیریف بحذف الیاء والآخر الاصلی وابنات الهمزة لانها صلیة لوقوعها
قبل اربعة اصلیة وقال ابو العباس انه غلط بل بالقیاس بریهیم وسمیعیل هو المشهور فی السنة العوام لان ذلک بمنزلة الجزئی
واما العجمی فلا یعرف الاشتقاق فیه فیه زیادة الهمزة کذا فی الشرح بدانکه بعضی از اسما موضوع بر صیغه تصغیر اند مگر آنها
مستعمل نشده بجهت بودن آنها بذات خود محقر نزد اوشان نحو جمیل وکعیت وجملان وکعتان بر وزن فعلان بکسر
در جمع آنها گویند گویا که تکسیر آنها بر وزن صرد اعتبار کردند از آنکه فعلان جمع ولیست ونحو کمیت سیبویه گفت که از خلیل
پرسیدم از کمیت گفت آن میان سیاهی وسرخی میباشد پس قریب از هر واحد باشد لهذا آنرا تصغیر کردند
تا دلالت کند بر معنی قرب وجمع وے کمت بالضم دلالت میکند که مکبران اکمت ست از آنکه فعل جمع ولیست وسکیت
مصغر سکیت بر وزن سکین ست بتصغیر ترخیم واز جمله تصرفات لفظی نسبت ست و آن در لغت بمعنی علاقه است
و در اصطلاح آنچه که معه تغییر کرد بقول خود ای الحاق یاء مشدد بآخر کلمه تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آن
کلمه نحو عربی بمعنی چیزے وابسته بعرب و عبارت متون اشمل ست از عبارات شروح کما لا یخفی فی الجاربردی
تفرق بین النسبة ان یجعل المنسوب من آل المنسوب الیه او من اهل تلک البلدة او الصنعة انتهی وفی النظامی المعنی
نسبة الشخص الذی یوصف به الی الجد وشبهها ابا کان او بلدة او صناعة نحو هاشمی وبصری اوکسائی انتهی وفائده نسبت
وفائده وصفیت یکی ست و چون نسبت معنی بود که در اسم حادث شده احتیاج شد بنصب علامت بران ولایق برای
وی حرف لین بود بجهت خفت وغلبه زیادت آنها لکن چون واو بجهت ثقل و الف بسبب التباس مقصور اختیار نکردند
یا متعین گردید بعده آنرا مشدد ساختند تا بیاء متکلم ملتبس نشود و بالتقاء ساکنین محذوف نگردد و ما قبلش
کسره دادند بجهت موافقت آن و بجهت شدت اتصال اعراب بروی جاری نمودند واین یاء نسبت حرفیست
بمجرد تاء تانیث نزد جمهور و بعضی گویند اسم ست و مجرور المحل باضافت باعتبار قلت بانیطور که مضاف را بسبب
سکون موخر از مضاف الیه نمودند وغیر وے مجرور ساختند بدلیل آنچه مرویست از عرب که رأیت التیمی تیم عدی
بجر تیم برای اینکه بدل از یای تیمی ست پس اسم باشد واین مذهب نهایت بعیدست و آنچه مرویست بر تقدیر صحت
محمول بر حذف مضاف بود که مناسب آن مقام بود یعنی صاحب تیمی والتقاء مضاف الیه بجر جایز ست اگر چه قلیل ست چون
بر بید الآخرة نزد سیبویه کذا فی الشرح واز قید تا دلالت کند نحو مانند کرسی خارج شد و چون تقیید بجهت اصلاح کردم

الناطق کہ دلالت کند بر وابستگی چیزی بمدلول کلمۂ منسوب خارج شد مثل لفظیکه تصغیر یا در نسبت دروی الف افزایند
چون یمانیه و شامی بر طریق تامه در نسبت بسوی یمن و شام و مثل همزه دو تامر چنانکه بیاید لیکن بقول بعض شارحین شافیه
هذا احد المنسوب بحسب الاغلب وقد یزاد عوضا عن الشدید قبل الیاء انتهی نحو یمانیه و شامی و قد تنسب علی غیر هذا الوجه نحو نبات
و تامر کما سیجی غیر مستقیم بود و ذکر نحو فعال و فاعل بمعنی آن در آخر بحث نسبت درین کتاب و جز آن بجهت مناسبت
معنویست اگرچه احسن و انسب ذکر آنها در دیگر بحث اسم فاعل و مفعول باشد چنانکه بعضی درآنجا ذکر کرده فافهم و یای نسبت برای
معنی مبالغه در صفت نیز لاحق شود نحو احمری یعنی بسیار سرخ عجاج گفت والدهر بالانسان دواری و برای مصدریت
بزیادتی تا نیز آید ای برای بودن کلمه بمعنی مصدر چون انسانیه و عالمیه و برای وحدت نحو ترکی و ترک و یای نسبت قبل
و حرف لاحق شود و بجهت تقدم و صلاحیت الضاعف یعنی آنها مگر آنکه علم شوند بجهت زوال معنی حرفی و فعلی که از الحاق
یای نسبت بود و مشکل است نسبت بسوی [illegible] و در ابدال و ترکیب چنانکه در انتهای بحث معلوم خواهد شد
انشاء الله تعالی پس قید در وجه با تا تانیث بر این است که مفرد یا در جمیع علم بود یا بتغییر علم عوض حرف اصلی بود
یا نه تا تانیث در وسط نشود و اجتماع دو تانیث در نسبت مونث بگوشت در القا تانیث در صفت مذکر که مستلزم
است نیز در دیشان لازم نیاید چون بصیلی کوفی در نسبت کوفه و بصیله و چون صفت مونث واقع شود تا تانیث دیگر در آخر
لاحق کنند و گویند امرأة کوفیه و بصیلیه در وی زیادتی تثنیه و جمع صحیح لواو و نون و زیادتی شبیه آن هر دو چون اثنان
و عشرون پس اینجا در یا بسوی واحد بود و اینجا تغییر لفظی است یا حذف نه ابدون رد و فرق میان حذف در و جز در بعض
موارد ظاهر نشود و بقول اوشان ثمری دار یعنی بسکون میم و او و سکون یا بفتح سین در نسبت ثمرات بفتح میم و از سنین
بفتح را و سنین بکسر سین موید وجه اول است و نسبت بسوی شبه تثنیه و جمع موید وجه ثانی چون اثنی و عشری
بکسر همزه و عین در نسبت اثنان و عشرون اگر در وی شبه واحد بود ثنوی و عشری بفتح عین میبود پس اگر
در زیدان و زیدون و تمرات زیدی و تمری نمیگفتند بلکه زیدانی و زیدونی و تمراتی میگفتند زیادت تثنیه و جمع لغو میشد
بجهت حصول غرض در صورت حذف و زوال اشتباه بسبب قرینه و جمع نشد در یک کلمه دو نوع اعراب که اعراب
بالحروف و اعراب بالحرکت است و عوض و معوض عنه که تنوین و نون تثنیه و جمع است و اینهمه ممنوع است مگر قبیله
تثنیه و جمع صحیح را که علم گردند و معرب بحرکت چه اینها بوقت اعراب بحرکت از حکم تثنیه و جمع خارج شده و بمنزله مفرد
گردیده اند و زیادتی اینها نحو زیادتی آن شد با اثبات الف و نون نحو بحرانی در نسبت بحران و بحرین بیا اکثر است
و آن نسبت مشهور و بهر تقدیر نسبتش بحرانی آید و بحری کم است و در کافی است که بحرانی شاذ است در بحرین و قیاس
بحری است گویا بجهت فرق در نسبت بحران و بحر و بحرانی گفتند کذا فی الشرح و نحو قنسرینی با اثبات یا و نون در قنسرین
که شهریست در شام و در اصل جمع قنسر است بکسر قاف و فتح نون مشدد و سکون سین بمعنی مسن و قدیم و بسبب اختیار الف

و در تثنیه و یاء جمع و تقیید باعراب بالحرکت آنست که عرب را در تثنیه و جمع و شبه آنها وقتیکه علم شوند دو مذهب است
بعضی معرب بحرف کنند چنانکه قبل علمیت بودند و این اجود است پس در وقت نسبت زیادت تثنیه و جمع حذف
کنند ورنه اجتماع دو اعراب شود و آن ممنوع است چون نصیبی و زبیدی و فلسطی و سیلحی و یاسمی و قنسری در نصیبین و زبیدین
و فلسطین و سیلحین و یاسمین و قنسرین و بعضی اعراب بر نون جاری کنند و اینها را اسم واحد اعتبار کنند نحو دیگر
اسماء غیر منصرف پس الف در تثنیه لازم گردد بجهت بودن آن خفیف از یا و یاء در جمع بسبب بودن آن خفیف از واو
و گوئی بحرانی و قنسرینی بضم نونین در روایت بحران و قنسرین بفتح نونین در مرت بحران و قنسرین بفتح نون
و همچنین وقت در تثنیه و جمع در نسبت حذف زوائد آنها کنند بجهت خروج آنها از حکم تثنیه و جمع و گشتن آنها بحو مفرد چنانکه
در عمران و غسلین و همچنین در جمع صحیح مونث بر معنی جمعیت بود یا نبود گوئی اذرعی در اذرعات که موضعی است در شام
و عرفی در عرفات و ضاربی در ضاربات بحذف زوائد آن و در مانند تمرات و ارضین بفتح میم و راء و سنین بکسر سین
گوئی در حالت جمع تمری و ارضی و سنوی و سنی بسکون میم و راء و فتح سین در و محذوف در سنه و در وقت علمیت
تمری و ارضی و سنی بفتح میم و راء و کسر سین بدون رد تا فرق شود میان حالت جمعیت و علمیت و همچنین مانند
ظریفات ظرفی گوئی بحذف یاء در وقت جمعیت چنانکه در نسبت ظریفه که مفرد و نیست و ظریفی گوئی باثبات یاء در حالت
علمیت برای فرق در علمیت و جمعیت و بتشدید یاء مشدد که بعد اکثر از دو حرف بود بجهت استثقال اجتماع چهار یاء یا آنکه
ما قبل مثل کرسی و شافعی و بجاتی و مرمی اول در نسبت کرسی بیاء مشدد که بعد سه حرف اصلی است بمعنی تخت و ثانی
در نسبت شافعی که یاء نسبت است بسوی شافع و بعد چهار حرف و شفعوی در نسبت شافعی قول عوام است غیر معتد
و ثالث در نسبت بجاتی بر وزن فعالی بتشدید یاء غیر منصرف است اگرچه علم شده از آنکه جمع بختی است بمعنی شتر منسوب
به بخت نصر و چون علم شود و منسوب گردد یاءش حذف شود و منصرف گردد بجهت فوات صیغه جمع و رابع در نسبت
مرمی اسم مفعول از رمی ایراد اینقدر امثله بجهت تعمیم است در یاء مشدد و از قید بعد اکثر دو حرف مانند علی و حی و عم
شد و حکمش دیگر است چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و روا است در رواهی در مرمی یعنی جائیکه یاء اول ازش
زائد بود و دوم اصلی روا است حذف اولی و قلب ثانیه بواو و بعد کسره ما قبل یاء را ام لی را بفتحه بدل کنند نحو مرموی
و بتشدید واو رابع که بعد ضمه بود بجهت استثقال نحو ضربی در نسبت ضربو وقتیکه علم گردد و بتشدید یاء مکسوره از یاء مشدد
که قبل است آخر صحیح است بجهت استثقال اجتماع چهار یا با دو کسره نحو سیدی و حمیری در نسبت سید و حمیر مصغر
حمار بخلاف یاء مکسوره که قبل نه دو حرف بود یا قبل حرف علت نحو تکیلی و محیی تصغیر تکیال و محی و اسم فاعل از تحیت
که یاء مکسوره اینها محذوف نشود گوئی تکیلی و محیی باثبات یاء مشدد و حرف یاء ثالث و اختصاص بمکسور بجهت
خفت ساکن است و موافقت حذف آن در غیر نسبت چون سید و میت و نحو فهیمی بتخفیف یاء قبل میم در نسبت فهیم که

اسم فاعل ست از هیم بتشدید عین گویند هیمه الحب تهیما ای حیران و فریفته کرد او را محبت نه آنکه تصغیر مهوم ست
که اسم فاعل ست از تهویم بمعنی خواب کردن زیرا که در نسبت او مهیمی بزیادت یا عوض واو محذوف گویند از آنکه
چون مهوم را تصغیر کنند واو زایدش را بیفگنند بجهت اخلال آن در وزن تصغیر مهیوم شود بر وزن فعیعل و بعده
واو را بقاعده سید یا سازند و یا را در یا ادغام نمایند مهیم شود و بعده یاء مده را بع یا عوض واو محذوف آرند بر سبیل (فعیعیل)
جواز چنانکه در بحث تصغیر گذشت و در وقت نسبت این مده لازم گردد ورنه در وقت تخفیف بحذف یاء مکسور کثرت
حذف والتباس بنسبت مهیم لازم آید و این همه نزد سیبویه است اما نزد مبرد در تصغیر مهوم مهیّم بود بر وزن فعیعیل
بسکون واو دوم و قلب آن بیاء پس مهیم گردد و برین مذهب یاء تعویض نبود و بعضی یاء اول از دو یا در لفظی بر وزن
فعیل و فعیله بفتح فاء و فعیل و فعیله بضم فاء و فتح عین بوزن صورتی که ناقص اند و یای دوم واو شود و عین کلمه اینها فتحه
نمایند بجهت استثقال چهار یا یا دو کسره و اختصاص حذف یاء اول بجهت ضعف آن از سبب سکون و ادغام ست پس
حذفش اسهل بود از حذف اقوی و قلب ثانی بواو از جهت تخفیف از نسبت یاء مکسور قبل یاء مشدد و مثل غنوی
در نسبت غنی و غنیه و قصوی و امیوی در نسبت قصی و امیه که نام شخصی ست و همچنین طووی و حیوی حیووی در طویه و (حییه)
بر وزن فعیلة بالفتح و احیه تصغیر حیه چنانکه در تحیه بفتح تا و کسر حا و فتح یاء مشدد و تحوی ست و تحیه در اصل اگرچه بر وزن
تفعلة است لکن الحال بر وزن فعیله است بوزن صوری آمده است در فعیل بضم فاء و فتح عین اثبات یا بجهت بودن یاء اولی بعد
فتحه نحو امیی در امیت و در فعیل بفتح فاء قلیل ست بجهت بودن یاء او بعد کسره نحو عدی در عدیت و بر خلاف قیاس بجهت استثقال
اجتماع چهار یا و امیوی بفتح همزه نیز شاذ ست و در نحو قسی و عصی بکسرتین که جمع قوس و عصا ست چون علم شوند و نسوی
قسوی و عصوی آید بضم فاء بجهت زوال سبب کسر و در ردی تصغیر بر داو ردی آید بچهار یا بجهت احتراز از کثرت حذف
زیرا که یاء ثالث در ان نسیا حذف شده و نزد بعضی ردوی آید همچو قصوی و بعضی واو و یای در لفظی بر وزن فعوله
بضم عین و فعیلة بکسر عین که نه ناقص و نه مضاعف اند و نه اجوف و عین کلمه فتحه یابد مثل سنی در نسبت سنوره
نام قبیله و حنفی در نسبت حنیفه نام قبیله بخلاف فعول مطلق نحو رسول و حرور و قوول و عدو و همچنین فعیل اجوف
و مضاعف و ناقص نحو طویل و شدید و غنی و فعوله و فعیله ناقص چون عدوه و غنیه و فعوله و فعیله مضاعف نحو
ضروره و شدیده و فعوله و فعیله اجوف نحو قووله و طویله که حکم واو و یاء اینها اثبات ست مگر حکم یاء اما غنی و غنیه
که گذشت و مبرد در مانند عدوه عدوی گوید [illegible] سیبویه [illegible] گوید همچو سنی و بعضیها یای لفظی که بر وزن فعیله بضم فاء و فتح عین
بود و نه ناقص و نه مضاعف مثل جهینی [illegible] در نسبت جهینه [illegible] نام قبیله [illegible] و فعیله بفتح فاء و فعول و فعوله و فعیل و فعیله بضم فا
شش نوع بود [illegible] ناقص [illegible] صحیح اللام [illegible] بفتح فاء و فعیل و فعیله بضم فاء ناقص [illegible] سابق گذشت
[illegible] بیان [illegible] صحیح اللام [illegible] حکم فعول ناقص نحو عدو و اثبات [illegible] و اتفاقا گویند و

و این قسم را مصنف اینجا ترک کرد و حکم فعولة ناقص نحو عدوة نزد سیبویه حذف واو زائد است و فتح ذال بجهت فرق در
مذکر و مؤنث چنانکه در صحیح و بودن مؤنث اولی بالتغیر ازانکه در مؤنث تغیر بحذف تا میشود پس تغیر مؤانس تغیر بود
و این قسم را مصنف بیان کرد لکن مذهب سیبویه را بیان نکرد اما صحیح اللام پس حکم فعیلة بفتح فا و فعولة که نه اجوف و نه
مضاعف باشد حذف واو و یا است بجهت فرق در مذکر و مؤنث و بودن مؤنث ثقیل نزد ایشان و بودن تغیر
مؤانس تغیر چنانکه حنفی پس در مذکر گوئی سعیدی و رسولی باثبات واو و یا در سعید و رسول اما ثقفی و خرقی بحذف
یا در ثقیف و خریف شاذ است چنانکه سلیمی و سلیقی در سلیمة و سلیقة باثبات یا شاذ است و عمیرے در عمیرة و عبیدے
و جذمے بضم عین و جیم در نسبت بنی عبیدة و بنی جذیمة بفتح عین و جیم اشذ است ازانکه اثبات یا در سلیمی و مانند آن
بر اصل است و نیز بجهت حمل مؤنث بر مذکر بخلاف عدول از فتحه بسوی ضمه و میان اجوف فعیلة و فعولة و مذکر
اینها فرق نکردند گویند طویلی در طویل و طویلة و قوولی در قوول و قوولة ازانکه در وقت حذف واو و یاء زائد چو قولی
میشد بفتح حرف علت و فتح ماقبل آن و درین صورت اگر موافق عادت قلب حرف علت را بالف بدل مینمودند زیاده
تغیر و التباس لازم مے آمد و اگر تصحیح میکردند استثقال میشد همچنین در مضاعف اینها فرق میان مذکر و مؤنث
نمودند گویند شدیدی در شدید و شدیدة و ضروری در ضرور و ضرورة ازانکه در صورت حذف واو و یا شددی و ضرری
میشد و آن اثقل تر میبود و اگر ادغام میکردند زیاده تغیر و التباس لازم مے آید و نزد مبرد و اخفش و جرمی حذف
واو از فعولة گاهی جائز میشود پس در حلوبة و عدوة و مانند آن گویند حلوبے و عدوے و گویند که عرب ثقیل می دانند
اجتماع یا در مشدد با کسره نه ضمه لهذا در تمرة بکسر میم تمری بفتح میم گویند و در سمرة بضم میم سمری بضم میم گویند همچنین ثقیل
میدانند اجتماع یا در مشدد با یا نه واو و شنئی در شنوءة شاذ است کذا فی الشرح و در فعیل و فعیلة بضم فا و فتح عین که
مضاعف نباشد فرق کردند میان مذکر و مؤنث پس در مؤنث حذف کردند صحیح اللام باشد یا اجوف و گفتند
جهنے و سونقے و عیینے در جهینة و سویقة و عیینة و خریبی و دویهی باثبات یا در خریبة و دویهة شاذ است بخلاف مذکر که در
قریش و در مضاعف فرق نکردند گویند غببی در غبب و غبیبة ازانکه در وقت حذف اگر ادغام نکنند ثقل لازم
آید و اگر کنند زیادت تغیر و التباس میشود و حذف یا از فعیل چون قرشے و هذلی و سلمی در قریش و هذیل و سلیم و فقیمی
در فقیم کنانة و ملیحی در ملیح خزاعة شاذ است نزد سیبویه و قیاس است نزد مبرد و فقیمی در فقیم بنی تمیم و ملیحی در ملیح سعد
به اثبات یا برعکس است کذا فی الشرح و جاربردی گفته که حذف یا درینجا نزد بعضی بجهت رفع لبس است ازانکه قریشی
که اسم دابه بحری است قریشی گویند و در فقیم بنی تمیم فقیمی و در ملیح بنی سعد ملیحی انتهی و سیرافی گفته که حذف یا زید بل
نزد من خارج از شذوذ است بجهت کثرت نسبت آن کسره میانه سه حرفی بفتحه بدل گردد بجهت تخفیف کراهت
توالی دو کسره و دو یا در قلیل البناء مثل تمری در تمر بکسر عین بمعنی پلنگ و شقری در شقر بکسر قاف بمعنی شقائق

و دبلی در دبل بضم دال و کسرهٔ همزه و ابلی در ابل بکسرتین ولکن در مانند ابل که ثلاثی بکسرتین ست نزد بعضے روا که
کسرهٔ عین بماند برای مبالغهٔ کسرهٔ فا همچنین در نمر مخفف نمِر که در لفظ بروزن تمر ست و در تقدیر بروزن تغلب
بخلاف کسرے در نسبت کسرات بکسرتین جمع کسره بالکسر که دران فتحه بود فقط از جهت عروض کسر عین والثیاب
الملکیته بکسر لام خطاست در نسبت ملک فی الشرح عن الکافی و اگر کلمه چهار حرفی باشد و حرف دومش ساکن و ما قبل
آخرش مکسور چون تغلب زبرج کسره اش بر لغت افصح باقی ماند از انکه کلمه بسبب زیادتی حروف از بنای خفیف بیرون
آید و نیز ساکن حرف ثانی میان دو حرف متحرک سبب خفت لفظ شد پس وجه و در لغت عوام اینجا هم ما قبل آخر
فتحه دهند و تغلبی و زبرجی گویند بجهت فرار از توالی کسرتین و یائین در کلمه که همچو سه حرفی ست از انکه ساکن
بمنزله معدوم ست پس همچو نمر شد اما کلمه چهار حرفی که ثانی آن متحرک بود چون علبط یا کلمه که زیاده بر چهار حرف بود
بالاتفاق کسره اش تغیر نباید گوئی قد عملی و متخرجی و علبطی زیرا که زیادتی کلمه از چهار حرف حقیقةً یا حکماً بعید
مے سازد از بنای خفیف و مشابهت نمر یای اخیر ثالث که بعد کسر با یا بود وه بواو بدل شود و بعد فتحه گردد یعنی کسرهٔ ما قبل
بفتحه مبدل گردد نحو عموی در نسبت عمٍ که در اصل عمی ست یعنی جاهل و حیوی و طووی در نسبت حے یا طے بتشدید یا
و طے که در اصل طوے بسکون واو بود تا اجتماع سه یا با حرکات در مانند عمی و اجتماع چهار یا در مانند حے لازم نیاید
و حیی و طیی با ثبات یا شاذ ست مگر نزد ابو عمرو که قیاس ست و یای اخیر رابع که بعد کسره بود مقدر باشد آن یا ملفوظ
بیفتد بجهت کراهت اجتماع سه یا با حرکات و عدم اخلال در وزن اقل و این افصح ست آن یا واو شود و بعد فتحه
گردد چنانکه مذهب بعضے ست بجهت عدم اعتبار ساکن که بمنزله معدوم ست و گردانیدن آن بمنزله سه حرفی پس
بجهت رفع ثقل بقدر امکان یا را بواو بدل کردند نحو قاضی و قاضوی در لغت قاض و در داعیه داعی و داعوے
و تجلی و تجلوے و تحایته و قصوے بحذف الف شاذ ست و یای اخیر که خبر آن ست خامس باشد یا سادس
بیفتد پس بجهت طول بنا و استکراه اجتماع سه یا با حرکات نحو مشتری در مشتر و مستقصے در مستقصی در کلمه که یای اخیره
خامس ست و بعد یا مشدد چنانکه در محیے اسم فاعل از باب تفعیل از تحیت رواست بعد حذف یای خامس
اثبات یا رابع و حذف یکی ازان و قلب دوم بواو برای فرار از اجتماع چهار یا پس در محیی محیی و محوی گویند
و امیی بکسر همزه و فتح میم شاذ ست در نسبت از امیة بروزن افعلیة و گاهی یای آخر را تشدید دهند و قیاس
امیی بحذف یای دوم الف ثالث که در اخیر اسم مقصور ست به واو بدل شود بدل از واو باشد یا از یای مجهول الاصل
بود زیرا که در حذف اجحاف کلمه و نقص ہی از اقل بنا لازم آید و در قلب آن بیای اجتماع سه یا یا زیاده در بعض جا
چنانکه در حیا لازم آید بخلاف قلب آن بواو که دران رجوع باصل هم میشود و در بعض جا پس در نسبت نحو فتی که در اصل فتے بود
بمعنی مرد گوئی فتوے و عصوے در عصا که در اصل عصو ست و ابوے در ابی و قدیته علم شخصے شود چنانکه در الف اخیر

رابع اگر اصلی است یعنی غیر زائد خواه بدل از حرف اصلی باشد یا نباشد چون اعشی و ملهی و یا زائد الحاقی ست
در رواست حذف آن یعنی الف رابع نیز بجهت عدم اجحاف و نقصان از اقل بنا لیکن قلب بواو احسن مختار ست
نحو اعشوی بقلب الف بواو در اعشی که الفش رابع ست و بدل از حرف اصلی بمعنی شب کور و ارطوی در ارطی
که الف رابعش الحاقی ست بمعنی گیاهی که آنرا شتران میخورند و خنوبی در خنفی که الف رابعش اصلی ست مثال حذف
نحو اعشی در اعشی و عدم ایراد آن بجهت اشعار بر عدم اختیار رویت و در رواست ارطاوی بزیادت الف قبل واو که
بدل از الف رابع ست در حاشیه آمده است یعنی وقتیکه الف الحاق را بواو بدل کنند رواست که قبل آن الف دیگر
بیفزایند انتهی و اگر الف رابع الحاقی و اصلی نه بود بلکه برای تانیث و حرف دوم آن کلمه ساکن بود در آن سه وجه است
یا بیفتد بجهت بودن آن زائد یا واو شود بجهت مشابهت الف اصلی یا واو شود و قبلش الف افزایند برای
مشابهت الف ممدوده نحو صحراوی چنانچه حبلی بحذف الف در حبلی که الفش نه اصلی و نه الحاقی ست بلکه برای تانیث
ست و حبلوی بقلب آن بواو و حبلاوی بزیادت الف قبل واو در حاشیه گفته هرگاه که در نسبت الف الحاقی
و تانیث را که رابع افتد بواو بدل کنند و ماقبل او الفی می افزایند چون ارطاوی و حبلاوی در ارطی و حبلی انتهی
میگویم که ازین حاشیه معلوم میشود که قلب الف بواو را زیادت الف لازم ست و از حاشیه سابق معلوم میشود که در الف رابع که برای الحاق
ست در وقت قلب آن بواو زیادت الف لازم نیست و نیز مفهوم میشود که زیادت الف مختص بالحاقی ست و در اصلی روا نیست
چنانکه ایراد مثال در الحاقی خود در اصلی شاهد این معنی ست و حال آنکه در اصول بشرح آن تصریح ست بزیادت الف در رابع مطلقا و عدم تقیید
بلزوم آن در صورت قلب بواو در ماننده حبلی گفت وکذا الرابعة ان کانت اصلیة او مبدلة من اصل او الحاقیة وقد
یحذف نحو ملهی و اعشوی و ارطوی و یجوز ملهاوی و اعشاوی و ارطاوی بزیادة الالف قبل الواو والمبدلة من الف
الالحاق و ذلک للتخفیف بایقاع الفصل بالمدة بین الفتحة والواو المتحرکة بالکسرة والا تسقط وقد یجعل واوا حبلی
و حبلوی و یجوز حبلاوی انتهی و نیز تحقیق ست در نظامی و جاربردی فافهم و شاذ ست در نسبت بنی الحبلی حبلی
بفتح با گویا برای فرق ست میان چیزیکه منسوب ست بقبیله بنی الحبلی و میان غیر منسوب بوی و در الفی که
زیاده از رابع ست خامس بود حقیقی یا حکمی یا بالا باشد اصلی بود یا برای تانیث یا جز آن حذف ست فقط بجهت
طول بنا و مراد از خامس حکمی الفی ست که رابع بود و حرف دوم از کلمه اش متحرک بود زیرا که حرکت حرف بمنزله آن
بمنزله حرف اعتبار کرده اند نحو حباری در نسبت حباری بضم حا که الفش زائد ست و جمزی بالتحریک و
بجیم و زا معجمه که الفش هم زائد ست لکن در اول خامس حقیقی ست و درینجا خامس حکمی و نحو مرامی در مرامی
که الفش خامس اصلی ست و مستوفی در مستوفی که الفش سادس اصلی ست و نحو عرضی در عرضی که الفش خامس
ست و برای تانیث و حولائی در نسبت حولایا که الفش سادس ست و برای تانیث ست قول عامه مصطفوی که

در نسبت مصطفی خطا ست و صواب مصطفی بحذف الف ست که از قافی الشرح و همزه ممدوده اگر اصلی ست یعنی زائد و نه بدل
از حرف اصلی و نه برای تانیث نزد اکثر ثابت بماند بجهت اصالت مثل قرّائی در نسبت قرّاء بضم قاف و تشدید راء
مهمله بمعنی متعبد و بعضی بواو بدل نمایند و قرّاوی گویند از آنکه همزه اثقل از واو ست و سبب جواز حذف مقصوره
نه ممدوده آنست که ممدوده متحرک ست و قوی ست و مقصوره ساکن ست و ضعیف و بحذف آن حذف دو حرف لازم
نیاید بخلاف ممدوده و اگر همزه ممدوده برای تانیث ست به واو بدل شود و بیا از آنکه همزه اثقل ست از واو و بیا
بدل ننمودند تا اجتماع سه یا با کسره لازم نیاید و اگر ثابت ماند مشتبه شود بالاصلی باشد و اگر هر دو جائز میداشتند همچو
کساء و علباء میشد نحو حمراوی در حمراء و حکمی ست اثبات آن نیز در نحو جلولی در جلولاء و حروری در حروراء و در نسبت جلولاء
و حروراء و ... بحذف همزه تانیث شاذ ست و نون در بهرانی و صنعانی و روحانی و دستوانی بدل ست از
واو آنها نه از همزه بهراء و صنعاء و روحاء و دستواء چنانکه در بحث ابدال بیاید انشاء الله تعالی و اگر همزه ممدوده
نه اصلی بود و نه برای تانیث بلکه زائد بود برای الحاق یا بدل از حرف اصلی بود بدل شود بواو جوازاً از آنکه این همزه
بذات خود اصلی نیست پس مشابه الف تانیث شد و تانیث ماند جوازاً از آنکه این همزه بذات خود اصلی نیست
پس مشابه الف باشد و تانیث باشد و ثابت ماند جوازاً از آنکه این همزه یا بدل از حرف اصلی ست یا واقع موقع وی پس مانند
اصلی باشند مثل کسائی و ردائی و کساوی و رداوی در نسبت کساء که جمع کسوة ست و رداء که همزه این ها بدل
ست از واو و یاء اصلی چرا که اصل کساء کساو ست و اصل رداء ردای ست و نحو علبائی و علباوی در نسبت علباء
بالکسر بمعنی پی گردن و همزه آن برای الحاق بقرطاس ست و همزه ممدوده که بعد الف اصلی ست ثابت ماند و قلب
و حذف نشود چون مائی و شائی در نسبت ماء و شاء و ماوی و شاوی شاذ ست و هر یا که قبل یاء نسبت افتد
و ماقبلش الف زائد بود در غیر نسبت بهمزه بدل نشده بسبب مانعی چنانکه در نحو سقایة بکسر سین مهمله بمعنی پیمانه
بروزن فعالة و حولایا بروزن فعلایا همزه نگردد بجهت دو سبب مانع قلب چون سقائی و حولائی و همچنین درحائی
در نسبت درحایة و در لغت بعضی از عرب بواو بدل نمایند و سقاوی و حولاوی و درحاوی گویند و اگر واو بعد الف
زائده قبل یاء نسبت افتد ثابت ماند از آنکه ثقل واو و یا دو یا برای ثقل اجتماع یاها نیست نحو شقاوی در شقاوة
و یائیکه بعد الف اصلی بود چنانکه در رائی و رائیة و ثائی و ثائیة که در اصل ریی و ثیی ست در نسبت بحال بماند بجهت
تشبیه بظبی در سکون ماقبل گوئی رائی و ثائی یا همزه بدل شود و چون رائی بجهت مشابهت با الف زائد زیرا که
این الف چون بذات خود اصلی نیست همچو زائد بود یا بواو بدل شود از آنکه واو قبل یاء نسبت اخف ست از یا
و همزه واو و یائی که بعد ساکن غیر الف و یا مدغم باشد چون ظبی و ظبیة بالفتح و غزو و غزوة بالفتح و مانند آن نحو درجی
و فتیة بالکسر در شقوة و غزوة و رقیة در رقیة نزد سیبویه تغییر نیابد گوئی ظبی در ظبی و ظبیة و غزوی در غزو و غزوة

علم حذف تا در انچه تباست از انکه حرف علت بعد سکون بمنزلهٔ حرف صحیح ست مذکر باشد یا مونث چون نخلی نخلم
و نزد یونس و زجاج در انچه تباست عین کلمه فتحه باید اگر صحیح بود و لامش اگر یا بود بواو بدل شود چون ظبوی
و غزوی در نسبت ظبیه و غزوه و مجرد از تا بحال خود ماند چنانکه نزد سیبویه تا فرق شود میان مذکر و مونث چنانکه
در فعیل و فعیلة و نیز در ذی التاء تغیر بحذف تا میشود پس تغیر دیگر نیز کرده شود بجهت موانست تغیر بتغیر و لهذا در
فعیلة تغیر کنند نه در فعیل کذا فی الشرح و بعضی گویند که قیاس بر حکم کرده که دران عموی آید و این بعید ست از انکه آنجا
ماقبل یا متحرک ست و اینجا ساکن و خلیل از جانب دریا جواب میداد به دو وجه یکی حمل نحو ظبی بر عم تا اجتماع یاها
نشود که آن مستکره است و دیگر آنکه در یای چنین آمده است گویند زنوی در نسبت بنی زنیه و قروی در قریه و
سیبویه جواب از اول دهد بانیکه اجتماع یاها اگرچه مستکره است لکن سکون مجبوری ست و از ثانی بانیکه شاذ
ست و حمل بروی روا نبود کذا فی الجاربردی پس زنوی نزد یونس و زجاج شاذ نبود و نزد سیبویه شاذ بود
و در اصول ست که بدوی بفتح دال در نسبت بدو یعنی بادیه بالاتفاق شاذ بود و نزد ابن عصفور و ابن مالک و اتباع
ایشان این فتح عین و قلب یا بواو مخصوص بمانند ظبیه است که یائی ست نه بغزوه که واوی ست انتهی و واو اخیر
ثالث که بعد ضمه بود بعد فتحه گردد از انکه التقاء ضمه قبل واو مکسور که قبل یاء نسبت ست مستکره است چون سروی
در نسبت سرو بضم را و اگر زیاده از ثالث بود محذوف شود و ضمه ماقبل را بکسره بدل نمایند برای مناسبت
یای نسبت چون عرقی در عرقوة و قمحدی در قمحدوه و عرقوی باثبات واو و فتح ماقبل آن لغت ست و در اسم
دو حرفی که هیچ از وی حذف نشده باشد و آخرش لین بود در وقت نسبت آخر را مکرر سازند و گویند بوی
بتشدید واو در نسبت بواو وقتیکه علم شود و اگر یا بود بعد تکریر یای دوم را واو سازند و ماقبلش فتحه دهند نحو کیوی
و کیوی در نسبت کی وکی همچو حیوی در حیی و اگر الف بود بعد تکریر الف دوم را بهمزه بدل نمایند چون لائی و مائی
در نسبت لا و ما علم و ازین باب ست مائیه بمعنی حقیقة از انکه از حقیقت بما هو سوال کنند پس وی را نسبت بما بود
و معنیش حقیقة منسوب بسوی ما ای آنکه از وی بما سوال کنند و همچنین ماهیت هم نیز منسوب بما ست و اصل
آن مائیت بهمزه است همزه را بها بدل نمودند بجهت تبادل میان اینها نحو ماه و ماء و اراک و هراک و احتمال ست
که لفظ ماهیت بها نسبت بما هو بود بحذف واو چنانکه ضربی در نسبت ضرب و العبده مانیه همزه گفتند بقلب ها بهمزه
لکن مختار در مرکب غیر اضافی حذف جزء ثانی ست پس نسبت بما هو نسبت بما باشد و در نسبت ما و لا وی
و لاوی بقلب همزه بواو نیز جائز بود همچنین در لات که اسم بت ست لائی و لاوی گویند بحذف تا و زائده و
نزد کسانیکه اصلش لاهه ست چنانکه اصل شاه شاهه در وقت نسبت لاهی گویند همچو شاهی بر محذوف و اگر آخر اسم
دو حرفی حرف صحیح بود چون کم و لم در وقت نسبت کمی و لمی گویند بتشدید میم و اگر باین ثنائی نام شخصی نهند

ای و می بتخفیف میم گویند. و بعضے گویند در نسبت دو حرفی صحیح الآخر تخفیف و تشدید هر دو جائز ست کذا فی الالفیه
اسم شخصی کنند یا نامند کذا فی الاصول و شرح الالفیه و دوم قسم دو حرفی که حرفے از ان محذوف بود و محذوف
سه نوع ست یا واجب ست یا ممتنع یا جائز اما واجب در دو قسم ست یکی آنکه در اصل متحرک الاوسط بود و لامش محذوف
شده باشد نسیا و عوضش همزه وصل نیامده پس بگویند در اخ که در اصل اخوة بود بالتحریک و ست که در اصل سته بود
بالتحریک بمعنی سرین اخوی و ستهی از انکه در صورت عدم رد اختلال کلمه بحذف لام و حرکت عین میشد و حرکتے که
الحال ست بجهت یا نسبت است زیرا که و عین نیز لام محل تغیر و تبدیل بود و دوم در شرح گفته که لام مانند اب و اخ است
و دم و هن در اضافت و تثنیه و جمع باز آید پس در نسبت که کثیر التغیر ست از نسبت اینها رد اولی بود و مانند سنه و
را که لامش صحیح ست بر اینها حمل نمودند انتهی پس ایراد دو مثال از یک قسم بجهت اشعار بهمین معنی ست فافهم
و گوئی در سنه سنوی و سنهی علی اختلاف الاصل و شاهی و ذوی در شاة و ذو و نزد اخفش شوهی از انکه اصل
شاة نزد وی شوهة بسکون واو ست از انکه فعله بالفتح اکثر ست از فعلة بالتحریک و بعد حذف ها واو را بالف
بدل نمودند زیرا که ما قبل تا حرف فتحه و الف نباشد پس نیز در نسبت علت قلب زائل نگردد و نزد سیبویه شاهی بود
زیرا که رد واو عارضی ست و ساکن بعد فتحه الف نگردد چنانکه در نوبت و تابه و اصل ذو نزد سیبویه ذوی ست
از انکه واو عین و یا لام اکثر ست از دو واو و نزد خلیل ذوو ست و بهر تقدیر حرف آخر را نسیا حذف نمودند
و در وقت نسبت باز آرند لکن نزد سیبویه در وقت نسبت یا را بواو بدل نمایند زیرا که قبل یا ی نسبت یا بعد حرکت
یافته نشده و بعضے گویند که یا را بالف بدل نمودند بعده الف را بواو چنانکه در رحوی اما ذاتی در نسبت ذات خس
شائع ست چنانکه ذواتی در ذوات و صواب ذووی در ذوی ست و قسم دوم آنکه ناقص و محذوف الفا
بود چنانکه در شیة و دیة که در اصل وشیة بالکسر و ودیة بالکسر ست اول بمعنی نشان و لون مخالف لون اعضای دیگر
و ثانی بمعنی خونبها پس نزد جمهور و سیبویه گوئے وشوی و ودوی بفتح عین در محذوف و قلب یا بواو چنانکه
گذشت و اگر رد نمیکردند شیی و دیی میگفتند بیای مکسور قبل یای نسبت و بعد کسره و این ممنوع ست و اگر شیوی
و دیوی بواو میگفتند تنبیه بر حذف واو نمی شد بخلاف صورت رد بجهت عدم وجود کلمه که فا و لامش واو بود جز لفظ
واو و نیز واو باز نیاید بجهت کسره ما قبل پس رد محذوف واجب گشت و فتح شین لازم تا بقاء واو با علت
حذف نشود بعده یا را بواو بدل نمایند چنانکه در عمیة و سجیة و نزد اخفش عینش ساکن ماند بر اصل خود و یا بدل
نشود پس وشیی و ودیی گوید و در کافی ست که هر که در عدة عددی گوید در شیة شیوی گوید چنانچه یونس از عرب
نقل کرده کذا فی الشرح و ممتنع از دو هم دو نوع ست یکی آنکه لامش صحیح بود و فاءش محذوف چنانکه در عدة که اصل
و عدة ست عدی گوئی و دوم آنکه لام صحیح بود و عینش محذوف چنانکه در سه که در اصل سه بود گوئی سهی و چونکه درین

هر دو نوع محذوف بعید از یاء نسبت ست بجهت نسبت رد نشود نه بینی که رب در تثنیه و جمع ردنا و بین را نکنند
کذا فی الشرح و این دلیل احسن و اخصر ست از آنچه در جاربردی مذکور ست که در قسم اول بوقت رد تقابل واو یا موجود
علت حذف لازم می آمد اگر عینش را ساکن میداشتند و اگر فتحه میدادند تحریک بتغیر موجب لازم می آمد با آنکه
محذوف غیر لام ست که محل تغیرات ست و در قسم ثانی در صورت رد تا فرق میان محذوف اللام و محذوف العین
نمی شد و عکس نکردند از آنکه لام محل تغیر ست پس تغیر وی اولی بود انتهی فی الشرح فی هذا السماء مذهب لانه
لکن یقال فی رب مخففا ربی بتشدید الباء ای یرد المحذوف و هو الباء الاول فیه نقضا علی ما قلنا و یمکن ان
یقال ان المحذوف من رب مخففة ساکنة او مفتوحة هو الباء الثانی لان اللام محل التغیر اقول المحذوف منه
یکون ساکنا غالبا لان حذف الساکن اهون من حذف المتحرک و ان کان اللام محل التغیر علی ان هذا لیس
من قبیل ما فیه رد المحذوف لان ذلک نسبت ربی مخففا والثنای لتصحیح الآخر شد دو وقت النسبة کالکلمة فلا حاجة
الی القول بالرد فافهم و قومی از عرب فاء محذوف مانند عدة را رد کنند و در موضع لام آرند و گویند عدوی در زنه
بفتح عین و این مذهب فراء ست و نزد غیر وی شاذ ست و در ما سوی این اقسام رد محذوف جائز بود و آن
قسم ست یکی محذوف اللام که ساکن الوسط بود و عوض محذوف وی همزه وصل نباشد مانند ابن در نسبت دم که در اصل دمی ست بسکون میم
و می گوئی بی رد دمی و بارد دموی بفتح عین و قلب یا بواو و در عدة و عدی که دو اخفش دموی بسکون عین گویند اگر چه اصلش نزد سیبویه
و اخفش هر دو دمی بسکون عین ست لیکن فتحه دموی نزد سیبویه بنظر خفت ست و سکون آن نزد اخفش بنظر اصل و نزد مبرد اصل دم دمی بفتح
عین ست بدلیل دمی یدمی دما چنانکه گویند فرق یفرق فرقا و حذر یحذر حذرا و صفت از وی دم آید چون حذر و فرق
بکسر عین و این دلیل ضعیف ست از آنکه روا ست که لفظی بر وزنی باشد و چون قوی از وی سازند مصدرش
بر غیر وزن مذکور آید چنانکه جنب یجنب بمعنی اشتکی جنبه که ماخذش جنب بسکون نون ست و مصدرش جنب
بفتح آن و بدلیل میان در تثنیه و جمع وی و سیبویه گوید که دم را جمع دماء می آید چون دلاء دلو و ظباء ظبی اگر
متحرک العین مثل عصا می بود جمعش بر این وزن نمی آید و در نسبت حرکت در اصل حرج بالکسر ست بمعنی فرج زن
حری آید بی رد محذوف و حرجی و در نسبت فم که در اصل فوه بالفتح ست ها را حذف نمودند بعده واو را بمیم
بدل نمودند می گویند بدون رد فمی و برد فوهی و فموی بمیم و واو نیز سیبویه ذکر کرده لکن در وی جمع میان عوض
و معوض عنه لازم می آید و مبرد گفته که آن محمول بر تثنیه خود ست که فموان آمده و ذکر کردیم شذوذ آن را و
بعضے گویند که فم فعو است که لام وی واو یا یا باشد چنان سنه کذا فی الشرح و در نسبت تو رید که علم باشد نیز
این هر سه لفظ جائز بود و بعضے گویند توی بضم فا والقیاس واو و عدم رد گویند و در ایراد سه مثال از یک قسم
تنبیه است برآنکه محذوف اللام معتل اللام بود یا صحیح اللام و عینش عوض مبدل باشد یا مبدل برخلاف ثنا

و قسم دوم محذوف اللام متحرک الوسط که در وی عوض محذوف همزهٔ وصل آمده باشد چنانکه در ابن و ابنه
که در اصل بنو و بنوة بالتحریک بود و اورا نسیاً حذف کردند و عوضش همزهٔ وصل آوردند بگوئی ابنی بدون رد و بنوی
برد و حذف همزه و نگوئی ابنوی تا جمع میان عوض و معوض عنه لازم نیاید و ابن و ابنه نیز از قسم دوم نیست بجهت
زیادة همزهٔ وصل و تاء تانیث و قسم سوم محذوف اللام ساکن الوسط که عوض محذوفش همزهٔ وصل آمده باشد
چون اسم در اصل سمو بود بالضم و الفتح و الکسر و اورا نسیاً حذف نمودند و عوضش همزهٔ وصل آوردند نحو اسمی بدون
رد و بضم همزه نیز و سموی بکسر سین و ضم و فتح آن و رد محذوف و همزهٔ وصل و در ابنم که بزیادت میم ست برین
وجه است ابنمی بدون رد و بکسر نون نزد جمهور برای متابعت کسر میم چنانکه نون آن تابع حرکت میم باشد
در غیر نسبت و نزد بعضی ابنمی بفتح نون بود بنحو تغلبی و همچنین نزد کسانیکه نون ابنم را در هر سه احوال فتحه خوانند و تابع
حرکت میم نسازند و ابنی باسقاط میم و عدم رد و بنوی برد محذوف و اسقاط همزه و میم بدانکه انحصار جائز الرد
درین اقسام ثلثه بجهت آنست که محذوف وقتیکه غیر لام بود اگر لامش صحیح باشد از قسم ممتنع الرد بود و اگر
لامش صحیح نبود محذوف جز فا نبود از انکه حذف عین جز و لفظ سه و مد و سه بالاتفاق نیست اما م عبد القاهر
گفته که در سه اکثر برانند که لامش محذوفست از سبت بمعنی جمعت و ابو اسحاق گفته که روست از ثاب
یثوب بود و لهذا بعضی فضلا نص کرده اند که در لغت عربی محذوف العین جز سه و سه و مه بر قولی نیست و
محذوف الفا و معتل اللام از قسم واجب الرد ست پس محذوف غیر لام یا از قسم واجب الرد ست یا از قسم ممتنع الرد و محذوف اللام
اگر متحرک الوسط بود و عوضش همزهٔ وصل نیامده باشد نیز از قسم واجب الرد ست پس اقسام باقیه در سه منحصر شدند از انکه و دو یا قفا
یک میشرطست و یا هر دو معاً اما حکم جواز رد در قسم اول که نحو غد و حر است بجهة بودن لام محل تغیر و جواز عدم رد بجهت بودن آن ساکن العین
و عدم خلال بکلمه بسبب ترک رد در وی بخلاف مانند اب و اخ چنانکه گذشت و در قسم ثانی که مانند ابن ست جواز رد بجهت
مشابهت مانند اب و عدم رد بجهت اخلال و همچنین در قسم ثالث و مناسب آن بود که لفظ اسم را نیز مصدر
بکلمه دیگر چنانکه لفظ ابن را کرده تا معلوم می شد که اشارت بقسم ثالث ست و نیز ابنم را نزد ابن ذکر
مینمودند بعد اسم لکن مص ابن و اسم را از یک باب شمرده در حاشیه گفت ای کلمه که محذوف اللام بود و عوض
آن همزهٔ وصل آمده باشد خواه متحرک الوسط بود چون ابن و ابنه اصله بنو و بنوة و خواه ساکن الاوسط چون
اسم اصله سمو انتهی و در جمیع اقسام مذکوره بوقت رد محذوف عین کلمه را فتحه دهند و همین ست مذهب جمهور
و سیبویه و همین ست مسموع از عرب از انکه عینش متحرک شده بعد حذف محذوف و در وقت رد بجهت حیر متحرک شده
و پس اولی باشد از جهت خفت و هیچ داعی اسکان نیست مگر در مضاعف که یکی از حروف تضعیف آن محذوف
شده باشد که آنرا در وقت نسبت رد کنند و ساکن دارند زیرا که فتحه منافی ادغام بود چون و بی در اب مخفف رب

بالتشدید و نزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن است درین وقت هم ساکن بود از انکه عینش متحرک
شده بود بحرکت اعرابی که سابق بر لام بود چون لامش باز آمد عینش نیز بر اصل خود رجوع کرد ابوحیان گفته
که مذهب اخفش قیاسی است معادم نص نسبت در مؤنث محذوف اللام که تاءش بجای محذوف نیز هست
چون اخت که در اصل اخوة و بنت که در اصل بنوة بود واو را حذف نمودند نسیاً و تا را عوض لازم ساختند و خا را
ساکن نمودند و همزه را ضمه دادند و نون را ساکن کردند و با را کسره دادند برای دلالت بر حذف و لزوم درین معنی
حرف تا را از معنی تانیث بیرون نیارد و مانند مذکر است که اخ و ابن است پس گوئی اخوی و بنوی برد محذوف و حذف
تا در قول بانسلاخ آن از معنی تانیث بعید است همچنین در هنت که در اصل هنوة بود بالتحریک لام را حذف نمودند
هنت شد و چون تا را عوض محذوف سازند و لام کلمه اعتبار نمایند هنت باسکان نون گویند و ثنتان که در اصل
ثنیتان بالتحریک است یا را حذف نمودند و تاء تانیث را عوض آن ساختند پس نون را ساکن نمودند و تا را
کسره دادند و اصل آن تثنیه بالتحریک بود لعده الف و نون را افزودند و کیت و ذیت که در اصل کیة و ذیة
بالتشدید است لام اینها را حذف نمودند و تا عوض آن گردانیدند گوئی هنوی و ثنوی و کیوی و ذیوی همچو حیوی
و رجحے بجهت بودن تا در اینها عوض اصلی و اینهمه نزد سیبویه و خلیل است و نزد یونس نسبت اینها اختی و بنتی
و هنتی و ثنتی و کیتی و ذیتی بود بے تغیر در اینها جز حذف الف و نون از ثنتان زیرا که تا چون بمنزله حرف اصلی شد
از حکم خود بیرون آمد پس با اجتماع تا در صفت مؤنث هیچ مضائقه نکند چون امراة اختیه و مرویست که یونس بخلاف
سیبویه وغیره در بنت و اخت کرده فقط نه در هنت و مابعد آن و این را وجهی نیست و بعضے گویند که اخفش در
اخت و بنت اخوی و بنوے بضم همزه و کسره با و سکون خا و نون گوید و این مخالف مذهب وی است در رد
کذا فی الشرح میگویم که در شافیه و شروح آن خلاف در لفظ بنت و اخت فقط مذکور است شاید که مصنف درین متن
هم اقتصار باین صنفین کرده که جز لفظ اخت و بنت ذکر نکرده نه صراحتاً و نه اشارةً بایراد کلمه مثل و مانند
آن و مراد از قول وے مانند اخ و ابن در رد است بے لحاظ جواز و وجوب زیرا که درین رد در
بنیت و در بنت واجب است و در اخ واجب است و در اخت هم واجب پس عبارت بهر رد در اخت
و بنت و حذف تا است کما لا یخفی و ابنت همزه بالاتفاق مثل ابن است در جواز رد بجهت
عدم تعویض تا از محذوف و در نسبت کلتا مؤنث کلا اصلش بر مذهب مختار که مذهب سیبویه است کلوی بود
بروزن ذکری کلوی بحذف الف و تا و رد واو و فتح لام آید چنانچه در کلا پس الف در مذکر بدل از واو است
در مؤنث برای تانیث و تا بدل از لام است و اصل کلوی است بالکسر زیرا که تا علامت تانیث بود و الف
کلتا چون با ضمیر یا بدل ... [illegible]

کرده‌اند و در وقت نسبت تا را حذف نمودند از آنکه فارق بود در مذکر و مؤنث همچو تاء تانیث و حذف الف بجهت بودن آن
اعرابی ست و جریان اعراب بالحرکت بر یا بعد نسبت و بعضی گویند که اگر الف را ثابت میداشتند بواو مبدل می شد
و کلوی میگشت و جمع دو واو در زیاده از سه حرف مستکره است و این منتقض ست به نحو حباوی در نسبت حباویة
کذا فی الشرح و اینهمه نزد سیبویه و اخفش ست لکن نزد اخفش عین ساکن ماند چنانکه مذهب اوست در وقت رد و نزد
یونس نسبت کلتا کلتی با بقاء تا و حذف الف و کلتوی با بدال الف بواو و کلتاوی بزیادت الف قبل واو چنانکه در حبلی
انتهی لیس اینجا هم یونس تا را بجهت بودن آن عوض محذوف از تانیث خارج کرد گویا بوی از تانیث ندارد بجهت
توسط و احتراز از اجتماع دو علامت تانیث او در نظامی ست که ابوعمرو جرمی گفته که تاء کلتا ملحق ست و الف لام کلمه
است پس بتقدیر وی نزد وی فعتل بود و اگر بر حسب عمروی میبود در نسبت آن کلتوی فقط میگفتند انتهی و در چاربردی
ست اما بر قول کسی که تاء تانیث را عوض می گوید و الف را لام گوید و وزنش فعتل قیاس نسبة وی کلتوی بود و این
قول هیچ نیست زیرا که وزن فعتل یافته نشده و تاء تانیث متوسط نبود انتهی و در شرح ست و من قال انما یصح کلتوی
علی مذهب الجرمی و هو ان وزن کلتا فعتل فتاءه زائدة والتانیث مقدرة والفه بدل من الواو الاصلیة کالف
کلا فقد اخطأ فالاعراب فیهما علی مذهب [illegible] الاصلیة و فی کلتا علی قول غیره بالالف المزیدة انتهی اقول مراد المعترض
آن حصر صحت کلتوی علی مذهب الجرمی باطل لانه یجوز عند یونس ایضا کما عرفت ولا یخفی علیک ان هذا الحصر لا یظهر
فی قول احد من العلماء المشهورین کما لا یخفی علی المتتبع نعم وقع فی عبارة الصحاح [illegible] بیان قول سیبویه هکذا قال ابوعمرو
الجرمی التاء ملحقة والالف لام الفعل وتقدیرها عنده فعتل والنسبة الیها کلتوی علی هذا القول انتهی ویفهم من هذه العبارة
الحصر البتة لکنه لیس بحصر حقیقی بل حصر اضافی بالنسبة الی قول سیبویه لان صاحب الصحاح لم یذکر قول یونس فی نسبة
کلتا فلا طعن علیه فافهم و الحاق میشود یاء نسبت بجمع تکسیر اگر نام شخصی بود نحو مدائن که نام شهری ست یا گروهی چون
انصار که لقب کسانی ست از اهل مدینه که رسول علیه الصلوة والسلام را نصرت کرده بودند بر کافران و انمار قبیله
و انمار نام پنج پسر از اولاد سعد بن زید با مراد را واحد موافق حروف وی نبود و این شامل ست مانند عبادید
و محاسن را از آنکه انتفاء مرکب بانتفاء یکجزو هم میشود چون مدائنی در نسبت مداین و انصاری در نسبت انصار و
عبادیدی در نسبت عبادید و محاسنی در نسبت محاسن بالضم والالای [illegible] و اگر جمع نام شخص و گروهی نبود یا و را
واحد موافق بود در کلمه [illegible] غالبا آنرا در وقت نسبت بواحدش و یاء نسبت در آخر آن واحد لاحق سازند زیرا که
غرض از نسبت دلالت [illegible] میان منسوب و منسوب الیه است بمفرد حاصل شود پس لفظ جمع ضایع شود بخلاف
مانند مدائن که [illegible] بجهت نمانده است و مانند انصار که همچو علم گشته زیرا که القاء علم بر لفظ و اجب
تا مقصود فوت نشود [illegible] ناصری در نسبت مدائن و انصار مخل مقصود ست بجهت اشتباه و تحنیف در جمع

که او را واحد موافق نبود در نگنند بجهت عدم وجود واحد و مانند عبادید و حصول اشتباه در مانند محاسن و نیز در نسبت تفعیل
یا مفعیل یا فعلال غیر اولی ست از دیگری بجهت ترجیح بلا مرجح نحو مسجدی در نسبت مساجد که جمع مسجد ست و نیز
جمعیت باقی و در فرائض فرضی و در صحف صحفی بفتحتین گویند و فرائضی بمعنی کسیکه علم فرائض داند و صحفی بفتحتین بمعنی کسیکه
صحف را بسیار مطالعه کند خطا ست بجهت عدم رد و همچنین قیاسی در آفاقی و قومی انبهم را جایز دارند اما اعرابی پس
از قبیل عبادیدی ست بجهت عدم واحد جمع اعراب عرب ست بسبب اطلاق عرب بر حاضر و بادی از غیر عجم نه
اعراب که اطلاقش جز بر اهل بادیه عرب نشود و عموم مفرد از جمع ممنوع ست و مذهب سیبویه و مختار اوست
در مانند محاسن و مذاکیر و مشابه که آنرا واحد موافق قیاس نیست رد بسوی واحد غیر قیاسی ست و آن حسن و ذکر
ست گوئی حسنی و شبهی و ذکری و نگوئی محاسنی و مشابهی و مذاکیری و آمده است یا از نسبت در جمعیکه بمعنی خود
واو را واحد قیاسی ست ثابت یعنی جمعیکه بموزن واحد بود چون کلابی الخلق بجهت تشبیه بواحد و صلاحیت جمع بار دیگر الم
قیاس کلبی الخلق ست و لاحق مشود و یا از نسبت مرکب اگر علم ست و رنه برای هر جزو معنی مقصود بود و نسبت جمع
مانند نسبت بجمع نبود و در صورت القاء هر دو جز ثقل حاصل شود و مرکب علم از چهار قسم خالی نبود یا مزجی ست
یا اضافی یا توصیفی یا اسنادی پس از مرکب غیر اضافی که اسنادی بود یا مزجی متضمن حرف یا غیر متضمن آن جزو دوم
را بیفگنند بجهت بودن آخر محل تغییر و بمنزله تاء تانیث و امکان استدلال از جزو اول بجهت مرکب غالبا و بسبب
لزوم ثقل در صورت بقاء کلمتین چون بعلی در نسبت بعلبک که نام مردی و شهریست و مرکب امتزاجی ست غیر متضمن
حرف و همچنین در مانند سیبویه و خمسه عشر اگرچه خمسه نسبت شود لکن بجهت اعتماد بر قرائن نسبت کنند و تابطی
در تابط شرا نام شخصی که مرکب اسنادیست و شابی در شاب قرناها و حضری در حضرموت حضرمی باید لکن حضرمی آمده
وابو الحسن و جرمی جایز داشت حذف یک جزو را از هر کدام که باشد گویند بعلی و بکی و بعلبکی و حضری و همچنین
و قندی در سمرقند و تاخر همین مذهب ست انچه که در صراح وارد ست ان شئت قلت بعلی وان شئت قلت بکی
وابو حاتم سجستانی جایز داشته نسبت بهر جزو یکبار گویند بعلی بکی شاهی گویند سا نزد جبار امیه هر مرتبه در نسبت
رام هرمزد گاهی با بقاء هر دو نسبت کنند چون بعلبکی و جایز داشته ابو حاتم سجستانی در عدد مرکب که غیر علم بود نسبت
بهر جزو یکبار رسگی چون احدی عشری در احد عشر و علی هذا القیاس پس در احد عشره بکسر شین احدی
و عشری یا احدی و عشری بفتح شین گویند چنانکه در ثمر و در اثنی عشر و اثنا عشره اثنی و عشری و ثنوی
عشری و جز آن سیبویه گفته که شنیده ام در نسبت کنت مانند قولی بالضم یعنی کونی و قیاس کافی ست یعنی در وقت حذف
ضمیر واو را باز آرند بجهت زوال التقاء ساکنین و کونی بضم کاف و سکون واو گویند و آن قیاس بالغ ست از انکه ساقط
بجهت التقاء ساکنین الف ست چون باز آمد فا را فتحه دهند زیرا که ضمه کاف بجهت سقوط عین بود و نزد جرمی کنتی آمده

باثبات ضمیر واین قیاس ست زانکه فعل با ضمیر بمنزلهٔ یک کلمه هست چنانکه ثعلب گوید وما انا کنتی وما انا عاجز و شر الرجال الکنتی پس گوید کنتی کنتی اکذا واکثر او ثابت کنتی بنون وقایه گویند برای محافظت ضمیر مضموم از کسره کذا فی الاصول و شرح هو از مرکب اضافی اگر کنیت ست یعنی مصدر بلفظ ابن یا اب یا بنت یا ام یا مدلول جزء دوم مش تعیین نه از دوم و در اضافت مقصود اصلی ست بجهت شرافت جزء اول را بفگنند بجهت کثرت اشتراک در اول و غلبه اشتباه در وقت حذف غیر وسے نه جزء دوم را اگرچه قیاس ست چنانکه دانستی چون زبیرے در ابن الزبیر که کنیت ست و جعلی که در عبد الرسول و اگر ابی و عبدے میگفتند معلوم نمی شد که نسبت کدام لفظ ست از نحو ابن عمرو ابن عباس و عبد الله و عبد الرحیم و مانند آن و بسبب قلت و خفاء قرائن اعتبار قرائن نشود والا ای اگر مرکب اضافی نه کنیت باشد و نه جزء دومش مقصود جزء ثانی را حذف کنند کما هو القیاس نحو امری بکسر او فتح آن چنانکه در نون اثیم در نسبت امرء القیس و مرئی بفتح را و سکون آن نیز گویند در وقت رد یا صاحبش که مرء بالفتح ست چنانکه حکم رو ست و نحو عبدے در نسبت عبد مناف بدانکه عبارت شافیه برین طور ست المضاف ان کان الثانی مقصود اصلا کان ابن الزبیر وابی عمرو قیل زبیری و عمرے وان کان کعبد مناف و امرء القیس قیل عبدے و امری و مضمون شرح وسش آنست که تقیید مقصود باصلی ای باعتبار اصل وضع برای شمول کنیت طفل ست و هر که ولد ندارد نحو ابو عمر زیرا که جزء ثانی اینجا اگرچه مقصود از نسبت آن شخص نیست لکن مقصود اصلی ست بجهت بودن جزء ثانی از کنیت مقصود اگرچه او تا را لا بود و سیبویه گوید که از خلیل پرسیدم از قول عرب که در عبد مناف منافی گویند گفت قیاس همان ست که گفتیم لکن منافی برای رفع التباس گویند و برین تقدیر عبارت متن برین طور باید که و ان اضافی اگر مدلول جزء دومش معلوم مع بجهت اشتراک دلیل حذف جزء دوم در مانند آن عمر و عبد الرحیم و اینجا اعتراضی بشود که در مانند عبد مناف هم جزء ثانی مقصود ست بجهت لعنت کافران و تعظیم ایشان اصنام را و بی شبه در وقت وضع عبد مناف معنی اضافی آن قصد کرده باشند مگر آنکه گوییم که نحو مناف مقصود اصلی ایشان نیست محض بجهت لعنت و حماقت قائل فضیلت اصنام بودند بدلیل آن سالتهم من خلق السموات والارض لیقولن الله و یعرفونه کما یعرفون ابناءهم و حسدا من عند انفسهم من بعد ما جاءهم الحق و احسن در مقام کلام ابن مالک و ابن عقیل ست ان کان مرکبا ترکیب اضافة فان کان صدره ابنا او ابا او کان معرفا بعجزه حذف صدره و الحق عجزه بالنسبة فیقول فی ابن الزبیر زبیرے و فی ابی بکر بکرے و فی غلام زید زیدے فان لم یکن کذلک فان لم یخف لبس عند حذف عجزه نسب الی صدره فیقول فی امرء القیس امری و ان خیف لبس حذف صدره و نسب الی عجزه فیقول فی عبد الاشهل اشهلی انتهی و رازے در نسبت ری که شهر ست بزیادت الف و زای معجمه در جمل مرورے

در نسبت مرو که نام شهریست بزیادت زاء معجمه وبدوی در نسبت بادیه وسهندوانی بکسر ها وضم آن وزیادت واو والف ونون در نسبت سهند وعبشمی در نسبت عبد القیس وعبشمی در نسبت عبد الشمس وعبدری در نسبت عبد الدار شاذ ست وقیاس در نسبت اینها روزی ومردی ورباوری وبادی وسهندی وقیسی وشمسی وداری باعجبه ست وگفت رجل مروزی مگر از جهت آنکه در نسبت غیر انسان مروی آید بجب قیاس گویند ثوب مروی وبنابرین معنی بجای سهندوانی اگر سیف سهندوانی میگفت انسب می بود زیراکه از سهندوانی سیف سهندوانی قصد کنند و در غیر سیف سهندی گویند ونیز شذوذ بدوی باعتبار نسبت ببادیه نیست چنانکه از حاشیه معلوم میشود ای در نسبت بادیه وقیاس دران بادی یا بادی انتهی بلکه باعتبار نسبت ببدو ست که بمعنی بادیه است وقیاس در نسبت وی بدوی بسکون دال ست نه بفتح آن چنانکه مستعمل ست ودر اصول گفته که گاهی که از جز مرکب دو حرف گیرند یا از اول سه وبروزن فعلل سازند بعده در آخر آن یاء نسبت لاحق کنند مثل عبشمی وعبقسی ومرقسی وعبدری وحضرمی وتیملی در نسبت عبد الشمس وعبد القیس وامرئ القیس وعبد الدار وحضرموت وتیم اللات وگاهی لاحق کنند درنام جیزی بدن بعد بنای وزن فعال بالضم والتشدید از ان یا بعد الحاق الف ونون در آخر برای مبالغه بزرگی آن جیز نحو انانی وعصاری ونخاوی ودستاهی برای کسیکه الف یا بازو یا ران یا سرین بزرگ داشته باشد ونحو لحیانی وجمانی ورقبانی وشعرانی برای کسیکه لحیه دراز وبزرگ ورقبه بزرگ وشعر بسیار داشته باشد واز منسوبات غیر قیاسی بصری ست در مصری بالکسر ست برای مبالغه راوسین لکن بصره بالکسر هم آمده وتهامی بالفتح در نسبت تهامه بالکسر ودهری بالضم بمعنی طویل العمر در نسبت دهر برای فرق از دهری بالفتح بمعنی قائل بقدم دهر وسهلی بالضم در نسبت سهل بمعنی زمین نرم برای فرق در نسبت سهل که نام شخص ست وعلوی بالضم در نسبت عالیه که ما فوق نجد تا زمین تهامه ست بجهت حمل برضد آن که سفلی ست ویمان وشام در یمنی وشامی نسبت یمن وشام یک یا را بیفگنند وعوض آن یا قبل الام کلمه الف زوندو همچو قاضی ساختند یمانی وشامی بتشدید یا نیز گویند . باوجود جمع میان عوض ومعوض عنه وثلاثی ورباعی وخماسی برانسند آن بالضم در نسبت ثلاث وخمس وربع وازلی در نسبت لم یزل جزو اول را حذف نمودند ویزلی کردند بعده یا را بهمزه تبدیل کردند چنانکه در رازی در نسبت ری بزان که نام بلد ست واثربی در نسبت تیرب بلد ائمه چون عادت مصنفین بران رفته که در آخر بحث نسبت ذکر صیغه فعال وفاعل ومفعله وارند بجهت مناسبت در معنی لفظ منسوب اگرچه ذکر آن در ذیل مشتقات انسب ست از جهت مناسبت لفظی و معنوی چنانکه مصنف در اصول کرده اینجا هم هم متابعت دیگر مصنفین کرده پس گفت ونیاع من اسم اشتهر کثیرا وعند المبرد قیاسا فعال بفتح الفاء وشد العین لعامل ای لعامل ذلک الشئ وصاحبه ای لملابس است

بالملاک او الصفت او البیع او الحدیة او الاستعمال نحو لبان لصانع اللبن بکسر الباء ولما کان اللبن بفتحتین وبائعه
ویقال لخادم البغل وبائعه وتراس وسیاف لصاحب الترس او السیف وصانعهما وعدا ولعامل الحدید وتمار لبائع التمر
وهو الثوب ومتاع البیت ومنه قوله تعالی وما ربک بظلام للعبید ای بذی ظلم ویصاغ من اسم الشیء اسم فاعل بمعنی صاحب
ای صاحب ذلک الشیء کدارع لصاحب الدرع ونابل لصاحب النبل وصانعه مکان واهل بمعنی ذی اهل ومنه
کاس بمعنی ذی کسوة ولابس باسم فاعل والا کان معناه من یکسو غیره وربما وافق بمعنی ذو دفق ولابس باسم فاعل
لان الدفق الصب والماء مدفوق لا دافق وقد جاء دفق لازما بمعنی انصب قال الخلیل ومنه طالق وحائض ای لیسا من قبیل
اسم الفاعل الا قبل طالقة وحائضة لان الفرق بینه وبین اسم الفاعل انه لا یؤنث بخلاف اسم الفاعل وقال سیبویه انهما من قبیل اسم
الفاعل لکن وصف لها شیء او انسان فلم یلحقها التاء وقال الکوفیة انهما اسما فاعلین قدر فیهما التاء لعدم اللبس لاختصاصهما بالمؤنث
ویبطل طرده امرأة حاملة ومرضعة فلم یقدر التاء مع عدم اللبس وعکسه امرأة عاشق وضامر قدر فیهما التاء مع اللبس ومنه قوله تعالی
والبقرة لا فارض ای ذات فرض ومن الاول فارضة والافار وبناء فاعل لیدخل فیه مثل مرضع ومطفل بمعنی ذات ارضاع وطفل ومنه قوله تعالی السماء
منفطر والاصل منفطرة بالتاء وهذا قول الخلیل وقال منه عیشة راضیة ای ذات رضا لان العیشة لا یوصف
بالرضیة بمعنی فاعل بل بذات رضی ای مرضیة اما دخول التاء فیجوز ان یکون للمبالغة کما فی علامة او کافة فی ما ارسلناک
الا کافة للناس عند الزمخشری وعند اهل المعانی مجازا ذا الراضی فی الحقیقة صاحب العیشة ویصاغ فعل ککتف
لما لیس الشیء نحو نهر لصاحب العمل بالنهار وحرج بلازم الحرج بالکسر ای فرح وستة لملازم الستة ای حلقة الدبر ای
فاعلا از بناء الفعلین ویصاغ من اسم الشیء مفعلة بفتح المیم والعین لمکان کثر ذلک الشیء فیه نحو ماسدة بمعنی
جائیکه در رو اسد بسیار باشد ومفعاة بمعنی جائیکه در وافعی بسیار بود وهذا فی کلام العرب کثیر کما لا یخفی علی متتبع
اللغة ویجیء من الرباعی مفعالا بضم المیم وکسر العین ومع التاء ایضا لهذا المعنی نحو معقرب بکسر الراء جای
کژدم ناک وارض معقربة کذا لک ومثعلبة ای ارض فیها الثعالب **بحث الابدال** واز جمله تصریفات ست
ابدال وحذف وتغییر اعلالی ست بدانکه ایراد این هر دو در فصل واحد بجهت مناسبت ست که آن افگندن
حرف بر خلاف قیاس ست وچون دانستی که ابدال نهادن حرف بجای حرف ست تعویض همزه وتا در نحو ابنا
وعدة واخت را ابدال نگوئی بخلاف نحو قال ودعا وشناخته میشود ابدال باصل آن لفظ که در و حرف ابدال
واقع نشده و وقت تقابل فرع باصل زیرا که ارجاع فرع باصل اصل ست چون تراث قائل وجبلی وجبلیان وجه واجوه وضارب
وضویرب واز فرع آن لفظ که کلمه را بسوی اصل باز گردانند وقتیکه حرف فرع بدل از حرف اصل بقاعده نبود بانجمت
حرف فرع بحرف اصلی ممکن نبود چون مویه ومیاه وماء وافواه وفم وتوان گفت که های مویه بدل از همزه است بقاعده
بخلاف ضویرب وضیعن تا فرعیت واو از میم خلاف معقول ست بخلاف فرعیت همزه از واو در اول واو از اخوات آن لفظ که

متشارکت اند در اشتقاق از یک اصل چون تراث و ریث و وارث و موروث و از قلت استعمال و کثرت استعمال ابدال آن چون
تعالی در تعالب و از جهت لزوم بنای مجهول که در کلام عرب یافته نشده چون هراق و اهشبر که بر تقدیر عدم حکم قلب همزه
و تا وزنش مفعل و فعل بود و آن مفقود ست و حروف ابدال نه که برای ادغام ست بر مذهب مختار چهارده ازانهم
اما حروف ابدال که برای ادغام بود در بحث ادغام گذشت و آنچه برای غیر ادغام ست در لفظ انصت یوم جلا ه
ماخوذ ست و مراد از بدل آنست که ابدال وقتیکه میشود جز ازین حروف نشود نه آنکه این حروف همیشه مبدل
باشند و نیز ابدال ایشان از جمیع حروف نبود بلکه بعض معلوم از بعض معلوم چنانکه بیاید ان شاء الله تعالی
و انصت فعل ماضی ست از انصات بمعنی خاموش شدن و جلا بمعنی پدید شد روشن و طاه نام شخصی ست و زل ماضی زلل
بمعنی لغزش پس انصت فعل بود و فاعلش ضمیر مستتر راجع بسوی کسی و رشان ست بسوی جا بر وید بمعنای بسوی
طاه رسید انصت و زل جز آن و معنی آن سکوت روز دیر که پیدا شد و بلغزید و در حصول لفظ انجدته یوم صال زط
و سیرافی یازده و برین حروف گفته و آن حروف اجدت یوم طویت منهاست لیس ما [illegible] و هم هنا و لام کرده که از حروف ابدال بود
حروف بیجی سیوم هال گفته که دوازده حروف ست صاد و زا را افزوده و بعضی سیزده حروف گفته اند که در استجد یوم مثال یافته شود
و صاد و زا را کم کرده و سین را افزوده و حال آنکه از حروف ابدال نیست زیرا که برای ادغام ست و اینجا برای غیر ادغام مراد ست
چنانکه گذشت و نیز دال هم از حروف ابدال همزه می شده نحو ادکر اما استمد مختلف نیست نزد بعضی سیمش بدل از تاست
اصلش اتخذ ست و نزد بعضی اصلش استخذ ست تا را دوم را ابدال کردند و بعضی پانزده حروف گفته اند استنجده یوم صال زط
را بر چهارده مذکوره افزودند و بعضی بر چهارده هفت زیاده کرده اند آن حروف کشش عجب ست و لهذا در بعضی
نسخه واقع ست که بعضی می افزایند فقش عجیب انتهی نحو حیدون در حیدث و قحب در کشکت و مهرش در مهرک
رو جره در رجله و عن در ان و با اسمک در با اسمک و زرد غ در فروغ و گاهی از حروف لین که لام کلمه بود
تکرار میم بدل نشود چون ایب در ابل و دم و بعضی گویند قلب حا مهمله بعین نیز آمده چون ضبع در ضبح
در ربیع و قلب خا معجمه بعین معجمه نحو غطیر در خطیر و راغن در راخن و قلب لام بضاد نحو [illegible] حاد و قلب ثا
بذال معجمه نحو تلعثم در تلعذم و چون حروف ابدال بر مذهب غیر مختار شنیدی اکنون تفصیل آن بر مذهب مختار
بشنو اما همزه پس می آید بدل از حروف لین از الف چنانکه در دابة و شابة اصلش همزه بدل کرده [illegible]
عالم و بار در اصلش الف ست بدلیل انوار و از یا نحو شیمه و اصلش از شیم ست و از واو نحو موقد و اصل آن از و قود
و از ها و عین مهمله اول در ما بدلیل امواه و میاه و گاهی امواه و میاه نیز آید و شاء در اصل شاه که اصلش
شوهه ست بدلیل شاه و دال رأست دهل رأست و ثانی نحو اباب بحر در عباب بحر و آن بمعنی غرقاب ست آ
جا که آب بسیار باشد بدلیل آنکه قلب عین همزه جا سے نیامده و تا آنکه ابن جنی گفته که اولی آنست که گفته شود

که آیات از آب بمعنی تنها زیراکه در یا معنی موج میشود بدانکه در بیان قواعد ابدال قیاسی و غیر قیاسی هر دو نوشته
است لکن در اکثر مواضع مثال غیر قیاسی مے آرد زیراکه امثله قیاسی بالا مذکور شده اند و لهذا اینجا نحو کسا و ردا و
دوائل و بائع و اوائل و واحد و اوراق [illegible] ذکر نکرده و صاحب نصاب امثله قیاسی و غیر قیاسی هر دو آورده چنانچه
نیز دهی بود و الف است آید بدل از دو یا و همزه چون طائی در نسبت طی تشدید یا بود دوم را [illegible] گفتند
حذف نمودند و اول را با الف بدل نمودند [illegible] ابدال [illegible] اصل کسائی و [illegible] گفته که
اصل آن اول با تشدید است [illegible] که اصل آن همزه بدل است و همزه اش بالف [illegible]
آن اصل بود [illegible] طول مسافت [illegible] بدل از یاست لهذا امثله قیاسی [illegible]
رابع در ایس و امن است و یاء تحتانیه مے آید بدل از [illegible] الف [illegible] چون صیم که در اصل صوم بود بر وزن فعل
بضم فا و تشدید عین جمع صائم [illegible] در [illegible] بالکسر که در اصل
صیوه بود جمع صبی بر وزن فعیل [illegible] که در اصل نواس است جمع ناعم
و جیلے بیا در جیلے با الف نزدیک قراره و قریب [illegible] در قرات [illegible] همزه اما ابدال قیاسے
نحو میقات و قیام و صیاغ [illegible] و مصائب [illegible] و می آید بدل از یکی
از دو حرف یا سه حرف تضعیف [illegible] لکن در ثلاثی [illegible] حرف آخر تضعیف و از اول آن در [illegible]
بر وزن فعال بالکسر و تشدید عین باشد و اسم [illegible] مصدر [illegible] نحو کذاب [illegible] و ضبارة و
[illegible] و بعضے در فعال لازم گویند و همچنین [illegible] اول چون دیار [illegible] بدون تبدیل [illegible]
و همچنین قیراط و دیوان و دیباج بدلیل قراریط [illegible] دبابیج و بار دیوان [illegible] که از قبیل [illegible]
باشد و دواوین همچو [illegible] با کسر [illegible] بدل از میم است و [illegible] اما و یا مدین جمع
و دیاس بالفتح است کذا فی الشرح و [illegible] الکتاب از [illegible] زائد [illegible] گفتن
تا [illegible] و در قرآن شریف است فلیملل الذی علیه الحق [illegible]
[illegible] در یاتم و [illegible] از [illegible] بمعنی ناخن [illegible] الطائر [illegible]
[illegible] در دا گرد [illegible] بر [illegible] در [illegible] در [illegible] در دیابج
جمع دیبوج بمعنی [illegible] آمده است [illegible] در [illegible]
[illegible] بمعنی [illegible] و [illegible] و آمده است [illegible]
در [illegible] و ایا در اما [illegible] همزه با کسر آن [illegible] در انسان و ایاسین در اناسین و اناسی [illegible]
و همچنین [illegible] در [illegible] جمع انسان [illegible] و بعضے گویند اناسی جمع انسی بالکسر است و یا مشدد [illegible]

وحدت ست وظرانی جمع ظربار بالکسر که بمعنی ظربان ست وبعضے گویند که یا در انسی برای نسبت ست پس جمع آن
اناسی نیامد کذا فی الشرح گویم تا آمدن این جمع در روے بحسب قیاس ست بحسب سماع ونزد بعضے املیت واملت
دو لغت مستقل اند نه آنکه یکے فرع دیگریست وآین عقصفور گفته که املت اکثرست از املیت ومی آید بدل از عین
مهمله و بای موحده وسین مهمله وتای مثلثه اول در ضفادی که در اصل ضفادع ست جمع ضفدع بمعنے غوک شاعری
گوید ؎ منهل لیس احوارق ✤ ولضفادی جمه نقانق ✤ وثانی در ثعالی که در اصل ثعالب جمع ثعلب ست بمعنے
روباه شاعرے گوید ؎ کان ارجلی علی شعوار جاوزة ✤ طمیا رقد بل من خلل حوافیها ✤ لها اشارة من لحم
تمزمن الثعالی وخزمن ارانبها ✤ وثالث در سادی که در اصل سادس ست شاعرے گفته وابوک سادسے
ورابع درثالی که در اصل ثالث بود شاعرے گوید ؎ قدمر یومان وهذا الثانی ✤ وانت بالهجر ام لا تبالی ✤
واز جیم نیز بدل مے آید چون صهرے وصهارے در صهریج بالکسر وصهاریج جمع آن وواو می آید بدل از یا
والف وهمزه نحو نهو در نهوے بروزن فعول مبالغه از نهی بایستی که واو را بیا بدل می نمودند وما قبلش کسره
میدادند. ونهی میگفتند همچنین فتو در فتوی جمع فتے وفتوان تثنیه آن وفتوت مصدر از آن که در اصل فتوته
است ومضو ومضوا در مضوے مصدر معنی ومضیا بالضم میم وفتح عین بمعنے تقدم ومضو در معنی هجو بمعنے
وبعضے گویند که مضیت علی الامر مضیا بتشدید یا ومضوت علیه مضوا بتشدید واو هر دو یافته شده پس
ابدال یکی بدیگرے متحقق نبود مگر آنکه گفته شود که اول اکثر ست واغلب از دوم ست کذا فی الشرح اما ابدال
قیاسی نحو ضوارب در ضاربة ودرجوے وعصوے وطوبے وخوعل وتقوے وجونة ویوس واومی وادم
ومیم مے آید بدل از واو در فم از وما که در اصل فوه بود ها حذف شد بنیا و واو میم بدل شد. واز لام تعریف
در لغت حمیر باسطے نحو قول النبی علیه الصلوة والسلام لیس من امبر امصیام فی امسفر ای لیس من البر الصیام
فی السفر واز نون ساکن که قبل یای موحده بود در یک کلمه مانند عنبر ومنبر وامراة وشنباء بروزن فعلاء
از شنب بالتحریک بمعنی تیزے وخوشاقی دندان گویند. رجل شانب وشنیب واسیب وامراة شنباء یا در دو کلمه
نحو سمیع بصیر لزوما اسے ابدال از چنین نون لازمے ست زیرا که نون ساکن حرف ضعیف ست در خود ودراز
میشود با خیشوم و یای شدیده مجهوره است وسفوی پس خروج از نون بسوی حرف مخالف آن موجب ثقل ست
وادغام جائز نبود بجهت بعد در مخرج والتباس پس میم که مشارک وی بود در غنه وموافق با در مخرج بدل نمودند
و در کلام عرب لفظیکه در ان پیش از میم ساکن یای ساکن یافته نشده تا سبب التباس گردد واگر نون متحرک
بود بمیم بدل نیاید بجهت قوت آن از سبب حرکت ولهذا انقلب در بنام که در قول شاعر واقع ست ؎
یا هال ذات المنطق التمتام ✤ وکفک المخضب البنام ✤ ودر اصل بنان ست بمعنے سر انگشتان ودو طامة اتم

علی الخیر که در اصل طانة بمعنی حیله است ضعیف ست و بعضے گویند که طانه بطینه وطامه بطیمه دو لغت مستقل اند و هیچ یکے
اشهر از دیگرے نیست پس هر دو اصل بود و سے آید بدل از بای موحده در بنات مخر که در اصل بخر ست بمعنی ابر سفید
که قبل ایام گرما میشود متولد از بخار و گاهی بنات بحر بجای مهمله گویند وابن جنی گفته که بنات مخر را اگر مخر بمیم بمعنی شق
گفته شود بعید نیست چنانکه در رایت وتری الفلک نحو ناز لت زاتما در راتبا از رتب رتوبا بمعنی ثبت و نحو من کثم در کثب
بالتحریک بمعنی نزدیکی و حمطل در حنظل و نون مے آید بدل از واو ولام در مانند صنعانی وبهرانی ورد حانی در نسبت
صنعاء وبهراء ورد حاء وقیاس در اینها صنعاوی وبهراوی ورد حاوی ست وازین جهت این قلب مبرد گفته که همزه
فعلاء بدل از نون ست لکن این قول بعید ست باوجود بودن از دهن وهمزه از اقصے حلق و بودن میان نون
وواو تقارب در جهر و رخاوت وگاهی نون از میم بدل آید چون اسود قاتن ای قاتم و ثانی چون لعن در لعل
حرف مشبه بفعل و بلام افصح ست ومیان لام ونون تقارب در مخرج وصفت ست ولهذا نا بن ونا سما و ثان
فعالت در لا بن ولا سما ولکن فعلت گویند و بعضے گویند که لعل و لعن دو لغت مستقل اند بجهت قلت تصرف در حروف
وتاء مثناة فوقانیه می آید بدل از یا و واو وسین مهمله و بای موحده وصاد غیر منقوطه چون اتلج که در اصل اوتج بود
بمعنی ادخل وتوبج که در اصل وبج بود وتوام که در اصل وورم ست وازین راه تا اتامت المرءة فهی متئم بدل از واو
معلوم میشود وظاهر آنست که آن فوعل ست از تاءم افاه ای ولد معه کذافی الشرح واینجا هم احتمال ست که اصلش
ورم باشد کما لا یخفی ووزن هر دو نزد سیبویه فوعل ست نه تفعل ونحو تقوے در اصل قوے ست وتتری که
در اصل وترے ست وتیقور که در اصل ویقور ست وتوراة که در اصل دوراة بر وزن فوعلة نزد بصریین از وری الزند
و بر وزن تفعلة است نزد کوفیین وهمچنین توبج تفعل ست نزد اوشان لکن فوعل و فوعلة در اسماء بسیار ست و
بعضے گویند که توراة اسم عبرانی ست پس حکم ابدال نباید واین ظاهر ست ونحو تراث وتجاه وتکله وتکلان وتهمه وتخمه و
تقاة واتکاد ست که در اصل وراث ووجاه ووکله ووکلان و وهمه ووخمه ووقاه واوکاد واسنی بوده است و نزد بعضے اسنوت است
واول اقیس ست بجهت بودن واو در مرتبه رابع ومثال ابدال قیاسی از واو و یا نحو اتقد واتسر بر مذهب افصح ست
واز سین نحو طست که در اصل طس بود بدلیل طسوس وطساس که جمع وییست نه طسوت کذا فی النظامی وفی الجاربردی فان قیل جمع ایضا علی طسوت فلم حکمتم بان السین اصل والتاء بدل بغیر عکس قلنا لما ثبت من التاء من حروف
الابدال ولم اثبت ذلک فی السین انتهی وجمعش طستات نیز آید ونحو نات در ناس واست در است بمعنی اساس
واکیات در اکیاس جمع کیس لکن در استعمال فصحا یافته نشده است در ستّ اصلش سدس بعده دال را تا بدل نمودند برای ادغام
واز با نحو غالت در غالب مخفف وغالیب جمع وغلوب بالضم جامه کهنه واز صاد نحو لصت بالفتح وبالکسر وضم نیز
در لغت بنی طے در لص بمعنی دزد وکسره درین افصح ست وجمع آن لصوت والیشان در طس طست گویند

ودلیل بر بودن صاد اصل اسمعی ست واز طار نیز بدل آید نحو فستات و فستاط و فستات در فسطاط بالضم والکسر و حرف
ها می آید بدل از تار فوقانیه و همزه اول نحو تخید و تخذ در اتخذ و تخذ و ثانی نحو هرقت در ارقت بمعنی ریختم از اراقه و ابن
بصیغه متکلم ازین باب است هرگاه که همزه دوم را بها بدل نمودند حذف ننمودند چنانکه در اکرم حذف کرده بودند بجهت
اجتماع همزتین و هرحت در ارحت یقال اراح الله العبد ای ادخله فی الراحة واراح زید ابله ای ردها الی المراح بالضم
وهو المأوی و هرقه و ارقته بمعنی جلت لیئی و هرقته اهریقه در ارقته اریقه چنانکه هرقته اهریقه بود و هیاک در ایاک
وخوانده شده در ایاک نعبد و ایاک نستعین هیاک واز همزه آن شرطیه در لغت طی چون هن فعلت فعلت در ان فعلت
واز همزه آن مشبه بالفعل نحو لهنک قائم در لانک قائم تا جمع میان دو حرف ابتدا لازم نیاید واز همزه استفهام
نحو هزید منطلق در ازید منطلق واز همزه اما شرطیه نحو هما زید قائم واز همزه یا هناه نحو یا هناه بمعنی هن که مختص ست
بنداء بدانکه اصل آن هناو بر وزن فعال ست بمعنی هن واو را بالف بدل نمودند چنانکه در کساء بعده بجهت امتناع
تلفظ بدو الف دوم را بیا بدل نمودند و همزه بدل ننمودند تا گمان اشتقاق از تهنیه نبود پس این مثال از قبیل قلب
الف بها بود چنانکه اختیار صاحب شافیه ست و نزد بعضی از بصریین هاء آن بدل از همزه است و آن بدل از
واو چنانکه مصنف اختیار کرده و نزد بعضی از ایشان هاء آن اصلی ست و این ضعیف ست بجهت قلت باب سلس و نزد
بعضی الفش بدل از واو ست و هاء آن هاء سکته است و نزد کوفیین و اخفش الف و ها هر دو زائد ست و ها هاء سکته است
ولامش محذوف ست چنانکه در هن و هنه و هر کسیکه قائل بهاء سکته است وارد میشود تحریک آن در حالت وصل
وجواب داده اند ازان بانیکه تحریک آن در حالت وصل برای حصول مشابهت بهاء ضمیر ست بدانکه ابدال ها از
همزه اکثر ست بجهت بودن همزه از حروف مجهوره شدیده که ثقیل اند و ها از حروف مهموسه رخوه که خفیف اند بجهت
تقارب در مخرج لکن مطرد نیست و لهذا در همزه احمد و ابراهیم و جز آن ها نخوانند بدون سماع از عرب و آمده است
بدل از الف در حالت وقف در مه و انه که در اصل ما استفهامیه و انا ست و حیهله و هنه در حیهلا و هنا اسم اشاره و می آید
از یاء تحتانیه هذه امة الله در هذی امة الله لکن ابن حاجب در شرح کافیه گفته که یا در هذی امة الله علامت تانیث
یقینا نیست بجهت جواز بودن آن صیغه براسه برای مونث و یا بها آن بدل از ها بود کذا فی الجاربردی و لهذا
مصنف این را ذکر نکرد و ابدال قیاسی از تاء تانیث در حالت وقف چون رحمه در رحمة و حرف لام می آید بدل از نون و
ضاد معجمه اول چنانکه در اصیلال که در اصیلان ست تصغیر اصلان بالضم جمع اصیل بر وزن فعیل که وقت ما بین عصر
و مغرب را گویند و این تصغیر شاذ ست بجهت عدم رد بواحد در جمع کثیر و بعضی آصل و اصال و اصائل نیز آید
وثانی الطجع بمعنی در اضطجع بمعنی بر پهلو خفت قال الشاعر ع لما رای ان لا دعة ولا شبع مال الی ارطاة حقف
فالطجع واز راء مهمله نیز بدل آید چون سلج در سرج و حرف طاء مهمله و دال غیر منقوطه می آیند بدل از تاء مثناة فوقیه

اول نحو خصط در خصت صیغهٔ متکلم از خوص بمعنی دوختن وثانی نحو فزد در فزت صیغهٔ متکلم از فوز بمعنی رسیدن بمطلب و اجد
معوا در اجتمعوا و اجدز در اجتز و دولج در تولج و ناردش نزد سیبویه بدل از واو ست و وزنش فوعل ست از انکه تفعل
در اسما یافته نشده و فوعل بسیار ست و می آید دال بدل از طاء مهمله نحو مردار در مرطار بضم میم و فتح را و ابدال قیاسی چون
اذکر در اذتکر و اضطبر در اصتبر و حرف جیم می آید بدل از یاء مشدد در حالت وقف بجهت اشتراک در مخرج بسبب بودن
اینها از وسط لسان و در جهر و جیم بسبب بودن آن شدیده انسب ست بشدت تضعیف و اظهر ست در وقف از یاء نحو
فقیمج در فقیمی نسبت بفقیم که نام قبیله است و نزد بعضی ابدال آن از یاء مشدد در حالت وقف مطرد ست و از یاء مخفف
نیز لکن این اشذ ست بجهت عدم تقارب و مشارکت در شدت نحو حجتج در حجتی که در قول شاعر ست ؎ لاهم ان کنت
فعلت حجتج ؎ و همچنین در حالت وصل نحو حتی اذا امسجت و امسجا در امسیت و امسیا و نزد بعضی جیم درین قول بدل
از الف امسی ست و این بعید ست و روا ست ابدال صاد مهمله از سین غیر منقوطه وقتیکه قبل عین و خاء معجمتین و
قاف و طاء مهمله بود بوصل یا فصل تا سه حرف نحو اصبغ در اسبغ از اسباغ بمعنی اکمال و اینجا میان سین و عین
فصل یک حرف ست و همچنین صالخ در سالخ بمعنی پوست کشیدن بفصل یک حرف میان سین و خاء و صخر در سخر
بلا فصل میان سین و قاف و صراط در سراط بفصل دو حرف میان سین و طاء و مصالیق در مسالیق جمع مسلاق و
مسالخ بفصل سه حرف میان سین و قاف و خاء و بعضی گویند مصالیق لغت مستقله است نه فرع مسالیق بجهت
بودن ساق لغت در مسلق زیرا که حروف مذکوره حروف مستعلیه و مجهوره اند و سین مهموسه منسفله است و صعود از اسفل
بسوی علو ثقیل ست لهذا سین را بصاد بدل نمودند از انکه صاد موافق سین ست در همس و صفیریه و موافق این
حروف ست در استعلا پس آواز آن متجانس می بود و غیر مختلف باهم و اگر سین ازین حروف متاخر بود این ابدال
جائز نبود پس فصحت در فسحت نگویند از انکه انحدار از علو بسفل نحو صعود از سفل بعلو نبود در ثقل و آمده است قلب
سین مذکوره بزاء معجمه نحو زراط در سراط و روا ست ابدال زاء معجمه از سین مهمله و صاد غیر منقوطه جائیکه اینها قبل
دال مهمله اند و ساکن باشند نه متحرک و این قلب هم قیاسی ست زیرا که سین مهموسه است و دال مجهور پس مکروه داشتند
خروج از حرفی بحرفی که منافی ویست خصوصا وقتیکه اول ساکن بود از انکه حرکت بعد حرف که جزء این ست بلکه
جزء مده حائل بود میان دو حرف پس هر یکی را بدیگری نزدیک ساختند بقلب سین زیرا که اخت سین ست
در مخرج و صفیریه و اخت دال ست در جهر و همچنین صاد حرف مطبقه مهموسه رخوه است و دال منفتحه مجهوره شدیده و
میان ایشان تنافی ست و خروج از حرفی بحرفی که منافی ویست مکروه داشتند پس زا که اخت صاد ست
در مخرج و صفیریه و مناسب دال ست در جهر و انفتاح بدل نمودند نحو یزدل در یسدل از سدل بمعنی فروهشتن و از صاد
و فزدی در فصدی انکه در قول حاتم طائی واقع ست [illegible] که یکبار بر بنی عنزه گذشت و در ان اسیر [illegible]

پس فریاد کرد از وی حاتم ورزیدن در آمد واسیر را گفت که مرا به بند و تو بر و اسیر چنان کرد در بیان قبیلهٔ این صفت
ظاہر شد بعد از آن زبان آنجا القیمه ناقه محتاج شدند و مردان ایشان غائب بودند پس رجوع بحاتم کردند تا قصد
آن کنند و دست حاتم را کشادند پس تیغ کرد ناقه را گفتند که چرا ناقه نحر کردے رفصد نمودے گفت هکذا فصدی
انه یعنی این قصد کرام ست و آن قصد لیام و انه تاکید یا ر متکلم ست و با ر آن ہر با سکته است و همچنین روا است
تباینا ابدال زا از سین که قبل قاف بود زیرا که سین مهموسه است و قاف مجهوره و خروج از خفیف بسوے
ثقیل مکروه است پس سین را بزا که مناسب ست بسین در مخرج و صفیر یا قاف در جهر بدل نمودند چون
زقر در سقر و بزے در بیقی و ابدال سین متحرک بزا نزد صاحب شافیه و کافیه روا نبود بجهت قوت آن از
سبب حرکت مگر در لغت کلب دمی اید بدل از سینیکه بعد جیم یا را و مهمله بود نحو جزرشتا در جبت بالضم از جوسم
یعنی جستن چیزے بکیال و زرت در رستا معنی خرامیدن بتکبر کذا فی الاصول و روا است در صاد یکه قبل دال بود
اگرچه متحرک باشد مضارعت زا معجمه ای اشراب صوت را یعنی دون قلب بدان و اینوقت فصاد میان صاد
خالص و زا خالص بود چنانکه همزه بین بین نحو صدق و یصدق و من اصدق من اقصد قیلا و اکتفا بمضارعت
در حق رفع منافرت بجهت محافظت صفت اطباق ست با وجود تقلیل منافرت بخلاف سین که دران صفت
اطباق نیست تا بران محافظت کرده شود پس اصل در رفع منافرت آن ابدال ست فقط نه مضارعت مگر
بر سبیل قلت و در تسهیل ست که در صاد متحرک که قبل دال یا طاء مهمله بود نحو مصادر و صراط نیز مضارعت را
جائز ست و ابدال بزا شاذ بود کذا فی الشرح ولطامی در شرح لفظ و متحرکة ایضاً نحو صدق و صدر گفته که اپنوا لب
صاد بزا خالص روا نبود بجهت وجود فصل حرکت میان صاد و دال و قوت حرف بسبب حرکت و مضارعت
اینجا اقل ست از مضارعتیکه در صاد ساکن بود زیرا که متحرک محمول بر ساکن ست که تغیر آن بجهت ضعف ذی
از زاد سکون و اگر میان صاد و دال زیاده از یک حرکت فاصل بود همچو یک حرف و دو حرف مضارعت شم
نبود بلکه مقصور بر سماع همچو لفظ صادر و مصادر و صراط زیرا که طا همچو دال ست انتهی ترجمته و روا ست مضارعت
زا در جیم و شین معجمه که ساکن باشند و قبل دال مهمله زیرا که دال مجهوره است و شین مهموس پس قریب بزا
نمودند گمان موافق دال بود در جهر و جیم را بر شین حمل نمودند از جهت بودن هر دو از یک مخرج نحو اجدر
و اشدق و نزد بعضے در جیم مضارعت سین معجمه روا است چون اجدر چنانکه در شین مضارعت جیم نحو اشدق
و حال اینها در بحث ادغام گذشت و در جمیع صور مذکوره که ابدال یا مضارعت ست بیان اکثر لست
از نسبت ابدال و مضارعت و چون مه از بحث ابدال فارغ شد شروع در بحث حذف نمود و
گفت و آمده است حذف یکی از دو حرف تضعیف بنقل حرکت آن با قبل و بدون نقل آن در شرح و تفسیر

حذف احدی المثلین گفته ای حذف کنند اول را چنانکه حرف ثانی باتصال ضمیر مرفوع متحرک شده باشد زیراکه
حرف اول را چون باسکان تغیر رسید یا بجهت ادغام بحذف نیز تغییر رسید تا تغییر مقتضی ترکیب هو مهمی بود و ابو علی
گفته که حذف آن مطرد ست زمنی و عیار برین زمانیکه حذف هر یکی جائز بود اول بجهت تغیر آن در ادغام و ثانی
حدوث آن ازوی و کلام اکثر مشعر بآن ست که حذف در آن ناسموع ست ناظر بکلام شارح
کما لا یخفی اما حذف بنقل حرکت جائی بود که حرف قبل از اول مثلین ساکن باشد نحو احسست بفتح حا و مهاد در احسست بسکون
ها و فتح سین اول و تحسس بکسر دا در تحسس بسکون ها و کسر سین اول بدانکه بعضی لظلم لام مع ضمیر را مع مرادیست بسکون
لام و ضم یا و اول در حذف بنقل مرنی المثل جائیکه قبل از اول مثلین متحرک نباشد نحو مسست بفتح و کسر میم ست زیراکه اصل
مسست بکسر سین مستانیست اگر حذف بی برای نقل کنند مست بفتح مهم میشود و اگر بنقل حرکت کنند بکسر میم
مست بکسر میم شود و همچنین ظلت و ظللت بکسر عین و تحسطن و تحیطن از باب انفعال و دوریا نشد بسبب قضیم
عین بسبب فتح لام و ضم آن بود چنانکه و مست و استیحی و دریا نشد بجهت فتح سین معذوف حیوان نقل نمود و حققه
بجهت عدم فرق میان نقل و عدم نقل لسبب فتحه فا و حذف در مواضع مذکوره بجهت تخفیف ست زیراکه ادغام
بسبب لزوم سکون ثانی متعذر بود لکن اثبات افصح ست در همه جاو علی هذا در آیۂ قرآن فی بیوتکن بتقدیر
قرات بکسر قاف از وقار گرفتن اولی بود همچو عدلن و بر تقدیر فتح قاف از قار یقار بمعنی اجتماع نه از قر یقر همچو
ضرب و قر یقر همچو علم بجهت احد المثلین از قرار بالمکان فافهم و حذف احد المتقاربین چنانکه ثانی بسبب وقف
ساکن بود و قابل ست تخفیف بشد باید او آمده است حذف تا یا طا در لفظ استطاع و یستطیع و چون تا حذف کنند
اسطاع یسطیع گویند و چون طا حذف شود استاع یستیع لکن اول اولی و اکثر ست از ثانی بجهت زیادت تا و
اصالت طا و سیبویه گفته اگر خواهی بگو که در استاع یستیع تا در حذف شده ازانکه در ادغام حرف عدم
بود بعده بجای طا تا آوردند تا بعد سین حرف مهموس باشند همچو سین چنانکه در اوزان گفته که تا بعد حرف
راجهوره باشد همچو حرف زا و اگر خواهی بگو که طا را حذف نمودند ازانکه تکرار بسیار شده کذا فی النظامی
بدانکه حذف احد المثلین در ماضی اکثر ست از مضارع و امر شاید که از جهت اصالت و کثرت استعمال وی بود
بخلاف امر و مضارع که همچو فرع وی اند و آمده است حذف تا اول در تسمع یتقی که در یوسع وید تعی بود
واو را بتا بدل نمودند و تا را در تاء افتعال ادغام نمودند بعده تا اول را حذف نمودند و تسع و تقی بتا مفتوح
خواندند و شاذ و نادر آن ظاهر ست بجهت حصول تخفیف از ادغام و ازینجاست تق الله در قول شاعر
تق الله فینا والکتاب الذی تتلوا اصل آن اتق الله است تا اولی را حذف نمودند چنانکه در مضارع
و همزه وصل را بجهت استغنا حذف کردند و نظامی گفته که تخذ حذف جز از مضارع اتسع و اتقی و اتخذ و اسم فاعل اینها

نحو اتقی و یتقی و تخذ و از ماضی مشتق یافته شد پس اصل یتقی اِوتقی بود چون تای اول را حذف نمودند همزه وصل را بجهت استغنا افگندند و اگر تقی به صورت ماضی مسموع شده بنابر حکایت تقی بصورت ماضی آمده و امر ش اتق بجواز حذف تاء مانند تخذ یتخذ و تخذ بعلم کرآن مثل بست نه مخفف اتخذ یتخذ و نه تخذ یتخذ بفتح عین ماضی و کسر عین مضارع و فتح تا مسموع و منقول آمده است استخذ و استخذ بحذف تا و ثانی تروتا و مانوذ ست از تخذ یتخذ بحو علم یعلم بمعنی اخذ یا خذ و نزد بعض اصلش اتخذ ست از باب افتعال سین را عوض تا آورده چنانکه تا عوض سین آمده در شرار الناث که در اصلش شرار الناس بود گویند فلان من شرار الناث و صاحب صحاح گفته اتخاذ افتعال ست از اخذ بعد تلیین همزه یا را تا بدل نمودند و در تا را افتعال ادغام کردند و چون استعمالش بر نهج افتعال بسیار شد توهم شد که تا اصلی ست و از ان بحو فعل یفعل ساختند و گفتند تخذ یتخذ و خوانده شده انه لاتخذت علیه اجرا التعوذت علیه اجرا و اورت گاهی ذال معجمه را بدال بدل نمایند و در تا ادغام سازند و بعضی ذال را ظاهر کنند و این قلیل ست و کثیر ست بلعنبر و بلماء و در بنی العنبر و علی الماء و من الماء بحذف نون از بنی العنبر و لام از علی الماء و نون از من الماء برای تخفیف از جهت کثرت استعمال و نزد سیبویه حذف نون از بنی در هر اسم قبیله که لام التعریف در وے ظاهر بود قیاس ست بخلاف مانند بنی النجار بجهت عدم ظهور لام بسبب ادغام لام تعریف در نا و از جمله تغیرات سماعی حذف لام کلمه است در ید بمعنی دست که در اصل یدے بود یا افتاد و اعراب بر ما قبل جاری شد و جمعش ایدی آید و چون بمعنی نعمت بود جمعش ایادی آید و دم در اصل دمو بود بمعنی خون و مد در اصل مدد بمعنی فرد او اسم در اصل سمو بود و اخ در اصل اخو اب در اصل ابو و حم در اصل حمو و هن در اصل هنو و فم در اصل فوه و ابن در بنو و اخت در اصل اخو و بنت در اصل بنو و احوال اینها درین کتاب بارها مذکور شد و در حذر اینها نیز آمده است در بعضی بر سبیل قلت چون ناس در اناس و لا اپال در لا ابالی و لا ادر در لا ادری و لو تر در لو تری و لم یک در لم یکن و کثیر ست حذف الف ابعد حرف لا و یا نا درست بدون اینها نحو لا یا له و یا یا زید یا انکه امیقام چون مقام ذکر حذف سماعی بود ذکر حذف تا از دو تای تفعل و تفاعل اینجا نمود چنانکه در دیگر متون واقع ست و خود هم در احوال ذکر نموده ایم

دربیان حروف زوائد

ای حروفیکه زیادتی در بنای کلمه برای غیر الحاق و تضعیف و برای تضعیف از جز آنها نیاید ده حرف ست که در قول هویت السمان بمعنی دوست داشتم زنان فربه را واقع ست اما زیادتی برای تضعیف و برای الحاق و تضعیف گاہے ازین حروف بود چون اقتس و شملل و گاهی از غیر اینها نحو کرم و جلبب بخلاف زیادتی برای الحاق بغیر تضعیف که ازین حروف بود فقط و زیادتی مانند قز در سے و هندی در بنای کلمه نیست بلکه در نسبت ست و درین چند قول ست چنانچه شخصے از سیبویه سوال کرد از حروف زوائد گفت

سهو کذا فی الحاشیه و در بعضی الفاظ نظامی و چاربردی نسبت بسیبویه نکرده و مرویست که مبرد از مازنی پرسید
از حروف زوائد این شعر خواند هویت السمان فشیبننی * وقد کنت قدما هویت السمانا * گفت که من می پرسم
از تو حروف زوائد را تو شعر میخوانی گفت من ترا دو بار جواب دادم و عبارات دیگر هم ازین حروف ترکیب کرده اند
مثل یا اوس هل نمت و تاه و تسالمین و هم تنسانی و نهاسالیت و یوم تنساه و اتنس سهوا و دی سالتمونیها و اختیار
این ده حروف برای زیادت از انست که اصل سبب زیادت حروف مد و لین اند بجهت خفت و کم کلفتی اینها
از نسبت باقی حروف و انچه تنوین گویند که واو و یا ثقیل اند پس از نسبت الف گویند اما به نسبت غیر اینها پس
خفیف اند و باقی از حروف ده گانه مشابه بحروف مد و لین اند همزه قریب به الف است در مخرج و تشکل بسیار در بحروف
لین برای تخفیف و همچنین ها هم با در الف است در مخرج تا انکه اخفش هر دو از یک مخرج میگوید و هم از واو و یا بدل
می آید چنانکه در یا شاه و هذه و میم قریب است از واو در مخرج که شفوی است و نیز در ان غنه است مناسب لین
حروف لین و لو و نیز غنه دار و مشتبه میشود و در خیشوم هم موالیه در حلق و تا حرف مهموس است می آید بدل از
واو چون تجاه و سین حرف صفیر است و در ان [illegible] و لینت دارد چون حروف لین در مخرجش از مخرج یا قریب است
و لهذا با هم ابدال شود چون [illegible] در [illegible] اگر چه مجهور است لکن مشابهت نون است و قریب
است از در مخرج و لهذا در نون مدغم میشود کذا فی الچاربردی و الحاق در اصطلاح افزودن حرفی یا زیادت بود
در ترکیبی نه برای افاده معنی تا مجموع بر وزن نوعی دیگر گردد و جاری مجرای وی در معانی و احکام و تصرفات چون شملل که
ملحق بجعفر است و شمال لاحق الحق شوند و بر صورت ضرب سازند پس شملل ثلاثی مزید مجهول و تفنن رباعی مجرد مجهول الاصل
و از جنبه مغایرت ما نحن فیه نصر و استنصر خارج شد بجهت اتحاد نوع بلکه اتحاد باب و از قید در معنی و احکام باب افعل
و فعل و فاعل از حکم الحاق به فعلل خارج شد و نیز مصدر اینها هم موافق مصدر ملحق به نیست و همچنین باب تفعل
و باب تفاعل ملحق به تفعلل نشود بجهت مغایرت معانی اینها از معنی باب تفعلل و عدم مطاوعت اینها فعلل را که آنرا
تفعلل مطاوع است چنانکه در خاصیت ابواب دانستی و هرگاه که ملحق بر وزن ملحق به باشد زاید ملحق به در ملحق بجای
خود لازم گردد چون احرنجم و اقعنسس ورنه معنی الحاق مفقود شود و لهذا اسود و جندب ملحق به جحدب بضم جیم و فتح
دال بود نه سود و ملحق بجندب بجهت عدم نون و هرکه در رباعی این وزن جحدب اثبات نکرده و در اسود و قعنسس
و عام دیده ملحق بجندب گفته با آنکه هر دو ثلاثی اند و نزد ابن حاجب الف بالاصالت برای الحاق در حشو اسم
واقع نشود بجهت لزوم تحریک آن در وقتی که باشد فعل و لهذا مانند تقابل ملحق بتسربل نیست نزد وی و بعضی گویند
الف برای الحاق نیاید نه در اسم و نه در فعل نه در حشو و نه در آخر زیرا که الف اصلی نباشد در اسم و فعل بجهت عدم
قبول حرکت و اصلی قابل حرکت بود و چون اصلی نبود موقع اصلی هم نیفتد پس مانند علقی که ملحق بجعفر است اخفش

بدل از یا بود و نحو عاماً بارکه ملحق بسبرداج ست همزه اش بدل از یاست و برین قول نحو اقتال ملحق نبود بلکه در شرح گفته انما قال نحو جعل علی صورة بناء من شرع آخر ولم یقل علی وزنه لان المتبادر من الوزن هو الوزن الصرفی والملحق لا یکون علی وزن الملحق به وزناً صرفیاً بل وزناً صوریاً انتهی اقول الغالب المتعارف من الوزن الوزن الصوری کما هو الظاهر من غیر بحث الفعل من الاعلال والتخفیف والنسبة والتصغیر وغیرها لا سیما ذکره فی هذا المقام قرینة لارادة الوزن الصوری فلا یکون العدول من لفظ الوزن الی لفظ البناء لهذا المعنی بل للتفنن ونحو ذلک غرض من زین باب بیان طرق شناختن حرف زائد از حرف اصلی ست شروع در بیان طرق نمود و آن سه طریق ست اشتقاق و عدم النظیر و غلبه زیادت حرف چنانکه گفت دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست که آن دلیل اقوی است حرف نیز بود و این طریق اول ست و اشتقاق که عبارت از وجود تناسب بین اللفظین در لفظ و معنی ست سه قسم ست صغیر که آن بودن تناسب ست در حروف و ترتیب آن هر دو لفظ مثل ضرب و الضرب و کبیر که آن بودن تناسب ست در هر دو بدون ترتیب حروف مثل جبذ از جذب و اکبر که بودن تناسب ست در آن هر دو لفظ باعتبار مخرج نه بحسب لفظ مثل نعق از نهق و اینجا اصغر مراد ست و لهذا تفسیر کرد برای فرع بودن لفظی مر لفظی را و عبارتست موافقت هر دو لفظ ست که آن اصل و فرع ست در ماده یعنی حروف اصلی و معنی آن پس چون در فرع حرفی از حروف زوائد مذکوره یافته شود که در اصل نبود یا در اصل موجود بود و در فرع مفقود حکم کنند بزیادت آن حرف در فرع بر تقدیر اول و در اصل بر تقدیر ثانی چنانکه هر اماس بمعنی اسد که مشتق از هرس ست بمعنی کوفتن میم و الف آن زائدست و در زرقم مثال در زرقم که بمعنی ازرق ست و مشتق از زرقه ای کبود رنگ شدن بروزن فعلم ست و میم دران زائد و ناصیه بروزن فعلیة است یا و نون آن زائدست زیرا که این هر دو در صفت مشبه که آن ابله است مفقودست و همچنین اگر در لفظی حرف زائد یافته شود و در لفظی که به نسبت این لفظ اصل ست نه بجهت حقیقت نیز آن حرف موجود بود هر دو جا حکم بزیادت کنند چون ثنهیاء بمعنی زنیکه شبیه مردست در علم منش و خوردسی پستان بروزن فعلاء ست و چو جعفر همزه آن زائد زیرا که ثنهیاء بروزن فعلاء که بمعنی آنست و فرع آن چون غیر منصرف ست همزه آن البته زائد ست و حرفی که در فرع زائد بود در اصل نیز زائد بود و چون فرع چنان که حذف حرف اصلی دران مطرد بود مثل تصغیر و تکسیر پس فقدان حرف در وی دلیل زیادت حرف در اصل نبود در طریق دوم دلیل زیادتی حرف عدم النظیر که هم دلیل اصالت یا حرف ست ای خروج کلمه از اوزان متعارف عرب بر تقدیر اصالت حرف ست یا زیادت آن چنانکه نون نرجس اگر اصلی گویند لازم وزن فعلل آید مفقود ست حل لغم جیم و آن یافته نشده و تیم آنکه بکسر میم و فتح واو و تشدید یا اگر زائد گویند مادش ا بی لازم آید وزن مفعل و آن یافته نشده و اگر اصلی گویند وزن فعل ... و آن ... ست ... آید ... تقدیر اصالت ... کنند و تقدیر زیادت ... التفصیل

بیاید ان شاء الله تعالی و طریق سوم غلبه زیادتش در محلش ای چون حرفی از حروف زائد در محلی واقع شود که زیادتی
آن دران محل غالب بود حکم کنند بر زیادت آن حرف اگر مانع نبود و این دلیل را اصالت حرف دیگر هم هست که احتمال
زیادت داشت ورنه لازم آید نقصان کلمه از اقل بنا چون میم مدین نه یا آن و ترجیح یکی ازین سه دلیل مذکور بر دیگری
بجهت وجود مرجح در وقت تعارض طریق رابع است بحسب ظاهر را اگر هیچ مرجح نبود هر دو وجه برابر بود و امثله اینها
بیاید ان شاء الله تعالی اما اشتقاق یعنی اشتقاق محقق و واضح نه شبه الاشتقاق قوی ترین دلائل معرفت حرف
زائد است و در او ضح ترین آنها و مقدم است در اعتبار و عمل بر غلبه زیادت و عدم نظیر بنحویکه این هر دو معارض آن نتوانند شد
و معنی اشتقاق سلان در بیان معنی آما فرق در اشتقاق محقق و شبه اشتقاق آنست که در اول دلالت هر دو لفظ
بمشترک بر معنی مشترک ظاهر بود چون ضرب و ضارب بخلاف ثانی چون یجرع بمعنی طویل نزد کسیکه از جرع گوید
که بمعنی ریگ هموار است که بر ان هیچ نروید و لهذا ای بجهت تقدیم اشتقاق محقق بر غیر خود لفظ بلغن بکسر با و فتح لام
که بمعنی بلاغت و بلیغ است بر وزن فعلن بود بزیادت نون نه فعلل مشتق از بلغ است و ترنموت بفتح تاء فوقانیه و سکون
راء مهمله و فتح نون و ضم میم بر وزن تفعلوت بزیادت تائین و واو است نه فعللول و مشتق از ترنم است بلکه از رنم
بمعنی آواز گویند قوس ترنموت ای لها حنین عند الرمی و سنبته بالفتح سین مهمله و سکون نون و با موحده بر وزن فعلته
است بزیادت هر دو تا نه فعلله و مشتق از سنبت است و هر دو بمعنی پاره از روزگار با وجود عدم نظیر و ندرت این هر سه
که فعلن و تفعلوت و فعلته است و کثرت نظیر فعلل و فعللول و فعلله چون قمطر و عضرفوط و بعثرة پس اینجا اشتقاق
محقق را مقدم ساختند بر عدم نظیر باینکه ظهور اشتقاق و برین قیاس انقحل بمعنی پیر یکه پوست وی بر استخوان وی
خشک شده باشد انفعل بود نه فعالل بجهت ظهور قحل بمعنی خشک شد پوست وی بر استخوان وی و افعی و افعوان
افعل و افعلان است نه فعلی و فعلوان بجهت ظهور مفعات و تفعی و شیمل بمعنی ناقه سریع فیعل است نه فعلل
بجهت ظهور شملان از شمل بمعنی سرعت ... و شمائل بالهمزة فاعل است نه فعائل بجهت ظهور شمل بمعنی آن و حطائط بمعنی قصیر
فعائل است نه فعالل بجهت ظهور حطط و سبراس و فرناس بمعنی شیر فعنال و فعنال است نه فعلال بجهت ظهور فرس
بمعنی دق و ... کالوس فعنال است نه فعلل بجهت ظهور بدل بمعنی ... و تعشن بمعنی تعش فعلن است نه فعلل
بجهت ظهور تعش با وجود عدم نظائر اینها و کثرت نظائر مقابلات اینها ... الد بمعنی الد افعل نه فعلان بجهت
ظهور الد و معد ... ال فعل است نه مفعل بجهت ظهور معد [illegible] بعیش سعد و هو ابو العرب کانوا ...
و غلط فی ... و تمسکن و تمندل و تدرع و تمنطق غیر معتد به است بجهت شذوذ اینها و ظهور زیادت میم و توهم اصالت
میم غلطی است و هم ازینجهت که اشتقاق دلیل قوی است و مقدم است بر تکسیر میم مراجل که بمعنی جامها منقوش است
اصلی گفته شده است و وزنش فعالل نه مفاعل از جهت ... است ... ازینرو اگر

[illegible] عرب [illegible] شد و [illegible] زیادت میم و اول آن [illegible] ست [illegible] بعض زائد [illegible]
[illegible] که قواعد [illegible] ست [illegible] مفعل بجهت موافقت مفرد [illegible] با وجود غلبه زیادت
میم [illegible] بر وزن فیعال [illegible] فعلان با وجود غلبه زیادت نون [illegible] بجهت [illegible]
معنوی زیرا که [illegible] شاخ [illegible] که بسیار شاخ [illegible] اول بر وزن فعل [illegible] با وجود
کثرت زیادت [illegible] چون جمع [illegible] بجهت آمدن مونث و جمع آن بر وزن فعل و فعل [illegible]
[illegible] ست [illegible] اول ست و نزد [illegible] از اول [illegible] و نزد [illegible] بر وزن
[illegible] ست [illegible] ست از اول [illegible] از اول [illegible] اشتقاق [illegible] عدم [illegible]
زیادت ست و [illegible] اشتقاق نیست [illegible] اشتقاق دارد [illegible] که [illegible] اشتقاق [illegible]
[illegible] که برای [illegible] فروع [illegible] اصل [illegible] با اصلی [illegible] چنین بود [illegible]
[illegible] باشند [illegible] که عبارت از توافق در معنی مشترک بجهت ظاهر ست [illegible]
[illegible] که اسم گیاهی ست که [illegible]
[illegible] بر وزن [illegible] جائز بود [illegible] اصالت همزه و زیادت [illegible]
[illegible] زیادت همزه و اصالت الف [illegible] بدل از [illegible] ست [illegible]
[illegible] شتر خورنده [illegible] یعنی [illegible]
[illegible] اصلی بود [illegible] زیرا که [illegible] بر وزن فاعل [illegible] بر وزن مفعول [illegible]
[illegible] ست [illegible] بجای عین کلمه [illegible] این دلیل اصالت همزه و زیادت [illegible]
[illegible] برای [illegible] بجهت آمدن [illegible] استعمال [illegible]
[illegible] زیادت همزه [illegible] اصالت [illegible] زیرا که [illegible]
[illegible] بر وزن [illegible] که بر وزن [illegible] در اصل [illegible] ست [illegible] که همزه [illegible]
[illegible] شد که الف [illegible] اصلی باشد بدل از [illegible] زائد [illegible] همزه آن زائد باشد [illegible]
[illegible] ست که هم وزن [illegible] میتوان گفت و هم بر وزن [illegible] بجهت [illegible]
[illegible] گفته [illegible] من [illegible] نمی توان گفت که [illegible] ست [illegible]
[illegible] ست بجهت [illegible] بسبب [illegible] آن و میتوان گفت که [illegible] زائد ست [illegible] اصلی [illegible] بجهت
سبب [illegible] یعنی آن [illegible] پس [illegible] آن اینجا انسب بود [illegible]
[illegible] اشتقاق نیست [illegible] اشتقاق [illegible] واضح بود [illegible]

چون لفظ موسی بضم میم و فتح سین که بمعنی استره است مفعل بود نه فعلی از اوسیت بمعنی حلقت و اصلش برین تقدیر
موسی بود یه را حذف نمودند بجهت کثرت استعمال چنانکه در مفعول به مفعول گویند. و در مشترک منه مشترک و نزد کوفیین
وزنش فعلی ست از ماس یمیس بمعنی تبختر تا از جل ماس آخفیف مضطرب و شک نیست که اول راجح ست و ثانی مرجوح
زیرا که مفعل اکثر ست از فعلی و نسبت موسی الحدید بسوی حلق بسیار ست از نسبت آن بسوی تبختر باصفت و ظیفش موسی
منصرف ست و اگر فعلی بود منصرف نمیشد زیرا که الف فعلی برای تانیث بود مگر بر سبیل شذوذ و چون دنیا بتنوین که از آن
در کلام عرب نظیر نیست کذا فی الجاربردی و بعضی در جواب گویند که الفش برای الحاق ست گویم که این شخص شاید فاحش
بر مغربی کرده و جاربردی حصر الف فعلی بالضم در تانیث میکند نه در مطلق فقط فافهم و مصنف در شرح گفته که جائز ست که
موسی فعلی بود از موس بمعنی حلق شعر پس موسی هم مفعل بود از اوسی و هم فعلی از موس و آن منون و ممنوع هر دو آمده
و برین تقدیر ترجیح احد الاشتقاقین بر آخر نبود بجهت مساوات هر دو لفظاً و معنیً انتهی گویم که موس بمعنی حلق شعر
خود غریب ست که در اکثر کتب لغت یافته نمی شود آری بر تقدیر وجود او البته اشتقاق از هر دو واضح ست لکن چون
مشتق منه غریب بود حکم باحتمال الاشتقاقین هم غریب بود فافهم و موسی علم بعضی گویند که مرکب از مو که بمعنی آب ست
و سا که بمعنی شجر ست و ابو عمرو گفته که آن مفعل ست بدلیل انصراف وی بعد تنکیر و فعلی گاهی منصرف نشود و نیز مفعل
اکثر ست از فعلی و کسائی گوید که فعلی ست و برین تقدیر مناسب ست که الفش برای الحاق بود و ورنه منع صرف آن بعد تنکیر
واجب بود کذا فی الشرح و همچنین لفظ ملک بمعنی فرشته آید ملاک بدلیل جمع آن بر ملائک و ملائکه و در حذف همزه و
نقل حرکت آن بما قبل اتفاق ست لکن اختلاف کرده اند در اصالت میم و زیادت همزه پس نزدیک ابو عبیده
وزنش مفعل بود مشتق از لاک بمعنی ارسل گویند لاک فلاناً ای ارسله و مؤید وی ست ملاک و ملاکه بر وزن مفعل که بمعنی مفعلة
بمعنی رسالة و الکنی الیه ای ابلغه عنی و اصل آن الیکنی ست حرکت همزه را بکاف دادند و افگندند و نزد بعضی مثل کسائی
و تابعین او در پس مفعل ست از الوک که بمعنی رساله و مؤید وی ست الوک بمعنی رسول و رساله و است الاک مالکه و مالکه هر دو
بضم لام و بفتح آن نیز بمعنی حمل رسالت و برین تقدیر اصل ملاک مالک ست پس قلب کردند یعنی همزه را بجای لام بردند
و لام را بجای همزه ای فا را بجای عین و عین را بجای فا و برین هر دو مذهب همزه اصلی بود و میم زائده و نزد ابن کیسان وزنش
فعائل بود از ملک بالضم بمعنی بادشاهی یا بالفتح و یا بالکسر نیز برین مذهب میم اصلی بود و همزه امثالش زائده و این وجه بعید ست
زیرا که میان فرشته و ملک مناسبت ظاهر نیست مگر آنکه گویم که ملک عبارت از قدرت بر تصرفات ست و فرشته هم قادر
بر تصرفات است چنانکه از شافیه و شروح آن مرجح و مختار مذهب کسائی معلوم میشود زیرا که در ملک بمعنی رسالة یافته میشود
الله تعالی میفرماید جاعل الملائکة رسلاً و درین مذهب هیچ خلاف ظاهر نمی شود مگر قلب آن در کلام
عرب کثیر ست بخلاف مذهب ابن کیسان که آن بعید ست از آنکه فعائل نادر ست و مفعل کثیر و حمل بر اکثر اولی بود

ونیز مناسبت آن با لوکه قوی‌ترست از مناسبت با مالک که ملک را ملک نباشد تمّ چنین مذهب ابو عبیده زیرا که ملک
رسول میباشد نه مرسل بکسر سین و چون از الاک گفته شود معنی آن مرسل بکسر سین نه مرسل بالفتح سین و بعضی جواب
داده اند که جایزست که مالک از الاک بمعنی موضع رسالت یا بمعنی مرسل بفتح سین باشد چه موضع و یا مفعول را بفعل تعبیر
کنند و نیز وقوع فعل در موضع اسم مفعول ممتنع نیست چنانچه وقوع آن موضع اسم فاعل ست فاربردی گفته که حق آنست
که اگر الاک بمعنی ارسل ثابت شود گردانیدن ملک از ان اولی ست از قلب مثال نادر لکن در صحاح و مغرب الک بمعنی ارسل
یافته نشده انتهی تمّ قول ابو عبیده را اختیار کرده و گفته که در دو قول مالک یا مصدر بمعنی مفعول ست یا آنکه دیگریست
که بدان مالک را نامیده اند بجهت بودن آن رسول و هر دو اشتقاق متساوی اند در ظهور و خفا باعتبار معنی لکن در قول
دوم ضعف لفظی ست که آن قلب ست و در قول ابن کیسان خفا از جهت معنی ست ولی از جهت لفظ چنانکه در تسمیه
و انسان بالکسر بر وزن فعلان ست نزد بصریین از انس بالضم نیز افعال بدلیل انس بالکسر و ناس بالضم و انس بفتحتین
و انیس بفتح همزه در معنی وی یعنی همزه اش اصلی ست و نون زائد و بعضی گویند از نیاس ست بمعنی ابصار و ایلاف زیرا که
انسان دیده میشود و الفت کرده میشود بخلاف جن و این قول بعیدست ازانکه مجرد اولی ست از زجر ای امالت
از مزید و کوفیین گویند که انسان افعان ست و اصلش انسیان بر وزن افعلان از نسی یعنی همزه آن زائدست بدلیل
تصغیر آن بر انیسیان و تصغیر کلمه را بسوی اصل کند و نیز ابن عباس گفته که انسان را انسان ازانجهت نامیدند
که عهد را نسیان کرده و ابو تمام نیز مثل آن گفته و مذهب کوفیین فاسدست زیرا که اصل انسان نسیان بود لازم آید
تعلیل بحذف لام در مفرد چنانکه ظاهرست و در جمع نیز و تحتیانی اناسی گویند زیرا که یای اخیر آن بدل از نون ست
و اصلش اناسین بود و یای اولی زائدست نه لام کلمه زیرا که بعد الف جمع سه حرف بغیر یا واقع شود مگر آنکه در وسط آنها مده بود
و چون مصابیح و نیز رد لام در تصغیر تغییر حاجت لازم آید ازانکه اینجا بنای تصغیر بدون رد ممکن ست نه بینی که در تصغیر
کنفذ مثلا کنیفذ گویند نه سونیک و حدیث ابن عباس محقق نیست و ابو تمام قائل احتجاج نزد تو
فتح سین و تشدید یای مکسور بمعنی کنیزک یه سولوی سوله باشد فعلیه ست از سر بالکسر بمعنی جماع نزد سیرافی و یا از
سر بالکسر بمعنی مستور نزد ابن بکیر سری زیرا که سریه را مجامعت کنند و اخفا نمایند و هر دو مذهب لفظ منسوب ست
و ضم از تغییرات شاذه نسبت ست چنانکه در لفظ ثلاثی و نزد بعضی وزنش فعلیه بضم فا و کسر لام ست از سر بالکسر
و اصلش سریره بضم سین و را مشدد بر وزن فعلوله تکرار لام ست نه فعولته تکرار عین زیرا که تکرار متحرک اصل ست بعده
را اخیره را که زائد بود بیا بدل نمودند چنانکه در تقضی تسریت شد بعده قاعده مرمی کردند یا وزنش فعلیه تکرار عین و اعانت
یا در روم ست و اصل آن سرروت یا سرروة ست از سر بمعنی مختار یعنی از سرو معدنش و سری مد اصل سرو بر وزن فعیل ست
زیرا که سریه برگزیده بود از دیگر کنیزکها یا از سراة که در اصل سرة بود بمعنی اعلی زیرا که مرد فوق سریه است و یا از سرو بضم زیرا که

مرداز سر به خوش میشود و اصل آن سرورة بروزن فعولة ست بتکرار عین و این مذهب اخفش ست و بعضی ازان قاعده فعلیله گرفته اند و درین اقوال مذکوره هر دو قول اول مرجح اند بجهت قوت معنی و ظهور نسبت و قلت تصرف و تکلف و کثرت فعلیه چون حبربره و ذرنبیه بخلاف فعلیلة و فعالیة که آنها قلیل اند و ظاهر آنست که ثانی اولی ست از اول و ثالث اولی ست از اخیرین بجهت قرب آن از اول و خامس از رابع بهتر ست بجهت ظهور معنی و بودن فعیلة نادر تر از فعولة لکن مفتوح همزه بعد میم مفتوح یا مفعولة اول زمانه مهموز عین بمعنی احتمال کردن یا کیفیة از زمانه بمعنی اجوف واوی بمعنی قائم بودن و برین تقدیر همزه آن بدل از واو ست چنانکه در ادور و بر تقدیر سیوم لیکن فعولة بود و ثانی از ازون بمعنی بجا نشستن یا از ذان بعنی حرکت بجهت سنگینی میان مهموز دارند و ثقل لکن در اول ثقل معنوی ست و در ثانی ثقل حسی یا از بیت یا بالفتح بمعنی تعب آید بجهت سبب آنرا درین دو قول مهموز اجوف و مهموز الفاء بود در آخر و نون زائد و ملحق مادنه و ماتیه بمقبرة بود لکن در ثانی بقلب همزه یا یاء الواو بدل نمودند بدانکه در لفظ عجمی که معرب شود اختلاف ست در اجرای آن چنانکه کلمات عربیه در وزن و در بحث اصالت حروف زیاده آن بعضی گویند هر دو برابر باشد و نزد محققین هر دو در معنی مساوی اند چنانکه در دیگر احکام مثل اعراب و ادخال تنوین و لام تعریف بر آن و جمع و تصغیر و جز آن و بنا بر معنی منجنیق و منجنوق بمعنی مربعا و عضرفوط که لفظ عجمی ست از آنکه جیم و قاف در یک لفظ در لغت عربیه جمع نشود بر وزن منفعیل و منفعول بود و بعضی جنقوه بمعنی رمو بالمنجنیق که ابو عبیده حکایت کرده که جنقنا مرة و شقنا اخری از شق بمعنی زدن فرار روایت کرده مقام یعنی میم و نون اول و یا و واو زائد ست در اینها یا بر وزن فنعلیل و فنعلول بدلیل جنقوا ای رموا بالمنجنیق روایتها سیبویه و ابو زید یعنی میم و نون دوم آنها اصلی بود و منجنق بر وزن فعلل بود نه منفعل که آن معدوم یا نادر ست و این اشتقاق واضح ست و اگر اعتداد با این روایات نکنند بسبب تولید و مستحدثات این افعال یا از جهت بودن این هر دو لفظ ماخوذ از معنی منجنیق نه از لفظ آن چنانکه بعضی گفته اند که اولا آلة را که ازان رمی حجار کنند لحاظ کرده اند بعده سه حرف را یا چهار را باهم ترکیب داده لفظ جنق یا مجنق ساختند بی لحاظ آنکه از منجنیق گرفته باشد پس بمعنی منجنیق اصل این هر دو لفظ بود نه لفظ آن و این قول نهایت مبطل طریقه اشتقاق بلکه نزد ما مهمل ست وزن اینها فعللیل و فعللول چون سلسبیل و عضرفوط باشد و اگر اعتبار سلسبیل نکنند بجهت بودن آن بر وزن فعفلیل از سلب چنانکه بعضی گفته اند که تکرار تنها روا نبود وزن اینها فعلنیل و فعلنول باشد بجهت عدم دلیل بر زیاده میم و نون اول و بودن قرینه بطرف اولی بر زیاده و بعض گویند که شرطیه را وجود بر قصید و فطیر و علطمیس دفع میسازند چون این احتمالات درین هر دو لفظ ثابت میشود مجانیق که جمع منجنیق ست بالاتفاق بر تقدیر اول بر وزن مفاعیل بود و بر تقدیر دوم و سیوم ثانی فعاليل و بر تقدیر ثالث فعالیل و بر تقدیر رابع فلاعیل زیرا که جمع فرع واحد بود لکن در تقدیر ثالث و رابع لازم می آید حذف عین بسبب جمع و ائمه معنی مویکد هر دو قسمت اوست و لفظ منجنیق و منجنوق که لفظ عربی اند بمعنی دولاب اگر ماخوذ از جنون بود یا از

منجنون یعنی عدم مبالات و قبول و فعل وزن اینها منفعیل و منفعول و فعنلیل و منفعلول بود و اگر ماخوذ از منجون و یا از مجن
بود چنانکه جمع آن مناجین بران دلالت میکند پس اگر فعللیل ثابت شود وزن اینها فعللیل و فعللول بود و اگر فعلنیل
و فعلنول بود بدلیلیکه گذشت بلکه وزن اینها فعلیل بود بجهت ثبوت آن و باعتبار قولین اولین جمع اینها مجانین
باید بر وزن مفاعیل بر قول اول و فعالیل بر قول ثانی نه مناجین که یافته شده زیرا که وزن آن بر قول اول منافیل
بود و بر قول ثانی فاعیل و در اینها لازم آید اسقاط زائد و حذف نون اصلی بلا ضرورت در وقت جمع و باعتبار قولین آخرین
جمع اینها مفاجین باید چنانکه یافته شده و وزن آن فعالیل بود و بر قول ثالث لازم آید حذف حرف اصلی که نون اصلی
ست لکن بجهت ضرورت زیرا که جمع خماسی مزیدیکه قبل آخرش مده زائدست بر فعالیل جز بحذف اصلی ممکن نبود و آنچه
که مذکور شد بر تقدیر اشتقاق ست در لفظ و بر تقدیر فقدان یعنی گم شدن اشتقاق جلی و خفی دلیل زیادت حرف عدم النظیر
ست که سبب دوم ست از اسباب معرفت و آن سه قسم ست یکی خروج کلمه بر تقدیر اصالت بود دوم خروج اخت کلمه
بود بر تقدیر اصالت نه خروج کلمه سوم خروج بر تقدیر اصالت و زیادت هر دو بود چنانکه گفت دلیل زیادت حرف
خروج کلمه یا اختش که مماثل آن در حروف و معنی ست از اوزان متعارف عرب بود بر تقدیریکه حکم باصالت حرفی کرده
شود چون کنتال بالضم مهموز و غیر مهموز بمعنی کوتاه که زائدست و وزنش فنعال یا فنعال بالضم فا و فتح عین ست چون قنفخر
و اگر اصلی گفته شود وزنش فعلال یا فعلال بود و هر دو در کلام عرب مطروح و معدوم ست و نون قنفخر بکسر قاف و فتح
فا بر وزن جردحل یعنی عظیم الجثه و نون خنفسا بالضم خا معجمه و فا بر وزن قرطسا یعنی جانوری گنده بو سیاه که زائدست
اگرچه بر تقدیر اصالت آن خروج از اوزان عرب نمیشود چنانکه دانستی لکن بسبب خروج اخوات آن که قنفخر بالضم قاف
و فتح فاست و خنفسا بالضم خا و فتح فاست اصلی گفته نشود و اگر در اینها اصلی میگفتند در اینها نیز اصلی گفتن واجب
میشد و بر تقدیر اصالت خروج میشود زیرا که فعلل بالضم فا و فتح لام اولی و فعللا بالضم فا و فتح لام اولی یافته نشده و همچنین
تا تتفل بر ترتیب بضم تا اول و فا و تا زائدست اگرچه بر تقدیر اصالت بر وزن برثن بود لکن در اخت وی که تتفل بر
ترتیب بضم فا و تا و فتح فا و تا خروج لازم آید زیرا که فعلل بفتح فا و ضم لام اول یافته نشده بدانکه ظاهر آنست که
کنتال مثال قسم اول عدم النظیر ست و آخرین مثال قسم دوم و کنتال بالکسر نیز نونش زائد گفته شود اگرچه بر تقدیر
اصالت آن خروج نشود بجهت وجود جردحل تا اخت آن که کنتال بالضم کافست خارج نشود و همزه انقحل بفتح همزه و
لام زائدست با وجود عدم خروج بسبب وجود سفرجل بجهت خروج انقحل که اخت وی ست و اگر بر تقدیر حکم بزیادت حرف هم
خروج لازم آید چنانکه بر تقدیر اصالت آن حرف بود نیز آن حرف زائدست زیرا که مزید بجهت کثرت غیر مضبوط اند اولی
مرجس که بر تقدیر اصالت وزنش فعلل بود بکسر لام اول و بر تقدیر زیادت تفعل بکسر عین و هر دو در اسما یافته نشده و اگر گویی
مرجس لفظ عجمی ست پس چرا نونش را اصلی نگفتند اگرچه خروج لازم می آید چنانکه حرف نخست در جالینوس نون را اصلی گفته اند

خروج از اوزان عرب گوییم فرق آنست که هاء العنوة‌ش اصل است در لغت خود چنانچه زبد در لغت او در اعلام رو است انچه که در غیر آن تراء
ترجیس اسم جنس است وهمچنین ان زن ... بضم لام و بفتح دال وکسر لام ونون اصفعند بکسر همزه در فتح فا وکسر صنیف همه زائد است
اگرچه خروج بهر دو تقدیر هست زیرا که فعلالل وفنعلل وافعلال وافنعلل همه مفقود است وهمچنین نون جندب بر تقدیر یکه
اصفد ... بروایت خنفس نکنند در جندب وزن ساد ... باعی وحکم بزیادت بر تقدیر خروج بهر دو تقدیر در همه حال است
مگر آنکه زیاده تشی دران محل نیابد ایشوقت حکم باصالت آن کنند اگرچه خروج بهر دو تقدیر هست گوییم عزنجوش بفتح عین
وزای معجمه بعد مهمله وضم جیم ... عزنگوش وآن گیاهی هست خوشبودار که آن اصلی است اگرچه بهر دو تقدیر خروج میشود
زیرا که وزن فعلنلول هر دو معدوم است لکن زیادتی میم قبل چهار حرف اصلی در اول کلمه که جاری بر فعل نباشد نیامده حکم باصالت
آن کرده شد وبعضی گویند که نون برناساء از این قبیل است زیرا که زیادت نون متحرک در ثالث یافته نشده اگرچه خروج
بهر دو تقدیر هست لکن بعض گفته که ظاهر آنست که برساء وبرناساء وبراساء بمعنی ناس است پس وزنش فعنالاء باشد واز
قبیل فقد اشتقاق نباشد و چون از بحث عدم نظیر فارغ شد شروع در غلبه زیادت کرد وگفت واگر بر ترجیح تقدیر از
زیادت واصالت خروج کلمه واخت آن نبود دلیل زیادت غلبه آن حرف است در موضعیکه واقع شده است آن حرف وتقدیم
اشتقاق بر عدم نظیر وتقدیم عدم نظیر بر غلبه بزیادت مذهب جمهور است چنانکه مصنف بهمان ترتیب بیان کرده ونزد بعضی
در وقت فقد اشتقاق دلیل زیادت واصالت حرف غلبه زیادت است نه عدم نظیر چون غلبه زیادت یافته نشود دلیل زیادت
عدم نظیر است زیرا که غلبه زیادت حرف امر مضبوط است بخلاف عدم نظیر چه ممکن است که وزنی در یک قبیله ثابت شود ویا نزد بعضی
از ان قبیله ویا نزد همه از ان قبیله ویا غیر آن قبیله ویا غیر آن شخص را معلوم نبود پس چگونه حکم کرده شود بعدم نظیر واز اینجا معلوم
شد تقدیم غلبه بر عدم نظیر کذا فی الشرح واز آنجا که دریافت غلبه زیادت موقوف بر دریافت مواضع زیادت حروف است
شروع در بیان آن مواضع نمود وگفت غالب است زیادتی حرف تضعیف برای الحاق وغیر آن در یک حرف یا دو حرف
یا سه حرف اصلی وزائد در حروف تضعیف وتکریر دوم بود زیرا که تکرار از وی پیدا شده ونیز دوم در مرتبه دوم است وآن مرتبه
زیاده است پس آن اولی بزیادت بود وسیبویه گفته حرف تضعیف یکی از ان دو است بلا تعیین زیرا که تکرار نسبت
هر یکی ممکن است که پیدا شده باشد وخلیل گفته که اول است چرا که در یابند کرم اولی آنست که حکم بزیادة اول کنند
بجهت سکون اول وهمچنین در غیر آن چون کرم مثال تکریر عین برای غیر الحاق است وقردد تکرار لام برای الحاق
بجعفر وآن زمین مرتفع را گویند واین هر دو امثله تضعیف یک حرف است وصمحمح بمعنی شدید بر وزن فعلعل از
صمح بمعنی سخت پیچیدن ومرمریس بر وزن فعفعیل بمعنی شی سخت از مرس بمعنی شدت اول ملحق بسفرجل است و
ثانی بخندریس ودر اول تکریر عین ولام است ودر ثانی تکریر فا وعین ودر همرش بفتح ها ومیم مشدد وکسر را بمعنی نافه نیز تکرار
عین است برای الحاق بجحمرش ودر خفنشق گویند که اصلش هرمش است بر وزن جحمرش نون را در میم ادغام نمودند بجهت التباس

عدم تکلمه دیگر زیرا که فعلل بفتح فا و عین مشدد موجود نیست تا اشتباه شود که فعالی بهت با فعلل و رتبع بضم با و فتح میم
مشدد و دکسر قاف بمعنی احمق نیز تکریر عین ست و چون درستی در ابتدا این باب که غرض از ایراد این باب بیان
زیادتی ست که برای الحاق و تضعیف نباشد پس فی تضعیف اینجا بنظر قلیه زیادت ست از جهت بیان حروف زوائد و تکریر
ناقصنا بدون تکریر عین بالام نزد بعضی تکیت سو ابنود زیرا که در تکریر قبل عین ضرورت ادغام احتیاج همزه وصل شود یا ابتدا
بساکن لازم آید و از همزه وصل التباس بفعل پیدا شود و در بعض جا و در صورت ترک آن اشتقال شود در اول کلمه و ابتدا
بسرودن قلیل و نادر ست و نیز تکریر عین فصل بحرف اصلی شود و تخمین در لغت عرب یافته نشده و در شرح گفته و اقامل
آن تقول انما یلزم ذلک لو اشتغل اذا کرر الفاء بلا فصل مع انه یلزم ذلک فی غیر اقوال قد عرفت مثل هذا التکریر نادر و معدوم
فی کلامهم اما قوله مع انه یلزم ذلک فی غیر فذلک بعید لان الکلام فی ذی الزیادة و تسفرسن المجرد علی انه لا یلیق علیا زمس
فعل المکرر انفار حتی یاون وزنه فعل و گاهی از بعض کلمات جا تکریر فا تنها متوهم میشود پس مر آنرا دفع کرده گفت
زلزل از زلزله بمعنی تحریک و زوقیت از زوقاة گویند زوقی الدیک ای صاح و ضوضیت از ضوضات یعنی آواز و عصعص
بکسر هر دو صاد بمعنی خار خروس که در پای دارد رباعی ست نزد بصریین و وزن آنها فعلل و فعللت و فعلله ست نه از باب
تکریر فا و نه از باب تکریر عین و نه یک حرف لین در وی زائد ست زیرا که اگر تکریر عین و یا فا فقط گویند لازم آید تکریر
با فصل حرف صحیح و اگر تکریر فا و عین هر دو گویند کلمه از اقل بنا کمتر گردد و تجاوز مانند فردم لیس که در آن تکریر عین یا فا بود
و هیچ قباحت نباشد و فصل بحرف صحیح در وی جائز بود زیرا که حرف به سبب تکرار گویا اصلی ست و نیز در مانند زوقیت و ضوضیت
و عصعصه اگر یکی بحرف را احد علی الحی گویند لازم آید بحکم اگر اول را گویند فا و عین از یک جنس گردد همچو ببین و اگر دوم را گویند
فا و لام از یک جنس گردد همچو سلس و این هر دو قسم نادر ست در کلام عرب و کوفیین تکریر فا تنها جائز دارند لهذا مر را
بمعنی صاح شد پیدا از صر و زلزل را از زل بمعنی زل تو مه بود مدم را از دم بمعنی آنکه گویند بجهت اتفاق در ماده و معنی در شرح
جاربردی ست که نزد ابن مالک زوقیت و ضوضیت در اصل زوقوت و ضوضوت ست واو را بیا بدل نمودند بجهت وقوع
آن در مرتبه رابع چنانکه در اغزیت انتهی گویم ازین معنی معلوم میشود که نزد ابن مالک این هر دو ثلاثی مزید ست زیرا که در بنا
قاعده شرطست که واو ثالث بود و بعد ه در رابع یا زیاده گردد چنانکه در بحث اعلال گذشت فافهم و غالب ست زیادتی همزه و میم
در اول کلمه با سه حرف اصلی فقط اگر چه بادی خبر وقت زاید بود چون افکل و اجدل و اسمیل و زماریل و مسیح بخلاف جیل و ابل
وابل و اصطبل و مطرد ست زیادتی میم در اسم فاعل و اسم مفعول و اسم ظرف و مصدر میمی و اسم آله اگر با زیاده از سه حرف بود چون
مدحرج و مدحرج و متخرج و مقتل مانند ان و عنوان و صنوان و حزان و تجنیب زیادتی همزه در ابواب مزید فیه از ثلاثی و رباعی
در اسم تفضیل و مضارع و امر مطرد ست و غالب ست زیادتی یا و ساوی تحتانی با سه حرف اصلی یا زیاده نحو یرمع و یضع و ییم و
حیعو تیر و زن فیعول و تحقیه بر وزن فعلاه گفته تمامه مگر جایی که در اول رباعی غیر مضارع که بعد یا یکی یا چهار حرف اصلی باشند

زائد نباشد چون لیتعود کرد و زلستن فعللول ست کعصفور و طرب فعلول بجانا وقت بیجح زیرا که زائد در رباعی اول نیاید مگر در فعلل
و آنچه خیار زی برده لیست و غالب ست زیادتی الف و واو و یا به حروف اصلی یا زیاده چون ضارب و حمار و سرداح و حنظی و قنفخر
و کوثر و جدول و کنهور و عصفور و در باب فوحاة فعولة و افعوال و افعیال اگر در اول کلمه بجهت سکون الف و قلب
واو بهمزه چون اجره و اشاح و لهذا اوادد ر یتلل که بر وزن جحنفل ست اصلی بود و غالب ست زیادتی نون اگر ثالث ست
و ساکن نحو عرند و سر بنیت و همچنین نون را زیاده زان گویند که مانند الف ست سیبویه گفته که الف و نون متعاد رشوند
اسم را در بکمیتی نحو سر بنیت و شرابیت و حبنفیش و جرافش و گاهی در اول و ثانی و رابع نیز زائد آید چون زحسن و عنصل
و عقش و اگر ثالث متحرک بود اصلی بود چون قنبان و بر ناسار آخر کلمه بعد الف با سه حرف اصلی یا زیاده چون مخضبان
و عقلشان و زعفران و سکران بخلاف نون سنان و عثمان که اصلی ست در نه کلمه بر اقل بنا کثر شود و مطرد ست زیادتی
نون در مضارع چون الفرسبا و بعضی ابواب دیگر از ثلاثی مزید و رباعی مزید نحو انفطر و قلنسی و احرنجم و اسلنقی و اقعنسس
همچنین در تثنیه و جمع نحو زیدان و زیدون و زیادتی تا فوقیه مطرد ست در مصدر باب تفعیل و بعضی ابواب دیگر
مثل تفعل و تفاعل و تفعلل و ملحق بآن و در تفعال و فعلوت چون تجوال و مانند عنکبوت در باب افتعال و استفعال و مطرد ست
زیادتی سین مهمله در باب استفعال و شاذ ست در اسطاع بفتح همزه که در اصل اطاع ست سیبویه گفته که اصل آن اطاع ست
و مضارعش یطیع بضم یا و همچنین استاع یستیع بقلب طا تا و فرا گفته که اصل هر دو استطاع یستطیع ست و شدند و در اینها
حذف تا ست و طا بفتح همزه و ضم یا ست بدلیل اطاع یسطیع و اسقاع یستیع بکسر همزه و فتح یا که نزد همه اصل آنها استطاع
یستطیع ست و شمار کردن سین کسکسه از حروف همه زیادت بجهت الزام زیادت سین کشکشه و حالانکه شین بالاتفاق از
حروف زیادت نیست و نیز سین کسکسه از حروف معانی ست نه از حروف مبانی و درین دلیل جای تامل ست اما زیادتی
لام کم آید جز در آخر بعض الفاظ یافته نشده و هم در اول و در اوسط یافته نشده زیرا که مشابه آن با حروف متن بسیار بعید
ست تا آنکه بعضی با صالت آن و زیادتی یا قائل شده در طیل و فیتل و هیقل با وجود یکه طیش و فیشه و فیش و هیق
در معنی آنها یافته نشده و آن حقیقی زیادتی لام ست لکن بسبب قلت زیادت لام و کثرت زیادت یا اینها را اشبه
مستقلد اعتبار کرده اند چون مسف و مشر و علی هذا الاسم فحجل هم اصلی بود اگر جبه الحج در معنی آن یافته شده و زیادتی اکثر از لام
بلکه زیادتی آن نباید بقول بعضی مثل مبرز و لهذا ابن ... از جمله حروف زیادت نشمرده مثال لام نحو زیدل و عبدل و مثال ها
اهراق که در اصل اراق ست و همکنار قیاس زیادت در سر بر دار نیج وجه ایراد می شود کی هاء سکته چون اخشه و جوابش آنست که اینها حرف
معنی ست همچو تنوین ایشان از حروف زیادت نبود دوم امهات در جمع ام که بر وزن فعل با ضم ست بدلیل حجی امومه در مصدر آن
و امات در جمع آن پس معلوم شد که ها و امهات زائد ست و همچنین در هزرش کلامه است شاعری گفته سه امهتی خندف و الیاس ابی
جوابش آنست که اصل کلام بر وزن فعل بود بلکه فع بود حیثیت جوابر اصالت امه از خلیل منقول ست که میگویند تأمهت یعنی اتخذت اما

دلالت میکند بر امالت شکین مثل سان آمده فعلیه بود که چه امه بعد از ان نا وتا را حذف نمود تمام شده و زنش به نون تنوین نوع بوده از ان

آمده فعو تعو میتوان گفت که ام همه ذو لغت مستقل باشند هیچ یکی فرع دیگری نباشد همچو دهت و دمبر و شتر و شتر یا و بور و بولا

دو دو دلا که همه با دیگری موافق است در معنی که هیچ یکی فرع دیگری نیست و این جواب قوی نیست از اول سوم آمده است اهراق یهریق

اهراقا فهو مهریق واهریق یهراق فهو مهراق الا در صیغه اهرق دیاراق یریق اراقة نحو ز باب افعال این دلیل باشد بر آنکه

آنست که الف و یا در این صیغ زائد است نه ها زیرا که اهرق یهرق اهراقا همچو اراق یریق اراقة بر آمده است پس اهرق یا اراق

دو لغت مستقل باشند واهراق یهریق اهراقا فرع یکی ازین هر دو بود پس اگر فرع اهرق یهرق بود الف ویا آن زائد بود

واگر فرع اراق یریق بود ها زائد بود پس یقین بزیادتی نشود واگر گویی که در وقت ظهور فرعیت حکم بهر دو کنند تا ترجیح بلا مرجح

نشود چنانکه در طی گذشت پس زیادتی ها قطعی بود و گوییم این بر تقدیریست که زیادتی هر دو حرف ثابت باشد و اینجا چنین

نیست زیرا که زیادتی الف و یا ثابت است یقینا بخلاف ها زیرا که یهریق واهریق و مهراق بفتح ها در صیغ و بضم یا و کسر را

در اول و بضم همزه و کسر را در ثانی و بضم میم و را در فتح ثالث بر صبر وارد میشود بلا شبهه زیرا که حکم بامالت ها و زیادت یا و الف

صحیح نشود بجهت عدم یهرق واهرق و مهراق بفتح ها و را پس معلوم شد که ها را آن زائد است و اصل آنها یریق واریق و

مراق است همچو یقیم واقیم و مقام در اصول گفته که احتمال است که همزه که از یریق واریق و مراق محذوف شده است باز

آمده باشد و مبدل از ها گردیده باشد چنانکه در اهراق اراقة هراق و هراقة آمده و در شرح گفته که در دفع ایراد احتیاج

قول بر و همزه نیست بلکه گوییم که هر گاه که در اراق اراقة هراق هراقة گفتند یهریق و مهریق و مهراق با ابقای ها مفتوح

ازان ساختند زیرا که در مضارع و مانند آن همزه ماضی حذف میشود نه ها را آن و صاحب شافیه و شارحین آن حکم

بثبوت این لغت کرده اند چنانکه اسطاع یسطیع بفتح همزه و ضم یا در اطاع یطیع و سیبویه در اهرق یهرق اهراقا گفته که

بدل از همزه آورده اند و لازم کرده اند بحیثیکه گویا ها از حروف اصلی کلمه است بعد ازان الف برنا در آورده و ها را عوض

گذاشتند از عین محذوف زیرا که اصل اهرق اریق است چهارم آنکه ابو الحسن گفته که هجرع بمعنی طویل مأخوذ از جرع

که بمعنی مکان سهل است پس ها درش زائد بود جوابش آنست که این معنی بعید است بجهت عدم مناسبت میان طویل و مکان

سهل و نیز گفته که هبلع بمعنی اکول از بلع است لکن علما درین هم خلاف کرده اند و گفته که اشتقاق دران واضح نیست میگوییم

که این معنی بعید از انصاف است زیرا که اشتقاق هجرع بمعنی احمق از هجر بمعنی دق واضح بود و هبلع بمعنی اکول از بلع بغیر ابهام

ما بهمه که مذکور شد بر تقدیریست که در کلمه حرفی که زیادتی آن غالب است واحد بود نه متعدد و چون غالب الزیادة در کلمه

متعدد بود حکم کرده شود که همه زائد اند اگر ممکن است زیادت تعیین بمعنی کلمه بر تقدیر زیادتی همه از سه حرف اصلی کمتر نماند

بلکه بر سه ماند زیاده نحو اجفری بکسر همزه و جیم بمعنی در بیشان همزه و یا و الف دران زائد است بجهت غلبه زیادت اینها و

ابقای کلمه بر سه حرف اصلی بلکه بر سه زیاده وفعللی وزنش بود و همچنین حبنطی بفتح حا و با و موحده و طا بمعنی کسیکه شکمش منتفخ

شده باشد از کینه برالف و نون آن زائدست و کاف از سه حرف اصلی کم نمیشود و الا اگر زیادتی همه ممکن نباشد زیرا که کلمه
بی دو حرف اصلی چنانکه پس باید که زیادتی آن مستلزم خروج از اوزان عرب بود زائد بود نه همه جا همیم بدین که نام شهریست از امم
ست و وزنش مفعل باشد نه یارش تا بر وزن فعیل بود و نا از قطولی که بمعنی نباز خوابیدن است و وزنش مفعول فعل و افتش
یا بر وزن فعولی بود و چون مفعل و فعول فعل چون عنو مثل نه فعیل و فعولی که معدوم اند و همچنین یا ریحان بفتح یا رشد و دکسر آن
نه تا از نون ثانیه آن و تا از عنزویت بکسر عین و واو و همزه از زعفران بفتح همزه و واو زائد اند نه واو آنها بسبب وجود فعیلان فعلیت
افعلان چون همیان و شیعیان و عنفریت و ابحان نه تفعلان و فعویل و فعولان و واو عولا یا نه زائدست نه یا آن
بجهت وجود فوعالا چون رو عالا نه فعلا یا واو اگر هر دو از هر دو زوائد موجب خروج از اوزان عرب از منتهی گردد هر کدام را
که زائد گویند وزن از اصول بیرون می آید پس هر حرفیکه زیادتش زیاده بود زائد گفته شود چون واو که او کوالل
بمعنی قصیر زائد که زائدست نه همزه اش اگرچه فوعلل و فعالل هر دو نایاب اند زیرا که زیادتی واو اوسط اکثرست از
زیادتی همزه پس وزن آن فوعلل بود ملحق بسفرجل بدانکه اگر خروج را شبه اشتقاق در معارض شود یعنی اگر در لفظی
دو حرف زائد بود در محتملی که اگر یکی را زائد گویند خروج نشود لکن شبه اشتقاق مفقود شود و اگر دیگری را زائد گویند
خروج شود و شبه اشتقاق مفقود نگردد و همه را زائد گفتن ممکن نیست هر دو وجه مساویست هر یکی را که خواهند اختیار
کنند چون سمسک بفتح سیم یا اگر خواهی فعیل گوئی بسبب وجود مسک نه تمسک اگرچه فعیل در اسما یافته شده و اگر
خواهی مفعل گوئی اگرچه سمسک یافته نشده و فک ادغام معارض خروج نشود مگر آنکه وزن خارج ملحق بوزن معدوم
بود مثلا فرض کردیم محبب بکسر یا اگر حکم بزیادت میم کنیم وزنش مفعل بود و آن موجودست لکن فک ادغام صحیح
نشود و اگر حکم باصالت میم و زیادة حرف مکرر کنیم برای الحاق نمائیم وزنش فعلل شود و آن معدومست پس معلوم شد
که تعارض میان خروج و فک نشود و اگر هر دو موجب خروج بود ترجیح شبهه اشتقاق دهند اگر هر دو تقدیر شبه
اشتقاق بود ترجیح با زیدیو داول چون تا شتقان بفتح تا و کسره همزه و شده فارنه حرف تضعیف آن بسبب وجود
افتعال آن اگرچه فعلان و تفعلان هر دو معدومست دوم چون واو حولا یا نه یا آن با وجود حول در حلی نکته از بیه
واو از یاد و نیز در بعضی یا زیدیست از واو و نیز در بعضی حکم زیاده واو از جهة وجود فوعالی ست چون زوعالی چنانکه گذشت
و اگر هیچ کدام باعث خروج نشود و در کلمه فک ادغام بود یا وجود شبهه اشتقاق بر شقی نه بر شق ترجیح دهند
یکی را به دلیل فک ادغام که مقتضی زیاده است برای الحاق در بعضی شبهه اشتقاق آنست که یافته شود لفظی از ماده این لفظ
بدون مناسبت معنوی میان هر دو و نیز در بعضی ترجیح دهند شبهه اشتقاق امری حرفی را که زیادتی آن شبهه اشتقاق خوام
پس باوجود و داج بفتح جیم که هر دو نام موضعی ست یا بر وزن فعلل بود زیادتی جیم برای الحاق بجعفر اگر ترجیح فک
ادغام خواهد شود یا بر وزن تفعیل و فعل نیز زیادتی یا و جیم از اصالت حرف تضعیف بود از جح و اعتبار فعال است اشتقاق

از التهبت واحج الظلیم اذا اواوله صوت خفیت سے فی عدوه ونهم رد کلمه بسوی ترکیب مستعمل اولیٰ ست
از ردّ آن بسوی ترکیب مهمل باکثرة شذوذ فک چون محبب که بر وزن مشرت و یاجج بفتح جیم و کسر
آن که معنی یاجج بفتح جیم ست و فک این لفظ نیز بر دو تقدیر شاذ ست خواه بر وزن یفعل گویند خواه بر وزن فعلل زیرا که
هیچ رباعی باین وزن نیامده تا حکم بزیادت جیم مهمل برای الحاق کرده شود و هم گفته وجاء بسوح تهوماج بمعنی حمق
تهوا حمق و برین تقدیر یاجج فعلل بود ملحق بجعفر و فک ادغام صحیح بود و اگر در کلمه فک ادغام بود نه شبه اشتقاق پس ترجیح
شقے پس ترجیح بفک ادغام ست بالاتفاق چون محبب بفتح با و اگر شبه اشتقاق بر سر دو وزن ست بتصحیح فک ادغام
ست پس هر حرفی را که فک ادغام مقتضی زیاده است زائد گویند زیرا که اینجا مرجح یافته شد و آن وجود شبه اشتقاق ست
برین تقدیر میم مجابات یاجج که شبه اشتقاق یکی را میخواست که زائد باشد و فک ادغام دیگری را چون مهدد بر وزن
تام زنی که وزنش فعلل بود بوجود مهد بمعنی بسط و کسب و گهواره و جز آن دهد و بالفتح و تشدید بمعنی شکستن ابرام
نمودن پس وجود مهد میخواهد که میمش اصلی بود و دال زائد برای الحاق بجعفر و فک ادغام صحیح بود و هد میخواهد که
هر دو دال آن اصلی بود و میمش زائد و وزنش مفعل بود و بدین وقت فک شاذ بود لکن اینجا حکم بزیادتی دال بالاتفاق
ست تا فک شاذ نبود و بر تقدیر مذکور یعنی بر تقدیر عدم خروج بر سر دو وجه و اگر شبه اشتقاق بود و فک ادغام نبود
ترجیح بشبه اشتقاق بود اگرچه وزن اغلب مقتضی زیاده حرف دیگر بود و نزد بعضی ترجیح بوزن اغلب بود و این اول
ست زیرا که رد کلمه بسوی وزن اغلب ردی باشد که رد بسوی ترکیب مهمل بود و رد بسوی غیر اغلب بجهت شبه اشتقاق
روا باشد بسوی ترکیب مستعمل پس رد بسوی مستعمل اولی بود اگرچه وزنش غریب باشد پس لفظ موظب که نام موضعی
ست قریب از مکه معظمه زادها الله شرفا بر وزن مفعل باشد نه بزیاده میم و اصالة واو بوجود وظب بمعنی دوام یا ادام
نه فوعل بزیادة واو و اصالة میم بجهت عدم مظب و اینجا وزن اغلب معارض نیست و مثال معارض رمان بضم را
مهمله و تشدید میم بمعنی انار بر وزن فعلان بود بزیادت نون و اصالة حرف تضعیف بوجود رم بکسر بمعنی اصلح او اکل
نه رمن و نزد بعضی که ترجیح بوزن اغلب دهند رمان بر وزن فعال بود بزیادت حرف تضعیف و اصالة نون
چرا که این وزن در باب فعال یعنی وزن فعال در باب اسمای اشجار و اثمار اغلب ست چون تفاح و حماض و کراث و جمار
و جز آن در شرح گفته که دیده را میرسد که گوید مرمنه بر وزن مفعله یعنی موضعی که در آن رمان بسیار باشد و این
میخواهد که وزنش فعال بود نه فعلان و اگر شبه اشتقاق بهر دو وجه ست یعنی در جانب وزن اغلب نیز هست ترجیح
دهند بوزن اغلب اگرچه وزن قلیل متعارض وی بود بجهت قوة آن و حرفی را که وزن اغلب مقتضی زیاده است زائد
گویند و بعضی ترجیح دهند بوزن قلیل پس حومان که بمعنی نبات ست نه بر وزن فوعال ست بزیادت واو و اصالت
نون از حمن اگرچه یافته شده و معنی آن قراد صغیر ست بلکه بر وزن فعلان ست بزیادت نون و اصالة واو از حوم

بمعنی گردیدن گردشی زیرا که وزن فعال اغلب ست از فوعال وانجا وزن اقیس معارض نیست و موقوف بالفتح که نام
شخصی ست بر وزن مفعل بود بزیادهٔ میم و اصالهٔ واو از ورق نه وزن فوعل ست بزیادهٔ واو و اصالهٔ میم اگرچه وزن
فوعل دران اقیس ست از مفعل زیرا که اگر بر وزن مفعل میبود عینش مکسور میبود چرا که قیاس در مثال بکسر عین ست
چون موعد و موجل پس فتحهٔ عین دلیل ست بر آنکه وزنش فوعل ست اما چون وزن فوعل متعذر نیست و مفعل غالب حکم
بمفعل کرده شد و نزد کسی که ترجیح با قیس ست فوعل بود و اگر شبه بهر دو جانب یابد و در هر دو وزن اغلبیت و تحکید هم
رانه بود بلکه هر دو نادر اند هر دو وزن برابر اند هر کدام را که خواهند بگویند چون ارجوان بضم همزه و جیم بمعنی رنگ سرخ
شدید الحمرة یا معرب ارغوان ست اختیار ست که گوئی که بر وزن افعلان ست چون افعوان بزیادت همزه و اصالهٔ
واو از ترکیب رجا یرجو یا بر وزن فعلوان باصالهٔ همزه و زیادهٔ واو همچو عنفوان از ترکیب ارج اطیب فاح و تحکید ام
از هر دو وزن اغلبیت بر دیگری ندارد و اگر شبه اشتقاق اصلا نبود در یکی جهت نه در هر دو پس ترجیح با غلبیت
ست وزن غلبه هر حرف را که مقتضی زیاده باشد زائد گویند چون امعه بکسر همزه و فتح میم مشدد بمعنی کسیکه تضعیف
رای بود هر چه کسی گوید اختیار کند و ثبات هیچ چیزی ندارد بر وزن فعله بود بزیادت حرف تضعیف و اصالهٔ همزه
نه بر وزن افعله زیرا که فعله غالب است از نسبة افعله چون دنبة دنبة و امرة مانند انمله و انفحه کمست اگرچه امع و معه هم
مفقود ست و اگر اغلبیت هم نباشد هر دو برابر اند چون اسطوانه که بر وزن افعواله [illegible]
و سطن و اسبط معدوم و از فعلانه از سطو نبود با وجود یکه سطو موجود ست چنانکه بعضی توهم کرده اند زیرا که جمعش
اساطین آید و آن مستلزم حذف واو اصلی ست و آن ممنوع ست و اگر گویند یا دشمه بدل از واو ست نه از الف
وزنش افاعلین بود و آن معدوم ست پس وزنش بر تقدیر افعواله افاعیل ست و بر تقدیر فعلوانه فعالین ست
در شرح گفته که گوینده را میرسد که گوید ترکیب سطن مفقود نیست بجهت آنکه سناطین بمعنی خبیثان و اساطین
و سلطنه ای مثبتة مروزة فی الارض پس اشتقاق میان این هر دو متحقق [illegible] وزنش افعواله بود و از ما نحن فیه
نباشد بدانکه مناسب آن بود که این بحث را بر همه مباحث ماضیه مقدم میکرد زیرا که این بحث را [illegible]
که ممیز ذات ست و ابحاث دیگر برای بیان تغیرات و تصرفات ابنیه ست که از قبیل صفات ست چنانکه
در اصول کرده **فصل** تمرین و آن در لغت بچیزی معتاد کردن و نرم کردن ست و لهذا مصنف این باب را
وضع کردند تا متعلمان را نرم و معتاد سازند در آنچه تعلیم کرده آمد یعنی تا امتحان فهم متعلمان و حفظ مسائل صرفی
و اوزان نمایند ماخوذ ست از قول عرب مرن علی الشیء یمرن مرونا و مرانة [illegible] مرن یده علی
العمل اذا صلبت و مرن وجه فلان علی هذا الامر و انه لممرن الوجه [illegible]
ای علمیکه از ان جواب کیف تبنی من کذا مثل کذا آسان شود و اطلاق علم بر [illegible] آید جمیع مسائل

بعض مسائل معتدبه و علم جمیع مسائل یا علم بعض مسائل معتدبه و ملکه و آن عبارتست از کیفیت نفسانی است که بر دو قسم باشد
غیر راسخ و سریع الزوال و آنرا حال گویند و راسخ آنرا ملکه نامند و جایز است که لفظ تستے صیغه خطاب بود مثل کذا مقول
وی و جایز است که مضارع مجهول غایب بود و مثل کذا مفعول بالمعنی السیم فا ما بود و لفظ کذا در هر دو جا کنایت از
لفظ است والمعنی کیف یصنع فی هذا اللفظ مثل ذلک اللفظ و در معنی این کلام اختلاف کرده اند نزد جمهور آنست
که اگر تغییر کنی لفظ اول را و تصرف کنی در آن با ابقاء ماده اصلی آن و برگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات و سکنات
آن و ترتیب حروف اصلی و زائدات آن و عمل کنی در مصنوع آنچه که مقتضای قیاس آن بود از تعلیل و ادغام و حذف
و قلب و جز آن از قواعد تصریف بر چه صورت شود پس متعلمی که ماهر است در قواعد در استحضار است خطا نکند چنانکه
از کسی گویی که بسیار از این زیور مثل این انگشتری پس هر که ماهر صنعت زرگری بود بسازد و خطا نکند زرگر
ست از مخالف هر دو صیغه در اصل آن باو لهذا نگویند از ضرب مانند جرج بسازیا از ضرب مانند یضرب نیز از رباعی
ثلاثی نسازند و نه از خماسی رباعی و ثلاثی چه آن هدم بنا بود نه بنا و آنچه گفتم سر برای توضیح آن گفت یعنی اگر بنا کنی

مثلاً از لفظ دعا مانند صحائف و در آن آنچه قیاس خواهد عمل آری چگونه آید جوابش دعایا بود زیرا که لفظ صحائف
جمع صحیفه است پس دعایا در دعا بود جمع دعیه که در اصل دعیوه است پس یا که در جمع بعد الف است و در مفرد مده
زائده بود همزه گشت چنانکه در صحائف و واو را بیا بدل نمودند چنانکه در رواسے دعای شد بعده همزه را بیا
بدل نمودند و فتحه دادند و یاء آخر بیا بدل نمودند دعایا شد بقاعده خطایا پس لفظ دعا در اصطلاح مبنی منه است
و ماخذ و لفظ صحائف مبنی علیه و حاصل لفظ دعایا مبنی و فرع اگر حرف مبنی منه زیده باشد از حروف مبنی علیه آنرا
آنرا بیفگنند مثلاً اگر بنا کنی از مستغفر بر مثال کتف غفر بود و از مستقل بر وزن عضد قل بود بخلاف بنا ثلاثی
از رباعی یا رباعی از خماسی که آن هدم بود نه بنا و لهذا نگویند چگونه سازے از وجرح مانند قعشب از سفرجل یا مانند
عنکبوت زیرا که عنکبوت رباعی مزید است و سفرجل خماسی مجرد با آنکه در اختلاف کرده اند در بنائش نزد
جرمی بنا آنچه که در کلام عرب یافته نشده روا نبود و اگر چه مثل آن موجود بود زیرا که این اختراع لغتی بود که آنرا
هیچ معنی نیست مثلاً از ضرب مانند جرج یا زبرج یا برثن سازند روا نبود و سوال آن هم نکنند و جواب داده اند
که این سوال برای امتحان حال متعلم است در حفظ مسائل و تعوید دیست و نه برای استعمال آن لفظ
و سیبویه گفته که بنا کنی از لفظ عربی مانند لفظ عربے که در کلام عرب موجود باشد نه بر وزن لفظے که در کلام عرب موجود
نبود زیرا که غرض از این سوال ریاضت نفس و امتحان فهم طالب بر قیاس کلام عرب است و تصحیح مناقت نیست
برای کسیکه عربی می آموزد قدرت بر لفظی که از عرب نبود و اخفش گوید که بنا کنی از عربی مانند لفظ عربی که
در کلام عرب یافته شده است یا نه و از لفظ عجمی مانند عجمی و عربی زیرا که این معنی اتم است و در تدریب اقتدار

همین نزد وی از ضرب ضاربة چنانچه در شمس ضاربات وگویند قماری بنوب بر وزن فاعیادل و نزد سیبویه جائز بود زیرا که چالیس
از ابنیه معرب نیست ودر ظاهر ست که کلام سیبویه قسمین ست وکلام اخفش این ست داوعمل ست وابوعلی گوید پیشکلی ومنزالی ومبتغی بدالجه
در مبنی علیه افتاده دراز ووده برد قیاسا اگرچه در مبنی قاعده حذف نبود ونزد بعضی تر ابر قیاس نبود بلکه بکلمه حرفی که در
مقابل حروف محذوف مبنی علیه بود اگرچه حذف در مبنی علیه بخلاف قیاس بود ونزد بحسب قیاس نزد جمهور حذف در مبنی وفتی بود
که در مبنی قاعده حذف یابند وحذف در مبنی علیه بقیاس یا بغیر قیاس اینجا هیچ اثر نکند پس در حذف در مبنی اختلاف ابود دراینان
انکه زیاده گفته ترتیبا زند در مبنی برامید یاده وقیاسیه علیه افتاده ست تا ترک نزد اله مبنی علیه در مبنی اتفاق گوید لیکن آنها نداز اتفاق
در عدم ابدال وادغام در مبنی رفته که در ان علة ابدال وادغام که در مبنی علیه بود مفقود باشد مثلاً چون بنا سکنی
از لفظ ضرب مثل محوی ابقیم بنیم وفتح حا وکسر واو قبیل یا یست که نسبته محیی ست آنرا فاعل از حی وتفصیلش در بحث
نسبته گذشت نزد جمهور ضربی بود بدون حذف یاکه لام کلمه است وبدون حذف یکی از دو راکه مکرر ست اگرچه در مبنی
علیه حذف که محوی ست لام کلمه ویکی از دو یاکه عین مکرر ست افتاده است زیراکه در مبنی یعنی مضربی حذف را قاعده نیست
ونزد ابوعلی وبعضی مضری بود بحذف یاکه لام ست ویک راکه عین ست زیراکه در مبنی علیه لام کلمه ویک عین افتاده بود
بحسب قیاس نیست اگرچه در مبنی قیاس نیست ودر تنبیه گذشته که در مذکور لازم می آید که یک عین مبنی یعنی راء دیگر
مضربی واو شود چنانکه در مبنی علیه یعنی محوی زیراکه میان حذف وابدال فرق نباشد پس چنانکه حذف در مبنی
محض سبب موافقت مبنی علیه است آنکه وجه حذف از مبنی یافته شد همچنان ابدال بود وطریق جمهور اصح است انتهی
اگرچه برای ابوعلی یعنی هیچ دار وشود زیراکه غرض از قیاس حصول وزن مبنی علیه ست وآن از حذف حاصل شود اگرچه
در مبنی علیه حذف شود بخلاف ابدال که آنرا هیچ دخل در حصول وزن نیست اشتراکه مضری ومحوی هر یک بر وزن محو
بود وچون بنا کنی از لفظ دعا مثل لفظ اسم که در اصل سمو ست بعد حذف لام عین را ساکن کردند وعوض محذوف
همزه وصل درآوردند وعده که در اصل عدو ست واو آخر را بر خلاف قیاس محذوف شده گوئی بحسب طریق جمهور وعد
بر وزن سمو وعد بر وزن عد نوده وبا از مبنی حذف نکنی که علة حذف در مبنی مفقود ست وهمچنین ست نزد ابوعلی
زیراکه حذف در مبنی علیه قیاسا نبود اما نزد بعضی ادع بود ودع زیراکه نزد ایشان برای حذف در مبنی علیه باید که
بحسب قیاس نبود وچون بنا کنی از علم مانند قسبی عمدل شود بالاتفاق زیراکه اصل قسبی قودس بود وقلب وابدال
اصل در فرع نیز آید واز مستغفر بر وزن کتف مستغفر بود وکتیبه بعدم گنجایش نزدانند مبنی علیه در مبنی واز فعیل بر وزن او
افائل بود وبیانه همزه بجهت عدم علت ابدال در مبنی چنانکه درما وانکی بود که در اصل او اول ست وچون بنا مثل غضنفر
بفتح عین وسین وسکون نون وبنا مثل قمطر بکسر قاف وفتح فا از الفخذ حمل ح قال خواهی بحمل بغیر ادغام نون در میم
قنول بتصحیح واو وبغیر ادغام نون وحمل بغیر ادغام وتکرار لام وقنول ابدال ادغام نون وتکریر لام وتصحیح واو اشاه تصحیح

پس بسبب سکون ماقبل حرف علة و عدم ادغام نون در میم و واو با وجود قاعده وجوب ادغام در مقام از نسبت
کرنا در وقت ادغام التباس او بعین افعل که در کلام عرب کثیر ست و بجهت التباس اخیرین افعل بکسر فا و تشدید
عین مفتوح و لام لازم نیاید چون سلغد بکسر سین و فتح لام مشدد و سکون عین معجمه بمعنی احمق پس معلوم نشود که این
فنعل ست یا فعل و فعیل یا فعّل و سابق در بحث ادغام گذشت که التباس کلمه بکلمه دیگر مانع ادغام ست و در آخرین
تضعیف واقع ست زیرا که بنا رباعی یا خماسی از ثلاثی بتکرار لام بود و در ادغامش بسبب سکون حرف اول مثلین نیابد قصد
پس منافی مانعیه الحاق بود و بنا مانند جحنفل بفتح جیم و حاء و فا بر وزن فعنلل بمعنی سخت لب و بنا مثل احرنجم از افعنلل بکسر
و جعل ممتنع ست برای ثقل در صورت عدم ادغام نون چون کسنزر و جعنبل و اکسنزر و جعنبل زیرا که میان نون در لام ادغام
شده تقارب ست پس عدم ادغام باعث کمال ثقل گردد یا بجهت لبس بر فعلل چون سفلج و افعلل بتشدید ماقبل آخر
لازم آید اگر ادغام کنند پس معلوم نشود که افعنال ست یا افعلل و فعلل ست یا فعلل و بنا مثل الکم بضم همزه و لام بمعنی
مقل از وای لفیف مفروق و مهموز عین و اوی لفیف مقرون و مهموز فا او بضم همزه و سکون واو و کسر همزه با تنوین
آید از وای اصلش ادای بود چون حرف علة بعد ضمه در طرف واقع شده بود بعد کسره شد چنانکه در تلقی ادای شد
پس یا را بقاعده قاضی افگندند و او بضم همزه و سکون واو اول و کسره و تنوین در واو آخر بود از ادی اصلش ائوی
ست ضمه واو را بکسره بدل نمودند چنانکه در تلقی بعده تعلیل قاض نمودند او شد پس همزه دوم را بواو بدل نمودند
وجوباً چنانکه در اومن و واو اول در دوم ادغام نکنند زیرا که واو اول بدل از همزه است و آن مانع ادغام ست و نزد
بعضی مانع نیست پس اوّ گویند و تفصیل آن در بحث ادغام گذشت و بنا واجر بکسر همزه و را که بمعنی گیاهی ست از لفظ
ودی ای بکسر همزه و سکون یا و کسر همزه منون آید و اصلش ادای بود یا را خیر تعلیل قاض افگندند او شد گاه
را بیا بدل نمودند چنانکه در میزان و از لفظ اوی ائو بود بکسر همزه و سکون یا و کسر واو منون و اصلش ادای بود
یا را بقاعده قاض افگندند و همزه دوم را بیا بدل نمودند چنانکه در ایمان ایو شد بعده قلب یا ادغام نمودند اگرچه
واو و یا یکجا بودند و او ساکن بود زیرا که اول بدل از همزه است و آن مانع این تعلیل ست چنانکه در بحث تعلیل
گذشت و نزد بعضی چون ابدال یا از همزه واجب بود اعلال سید نیز واجب بود و ممتنع بعده یای ثالث را حذف
کنند نسیاً بجهة اجتماع سه یا چنانکه در احی و بعضی حذف کنند در رفع و جر منوناً چنانکه در قاض و بنای اطلخم اللیل
به تجوه و تشعر بطاء مهمله و خاء معجمه ای تاریک شد از ودی ایّیا آید بکسر همزه و سکون یا و فتح همزه و تشدید یاء مفتوح از الف
و اصلش اداییی بود یا بر وزن اطلخم زیرا که اصل اطلخم اطلخمم ست بوقت ادغام فتحه میم اول را نقل کرده بجا دادند و
میم را در میم ادغام نمودند اطلخم شد پس در اداییی یای اخیر را بقاعده رمی بالف بدل نمودند و یای اول را در دوم
ادغام نمودند و واو را بیا بدل نمودند ایّیا شد و بنا اطلخم از اوی ایوّیا آید بکسر همزه و سکون یا و فتح واو و یای مشدد و

و در مثلش اووييي يا سوم را بالف بدل نمودند و اولي را در دوم ادغام نمودند و همزه دوم را بيا بدل نمودند اوي يا شد
و اينجا يا در واو ادغام نشود بالاتفاق باوجوديكه قلب همزه دوم واجب ست لكن لازم نيست اجتماع همزه اول يا ثاني
بسبب بودن آن همزه وصل قابل سقوط در درج و بناء اوزه بكسر همزه و فتح واو و تشديد زاء معجمه از زي اياة شد و در مثلش
اوزية ست زيراكه اصل ازدّه اوززة ست بر وزن افعلة بكسر همزه و فتح عين از انكه افعلة بفتح فا و سكون عين يا مشدده
واو يا شد و يا الف گشت اياة شد در ازاي اواة و مثلش اوزية بود و همزه دوم يا گشت و ياي كه بعد واو بود الف
شد ايواة شد و اينجا هم قاعده سيد نكنند زيراكه يا بدل از همزه است و نزد بعضے اياة شود با دغام زيراكه ابدال يا
لازم ست و بناء اغدودن بغين معجمه و دال مهمله از افعيعال بمعنى دراز شدن موي و گياه از لفظ بيع و قول و قوه ابييع
واقوول واقووي شود و اصل ابييع ابيويع بود در واو و ياء ثاني قاعده سيد كردند ابييع شد و اصل اقوول اقووول
بود بسه واو و واو دوم راكه ساكن بود در سوم ادغام نمودند اقوول شد و اخفش اجتماع سه واو را مكروه داند پس واو
ثالث راكه قريب بطرف ست بيا بدل نمايد بعده قاعده سيد كند واقويل گويد و اصل اقووي اقووو بود بچهار واو بود واو
رابع را بيا بدل نموده بالف بدل نمودند چنانكه در يدعي و دوم را بسبب سكون در ثالث ادغام كردند اقووي شد
و قيل و قائله ابو الحسن الاخفش اقويا بقلب الواو الاخيرة الفا كما في يدعي و بقلب الواو القريبة من الطرف
يا برغم اعلال سيد كما قلت في اقويل و في الاصول شرحه و قد جاء اخووي من الحوة بالضم بمعنى سواد يضرب الى الحمرة
و الخضرة و هو يؤيد القول الاول اقول لا نسلم كونه من باب اغدودن بل هو من باب اجلوذ مجي مصدره احوواء
واما احويا و احوياء بتصحيح و التعليل كما مر في باب التعليل مصدر لاحواوي يحواوي كادهام يدهام كما يظهر من الصراح ولهذا
ذكرت تحت حاشية افعول و ايضا اعتباره من قبل الاجلواذ سالم عن كثير التغيرات كما لا يخفى و در ماضي مجهول
اين هر سه بالاتفاق ابيويع و اقوول و اقووي آيد با وجود آنكه قياس ابييع ست بقلب واو بيا و ادغام آن در ياء
مكسور و قلب ضمه كه قبل اوست بكسره و همچنين قياس اقووي و اقوول ست با دغام واو دوم ساكن در واو سوم مكسور
و بناء مانند عصفور بضم عين و فا بر وزن فعلول از لفظ قوه و غزو قوي بضم قاف و تشديد واو مكسور و تشديد يا و غزوي
بضم عين و سكون زا و شد واو مكسور و تشديد يا بود و اصل آنها قووو و غزوو ست بقلب واو اخيره را بيا بدل نمودند
و يا را در يا ادغام نمودند و ما قبل آن كسره دادند چنانكه در مقوي و بعده در غزوي واو اولي را در دوم ادغام نمودند
قوي و غزوي شد و بناء قذعمل و قذعملة بضم قاف و فتح ذال معجمه و كسر ميم از لفظ قضي قضيي و قضيية بضم قاف و فتح ضاد
معجمه و تشديد ياء و بحذف ياء ثالث آيد منسيا و اصلش قضييي و قضييية بود بسه يا ياء اولي را در دوم ادغام نمودند و ياء
سوم را نسيا حذف نمودند چنانكه قاعده است در اجتماع سه يا نحو عطي و معيية تصغير عطاء و معاوية بعده ما قبل تا در قضيية
فتح دادند بجهت وجوب فتح قبل تاء تانيث و بناء قذعميلة بياء بعده زائده از قضي قضيية بضم قاف و فتح ضاد و ياء مشدده

مفتوح بعد یاء مشدد و مکسور و تصغیرش بضم قاف و فتح ضاد و کسر واو و یاء مشدد مفتوح آید و اصلش قضیویه بچهار یاست یاء
اول را در دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام نمودند قضیّه شد و روا است که یکی از دو یاء اول را که قبل یاء مشدد
است بیفگنند و دیگری را بواو بدل نمایند قضویّه شود چنانکه در نسبت مانند محیی نسبه یا اسم فاعل از حیی ماضی باب تفعیل
محیّی چو یاء مشدد دو حرفی بیک یاء مشدد و حذف کنیا د قلب دوم بواو گویند چنانکه در بحث نسبت گذشت و بناء
جحمرش بفتح جیم و میم و کسر را از قضی قضیاً بفتح قاف و سکون ضاد معجمه و یاء منون بود و اصلش قضیی نسبه یا بود یاء آخر
ساکن شود و از اجتماع ساکنین بیفتد و یاء دوم چون متحرک و ما قبلش فتحه اگرچه در ملحق است الف شود و بیفتد و گیرد
و نا نکه ابن الحاجب و اوبا بردی بناء جحمرش من قضیی قضیضیی بود بفتح قاف و سکون ضاد و فتح یاء اول و کسر یاء
دوم بتنوین بدون قلب آن بالف زیرا که این یا متوسط است برای الحاق و در آن تعلیل نکنند و لفظ قیل
اشاره بضعف این مذهب است زیرا که مراد از بناء درین مسائل الحاق نیست بلکه مراد آنست که همچنین لفظ اگر
در کلام عرب واقع شود چگونه تکلم کنند بدان لعامل دران از راه قیاس و بناء حلبلاب بکسر حا و لام اول و
سکون باء که نام گیاهی است و آنرا البلاب نیز گویند از لفظ قضی قضیضاء شود بکسر قاف و ضاد و یاء ساکن
تکرار عین و لام زیرا که اصلش قضیضای بود یاء را بقاعده رداء بهمزه بدل نمودند و بناء دحرجت از قرء قرئیت بود
و اصلش قرأت [illegible] همزه و بعد همزه دوم را که در موضع لام بود بیا بدل نمودند قرئیت شد و بناء سبعل بکسر سین
و فتح باء موحده و سکون عین [illegible] بمعنی دراز از قرء قرائی بود و اصلش قرءء همزه آخر که در موضع لام بود بیا بدل شد
یا چون بعد سکون بود حرکت بدان [illegible] نستند قرئی شد و بناء اطمأننت ماضی متکلم از باب افعلال از قرء اقرأیت بود اصلش
اقرءءت بهمزه دوم که در موضع لام بود بیا بدل نمودند و همزه سوم را اگرچه در موضع لام بود بیا بدل نمودند زیرا که در بحث مهموز
گذشت که در صورت اجتماع سه همزه دوم را تخفیف نمایند و اول و سوم بحال دارند و بناء [illegible] اطمأن از قرء اقرئی و در اصل
تقریر [illegible] چنانکه [illegible] ست کسره همزه میانه را نقل کرده بهمزه ساکن داده بجهت [illegible]
اگرچه آن حرکت نون بود بجهت ادغام ما قبل داده بودند و اینجا ادغام ننمودند بجهت امتناع آن در همزه چنانکه در بحث
ادغام گذشت بعده همزه [illegible] را بیا بدل نمودند چنانکه در ایمان اقرئی شده همزه آخر را بیا بدل نمودند تا تخفیف
همزه سوم در صورت اجتماع همزها لازم نیاید و در همه گفتی اصله اقرئرء حرکت همزه دوم را باول دهند و آنرا بیا بدل
کنند و حذف نمایند الا اقرئی شود پس اگر آخر را بیا بدل نکنند ثقل لازم آید و اگر کنند لازم آید تخفیف همزه سوم
در صورت اجتماع سه همزه انتهی میگویم سیاق این کلام از آنچه در تخفیف این لفظ نوشتیم بخوبی ترین وجه ظاهر شود
اگر تامل کرده شود سوال کرد ابن خالویه را ابن جنی که چگونه بنا کنند از لفظ وأی مثل کوکب السبعة جمع بواو و نون کرده
بیای متکلم اضافت نمایند چه شود ابن خالویه حیران ماند و جوابش نیامد پس ابن جنی گفت اودی شود بفتح همزه و واو [illegible] تشدید یاء

زیرا که بنا بر کوکب از واای دوری بود یا الف شود و حرکت همزه کما قبل دهند و همزه را بیفگنند و وی شود پس
واو اول را همزه بدل کنند چنانکه در اواصل اوی گردد چون جمع بواو و نون کنند اوون شود بحذف الف چون
مصطفون و وقتیکه اضافت بسوی یای متکلم نمایند اووے شود بحذف نون جمع پس واو را بیا بدل نمایند و یا را
در یا ادغام کنند همچو مسلمی اوئی شود و سوال کرد ابو علی ابن جنی را که چگونه سازی از آءة همچو مسطار بضم میم
و سکون سین مهمله پس گمان کرد که مسطار بر وزن مفعال ست و حیران شد و جوابش نیامد پس ابو علی بر وفق
مذهب خود گفت مسطما بحذف تا زیرا که اصل مستطار مستطیر ست بر وزن مستفعل حرکة یا نقل کرده بطا دادند و یا را
با الف بدل نمودند مستطار شد بعده تا را حذف نمودند بجهة ثقل اجتماع تا و طا چنانکه در بحث حذف گذشت
مسطار شد پس بنا بر آن از آءة که در اصل اوءة ست بواو متحرک میان دو همزه چرا که سیبویه گفته که هر جا
که مشکل شود بر تو حال الف در موضع عین آنرا حمل بر واو بکن زیرا که اجوف واوی اکثر ست مستار بود
و چون تا را حذف کنند نزد ابو علی زیرا که در مبنی علیه حذف آن قیاسی بود مسار شود بمیم مضموم و سین
ساکن و همزه که قبل الف ست و الف قبل همزه نزد جمهور مستار بود زیرا که حذف تا در مبنی علیه موجود نیست
اگر چه در مبنی موجود بود و چون بنا کنند از اولق مثل احشوشن اوناس ایلولق الالاق شود و اصل ایلولق
اولولق بود همزه دوم بیا بدل شد و اصل ناس اناس ست بضم همزه و حذف آن در ان خلاف قیاس بود لهذا
در الاق حذف نکنند نزد جمهور و ابو علی مگر نزد آخرین و این بر تقدیریست که وزن اولق فوعل بود و اگر وزن آن
افعل بود اصل ایلولق اولولق بود و اصل الالاق و لاق باشد واوش همزه بدل شد چنانکه در اجوه و ابو علی را از
بنای ماشاء الله از اولق پرسیدند گفت ما الق الالاق زیرا که اصل الله الاله ست و همزه اش بر خلاف قیاس محذوف
شد و ما الق الالاق نیز گفت بنظر لفظ الله که همزه اش محذوف ست و لام در لام مدغم لکن این بر اصل ابو علی
بود و ما الق الالاق نیز بر وجهی بود که اصل الله لاه بود نه اله و آنهمه بر تقدیریست که اولق فوعل بود و اگر افعل ما ولق
الولاق و ما ولق الالاق و ما ولق الولق بود و تا اینجا بیان ابواب تصریف تمام شد **فصل** در خط و آنرا هجا نیز
گویند بدانکه هر چیز را چهار مرتبه است یکی حقیقة وے دوم مثال وی در ذهن و خارج و این دو مرتبه را اختلاف
باختلاف امم حاصل نشود همیشه بر یک نهج ماند سوم لفظ که دال ست بر مثال ذهنی یا خارجی چهارم کتابة که دال
ست بر لفظ و درین هر دو مرتبه اختلاف میشود باختلاف امم مثل اختلاف زبان عربی و فارسی و هندی و خط
عربی و فارسی و هندی و مقصود درین مقام بیان احکام خط عربی ست برای تغییر اهل عروض زیرا که اهل عروض
جز حروف ملفوظ را نه نویسند و اینجا گاهی از کتابة حذف میکنند حرفی را که در تلفظ می آید و گاهی زیاده میکنند حرفی
را که در تلفظ نیاید و گاهی بدل میکنند حرفے را بحرفی در کتابة و تغییر مکتوب بلفظ نمایند چون ربوا پس ناگزیر ست

اینجا بیان آن نه ذکر بحث خط عقیب ابحاث تصریف از جهت مناسبت ست زیرا که در بحث تصریف بیان تغیرات لفظی
ست واینجا بیان تغیرات خطی ست و خط دلیل لفظ بود چنانکه لفظ دلیل معنی ست پس خط عبارت از تصویر لفظ
بصورت حروف وی ست پس لفظی که تصویر حروف وی منظور ست از دو حال خالی نیست یا اسمای حروف ست یا
غیر وے و بر تقدیر ثانی کتابتہ مدلولش ممکن ست یا نه بر تقدیر ثانی از تردید اخیر کتابتش بصورت مسمائے
حروفش بود مثل زید که کتابتش بصورت زا و یا و دال ست چنانکه دیدی در زید و بر شق اول از تردید اخیر کتابتہ
آن بر حسب قرینه است مثل لفظ شعر مثلاً که اگر قرینه قائم بود که مراد از قول ای بنویس شعر را کتابتہ اول و بیت
بیتی را بنویسند و اگر بقرینه معلوم شود که مراد کتابتہ لفظ شعر ست شعر نویسند یعنی شین و عین و را مرکب و همچنین
اگر کسی گوید بنویس قرآن را اگر قرینه بکتابتہ مسمے ست مراد از وے کتابتہ از الحمد تا آخر قرآن ست ورنه
کتابتہ لفظ قرآن و اگر لفظ از اسمائے حروف ست انهم از دو حال خالے نبود یا مراد را مسمائے
دیگر نبود یا بود اگر آنرا اسمائے دیگر نبود و از و حروف مسمے قصد کنند همون حروف مسمی را نویسند مثلاً
اگر گویند بنویس جیم عین فا را مرکب لفظ جعفر نویسند و مفرد ج ع ف ر زیرا که همین صورت مسمی این حروف ست
خطاً و لفظاً بدلیل آنکه خلیل مر اصحاب خود را گفت وقتیکه از اوشان پرسید که چگونه تکلم میکنید بجیم از لفظ
جعفر گفتند جیم گفت که شما تکلم باسم کردید نه تکلم بچیزیکه بدان سوال کرده بودم و جواب چه که آن مسمی است
و اگر حروف مسمی قصد نکنند بلکه اسم مثلاً گویند بنویس جیم را و مراد از آن همین لفظ دارند همان اسم را نویسند
که آن لفظ جیم ست و اگر آنرا اسمای دیگر بود دران دو مذهب ست بعضی بصورت مسمای آن بنویسند و این
خلاف اصل ست و بعضی بصورت اسما و این موافق اصل ست پس یاسین مثلث مثلاً اگر اسم حروف تهجا بود
کتابتش یاسین ست بصورت اسمای حروف چنانکه دانستی و اگر اسم شی دیگر ست کتابتش یاسین بود نزد
بعضے و یس نزد بعضے بر حسب اختلاف مذکور و در مصحف مجید بر هر دو تقدیر یعنی خواه اسم حروف تهجا بود خواه
اسم شی دیگر اخیر ست فقط یعنی بر صورت مسمای حروف که یس ست و همین مختار بعضے ست و علی هذا القیاس
جمیع مقطعات قرآنی ولفق مثل کتابتہ ست در جمیع صور مذکوره مثلاً اگر گویند تکلم کن بزید گویند زید و اگر گویند
تکلم کن بالقرآن و اراده کنند لفظ قرآن گویند قرآن و اگر اراده کنند مسمای آن پس بخوانند الحمد لله مثلاً
و همچنین در اسمای حروف تهجی بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحروف و بصورتی که هر حروف او را ابتدا
در وقت ابتدا بآن در تکلم و در وقت وقف بران و لهذا اخوراتیه و مررت به بدون واو و یا نویسند زیرا که
در حالت وقف این هر دو را حذف نمایند و من ابتیاس و ما ضرب بالف نویسند زیرا که در وقت ابتدای کلام
همزه را میخوانند اگر چه در حالت درج از تلفظ ساقط شده و ره زید را بها نویسند زیرا که در حالة وقف در کلمه

بیک حرفی با ها سکته لاحق کنند در ره امر ست از رای یری پس در وقت نوشتن بها نویسند هم در وصل و هم
در وقف و همچنین مجئ مه جئت بها نویسند زیرا که ما استفهامیه وقتیکه مضاف الیه واقع شود الفش را حذف نمایند
و بریک حرف میماند پس در حالت وقف ها سکته بدو لاحق سازند و مجئ مه گویند پس در وقت نوشتن نیز بها
نویسند اگر چه حالت وصل بود و مجئ بالنصب بر مفعولیت منسوب بما مفعول مطلق جئت ست ای مجئ آیی
حال جئت یعنی چه طور آمدن آمدی بخلاف ما استفهامیه که مجرور بحرف جر بود که کتابت آن با ها سکته واجب
نبود اگر چه بریک حرف مانده است زیرا که وقف آن نیز بترک ها سکته جایز بود بجهت بودن آن با حرف جر
بمنزله یک کلمه و دلیلش در بحث وقف گذشت و ازین جهت الام و حتام و علام بالف نویسند همچو سلام و نعم
و عم بغیر نون کما مر و اگر نظر بر وقف کنند بها نیز نویسند و بصورت اتصال چون الی مه سار و من مه غضبت
و حق هر کلمه آنست که در خط جدا نویسند از ما قبل آن و از ما بعد آن لکن چون کلمه یک حرفی بود با ما بعد یا
با ماقبل پیوسته نویسند چنانکه در وقت تلفظ تنها آنرا تلفظ نکنند پس مانند بزید و لزید و کزید و الفرس و غلامی
و اکرمت و قه متصل نگارند و همچنین کلمه که بریک حرف مانده در خط نه در تلفظ چون هذا و له و هر کلمه که بر دو حرف
بود یا زیاده حق آن فصل ست مگر ضمیر متصل و نون تاکید و علامت تثنیه و جمع و نسبت چون منک و منکم و ضربکم
و زیدان و زیدون و بصری و همچنین مرکب مثل بعلبک و سیبویه که اینها را متصل نگارند بجهت کمال اتصال میان
اینها تا آنکه تنها خواندن آنها جایز نبود و ابتدا اگر وقفاً بهمین اتصال آید و کتابت انا بالف باید اگر چه در حالت
وصل بود زیرا که در وقف الف افزایند و ازینجاست که در قرآن شریف لکنا هو الله ربی بالف ست و همچنین
کتابت منصوب منون بالف چون رایت زیدا و غیر منصوب بدون الف زیرا که منون منصوب در حالت وقف
بالف بدل شود و کتابت اذن و اضربن بالف باید نیز و اکثرین زیرا که نون اذن و نون خفیفه که بعد فتحه است در
حالت وقف بالف بدل شود و بعضی که وقف بر نون اذن کنند بالف ننویسند و بعضی گویند که وقف و کتابت
آن بالف قول مازنی ست و مذهب مبرد و اکثرین بنون ست و صاحب کافی گفته که اولی ستکه بهر دو لغت
بنون نویسند تا فرق شود میان اذن و اذا و بنظر اصل مذکور درین باب کتابت اضربن که جمع مذکر امر ست
بنون تاکید بواو و الف باید و همچنین کتابت اضربن امر مخاطبه بانون تاکید بیا و هل تضربن جمع مذکر مضارع
مؤکد بنون بواو و نون و هل تضربن واحد مخاطبه مضارع مؤکد بنون بیا و نون باید زیرا که نون خفیفه را که بعد
ضمه یا کسره بود در حالت وقف حذف کنند و حرفیکه بسبب نون محذوف شده باشد باز آرند پس در اضربن
اضربوا گویند در اضربن و اضربی و در هل تضربن تضربون و در هل تضربن تضربین چنانکه در بحث وقف گذشت
لکن اینها بحروف مذکوره ننوشتند تا کلام غیر مؤکد بصورت کلام مؤکد نشود و اینست اظهر ست و فهم مؤکد از صور

غیر سو کہ از قبیل ممتنعات ست وگاهی در واحد مخاطب اذن خفیفه را ابدال دارند و بالف نویسند بجهت حمل
بر اخوات و حصول لبس بتثنیه چون الفرادن تا ر تانیث اسمیه بهاء نویسند نزد کسی که وقف بر ها کنند چون رحمه
بخلاف منونات و مسلمات و قامات زیرا که وقف آن بر ها نبود و مانند قاض بر مذهب افصح بدون یا نویسند
و نحو القاضی بیا زیرا که وقف اول بر ماقبل یا بود و در وقف ثانی بر یا چنانکه در بحث وقف گذشت و همچنین
جمیع در مواقع اصل در خط هر کلمه کتابت وی است بصورتیکه آنرا در وقت ابتدا و وقف بود لکن خط همزه مخالف
این اصل ست زیرا که آنرا در خط صورت معین نیست و همچنین خط الف آخر و بعضے گویند که قبیل برای همزه شکلے
معین کرده و آن صورت راس عین ست باینطور ء و در بعض کلمات دیگر هم مخالفت اصل مذکور یافته شده
در بعضے بزیادت و در بعضی بنقص و در بعضے با بدال و در بعضی بوصل حال آنکه اصل مذکور در همه مقتضی غیر اینهاست
چنانکه معلوم خواهی کرد تا آخر کتاب و از انچه گفتیم معلوم کردی که کلمه لکن برای استثناست از اصل مذکور و آنچه
مابعد وی است مستثنے ست از اصل مسطور پس خط همزه اول کلمه بالف ست برابر ست که همزه در ان کلام بود
یا نه وصلی بود یا قطعی زائد بود یا اصلی مبدل یا غیر مبدل مفتوح بود یا مضموم یا مکسور زیرا که همزه بحروف علة
بدل میشد و حروف علة بهمزه و همزه محذوف میشد چنانکه حروف علة پس گویا همزه از جمله حرف علة بود و چون
در اول کلمه بود تخفیفش در لفظ ممتنع بود چنانکه در بحث تخفیف گذشت پس تخفیف آن در خط نمودند و بصورت
الف نوشتند بجهت خفت الف در لفظ و کتابت و اتفاق الف و همزه در مخرج نحو احمد و باحمد و النصر و اعلم و اول و اجد
و ابل و اجد مگر در صورتیکه لام کے بران مصدریه در آید و آن داخل بر لا بود و بالام تاکید بر کلمه آن بشرطیکه
در آید که در قسم اول همزه را بصورت وفق حرکة ماقبل وی نویسند و در قسم ثانی حرکت وی چون لئلا یعلم و لئن اتیت
پس درین هر دو صورت اگر چه همزه در حقیقه در صدر ست لیکن آنرا حکم متوسط دادند بجهت کثرت استعمال اینها
و گردانیدن آن بمنزله یک کلمه و نیز و لئلا لا لا میشد بصورت دو حرف نفی و این را مکروه داشتند و همچنین وقتیکه
لفظ حین یا یوم و مانند آن بر کلمه اذا داخل شود یا کلمه ها بر لا همزه را بصورت وفق حرکة وی نویسند بجهت کثرة
استعمال لهذا الف از کلمه ها بیفگنند چون یومئذ و حینئذ و هؤلاء و خط همزه متوسط ساکن بوفق حرکة ماقبل ست
یعنے اگر حرکة ماقبل آن فتحه بود همزه را بصورت الف نویسند و اگر ضمه بود بصورت واو و علی هذا اگر کسره بود بصورت یا
تا کتابت آن بر وفق تخفیف آن بود نحو راس و ذئب و بوس و خط همزه متوسط المتحرک بوفق حرکتش بود و اگر
آن همزه بعد سکون ست پس در مضموم بصورت واو و در مفتوح بصورت الف و در مکسور بصورت یا نویسند و از خط
حذف ننمایند اگر چه حذف آن موافق تخفیف وی ست زیرا که حرکة همزه متوسط قوی ست که نه زائل شود نه مبدل
پس گردانیدن کتابت آن را تابع حرکة وی اولی بود بخلاف همزه متطرفه که حرکة آن ضعیف ست بجهت وقوع الف

و در محل تغییر پس بدل شود بحرکت دیگرے و زائل شود در وقف نحو یسال و لم یلؤم و لیس و تسال و لم یسار و در سائل
و بیشتر همزه مفتوحه را بعد ساکن که الف بود ننویسند بجهة کراهة اجتماع مثلین چون ساال و بعضی حذف
کنند همزه متوسط را که تخفیف بنقل و حذف بود یا بقلب و ادغام چون مسئله و سوءة و سوئل و بعضی همزه مفتوحه را
فقط حذف کنند بجهة کثرة استعمال آن همزه مضمومه یا مکسوره و بعضی جمیع همزه را که در وسط متحرک بود و بعد ساکن حذف
کنند بجهة مطابقة تخفیف و اگر همزه متوسط متحرک بعد حرکت است پس در مفتوح بعد ضمه چون سؤال بواو نویسند
و در مفتوح بعد کسره چون فئة بیا بر حسب تخفیف آن و در غیر آن بر طریق بین بین پس در مانند مستهزئون همزه را
بواو نویسند اگر بین بین قریب است و یا نویسند اگر بین بین بعید است و در سئل بر تقدیر بین بین قریب بیا
نویسند و بر تقدیر بعید بواو و در سال بالف نویسند و در سئم و مستهزئین بیا و در رؤف و رؤس بواو زیرا که درین
پنج بین بین قریب است و در اصول گفته که در مانند سئل و یقرئک همزه را بوفق حرکتش نویسند نزد سیبویه
که نزد وی درین صورت بین بین قریب است و نزد اخفش بحرف حرکة ما قبل پس در سئل بیا و در یقرئک بواو
نویسند نزد سیبویه و بعکس این نزد اخفش انتهی مضمونه سابق درین صورت اختلاف میان سیبویه و اخفش
باین طور بیان نکرده بلکه گفته که اخفش مضمومه را بعد کسره یا گرداند و بعکس و در مانند سئل و مستهزئون بین بین
است یعنی قریب خواه بعید فافهم و همزه اخیر اگر بعد حرف متحرک است ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش
نویسند به اعتبار حرکتش ننمایند بسبب تبدل آن و سقوط آن در وقف پس اگر ما قبل آن مفتوح است
بالف نویسند و مضموم است بواو و مکسور است بیا چون قرأ و لم یقرء و یقرئ و لم یقرئ و ردؤ و لم یردؤ و همزه آخر
اگر بعد حرف ساکن است بیفگنند از کتابت برای موافقت تخفیف آن و نبودن آن در محل تغییر و لهذا بحرف حرکة
آن نه نویسند که آن غیر معتد به است بسبب تبدل و زوال آن در وقف چون نباء خبء و صورت بخب و در آخر
خبا در خبء والخبء بالفتح پنهان کردن و همچنین دفء و جزء در حمراء و اولاء و الف خبا در حالت نصب صورت
همزه نیست بلکه صورت تنوین است که در حالت وقف بالف بدل شود چون رأیت زیدا و لهذا اسم ممدود منصوب
منون را بیا و الف نویسند نه بسه الف چون سمعت نداء نه نداءا و نزد بعضی اگر ما قبل ساکن مفتوح بود چون جیء
همزه را از خط در هر سه صورت بیفگنند و اگر مکسور بود چون دفء بیا نویسند در هر سه صورت و اگر مضموم بود
چون خبء بواو نویسند در هر سه صورت و نزد بعضی اگر ما قبل ساکن مفتوح بود بیفگنند و اگر مضموم یا مکسور بود بحرف
حرکة آن نویسند و ایشان در منصوب منون اختلاف کنند در آنکه بدو الف نویسند یا به یک الف و همزه آخر بعد
اتصال چیزی بکلمه غیر مستقل است و محتاج بما قبل مثل ضمیر و تاء تانیث و نون تاکید و مانند آن از علامة تثنیه جمع و یای
و همچنین که بسبب آن وقف بر آخر کلمه نکنند حکم همزه متوسط یابد در رسم خط چون هذا جزءک که آنرا بواو نویسند زیرا که

حرکتش ضمه است و رعایت جز آنکه بالف و صورت بحرف حرکت آن نسازند زیرا که حرکتش فتحه و کسره و صورت بحرف موافق آن را که پیرو اوست بحرف حرکة آن
و در رئاسة و رؤس بیک الف نویسند نزد اکثر چنانکه در مسائل ماضی از باب مسائله و نزد بعضی بحرف حرکة آن و حیا راده
بیک الف بر صورت اماة نویسند اکثرین و نزد بعضی بمد الف و حبارات بمد و اعی بر صورت حبارات نویسند بجهة
کراهة اجتماع الفات و در لیقرؤه بحرف حرکة آن نویسند و لیقرئه بحرف حرکة آن یا بحرف حرکة ما قبل آن نویسند بنا بر
الاختلافات المذکوره و مانند مقروة و بریئة یعنی هر جا که همزه آخر بعد واو و یاء زائده باشد و تخفیفه آن بطریق ادغام
بود و تا تانیث و آنچه در حکم وی است بوی متصل شده باشد حکم متوسط نیابد و نیست مثل آنرا بحرف حرکة آن مانند آنرا از خط
بیفگنند چنانکه در وقت تخفیف نمی نویسند و همزه اول کامد ر آمدن غیر مستقل حکم متوسط نیابد چون باحد و لاحد زیرا که
متاخر همزه متقدم میگردد نه عکس آن و لهذا ضمیر چون بر حائل مقدم شود آنرا منفصل سازند نه متصل مگر در لکن
و لئلا و یومئذ و حینئذ و هؤلاء چنانکه گذشت و هر همزه که بعد آن مده بر صورت حرکتش بود از خط بیندازند بشرطیکه از التباس
ایمن بود بجهة کراهة اجتماع مثلین در خط چنانکه در نعوذ پس در مستهزؤن مستهزون و در مستهزئین مستهزین بود و علامت
خطا و علامت خطا نویسند در همزه را نویسند بلکه بیک واو در مثال اول و یکیا در دوم و یک الف در سوم و اگر همزه
را بصورت آن می نوشتند دو واو در مثال اول جمع میشد یکی صورت همزه و دیگر واو جمع و دو یا در مثال دوم
یکی صورت همزه و دوم یاء جمع و دو الف یکی صورت همزه و دوم الف که بدل تنوین آید و در مانند مستهزئین گاهی
صورت همزه هم نویسند زیرا که اجتماع دو یاء در ثقل مانند اجتماع دو واو و دو الف نیست بخلاف نشأوا و جبائی که درین جا
همزه نویسند زیرا که مده که بعد همزه واقع است بر صورت همزه نیست و بخلاف مستهزئین تثنیه مستهزئ که درآن هر دو
یاء را نویسند زیرا که دران بعد همزه مده نیست و تا التباس بجمع نشود و همچنین در لم یقرئی آید نیز مبالغه همزه حذف
نکنند بجهة مغایرة میان صورة همزه و مده و بجهة حصول التباس به لم یقرء و در قراءا تثنیه قرء و یقرءان تثنیه یقرء
همزه را بیفگنند اگرچه بعد همزه مده بر صورت حرکتش است تا التباس بمفرد در قراءا و التباس جمع مؤنث در یقرءن نشود
اگر همزه را حذف نمایند و همچنین وقتیکه در خط کلمه دو الف یا دو واو و یا دو یا جمع شود یکی را بیفگنند اگر التباس نبود چون
آمین و رئاس و بهیس و سئون و یلوون و بعضی رؤس و رئاس بدو واو می نویسند و مختار بیک واو است و اتوا و
استووا و اتون و یجیء بود واو نویسند زیرا که لام فعل ازینها محذوف است و در مستهزؤن و رزیه و دو واو و دو واو نویسند تا جمع
مشتبه بواحد نشود و مانند تمییز و تغییر بدو یا نویسند تا اشتباه بفعل اجوف نشود و نحو فوول بدو واو نویسند تا اشتباه
بقول نشود و همچنین حیی بدو یا نویسند و چون سه حرف بود یکی را حذف نمایند نحو حیارا و لشا یا آن و رایات بمد الف و
بیقون مضارع بار بدو واو و بعض مضارع اتی بدو یا یاس خط الغیاه در مرتبه آخر رابع یا زاید فرد است در رسم یاد در نقل
بصورت یا بود بجهة ادا کردن بسوی یاد گشتن آن یا در نفی و بای تشدید در بین هر دو برابر است کرآن الف بدل از واو بود

چون ادعی وارتضی و استدعی و معلی و مرتعنی و مستدعی یا از یا چون اغنی و استغنی و اعتلی از عرسے و مجتبی و مستغنی
یا نہ از واو بدل بود نہ از یا چون حبلی و قمطری و ذفری و قبعثری و لکفتم در آخر مگر از انکہ چون تاء تانیث یا ہمیا لاحق شود
نحو ارطاۃ و شتناۃ یا ضمیر منصوب نحو اعطاہ و اخشاہ یا ضمیر مجرور نحو مرماہ و حبلاہ بالف نویسند نہ بصورت یا مگر نزد بعضی
زیراکہ ضمیر متصل بمنزلہ جزو ما قبل بود بسبب الف بمنزلہ حروف متوسط گردد نحو الف قال و باع و آخر بہا و ابن ہمین بر خلاف
قیاس است و کتابۃ الف رابع یا زیادہ بیا وقتی است کہ این الف نہ بعد یا بود ورنہ بالف نویسند تا اجتماع دو یا در لفظ
نشود نحو عیبا یا بمعنی زن تشنہ و احیا و ثریا و خطایا و وقتیکہ در علم باشد اگرچہ این الف بعد یا بود ہم بیا نویسند
مانند یحیی و ریا علما تا امتیاز شود میان علم و غیر علم و عکس نکردند از انکہ غیر علم مقدم ست بر علم و آنرا بالف نوشتند
پس علم را بیا تا فرق شود و نیز فعل و صفۃ ثقیل ست و الف خفیف و ہم علم اصل ست بیا بجہۃ ثقل یا وقاۃ علم
پس بالف در غیر علم نوشتند و بیا در علم و چون یحیی مضارع بود و ریا مونث ریان کتابتش بالف بود و در
تسہیل ست کہ کتابۃ یحیی علم و حی بیا بود و تقسیم مذہب مبرد ست و در شرح تسہیل ست کہ صحیح مذہب جمہور ست
و بعضے گویند کہ مذہب مبرد موافق قیاس ست کذا فی الشرح و الف اخیر ثالث اگر بدل از یا ست بیا نویسند
بجہۃ تنبیہ بر اصالۃ آن چون رمی و رحی مگر آنکہ ضمیر منصوب یا مجرور یا تاء تانیث بدو لاحق شود کہ آن وقت
بالف نویسند مگر نزد بعضے و دلیلش گذشت چون رماہ و رحاہ و فتاۃ و اگر الف ثالث بدل از یا نبود بالف نویسند
و ہمین اصل ست زیراکہ اصل در کتابت آنست کہ آنرا بصورت غیر نہ نویسند چون دعا و عصا و عصاہ
مگر برائے مشاکلۃ فاصلہ نحو والضحی کہ کتابۃ آن بیا بجہت مشاکلۃ سجی ست و دران بجہۃ
مشاکلۃ قلی ذکر و بعضی گویند کہ لفظے بر وزن فعل بضم فا و یا کسر آن و فتح عین بود بیا نویسند
نحو علی و زیر بعضے الف ثالث را مطلقا بالف نویسند خواہ بدل از یا بود و خواہ بدل از
واو برائے تسہیل کاتب و بودن آن اصل چنانکہ دانستی و کتابۃ الف صلوۃ و زکوۃ و حیوۃ و مشکوۃ
و ربوا بواو بجہت امالہ آن بسوئے واو در تفخیم و در وقت اضافت و تثنیہ بالف نویسند
چون صلاتے و صلاتان و ہر چہ کتابۃ آن بیا بود چون منون شود قیاس کتابتش نزد
مبرد در ہر سہ حال بیاست و ہمین مختار ست و قیاس ازمسنے بالف ست در ہر سہ حال و
قیاس سیبویہ بالف ست درین صورت و بیا در غیر این و جہ ہر یک در بحث وقف گذشت
و شناختہ میشود الف کہ بدل از واو ست و یا از یا از تثنیہ چون رحیان و عصوان و رسیا و در عزاو
از جمع چون قدیات و ہمچنین بتاء وحدۃ چون قری و قریۃ و از مرۃ و نوع چون رمیۃ و غزوۃ با فتح و کسر
و از اتصال ضمیر فاعل متحرک چون رمیت و غزوت و از مضارع چون یرمی و یغزو و از بودن فا یا عین آن واو

چون وقی بشوی زیراکه آنچه فا با عین آن واو ست لامش واو نبود مگر در الفاظ شاذه چون قوی و صوی
و اگر از این امور هیچ در وی یافته نشود از اماله معلوم شود که از یاست ورنه از واو پس الف متی از یا نوشته
متی و کتابة لدی بیا بود بجهت وجود یا در وقت اضافه چون لدیه و در کلا بهر دو ای بالف و یا نگارند
زیراکه اصلش یا واو ست بدلیل قلب واو بتا در کلتا که اصل آن کلوی ست یا یاست بجهت جواز اماله
در الفش و از جهة این دو احتمال کتابتش هم بر دو وجه بود و کلتا محمول بر کلاست در هر دو وجه مذکور
و از حروف جز لفظ بلی که حرف ایجابست و لفظ الی و علی و حتی که حروف جاره اند بیا نوشته اند
زیراکه حروف مجهول الاصل اند بجهت عدم تصرف در آنها همچنین اسماء لازم البناء چون ما و ذا و اذا و انا
در بلی پس بجهت اماله در وی شده و اسے بجهت گشتن آن یا در وقتی یعنی در وقت اتصال ضمیر مجرور چون علیه
و الیه و در حتی بجهت بودن عمل برای بسبب آن یعنی اسی در انتهاء غایة و الی را بیا نویسند بجهت اماله آن
و اسماء حروف هجا همچو حروف اند چون با و تا و مانند آن اگرچه اماله در آن جائز بود زیراکه آنها در مثل که
وقف انها برای وقف ست و اما نقص پس دو حرف مکرر را یعنی دو حرف را که یکی اصل و دیگری تکرار وی بود
حقیقة یا حکما و هر دو از یک کلمه اند حقیقة یا حکما دوم تاء ضمیر ست یا نون وقایه یا نون از ضمیر متصل جنس حرف
اول بعد ادغام آن هر دو را یکی نویسند از آنکه ادشان ثقیل را نستند یک را در خط چنانکه تقلیل را نسبه بودند
در لفظ چون فر که در اصل فرر ست و اوکر که در اصل اوکر ست و بت تشدید تا یا مثل بیت ماضی از بیتوته
یعنی شب کردن در جای تا اول آن تاء کلمه است و تاء دوم تاء ضمیر و چون فاعل بمنزله جزء فعل بود تاء آن
بمنزله تاء کلمه بود و همچنین مانند کمنا اعنی بجهت شدت اتصال مجرور بجار و هر جا که حکم کنند بحذف حرفی
از خط مراد از آن حذف وجوبی نبود مگر در مدغم که از یک کلمه بود حقیقة یا حکما که آنجا حذف لازم بود چنانکه
ادغام لازم ست نه در مانند وعدت الحم زیراکه در وعدت اگرچه دال را بتا بدل شوده در تا ادغام کرده اند
لکن دال از جنس تا نیست و همچنین عقت و محکی ست از بعضی عرب کنت مجهم درعهم گاهی مدغم و مدغم فیه را
جدا جدا نویسند و قضیه هر دو از یک کلمه بود حکما نه حقیقة چون بت و مکنا و در الحم اگرچه هر دو لام
یعنی لام تعریف و لام لحم از یک جنس ست لکن از یک کلمه نیست حقیقة نه حکما و نیز اگر یک لام می نوشتند
التباس معروف بمنکر تفهیم می شد و نوشته شده است انه یا تیکم المفتون بدون یا و قیاس بیاب است
چنانکه دانستی بخلاف نحو یدرکم و یدرکم که آن خلاف قیاس ست زیراکه مفعول همچو فاعل نیست در جزء
لکن یدرکم بیک کاف نیز محکی ست اما الذی که در اصل اللذی ست واحد موصول مذکر و التی که در اصل
اللتی واحد موصول مؤنث و الذین که در اصل اللذین جمع موصول مذکر ست و مما که در اصل من ما ست و عما که

در اصل عن ما و اما که در ان ما نه حرف تردید و الا که در اصل ان لا نه حرف استثنا و همچنین مم و عم و ممن و عمن
بخلاف قیاس ست و قیاس خط در الذی و التی و الذی دو لام بود زیرا که لام تعریف و لام لذی و لتی و لذین
از دو کلمه اند حقیقة و حکما و در الذی تثنیه هر دو لام نویسند بجهت رعایة اصل و تمیز از جمع و اللذین و اللتان
و اللتین محمول بر ان ست و در اللاتی بجهت رعایت اصل و رفع التباس با لا و الاولی اللاتی اللواتی
و اللات و الاء و اولی محمول بر وی ست و همچنین قیاس ست در مما و عما و اما و الا اظهار نون ست بجهت بودن مدغم
و مدغم فیه از دو کلمه حقیقة و حکما و ما در مم و عم استفهامیه بود و در مما و عما استفهامیه بود یا موصوله یا موصوفه
یا شرطیه و همچنین از ممن و عمن و نزد بعضی در مما و عما موصوله ست فقط و نزد بعضی در ممن و عمن نیز موصوله است
و در اما زائد بود فقط و وجه حذف نون انیهم در آخر کتاب نوشته شود ان شاء الله تعالی الف لفظ الله و رحمن
ننویسند مطلقاً در تسمیه بود یا غیر تسمیه بجهت کثرت استعمال در تکلم و کتابت و همچنین الف اسم در بسم الله الرحمن
الرحیم فقط نه در باسم الله و باسم ربک و باسمک بجهت عدم کثرت آن و بعضی گویند در اول نیز حذف نمایند و
گاهی الف نحو حارث و مالک و صالح و خالد و قاسم نیز حذف نمایند بجهت کثرت استعمال آنها و نه نویسند همزه
ابن و همچنین همزه ابن در وقتیکه نعت و میان دو علم ست یعنی منعوت و مضاف الیه آن هر دو علم بود بجهت
کثرة استعمال آن باین نوع چون هذا زید بن عمرو بخلاف نحو زید ابن خالد که لفظ ابن نعت نیست بلکه خبر است
و همچنین وقتیکه میان دو علم شود چون یا زید ابن عمرو و یا رجل ابن زید بجهت قلت استعمال این نوع و در شرح
ست که جوهری در درة الغواص گفته که ابن چون مضاف بسوی پدر علی بود همزه اش ثابت ماند و آل
یعنی الف و لام تعریف وقتیکه بعد لام جر یا لام تاکید بود و یافته بود در لفظی که اولش لام ست مانند للبین
تا مثل ای همزه و لام نه همزه فقط از خط بیفتد بجهت احتراز از اجتماع سه لام و اگر در لفظی بود که اولش لام
نیست مثل دین همزه اش فقط از خط بیفتد نه هر دو تا بصورت حرف نفی بود اول چون للبین و ثانی چون
للدین و بیفگنند از خط همزه وصل را وقتیکه بعد الف استفهام واقع شود بجهت کراهت دو همزه در خط
و دلالت و جوب حذف ثانی از لفظ نحو ابنک بارکا اصطفی البنات و استقیم الامر مگر همزه وصل مفتوح مثل
همزه ال یعنی همزه لام تعریف و همزه ایمن الله که اثباتش هم رواست اما حذف پس بدلیل مذکور و
اثبات بجهت دلالت آن بر ثبوت همزه که برای دفع التباس استفهام بخبر ست نحو الرجل جاء و الذکرین
حرم ام الانثیین و ایمن الله یمینک و همچنین بیفگنند از خط همزه وصلی را که بعد واو و فا و قبل همزه فای
کلمه واقع شود چون وامر فامر و همزه قطع را نیفگنند تا التباس استخبار بخبر نشود با وجود ثبوت آن در لفظ
نیز نحو اخذ و اکرم و چون داخل شود کلمه یا بر همزه وصل حذف کنند آنرا چون یا بنی و همچنین همزه قطع را لفظا بلکه

بعد وی الف محذوف نبود چون یا ایها الناس ویا اخت هارون ویا محمد ویا ابراهیم برای تخفیف وکثرت ندا واگر
بعد آن الف محذوف بود حذف نکنند چون یا آدم تا اجحاف لازم نیاید ونیفگنند همزه ضمیر که بران کلمه ها زائد
برای کثرت استعمال نحو ها انتم وها انا کذا فی الشرح نقلا عن الکافی ودر تسهیل هست که محذوف از خط الف یا ست وبعد
این ظاهر ست وبیفگنند از خط الف کلمه ها در تثنیه که در لفظ هذا وهذه وهذان وهذین وهؤلاء اسماء اشاره واقع ست
بجهت کثرت استعمال آن با تثنیه اسماء اشاره نه از کلمه ها که در هاتا وهاتی مؤنث واحده وهاذاک که بر آن واحد متوسط
ست وهاذانک تثنیه مذکر تخفیف نون خواه بتشدید آن بجهت قلة استعمال ها با این اسماء اشاره ودر آخرین هرگاه
که کاف بمنزله جزو گردید ها را جزو دیگر دانیدن مکروه داشتند تا امتزاج سه کلمه نشود ونیفگنند از خط الف کلمه ها واگر
با لام وکاف مرکب شده باشد ونه بای تثنیه بران نیامده چون ذالک والف اولا وقتیکه با کلمه خطاب باشد ونه بای
تثنیه بروی نه در آمده باشد چون اولئک والف ثلث وثلثین ولکن مخفف حرف عطف یا مشبه بفعل ولکن مشدد
که حرف مشبه بفعل ست وبجهت اختصار کثرت استعمال آنها واز جهت کراهت صورت لا در اخیرین واکثری لفظ
ابراهیم واسمعیل واسحاق را بی الف نویسند داود را بیک واو بجهت کثرت استعمال وبودن آن اعلام غیر مخوف لبس
التباس وبعضی لفظ سلیمان وعثمان ومعاویه را بی الف نویسند بجهت بودن آن اعلام کثیر الاستعمال واما زیاده بر
اکثر جهت می افزایند در خط الف را بعد واو جمع که در فعل هست ماضی باشد یا امر یا مضارع مگر نزد بعضی از بصریین
در مضارع وضمیر مفعول وآنچه اتصال آن واو ضمیر را از آخر به تکرار دو مرحبه توسط سازد چون نون جمع ونون تاکید در ما نشد
آن چه وزنه پیوسته تا در بعض صور بواو عطف مشتبه نگردد چون قدروا ولم یقیمدوا اقرروا وجائیکه التباس
نشود محمول بر صورت التباس بود طرد اللباب چون اکلوا وشربوا وایراد دو مثال بجهت بیان التباس ست
بر تقدیر عدم الف وایراد لفظ مضارع برای رد مذهب بعض بصریین ست واشاره غیر التباس ظاهر اند لهذا
استیفای امثله التباس نمود واز قید عدم اتصال ضمیر مفعول وبمانند آن آنچه که بوی ضمیر مفعول یا مانند آن ملحق
شده باشد خارج شد چون لنصروه ونصرک وینصرون واخشون بخلاف انصروا هم در تاکید زیرا که تاکید منفصل
می باشد نه متصل واز تقیید بفعل اسماء مثل اسم فاعل وصفت مشبه ومانند آن خارج شد چون قاصدوا الماء وشاربو
الماء وبعضی در اسماء هم نویسند نحو ضربوا زید وذووا مال والضاربوا زید واین خلاف مختار ست وهمچنین نوشتن
الف بعد واو مفرد نحو یدعو ویغزو شاذ ست نوشتن آن بعد لفظ ربوا ان امرؤا وبعضی هیچ جا نویسند بجهت
ندرت التباس ودر زوال آن بقرائن ومی افزایند الف در مائتان تثنیه مائه بمعنی صد ومائتان نویسند از جهت
موافقت واحدش که مائه است می افزایند در آن تا جدا شود وممتاز گردد از صورت منه که من با ضمیر مذکر غائب
ست ونیز از جهت کثرة استعمال ولهذا در فئة وفیه فرق نکردند ومیات که جمع مائه هست وهمچنین مئون ومئین

تابع ماتن کردند بجهت التقاء صیغه مفرد و در تثنیه نه در جمع بجهت زوال تا دمی افزایند و او لبعد لفظ عمر بالفتح وقتیکه علم باشد در حالت رفع و جر نه در حالت نصب تا تمییز یابد از لفظ عمر بضم عین وفتح میم که غیر منصرف است بجهت علمیت وعدم تقدیری سے داختصاص زیاده در اول نه در ثانی بجهت خفت دیست که از انصراف پیدا شده با وجود تصرف در آخر وے والف و یا نیفزو دند تا التباس بمنصوب و بمضاف لسوی یای متکلم نشود وقتیکه غیر علم بود نیفزایند زیرا که علم کثیر الاستعمال است لهذا کثیر اللبس است و در اصول گفته اذا کان علما تکسر الامنصوبا منونا ولامضافا ولاقافیة یعنیا از عمر انتهی گویم در وقت تصغیر هم و نیکی گرد و آن وقت احتیاج تمیز بیشتر بود و چونکه در قافیه عمر و عمر جمع نشود محل التباس نبود پس این قید مستدرک بود بجهت حصول امتیاز و عدم التباس در انجا و در شرح بحث این قول گفته والا اذا کان مضافا الی مضمر لان الضمیر المجرور کالجزء مما قبله فلا یفصل بینهما بالواو انتهی گویم فائده تخصیص اضافت بسوی ضمیر معلوم نشود زیرا که مضاف الیه جزء مضاف بود ضمیر باشد یا غیر ضمیر و اشتباه در صورت اضافة نیز موجود است و نظامی گفته که چون بر لفظ عمر بالفتح بالف لام در آید و او ننویسند بجهت حصول امتیاز زیرا که عمر بالضم علمین چنین یافته نشده و می افزایند و او بعد همزه اول در الا که جمع اسم اشاره است برای قریب بدون کاف خطاب و لام و او لا ننویسند برای موافقت اولئک که بزیادت واو است در الیک که کاف خطاب است فقط برای متوسط و زیاده براو و در ان ای در الیک از جهت مخالفت صورت الیک است که حرف جر با کاف خطاب است و هم اشارة اولی ست تغیر صفت از حرف جر از جهت اسمیه و می افزایند واو در الو جمع ذو در حالت رفع و الو و بواسطه متابعت اولی که بزیادت واو است در الی که جمع ذو است در حالة نصب و جر و در ان ای در الی از جهت حصول مفارقت خطے از خط کلمه الی جاره و الی بجهت اسمیه اولی ست بزیاده از الی که حرف است و اولات بزیادت واو جمع ذات مونث ذو محمول بر اولی ست بجهت بودن مونث فرع مذکر و گاهی در یا اخی واو افزایند برای فرق در مصغر و مکبر اما اتصال پس حروف شبیه آن از اسماء مثل اسماء شرط و استفهام بخبر کلمه متی باکلمه ما که حروف است شبیه بکلمه غیر مصدری باشد کافه بود یا زائده متصل نویسند زیرا که این ما جزو ما قبل خود بود و پس در کتابت متصل نویسند و ما مصدریه جزو ما بعد خود بود و آن جمله بستاویل بود پس متصل نه نویسند و به ما قبل بخلاف ما اسمیه که آن مستقل است لهذا محتاج اتصال بچیزے نیست و نزد آن ما نحن می حسن و مکل اعنده حسن و این و عمد و مانند آن منفصل نویسند چون انما الحکم الله و احدو رینها ما کافه هست و متصل بحرف و همچنین کانما و لکنها و لیتما و ربما و مهما و حیثما و اینما توقو او عما قلیل و انما تو اوقتم و حیثما نظر مثال ما زائده و اسم و شبه حرف ست همچنین حیثما تجلس اجلس و ایا ما جل رایت و کلما رزقوا منها من ثمرة و هم فیها ما عالما یخرج زید و ما دریغها کافه است و نزد

بعضے مصدریست پس اتصال آن خلاف قیاس بود چنانکه آن ناصبه نه مخففه را با کلمهٔ لا وان شرطیه نه مخففه
را با کلمهٔ لا متصل نگارند نحو احب ان لا تفارقنی والا تفعلوه زیرا که بعد ان مصدریه چون مفرد واقع شود آنرا
با ان متصل ساختند چنانکه در معنی جزو یست و نیز چون ناصب وجازم را اتصالی ست با فعل پس ناگزیر
که آنها را همچو جزو سازند و چیزیکه آنها را از فعل آنها جدا ساخته ولهذا لکے را بالا متصل نگارند چون کیلا
یخرج بخلاف ان مفسره چون کتبت الیه ان لا تفعل که ما بعد آن جمله است و جمله با ان مفسره چو مفرد نیست
تا متصل نگارند همچنین ان مخففه را بالا متصل نه نگارند برای فرق میان مصدریه و مخففه و مصدریه را اولیست
به تخفیف از جهت کثرت آن و قلت مخففه و بر تقدیر ضمیر بعد مخففه مانع وصل ست وان شرطیه را بما متصل نگارند
بجهت کثرت استعمال بدلیلی که در ان ناصبه گذشت بخلاف آن مخففه و نیز تا فرق شود میان مخففه و شرطیه
وان مصدریه وان شرطیه را بلم و لن متصل نه نگارند زیرا که این هر دو مختص بمضارع اند پس ان وان را با هر دو
کثرت استعمال نباشد بخلاف لا و نیز در آخر الذین ضعیف ست که گاهی جای ساقط شود پس کلمهٔ لا گویا
کلمهٔ یک حرفی ست پس رواست که آنرا با قبل ان متصل نگارند و نون ساکن از جمیع کلماتیکه با بعد خود
متصل نگاشته شوند نه نویسند تا اتصال متاکد شود بانکه قیاس در مدغم وقتیکه از کلمهٔ دیگر بود اظهار ست
در کتابه از جمله کلماتیکه حق آن فصل ست و متصل نگارند حب ست در حبذا زیرا که بعد امتزاج معنی پیدا
کرده است که سابق نبود و آن معنی مدح ست پس هر دو بمنزلهٔ یک کلمه شدند و کلمهٔ وی که برای تعجب ست
که آنرا با کان متصل و مخفف متصل نگارند نحو ویکانه لا یفلح الکافرون و ویکان لیس هم سمع زیرا که وی را
با کاف خطاب متصل نگارند نحو ویک پس کان را جاری مجری آن کردند و از انجمله ثلثمائة و ستمائة است بجهت
کثرت استعمال و همچنین خمسمائة و سبعمائة و جز آن نزد بعضے و نیز یومئذ و حینئذ را با کلمهٔ اذ متصل نگارند بر تقدیر
بنا را این هر دو بر فتح در وقت اضافه بسوی کلمهٔ اذ نحو جلست یومئذ ای قام زید حینئذ وای ذهب عمرو و اذ
منفصل نگارند زیرا که کلمهٔ اذا چون مقطوع از اضافه کردند آنرا با مضافش عند البنا بمنزلهٔ یک کلمه گردانیدند
بجهت جبر نقصان و اعراب منافی این جعل ست و بسیارست که در حالت اعراب نیز اینها را متصل نگارند برای
حمل بر صورت بنا و همبرین قیاس سائر اسماء زمان قبل و بعد و زمان اذ و ساعتئذ والف ولام تعریف را
با مدخولش همیشه متصل نگارند بجهت کثرت استعمال که مقتضی تخفیف ست اگرچه حق نزد خلیل انفصال است
همچو کلمهٔ هل و بل زیرا که ال تمامه حرف تعریف ست نزد وی بخلاف سیبویه که نزد وی حرف تعریف لام است
فقط و همزه همزهٔ وصل ست برای تقدم را ابتدا بساکن بدانکه برای فرق در میان ابنیهٔ کلمات وضع
کرده اند اشکال حرکات و سکنات و شد و مد و برای فرق میان حروف وضع کرده اند اشکال نقاط

و امثال نقطه ندهند در حروفیکه مشتبه بغیر نشود اگرچه بما بعد متصل بود چون همزه و الف و کاف و لام و میم و واو و ها و بعضے ازین حروف آنها هستند که آنرا نقطه دهند چون موصول بما بعد خود باشند یا منفصول و آن با و تا و ثا و جیم و خا و ذال و زا و شین و ضاد و ظا و غین بجهت اشتباه اینها در فصل و وصل و بعضی را ازینها جز در وقت وصل نقطه ندهند و آن فا و قاف و نون و یاست زیرا که اینها در حالت فصل غیر مشتبه بودند و شین را سه نقطه دادند بجهت مطابقه اشیان آن و بعضے اکتفا بر یک نقطه نمایند زیرا که فرق میان معجمه و مهمله بیک نقطه حاصل میشود و الله اعلم بالصواب رب اغفر و ارحم و اجعله مقبولا فی قلوب الناس ببرکة النبی و آله و صحابه

خاتمة الطبع

لله الحمد و المنة که کتاب فوائد انتساب جامع مسائل صرفیه حل مغلقات دقائق عربیه حاوی ابواب و فصول مسمی به **رکاز الاصول** مؤلفه قدوة العلماء راس المتصوفین مولوی **سید شاه حمایت علی** مغفور کاکوروی شرح متن متین فصول اکبری که در علم تصریف نزد علمای متبحرین مستند و معتمد است و متداول درس و تدریس فضلای کاملین و مدرسین ماهرین است چونکه این علم شریف از فن لطیف آگر شناخت علوم دینیه است که مدار علم تفسیر و حدیث و فقه و رکن دینیه همین است و معرفت احوال بنای هر لفظ که قالب معانی و حکمت است مبنی برین است و بغیر از درک مصدر و صیغهای اشتقاقی و اسماء و غیره ماهیت زیاده هر لفظ کما حقه دریافت و در مجرد و مزید تمیز نمودن و معنی استعمال آن فرا رسیدن و مقاصد و محل و محاورات زبان عرب فهمیدن بس محال و دشوار است و این متن در جنس تصنیفات افضل علمای متاخرین اکمل فضلای کاملین مولوی سید علی اکبر الهآبادی است که از همقران گوی سبقت در مطلع ربوده و انموذجے درین علم لطیف از و یادگار مانده در مطبع نامی مجمع کمالات دهور منشی نولکشور بمقام لکهنو بماه دسمبر ۱۸۷۹ء مطابق ماه محرم الحرام ۱۲۹۷ھ حلیه طبع پوشیده مقبول طبائع عالم و عالمیان گردید

ملا جامی تحشیہ مطبوعہ قدیم شرح کافیہ کی ہے
ملا عبد الرحمن جامی مع رسالہ تقریر فاضل و مجہول
اور قواعد جامی
شرح جامی و حاشیہ عبد الرحمن - دونوں ہمراہ
ملا جامی کے بہترین حاشیے ہیں -
شرح کافیہ - مصنفہ محمد حسن استرابادی مطبوعہ
کمالین دو جلدیں
ا - جلد اول - تا بحث مصادر
۲ - جلد ثانی - بحث اسماء سے تا بحث حروف ختم کتاب
الاعراب - مصنفہ مولوی عبد اللہ
حل الکافیہ - شرح کافیہ مصنفہ مولوی عبد الحق
تحفۃ الغفور - مصنفہ مولوی عبد الغفور
عبد الحکیم شرح ملا جامی کا نادر حاشیہ ہے دو جلد ہیں
عبد الغفور ۳۰ ق ۳ پر ختم ہے اور تکملہ
۱۹۴ ا پر ہے
الاصول شرح - مصنفہ مولوی محمد حسن خان
الصدر رسالہ کا شرح
التوضیح فارسی شرح مبسوط و معتبر کافیہ کی
مصنفہ مولوی عبد الغنی چار جلد ہیں -
ا - جلد اول - مقدمہ کتاب سے تا بحث مالا ینصرف
۲ - جلد دوم - بحث منصوبات سے تا بحث توابع -
۳ - جلد سوم - مبنیات سے از مضمرات تا مسئلہ تحول -
۴ - جلد چہارم - بیان من مفعول مفعولی سے تا ختم کتاب

	کتب منطق	

مجموعہ منطق - نادر مجموعہ جس میں چند کتب شامل ہیں
ا - رسالہ صغری
۲ - رسالہ کبری -
۳ - ایسا غوجی
۴ - مختصر المیزان
۵ - میزان المنطق
۶ - تہذیب
۷ - مرقاۃ المنطق
۸ - تصریف الاشیاء
۹ - تعلیقات تصریف الاشیاء -
۱۰ - ملخص بلوغ المیزان -
۱۱ - رسالہ مقولات عشرہ
۱۲ - رسالہ کبری مشتبہ
شرح تہذیب عربی مصنفہ مولانا عبد اللہ
تفتازانی مع حواشی مولوی عبد الحی مع شرح
از مولوی عبد الحکیم و مولانا مفتی سعد اللہ و مولانا ابو الفتح و مولانا شیخ الاسلام
ایضاً - فارسی شرح فارسی از مولوی محمد مسلم -
ترصیع المیزان مصنفہ مولوی عبد القدیر
کمال القول - یہ شرح ایسا غوجی کی ہے جو مصنفہ
اثیر الدین ابہری ہے -
قطبی منطق - مصنفہ قطب الدین درسی کتاب -
میر قطبی - از میر سید شریف علامہ -
رسالہ الیشا جات - مسمی بہ بحث المختلفات
یہ حاشیہ قطبی کا ہے -
حاشیہ عبد الحکیم - بر قطبی و میر قطبی از ملا عبد الحکیم
شرح سلم - ملا مبین المسمی بمرآۃ الشروح معہ حاشیہ
تصورات و دیگر رسالہ تصدیقات شرح سلم ملا مبین
مصنفہ مولانا محمد مبین -
شرح سلم قاضی مبارک مع منہیات شرح سلم قاضی مبارک
مصنفہ قاضی محمد مبارک -
منہیات شرح سلم - قاضی مبارک -
مصنفہ قاضی محمد مبارک -
ہدیۃ المختار - یہ شرح رسالہ مصنفہ میر
منطق میں